

Państwowa Szkoła Wyższa
im. Papieża Jana Pawła II w Białej Podlaskiej

MONOGRAFIE I ROZPRAWY nr 8

Agnieszka Siedlecka

DETERMINANTY PROŚRODOWISKOWYCH ZACHOWAŃ WIEJSKICH GOSPODARSTW DOMOWYCH W ASPEKCIE WYKORZYSTANIA ZASOBÓW NATURALNYCH

Biała Podlaska 2018

Państwowa Szkoła Wyższa
im. Papieża Jana Pawła II w Białej Podlaskiej

SERIA „MONOGRAFIE I ROZPRAWY”, NR 8

Agnieszka Siedlecka

**DETERMINANTY
PROŚRODOWISKOWYCH ZACHOWAŃ
WIEJSKICH GOSPODARSTW DOMOWYCH
W ASPEKCIE WYKORZYSTANIA
ZASOBÓW NATURALNYCH**

Biała Podlaska 2018

Wydawca:

Państwowa Szkoła Wyższa
im. Papieża Jana Pawła II w Białej Podlaskiej

Recenzenci:

dr hab. Małgorzata Radziukiewicz, prof. IBRKK-PIB
dr hab. Izabella Sikorska-Wolak, prof. SGGW

Korekta:

Joanna Markowska Cerić

**© Copyright by Państwowa Szkoła Wyższa
im. Papieża Jana Pawła II w Białej Podlaskiej, Agnieszka Siedlecka**

Monografia została sfinansowana ze środków na działalność statutową w roku 2017 i 2018 PSW im. Papieża Jana Pawła II w Białej Podlaskiej w ramach projektów:

1. „Gospodarstwo domowe a środowisko przyrodnicze”
2. „Ekonomiczne podstawy funkcjonowania podmiotów gospodarczych i przebiegu procesów” (WNET. ZE.3001.1.2018.AS)

ISBN 978-83-64881-46-6

Nakład: 150 egz.

Liczba arkuszy wyd.: 18

Wydawnictwo PSW JPII
ul. Sidorska 95/97, p. 334R
21-500 Biała Podlaska
www.pswbp.pl

Skład, druk, projekt okładki:

Agencja Reklamowa TOP, ul. Toruńska 148, 87-800 Włocławek
tel.: 54 423 20 40, fax: 54 423 20 80, www.agencjatorp.pl

Spis treści

Wstęp	7
Rozdział 1. Środowisko i jego zasoby w koncepcji rozwoju zrównoważonego	17
1. Zrównoważony rozwój – ewolucja pojęcia i koncepcji	17
1.1. Ewolucja koncepcji zrównoważonego rozwoju	17
1.2. Zrównoważony rozwój – w poszukiwaniu i formułowaniu nowej, optymalnej ekologicznie i satysfakcjonującej społecznie wizji cywilizacji	23
1.3. Zrównoważony rozwój – wielość definicji i interpretacji	25
2. Cele i czynniki rozwoju zrównoważonego	28
3. Wskaźniki zrównoważonego rozwoju	38
4. Perspektywy rozwoju zrównoważonego – nowe modele gospodarowania ..	43
4.1. Zielona gospodarka w ekonomii środowiska i ekonomii ekologicznej	43
4.2. Gospodarka o obiegu zamkniętym jako koncepcja w nurcie ekonomii ekologicznej	52
Rozdział 2. Gospodarstwo domowe jako podmiot systemu ekonomicznego	55
1. Gospodarstwo domowe w wybranych nurtach myśli ekonomicznej	55
2. Pojęcie i istota gospodarstwa domowego	63
3. Cel i funkcje gospodarstwa domowego	71
4. Klasyfikacje i kategorie gospodarstw domowych	77
5. Specyfika wiejskich gospodarstw domowych	84
6. Rola gospodarstw domowych we wdrażaniu rozwoju zrównoważonego ...	89
Rozdział 3. Gospodarstwo domowe jako konsument usług i zasobów środowiska	99
1. Nowe podejście do gospodarstwa domowego jako konsumenta	99
2. Środowisko jako element otoczenia gospodarstw domowych	105
3. Usługi środowiskowe i ich wpływ na jakość życia	120
4. Uwarunkowania zachowań konsumpcyjnych	131
5. Konsumpcja zrównoważona jako przejaw konsumpcji myślącej o środowisku	136

Rozdział 4. Perspektywa makroregionalna w analizie funkcjonowania gospodarstw domowych	141
1. Powierzchnia i ludność	141
2. Rynek pracy – charakterystyka	146
3. Środowisko przyrodnicze i jego ochrona – podstawowe dane	149
4. Rolnictwo i jego rozwój w makroregionach	153
5. Infrastruktura komunalna i warunki mieszkaniowe gospodarstw domowych	157
6. Potencjał rozwojowy makroregionów	161
Rozdział 5. Czynniki wpływające na konsumpcję zasobów i usług środowiskowych	165
1. Charakterystyka respondentów i badanych gospodarstw domowych	165
1.1. Społeczno-demograficzna charakterystyka respondentów	165
1.2. Poziom dochodów gospodarstw domowych	168
2. Mieszkanie i jego wyposażenie jako czynnik konsumpcji zasobów	174
3. Energia elektryczna – poziom wykorzystania	177
4. Transport i usługi transportowe jako obszar wykorzystania energii	184
5. Ziemia i jej wykorzystanie. Środowisko przyrodnicze a prowadzona działalność rolnicza	187
6. Konsumpcja usług środowiskowych i ich wpływ na jakość życia gospodarstw domowych	191
Rozdział 6. Działania podejmowane przez wiejskie gospodarstwa domowe w zakresie ograniczania zużycia zasobów	199
1. Inwestycje w zakresie instalowania urządzeń działających na rzecz środowiska	199
2. Prośrodowiskowe działania gospodarstw domowych podejmowane celem ograniczania zużycia zasobów wody	208
3. Zasoby energii – racjonalne użytkowanie a aktywność gospodarstw domowych	216
4. Powietrze – działania ograniczające zanieczyszczenia	225
5. Pozostałe działania prośrodowiskowe i ich częstotliwość w gospodarstwach domowych	231
6. Selektywna zbiórka odpadów jako narzędzie działań prośrodowiskowych	235
Rozdział 7. Ograniczanie marnotrawstwa żywności jako sposób realizacji rozwoju zrównoważonego	243
1. Tendencje zmian w konsumpcji i marnotrawstwie żywności	243
2. Samozaopatrzenie jako metoda wykorzystywania zasobów środowiska ..	249

3. Modele zachowań gospodarstw domowych w zakresie konsumpcji żywności	259
Zakończenie	267
Bibliografia	275
Spis tabel	297
Spis schematów	299
Spis wykresów	299
Spis rysunków	301
Spis map	301

Wstęp

Środowisko przyrodnicze stanowi nieodłączny element funkcjonowania zarówno człowieka, jak i wszystkich podmiotów gospodarczych. Jest przestrzenią, gdzie swoją działalność prowadzi człowiek, który w wielu przypadkach oddziałuje na nie negatywnie. Środowisko przyrodnicze może być określane jako środowisko naturalne, geograficzne lub może być określane samym terminem środowisko¹.

Współcześnie dewastacja środowiska jest zjawiskiem powszechnym, którego konsekwencje dosięgają zarówno każdą jednostkę, jak również całe społeczeństwa czy kraje. Problematyka jakości, walorów, poziomu degradacji środowiska przyrodniczego dotyczy nie tylko kwestii ekonomicznych związanych z dążeniem do zastąpienia zasobów naturalnych zamiennikami, które niejednokrotnie trudno znaleźć czy też są zdecydowanie droższe. Mówiąc o środowisku i jego jakości, należy pamiętać o jego wpływie na zdrowie człowieka. Skala środowiskowych zagrożeń dla zdrowia człowieka jest bardzo duża, wiąże się bowiem między innymi z tym, że jesteśmy na nie narażeni przez długi czas. Nie zawsze jest możliwość bezpośredniego powiązania problemów zdrowotnych z przyczynami środowiskowymi. Wynika to z faktu, iż skutki zdrowotne negatywnych zjawisk mogą pojawić się nawet kilka, kilkadziesiąt lat po ich wystąpieniu i mogą nieść długofalowe konsekwencje. Szczególnie narażone na ryzyko są dzieci oraz osoby starsze². Wszelkie te problemy przekładają się w późniejszym okresie na konsekwencje ekonomiczne związane z wydatkami prywatnymi i publicznymi na system opieki zdrowotnej, renty, pomoc socjalną czy poprawę jakości życia ludności.

Negatywne skutki wynikające z długookresowej dewastacji środowiska zostały dostrzeżone w latach 60. i 70. ubiegłego wieku, co doprowadziło do ukształtowania się koncepcji zrównoważonego rozwoju, w realizacji której upatrywano szansę zakończenia i ograniczenia dewastacji środowiska, w pewnym zakresie poprawy jego walorów. Paradygmat rozwoju zrównoważonego, który w ostatnich dziesięcioleciach kreuje ramy prowadzonej działalności społeczno-gospodarczej, zawiera także element związany z funkcjonowaniem gospodarstw domowych. Ważnymi aspektami wspólnego mianownika pomiędzy rozwojem zrównoważonym a gospodarstwem domowym są między innymi: konsumpcja zrównoważona, problem marnotrawstwa żywności czy fałszowania żywności.

Gospodarstwo domowe jest bezpośrednim użytkownikiem środowiska we wszystkich zamieszkałych częściach świata. Zakres wykorzystania środowiska i siła jego oddziaływania różnią się w zależności od położenia geograficznego, jak również cech samego gospodarstwa domowego. Struktura i wielkość gospodarstw domowych wpływają na kształtowanie się różnorodności biologicznej, degradację usług środowiskowych, jakość i ilość zużywanych zasobów, takich między innymi, jak: powietrze, woda, energia, gleba. Badania przeprowadzone między innymi przez

¹ B. Baran-Zagłobicka, Środowisko przyrodnicze w zarządzaniu przestrzenią i rozwojem lokalnym na obszarach wiejskich, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2017, s. 13.

² M. Siemiński, Środowiskowe zagrożenia zdrowia, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2008, s. 45-48.

J. Liu, G.C. Daily, P.R. Ehrlich i G.W. Lucka wskazują, że struktura gospodarstw domowych i ich liczba powodują coraz większe zużycie zasobów na głowę w danym kraju. Wiąże się to głównie ze zwiększającą się liczbą gospodarstw domowych. Pomimo że może zmniejszać się liczba ludności, dążenie do funkcjonowania gospodarstw domowych jednorodzinnych powoduje gwałtowny wzrost ich liczby³. Jednoznacznie można stwierdzić, że struktura gospodarstw domowych oddziałuje na środowisko. Potwierdzają to J.J. Lewis i S.K. Pattanayak w swoim artykule, w którym podają 146 analiz studiów z 32 prac przeprowadzonych w 22 krajach. Wskazują oni, iż poza czynnikami takimi jak postawa czy dochód, na wdrażanie nowych technologii mających na celu ochronę środowiska wpływ ma szereg innych czynników, np.: skład gospodarstwa domowego, zatrudnienie, wykształcenie i wielkość rodziny⁴.

Gospodarstwo domowe jest podmiotem, który z perspektywy środowiska uczestniczy w procesie wymiany zarówno po stronie popytowej, jak i podażowej. Gospodarstwo domowe jako podstawowy podmiot systemu ekonomicznego zgłasza zapotrzebowanie na dobra i usługi, do wytworzenia których niezbędne są zasoby środowiskowe. Dodatkowo samo korzysta z takich dóbr, jak: energia, woda, powietrze czy gleba. Gospodarstwa domowe są jednocześnie największymi producentami odpadów komunalnych, które przy obecnym poziomie degradacji środowiska są bardzo dużym problemem zarówno społecznym, jak i ekonomicznym.

Dążenie do poprawy stanu środowiska jest wiodącym celem zarówno wdrażanej w poszczególnych państwach koncepcji zrównoważonego rozwoju, jak i innych obszarów polityk realizowanych w ramach polityki gospodarczej (np. polityka ekologiczna). Podmiotem, który z uwagi na swoją istotę powinien pełnić ważną rolę w tym procesie, jest gospodarstwo domowe. Gospodarstwo domowe poprzez realizację poszczególnych funkcji, które ukierunkowane są na zaspokojenie potrzeb wszystkich swoich członków, może oddziaływać na kształtowanie się walorów środowiska. Istotne znaczenie mają tutaj zarówno realizowane funkcje ekonomiczne (produkcyjna, konsumpcyjna), jak i społeczne (np. ochrona zdrowia, reprodukcyjna). To oddziaływanie gospodarstw domowych może być realizowane poprzez podejmowanie działań środowiskowych.

Działania środowiskowe są to wszelkiego typu aktywności realizowane i podejmowane przez gospodarstwa domowe w obszarze ich funkcjonowania mające na celu ograniczenie wykorzystania zasobów (np. woda, energia). Do strefy tych działań zalicza się także czynności i inwestycje zmierzające do ograniczenia negatywnego oddziaływania gospodarstwa domowego na walory środowiska (np. wymiana pieca węglowego na gazowy).

Każde gospodarstwo domowe użytkuje zarówno w procesie konsumpcji, jak i produkcji, elementy środowiska. Elementy te określane są terminami: „zasoby przyrodnicze”, „zasoby naturalne” czy „bogactwo naturalne”. Analizując różnego rodzaju klasyfikacje zasobów naturalnych, wyodrębnić można dwie wiodące, najczęściej wskazywane kategorie: zasoby odnawialne i nieodnawialne. Gospodarstwo

³ J. Liu, G.C. Daily, P.R. Ehrlich, G.W. Luck, 2003, Effects of household dynamics on resource consumption and biodiversity, *Nature*, 421(6922), 530-533, s. 532.

⁴ J.J. Lewis, S.K. Pattanayak, Who Adopts Improved Fuels and Cookstoves? A Systematic Review, *Environmental Health Perspectives*, vol. 120, no 5, 2012, pp. 637-645, s. 644.

domowe korzysta z zasobów klasyfikowanych w tych dwóch grupach. Zasoby odnawialne to: powietrze atmosferyczne, woda, gleby, świat zwierząt i roślin. Natomiast zasoby nieodnawialne to między innymi surowce mineralne nieenergetyczne i energetyczne. Przedmiotem zainteresowania w niniejszej monografii będą działania gospodarstw domowych podejmowane w zakresie aktywności prośrodowiskowej związanej z ograniczaniem wykorzystania powietrza atmosferycznego, wody, energii. W pracy podjęta została próba określenia wpływu czynników demograficznych i społeczno-ekonomicznych na decyzje gospodarstw domowych w kontekście podejmowania aktywności prośrodowiskowej. Poza zmiennymi społeczno-demograficznymi, które zostały uwzględnione w celu poszukiwania zależności wskazujących na podejmowanie decyzji, dodatkowo podjęto próbę odpowiedzi na pytanie, czy świadomość ekologiczna i miejsce zamieszkania wpływają na aktywność gospodarstw domowych w zakresie podejmowanych działań mających na celu ograniczanie zasobów środowiskowych takich jak: energia, woda, powietrze.

W pracy przyjęto za K. Górnickim, że świadomość ekologiczna składa się z dwóch składowych: wiedzy ekologicznej i wyobraźni ekologicznej⁵. Wiodącym komponentem świadomości ekologicznej jest wiedza ekologiczna pojmowana jako znajomość zjawisk, procesów, powiązań i zależności, jakie występują w środowisku, a także zrozumienie sposobu współistnienia człowieka z przyrodą, powiązań zachodzących pomiędzy człowiekiem a środowiskiem⁶. Poziom ten wyrażany będzie zainteresowaniem respondentów podnoszeniem wiedzy o środowisku.

Regiony są terenami o określonej specjalizacji gospodarczej wyodrębnionymi ze względu na zachodzące w nich relacje i współzależności, charakteryzujące się specyficznymi cechami. Makroregiony uwzględnione w rozważaniach są jednostkami o dużych rozmiarach i zbliżonych cechach środowisko-krajobrazowych, a także gospodarczych. Makroregiony pozwalają na grupowanie i obrazowanie zjawisk gospodarczych i społecznych w znacznie szerszym ujęciu. Jest to szczególnie istotne z uwagi na dążenie w ramach Unii Europejskiej do kreowania strategii makroregionalnych. Wiąże się to głównie z przekonaniem, że poczucie tożsamości makroregionalnej, które ma wpływ na rozwój społeczny, gospodarczy i kulturowy, jest szansą na budowanie szerszych strategii działania, które przyczynią się do wyzwolenia potencjału leżącego w ich obszarze. Główny Urząd Statystyczny wyodrębnia od 1 stycznia 2017 roku siedem makroregionów w Polsce (NUTS 1). Charakterystyka w ujęciu makroregionalnym jest próbą nowego podejścia do analizy zachowań gospodarstw domowych.

Rozważania podjęte w niniejszej pracy mieszczą się między innymi w ekonomii zrównoważonego rozwoju, ekonomii ekologicznej, ekonomii konsumpcji i ekonomii behawioralnej.

Celem głównym badań było dokonanie diagnozy i oceny zachowań prośrodowiskowych wiejskich gospodarstw domowych w kontekście wykorzystania zasobów

⁵ K. Górnicki, Wybrane problemy badań świadomości ekologicznej, [w:] K. Górnicki (red.), Kapitał ekologiczny Polski północno-wschodniej, Fundacja Zielone Płuca Polski, Białystok 2010, s. 19.

⁶ A. Siedlecka, Środowiskowe aspekty funkcjonowania wiejskich gospodarstw domowych na obszarach przyrodniczo cennych województwa lubelskiego, Wydawnictwo PSW JPII w Białej Podlaskiej, Biała Podlaska 2015, s. 41.

naturalnych oraz poznanie i określenie ich determinant w poszczególnych makroregionach Polski.

Aby osiągnąć cel główny, przyjęto następujące cele szczegółowe:

1. Usystematyzowanie wiedzy z zakresu zrównoważonego rozwoju.
2. Teoretyczne ujęcie gospodarstwa domowego jako podmiotu konsumpcji.
3. Określenie roli gospodarstw domowych we wdrażaniu koncepcji rozwoju zrównoważonego.
4. Określenie czynników i uwarunkowań aktywności prośrodowiskowej gospodarstw domowych.
5. Dokonanie diagnozy potencjału rozwojowego makroregionów, poszukiwanie zależności pomiędzy makroregionem, w którym funkcjonuje gospodarstwo domowe a podejmowaną aktywnością prośrodowiskową.
6. Określenie metod wykorzystywania zasobów naturalnych w wiejskich gospodarstwach domowych i poszukiwanie zależności między metodami a cechami społeczno-demograficznymi badanych gospodarstw oraz sytuacją dochodową, warunkami mieszkaniowymi i poziomem świadomości ekologicznej.
7. Określenie perspektyw wykorzystania OZE w wiejskich gospodarstwach domowych.
8. Poznanie i diagnoza poziomu samozaopatrzenia i prosumpcji oraz określenie czynników warunkujących ich poziom.
9. Rozpoznanie negatywnych zmian w konsumpcji żywności (marnotrawstwo) i określenie determinant.
10. Określenie czynników warunkujących inwestycje w urządzenia działające na rzecz ochrony środowiska w gospodarstwach domowych.

Realizacja celu głównego i celów szczegółowych ma się przyczynić do poszerzenia i usystematyzowania dotychczasowej wiedzy z zakresu aktywności prośrodowiskowej wiejskich gospodarstw domowych.

W badaniach sformułowano cztery hipotezy:

1. Aktywność prośrodowiskowa gospodarstw domowych determinowana jest wieloma czynnikami społeczno-demograficznymi, przestrzennymi oraz ekonomicznymi, aczkolwiek czynniki ekonomiczne nie zawsze są najważniejsze.
2. Ważną determinantą podejmowania aktywności prośrodowiskowej jest świadomość ekologiczna. Im wyższa świadomość ekologiczna, tym większa aktywność prośrodowiskowa.
3. Wpływ konsumpcji na stan środowiska znajduje odzwierciedlenie w świadomości kierowników gospodarstw domowych.
4. Gospodarstwa domowe są zainteresowane inwestowaniem własnych środków finansowych w urządzenia działające na rzecz środowiska.

Dla realizacji celu głównego oraz weryfikacji hipotez przeprowadzono badania empiryczne. Proces badawczy obejmował następujące etapy:

1. Przegląd i analiza literatury naukowej krajowej i zagranicznej z zakresu problematyki rozwoju zrównoważonego, ekonomiki gospodarstw domowych, ekonomii behawioralnej, a także ekonomiki konsumpcji.
2. Sformułowanie problemu, celów i hipotez badawczych.

3. Zaprojektowanie metod i narzędzi badawczych.
4. Badania pilotażowe – badania przeprowadzone w grupie 40 gospodarstw domowych z terenu gmin wiejskich z województwa lubelskiego.
5. Weryfikacja narzędzia badawczego.
6. Przeprowadzenie badań empirycznych – badania właściwe – realizowane metodą CAWI (ang. *Computer Assisted Web Interviews*). W trakcie realizacji badań obowiązkowe było sprawdzenie, czy kwestionariusz ankiety wypełniał kierownik gospodarstwa domowego (głowa gospodarstwa domowego).
7. Weryfikacja zebranego materiału i zakwalifikowanie do badań poprawnie wypełnionych kwestionariuszy – uzyskana baza danych została sprawdzona pod kątem poprawności wypełnienia. Odrzuconych zostało 8 ankiet, które były niepełne lub niepoprawnie wypełnione. Do opracowywania zakwalifikowano 404 kwestionariusze ankiet wypełnione przez kierowników gospodarstw domowych.
8. Opracowanie statystyczne wyników badań – przygotowaną bazę danych i zebrane wyniki poddano opracowywaniu statystycznemu.

Metoda CAWI jest metodą badań realizowaną przy wykorzystaniu komputera. W związku z tym, iż obecnie praktycznie każdy ma dostęp do komputera z Internetem, a coraz więcej osób korzysta z wszelkiego rodzaju urządzeń mobilnych z bezprzewodowym Internetem, badanie realizowane tą metodą są skuteczne. W roku 2018 zgodnie z danymi Głównego Urzędu Statystycznego na obszarach wiejskich 82% gospodarstw domowych posiadało dostęp do Internetu⁷.

Zgodnie z danymi pochodzącymi z Narodowego Spisu Powszechnego Mieszkań i Ludzi przeprowadzonego w 2011 roku, na obszarach wiejskich zamieszkiwało 356,2 tys. gospodarstw domowych. Liczba ta w porównaniu do wcześniejszego spisu z 2002 roku zmniejszyła się o 3,8%⁸. Jednakże po 2011 roku obserwuje się wzrost liczby ludności na obszarach wiejskich. Minimalna liczebność próby dla tak liczebnej populacji wyniosła 390 respondentów.

Badania zostały przeprowadzone na losowo dobranej próbie badawczej gospodarstw domowych zlokalizowanych na obszarach wiejskich. Badaniami objęto 404 gospodarstwa domowe. Dobór próby do badań zakładał, że minimalna liczba podmiotów poddanych badaniu w każdym z 16 województw wynosi 20 gospodarstw domowych. Badania zrealizowane zostały przez firmę zewnętrzną w okresie czerwiec – lipiec 2018 roku.

W badaniach empirycznych wykorzystano metodę sondażu diagnostycznego z wykorzystaniem kwestionariusza ankiety skierowanego do głowy gospodarstwa domowego. Głowa gospodarstwa domowego, określana także terminem kierownik gospodarstwa domowego, to osoba, która w gospodarstwie domowym podejmuje większość decyzji. Innym wyznacznikiem określającym pozycję głowy gospodar-

⁷ Społeczeństwo informacyjne w Polsce w 2018 r., Informacje sygnałne, Główny Urząd Statystyczny, http://stat.gov.pl/download/gfx/portalinformacyjny/pl/defaultaktualnosci/5497/2/8/1/spoleczenstwo_informacyjne_w_polsce_w_2018_roku.pdf. (dostęp z dnia 20.01.2018).

⁸ Gospodarstwa domowe i rodziny. Charakterystyka demograficzna, Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań 2011, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa 2014, s. 29.

stwa domowego jest najwyższy udział dochodów osoby w dochodach całego gospodarstwa. W sytuacji gdy gospodarstwo domowe było jednoosobowe, automatycznie osoba ta była respondentem.

Teren realizowanych badań obejmował obszary wiejskie na terenie Polski. Liczbę przeprowadzonych badań w poszczególnych województwach i makroregionach prezentuje tabela 1.

Tabela 1. Liczba gospodarstw domowych biorących udział w badaniach w poszczególnych województwach i makroregionach

Makroregion	Województwo	Liczba w województwie		Liczba w makroregionie	
		N	%	N	%
Południowy	Małopolskie	34	8,4	66	16,3
	Śląskie	32	7,9		
Północno-zachodni	Wielkopolskie	25	6,2	92	22,8
	Zachodniopomorskie	22	5,4		
	Lubuskie	21	5,2		
Południowo-zachodni	Dolnośląskie	23	5,7	45	11,1
	Opolskie	22	5,4		
Północny	Kujawsko-pomorskie	23	5,7	69	17,1
	Warmińsko-mazurskie	23	5,7		
	Pomorskie	23	5,7		
Centralny	Łódzkie	22	5,4	45	11,1
	Świętokrzyskie	23	5,7		
Wschodni	Lubelskie	24	5,9	52	12,9
	Podkarpackie	30	7,4		
	Podlaskie	22	5,4		
Mazowiecki	Mazowieckie	35	8,7	35	8,7

Źródło: opracowano na podstawie badań własnych.

Uzyskane wyniki poddane zostały analizie z wykorzystaniem programu statystycznego SPSS oraz Statistika. Zebrany materiał badawczy został poddany analizie statystycznej z wykorzystaniem następujących metod i narzędzi statystycznych: test chi-kwadrat, test H- Kruskala-Wallisa, test U Manna-Whitney'a, test V-Kramera.

W pracy wykorzystano również opracowania statystyczne, szczególnie dane z Banku Danych Lokalnych GUS oraz badania *Budżetów gospodarstw domowych*.

Monografia składa się ze wstępu, siedmiu rozdziałów, podsumowania, bibliografii, spisu rzeczy.

Rozdział pierwszy skoncentrowany jest na problematyce rozwoju zrównoważonego jako paradygmatu w ekonomii poświęconemu zagadnieniu związanym z ochroną środowiska, jego walorów i dbałości w tym zakresie o przyszłe pokolenia. W rozdziale tym poddano analizie ewolucję koncepcji i pojęcia rozwoju zrównoważonego. Naświetlone zostały podstawowe metody produkcji rolniczej i dochodzenie do koncepcji rolnictwa zrównoważonego, a także definicje pojęcia „rozwój zrów-

noważony” zawarte zarówno w polskich dokumentach prawnych, jak i obowiązujących w Unii Europejskiej. Autorka skonstruowała też własną definicję pojęcia zrównoważonego rozwoju, która nie tylko koncentruje się na trójtorowych celach ZR, ale również na kwestii zamożności społeczeństw. W dalszej części rozważań odniesiono się do celów i czynników rozwoju zrównoważonego, starając się skupić na zmianach wprowadzanych w ich określaniu w poszczególnych okresach prac w trakcie szczytów Zrównoważonego Rozwoju czy też innych aktywności z tym związanych. Niezwykle ważną kwestią w kontekście rozwoju zrównoważonego jest jego pomiar, czemu poświęcony był jeden z podrozdziałów. Analizie poddano koncepcję pomiaru skonstruowaną przez Bank Światowy oraz wskaźniki wykorzystywane przez GUS. Rozdział kończą rozważania dotyczące perspektyw rozwoju zrównoważonego i możliwości funkcjonowania modeli gospodarki na przykładzie gospodarki opartej na obiegu zamkniętym oraz zielonej gospodarki.

Rozdział drugi w całości poświęcony jest funkcjonowaniu gospodarstw domowych w systemie gospodarczym. W rozważaniach Autorka podjęła próbę analizy istoty gospodarstw domowych w wybranych nurtach ekonomii, takich jak np.: merkantylizm, fizjokratyzm, ekonomia klasyczna, ekonomia neoklasyczna, ekonomia dobrobytu. Odrębna część rozdziału koncentrowała się na pojęciu i istocie gospodarstw domowych. Analiza definicji skupiała się zarówno na literaturze polskiej, jak i zagranicznej. Przedstawione zostały także definicje terminu skonstruowane przez instytucje o randze ogólnoeuropejskiej i krajowej. W podsumowaniu Autorka zawarła własną definicję pojęcia zawierającą w sobie odniesienie do zmian zachodzących współcześnie w gospodarstwie domowym oraz w społeczeństwie. Ważnym obszarem rozważań podjętych w rozdziale drugim poza omówieniem celów i funkcji oraz klasyfikacji gospodarstw domowych było określenie roli gospodarstw domowych we wdrażaniu koncepcji rozwoju zrównoważonego.

Trzeci rozdział teoretyczny skoncentrowany jest na gospodarstwie domowym jako podmiocie konsumpcji w sferze zasobów i usług środowiska. Pierwszym obszarem rozważań jest odniesienie się do roli gospodarstwa domowego jako konsumenta w kontekście ekonomii behawioralnej. Związane jest to głównie z tym, że ekonomia behawioralna analizuje zachowania jednostki nie tyle przez pryzmat racjonalności, ale przez poszukiwanie odpowiedzi na pytanie, jakie inne czynniki wpływają na decyzje jednostki. Jest to niezwykle ważne ze względu na analizę zachowań konsumpcyjnych czy też podejście jednostki do środowiska. Można wskazać, iż badania realizowane w ramach ekonomii behawioralnej będą w stanie udzielić odpowiedzi na pytanie, jakie czynniki wpływają na decyzje człowieka względem środowiska przyrodniczego. W rozdziale trzecim znaczną uwagę poświęcono problematyce środowiska stanowiącego element otoczenia gospodarstw domowych oraz usług środowiskowych, z jakich korzysta człowiek jako jednostka czy też gospodarstwo domowe. Analizując zagadnienie środowiska w kontekście podejmowanych decyzji konsumentkich, powiązaniem zagadnieniem jest problematyka świadomości ekologicznej. Jest to jedna z determinant pozaekonomicznych, wpływających na decyzje konsumentów. W dalszej części rozdziału analizie poddano problem uwarunkowań i czynników zachowań konsumentów. Konsumpcja gospodarstw domowych stanowi istotny element rozważań w kontekście wdrażania koncepcji zrównoważonego rozwoju. Szczególne

znaczenie ma koncepcja zrównoważonej konsumpcji jako takie wykorzystywania zasobów, które pozwala dążyć do maksymalizacji realizowanych potrzeb oraz podnoszenia jakości życia przy jednoczesnym oszczędnym gospodarowaniu zasobami. Zrównoważona konsumpcja i produkcja stanowią elementy wiodące w realizacji celów zrównoważonego rozwoju. Ten rodzaj konsumpcji jest także odpowiedzią gospodarstw domowych na zagrożenia związane z degradacją środowiska, bowiem zrównoważona konsumpcja stwarza możliwość oszczędnego gospodarowania walorami środowiska, efektywnego wykorzystywania nabytych wcześniej dóbr i usług.

Rozdział czwarty zawiera analizę makroregionalną problematyki zagadnień stanowiących otoczenie gospodarstw domowych. Wśród zagadnień poddanych rozważaniom znalazły się takie, jak: rynek pracy, szanse rozwojowe rolnictwa, infrastruktura komunalna i warunki mieszkaniowe gospodarstw domowych. Z uwagi na przedmiot niniejszej monografii ważnym analizowanym elementem jest problematyka ochrony środowiska przyrodniczego na terenie poszczególnych makroregionów. Zakończenie rozdziału stanowi analiza potencjału rozwojowego makroregionów przeprowadzona w oparciu o zestawienie pięciu wskaźników, według których – zdaniem S. Korenika⁹ – można dokonać określenia potencjału rozwoju poszczególnych regionów. Rozdział ten został przygotowany w oparciu o dane statystyczne pochodzące z *Banku Danych Lokalnych* (BDL) Głównego Urzędu Statystycznego.

W trzech kolejnych rozdziałach zaprezentowane zostały wyniki własnych badań empirycznych przeprowadzonych w 2018 roku. Rozdział piąty poświęcony jest analizie czynników wpływających na konsumpcję wybranych zasobów środowiska, takich jak energia, zasób ziemi w odniesieniu do prowadzonej produkcji rolnej oraz usługi środowiskowe. Analiza ta poprzedzona została charakterystyką społeczno-demograficzną respondentów. Dodatkowo w rozdziale tym zawarta została analiza poziomu osiągniętych dochodów w gospodarstwach domowych, a także charakterystyka mieszkańców i ich wyposażenia. Jest ona szczególnie istotna ze względu na fakt, iż to wielkość mieszkania bądź domu jest czynnikiem wpływającym na kształtowanie się zużycia podstawowych zasobów, np. energii. Związane jest to między innymi z ich powierzchnią użytkową, a także wiekiem budynków. Wdrażanie nowoczesnych rozwiązań mających na celu ograniczenie zużycia walorów środowiska, takich jak nowoczesne piece czy solary, wiąże się z sytuacją finansową gospodarstw domowych. Zagadnienie to stanowiło ważny element analiz; pozwoliło na określenie stopnia zaspokajania potrzeb gospodarstw domowych. W rozdziale piątym znaczną uwagę poświęcono problematyce wykorzystywania energii i możliwości wdrażania rozwiązań pozwalających na jej uzyskiwanie z odnawialnych źródeł. Jednym ze źródeł degradacji środowiska jest transport samochodowy. Z uwagi na fakt, iż współcześnie ponad 75% gospodarstw domowych na obszarach wiejskich posiada samochód, analiza tego zagadnienia stanowiła ważny element rozważań w zakresie wykorzystywania energii przez gospodarstwa domowe. Kolejnym zasobem poddanym analizie w zakresie jego wykorzystywania była ziemia. W tej kategorii uwzględnione zostały gospodarstwa domowe z właścicielem gospodarstwa rolnego, które stanowiły 36% badanych. Rozważania w rozdziale piątym kończy

⁹ S. Korenik, Region ekonomiczny w nowych realiach społeczno-gospodarczych, CeDeWu.PL, Warszawa 2011, s. 136.

problematyka konsumpcji usług środowiskowych, czyli związków między funkcjonowaniem ekosystemów a korzyściami czerpanymi przez społeczeństwo.

Rozdział szósty skoncentrowany jest na problematyce podejmowanych w gospodarstwach działań mających na celu konsumpcję zrównoważoną zasobów środowiskowych. Jedną grupę działań prośrodowiskowych stanowić mogą inwestycje związane z instalacjami urządzeń mającymi za zadanie ograniczanie zużycia zasobów lub też ograniczanie poziomu emisji zanieczyszczeń do środowiska. Analizie poddane zostały rozwiązania związane z ochroną powietrza, wód, powierzchni ziemi czy bioróżnorodności. Zbadano poziom wyposażenia gospodarstw domowych w tego rodzaju narzędzia, a także poddano diagnozie plany inwestycyjne na przyszłość. Określone zostały również czynniki wpływające na skłonność gospodarstw w zakresie ewentualnych inwestycji. W dalszej kolejności poddano analizie zachowania prośrodowiskowe prowadzone w wiejskich gospodarstwach domowych mające na celu ograniczenie zużycia między innymi takich zasobów, jak woda i energia oraz działania ograniczające zanieczyszczenie powietrza. Dodatkowym elementem poddanym rozważaniom w ramach działań prośrodowiskowych jest problematyka selektywnej zbiórki odpadów. Gospodarstwa domowe są podmiotami, które produkują najwięcej odpadów komunalnych. Tak więc zagadnienie to, koncentrowanie się na selektywnym zbieraniu odpadów, z punktu widzenia dbałości o środowisko jest niezwykle ważną formą aktywności.

Rozdział siódmy skupia się na konsumpcji kategorii dóbr pochodzących ze środowiska a mianowicie – konsumpcji żywności. Zagadnienie to jest o tyle istotne, że wiąże się ze znaczącym wykorzystywaniem zasobów, jak również degradowaniem środowiska w ramach prowadzonej produkcji rolniczej. Z konsumpcją żywności wiąże się także dążenie do realizacji potrzeb we własnym zakresie (samozaopatrzenie), zarówno potrzeb konsumpcyjnych, jak również potrzeb w obrębie szeroko pojętych usług (prosumpcja). Samozaopatrzenie szczególnie ma miejsce w gospodarstwach domowych z właścicielem gospodarstwa rolnego z uwagi na dostęp do wytworzonej produkcji rolnej. Działania o tym charakterze są jak najbardziej zgodne z paradygmatem konsumpcji zrównoważonej, która to dąży do ograniczania zasobów celem zapewnienia dostępu do nich przyszłym pokoleniom; stanowią one istotny element prowadzonych analiz. W ramach omawianego rozdziału przedstawione zostały również modele zachowań gospodarstw domowych w zakresie konsumpcji żywności poprzez analizę czynników wpływających na decyzje związane z zakupem artykułów żywnościowych. Odrębnym istotnym zagadnieniem jest problem marnotrawstwa żywności. Odniesienie się do postrzegania wyrzucania żywności, wykorzystywania jej nadmiaru, stanowi przedmiot rozważań w tej części pracy.

Monografia została zakończona podsumowaniem i wnioskami, w których odniesiono się do przyjętych hipotez i sformułowano wnioski o charakterze poznawczym, metodycznym i aplikacyjnym.

Bardzo dziękuję Panu Profesorowi Mieczysławowi Adamowiczowi za cenne uwagi czynione w trakcie powstawania niniejszej pracy oraz okazaną pomoc. Szczególne podziękowania składam Recenzentom - Pani Profesor Małgorzacie Radziukiewicz i Pani Profesor Izabelli Sikorskiej-Wolak, których niezwykle trafne oraz życzliwe uwagi i sugestie przyczyniły się do znaczącego ulepszenia ostatecznej wersji pracy.

Środowisko i jego zasoby w koncepcji rozwoju zrównoważonego

1. Zrównoważony rozwój – ewolucja pojęcia i koncepcji

1.1. Ewolucja koncepcji zrównoważonego rozwoju

Pojęcie *sustainable development* w dosłownym tłumaczeniu oznacza „rozwój samopodtrzymujący się”. To angielskie określenie *sustainable development* w polskiej literaturze przedmiotu funkcjonuje pod różnymi pojęciami: zrównoważony rozwój, trwały rozwój czy też ekorozwój. Wszystkie te określenia – choć zakresowo i przedmiotowo różnią się między sobą – za cel wspólny przyjmują wprowadzenie takich sposobów gospodarowania, w których wykorzystanie zasobów środowiskowych nie prowadzi do degradacji eksploatowanych systemów i ich otoczenia.

Zanim pojęcie rozwoju zrównoważonego zostało przyjęte z początkiem lat sześćdziesiątych XX wieku w szerokim, ogólnościowym gronie naukowców i badaczy, zdefiniowane było ono znacznie wcześniej. W Europie pierwsze wzmianki na temat zrównoważonego rozwoju można dostrzec w rozporządzeniach regulujących gospodarkę lasów w Norymberdze na przełomie XIII i XIV wieku. Nadmierne wykorzystywanie drewna do celów przemysłowych – między innymi górnictwa, hutnictwa, budowy okrętów – spowodowało, że dostrzeżono potrzebę zachowania równowagi pomiędzy potrzebami człowieka a możliwościami środowiska. Zatem pierwsze wyobrażenia o rozwoju zrównoważonym kształtowały się w oparciu o gospodarkę leśną i to ona stanowiła przedmiot zainteresowania i próbę wdrażania nowych rozwiązań między innymi w systemie edukacji w niemieckich wyższych szkołach leśniczych¹⁰. W rezultacie opracowano odpowiedni system gospodarowa-

¹⁰ R. Hofer, History of the Sustainability Concept – Renaissance of Renewable Resources, RSC Green Chemistry no. 4 Sustainable Solutions for Modern Economies Edited by Rainer Hofer The Royal Society of Chemistry 2009 Published by the Royal Society of Chemistry, www.rsc.org (data dostępu 07.07.2018.).

nia lasem polegający na wycince tylko takiej liczby drzew, która nie przekraczałaby ich naturalnego przyrostu¹¹.

Po raz pierwszy z pojęciem rozwoju zrównoważonego w literaturze naukowej we współczesnym jego rozumieniu spotykamy się natomiast w pracy niemieckiego naukowca Hansa Carla von Carlowitza (1713) pt. *Sylvicultura economica*, w której autor postuluje zrównoważoną gospodarkę leśną w celu utrzymania stabilności gospodarczej Niemiec¹².

Zachowania typowe dla rozwoju zrównoważonego – dążenia do utrzymania stabilności pomiędzy środowiskiem naturalnym a gospodarczym i społecznym – towarzyszyły ludzkości od wieków. Przykładem realizacji tej koncepcji jest wykorzystanie w wielu górskich rejonach świata od tysięcy lat rolnictwa tarasowego (poziomych pól w formie schodkowo ułożonych stopni) w celu zwiększenia powierzchni uprawnych, utrzymania wody na polach czy zapobieganiu erozji gleb. W Azji Południowej i Wschodniej pola tarasowe służą głównie do uprawy ryżu, w basenie Morza Śródziemnego – do uprawy winorośli i drzew oliwnych, z kolei w Andach na stokach sady się między innymi ziemniaki i kukurydzę. Racjonalne wykorzystywanie rolniczej przestrzeni produkcyjnej i utrzymywanie potencjału produkcyjnego gleb (troska o żyzność gleb czy możliwości różnorodnych upraw roślin) było i jest jedną z cech charakterystycznych obecnie dla rolnictwa zrównoważonego¹³. I chociaż rozwój gospodarczy odnosi się do różnych obszarów działalności człowieka, to jednak rozwój rolnictwa zajmuje szczególne miejsce w ogólnej koncepcji rozwoju zrównoważonego jako jeden z głównych dysponentów środowiska naturalnego.

Na tworzenie się obecnej koncepcji rozwoju zrównoważonego wpływ miały przede wszystkim alternatywne metody stosowane w rolnictwie, których rozwój zapoczątkowany został z końcem XIX wieku i pierwszej połowie XX wieku. Metody prowadzenia produkcji rolniczej „zgodnej z przyrodą” były bowiem opracowywane niezależnie przez różnych autorów w różnych krajach. Wśród pionierów i propagatorów zastosowań nowoczesnych metod w produkcji rolniczej znajdują się Polacy: generał Dezydery Chłapowski¹⁴ i hrabia Stanisław Karłowski¹⁵. D. Chłapowski

¹¹ A. Bogda, C. Kabała, A. Karczevska, K. Szopka, Zasoby naturalne i zrównoważony rozwój, Uniwersytet Przyrodniczy we Wrocławiu, Wrocław 2019, s. 423.

¹² P.A. Wilderer, Sustainable water resource management: the science behind the scene, Sustainable Science 2/2007, s. 2.

¹³ A. Płachciak, Geneza idei..., dz. cyt., s. 231.

¹⁴ W 1835 roku wydał w Poznaniu pracę *O rolnictwie*. Chłapowski przekazywał wiedzę o glebie, jej uprawie, sposobach nawożenia, płodozmianie, melioracjach, pracy mechanicznej. Podkreślał znaczenie nawożenia jako niezbędnego czynnika w prawidłowej uprawie. Pisząc o gatunkach zbóż i roślin motylkowych, zalecał uprawę lucerny jako paszy. Nowatorskie były jego postulaty związane z płodozmianem. Uważał, iż można zachować następującą kolejność upraw: warzywa, jęczmień, koniczyna, owsie, rośliny strączkowe, ozimina. Zob. J. Wnęk, Kwartalnik Historii Kultury Materialnej, (2014), r. 62 nr 4, s. 598.

¹⁵ Stanisław Karłowski na początku lat trzydziestych XX w. cały swój majątek składający się z pięciu folwarków: Szelejewo, Stefanowo, Bielawy, Antonin i Józefowo przestawił na metodę biodynamiczną jako pierwszy w Polsce. Powierzchnia jego majątku wynosiła 1724 ha, w tym ziemi uprawnej – 1492 ha, łąk – 7 ha, pastwisk – 17 ha, lasu – 208 ha. Organizował kursy, szkolenia i spotkania, tworząc szybko rozwijający się ruch społeczny na rzecz rolnictwa biodynamicznego, m.in. zainicjował Towarzystwo Krzewienia Zasad Życia i Gospodarki Zgodnej z Przyrodą. Problemom rolnictwa biodynamicznego poświęcił wiele opracowań szkoleniowych, np.: Praktyczne wskazówki zastosowania

w swoim gospodarstwie w Turwi już w XIX wieku podjął się zadrzewienia, dostrzegając symbiotyczne działanie drzew wobec upraw i hodowli: ochronę przed wiatrem, poprawę mikroklimatu, zmniejszenie parowania i erozji gleb, ochronę upraw przed szkodnikami¹⁶. Z kolei S. Karłowski w 1930 roku utworzył pierwsze polskie gospodarstwo ekologiczne, natomiast w 1931 roku wprowadził – jako pierwszy na ziemiach polskich – metodę biodynamiczną¹⁷.

Wśród europejskich inicjatorów nowoczesnych rozwiązań w rolnictwie wymienić należy¹⁸ R. Steinera, który stworzył koncepcję rolnictwa biodynamicznego (1924 roku). Ten austriacki filozof i przyrodnik zwrócił uwagę na zagrożenia człowieka i jego naturalnego środowiska płynące z rolnictwa opartego na chemicznym nawożeniu gleby i stosowaniu chemicznych środków ochrony roślin¹⁹. W połowie lat 30. XX wieku wskazał na biodynamiczną interpretację przyrody, akcentował zależność relacji organizmów w trzejelementowym układzie: Ziemia – człowiek – Kosmos, zakładał istnienie sił w materii (np. wpływ faz Księżyca na wzrost roślin). Zakładał traktowanie gospodarstwa rolnego jako organizmu o maksymalnie zamkniętym obiegu materii, funkcjonującego w oparciu o własne nawozy i pasze²⁰. Wiele specyficznych biodynamicznych metod postępowania, jak np. maksymalna samowystarczalność gospodarstw (jeśli chodzi o nawożenie), znalazło zastosowanie w innych formach rolnictwa alternatywnego. Kilka lat później Brytyjczyk sir A. Howard²¹ wystąpił z ideą rolnictwa organicznego koncentrującą się na żyzności i równowadze biologicznej gleby (z powodzeniem upowszechnianą w Anglii i krajach Wspólnoty Brytyjskiej). Doktryna ta kładzie również nacisk na znaczenie gospodarki surowcami naturalnymi i szacunek wobec środowiska, co w oczywisty sposób wiąże się z użytkowaniem obszaru ziemi w sposób zgodny z naturą²².

metody biologiczno-dynamicznej na roli i w ogrodzie (Szelejewo 1934), *Organizacja kompostowania surowców* (Poznań 1937), *Biologia gleby w praktyce rolniczej* (Poznań 1939). Wymienione opracowania zachowują do dzisiaj swoją wartość jako źródło wiedzy w zakresie rolnictwa biodynamicznego. Zob. E. Kośmicki, Stanisław Franciszek hr. Karłowski a współczesne problemy rolnictwa, *Humanistyka i Przyrodoznawstwo* 9 (2003), s. 163-164.

¹⁶ P. Bielski, *Rolnictwo ekologiczne...*, dz. cyt., s. 30.

¹⁷ W rolnictwie biodynamicznym dostrzega się wpływ na plonowanie roślin takich czynników, jak stosowanie specjalnych kompostów i preparatów biodynamicznych oraz uwzględnianie w płodozmianie sąsiedztwa roślin.

¹⁸ A. Płachciak, *Geneza idei...*, dz. cyt., s. 232.

¹⁹ M. Głazewski, R. Steiner, Przyczynek do bibliografii, *Przegląd Pedagogiczny* (1)2013, s. 23.

²⁰ M. Zuba, Szanse i bariery w integracji łańcucha żywności ekologicznej w Polsce, *Zeszyty Naukowe WSEI seria: Ekonomia*, t. 3, nr 1 (2011), s. 262-263.

²¹ A. Howard, sir, angielski botanik, w krajach anglosaskich uważany za pioniera rolnictwa ekologicznego oraz ojca nowoczesnej metody produkcji kompostu. Najbardziej znane jego dzieło to wydana w 1940 roku praca pt. *An Agricultural Testament (Testament rolniczy)*, która odnosi się do organicznych metod uprawy roli.

²² *Rolnictwo ekologiczne. Materiały szkoleniowe opracowane w ramach projektu IMPROFARM Poprawa Produkcji oraz Procesów Zarządzania w Rolnictwie poprzez Transfer Innowacji*, Instytut Zootechniki – Państwowy Instytut Badawczy, 2011, s. 3.

Jako organiczną określono również metodę opracowaną w latach 40-70. XX wieku w USA przez F. Sykesa²³, J.I. Rodale'a²⁴ i R. Rodale'a²⁵. W propagowanej metodzie²⁶ zwrócili oni uwagę na produkcję organiczną bez użycia pestycydów i nawozów sztucznych. Żywność w ten sposób uzyskana pochodzi z gleby o podwyższonej zawartości próchnicy, w wyniku wprowadzenia materii organicznej i substancji mineralnych (przez dodatek minerałów pochodzenia naturalnego)²⁷.

Jedną z metod produkcji ekologicznej jest metoda organiczno-biologiczna opracowana w latach 30.-40. XX wieku w Szwajcarii (przez H. Mullera) i Niemczech (przez H.P. Ruscha)²⁸. Opracowana przez badaczy metoda polega na uzyskiwaniu najwyższych plonów o wysokiej jakości, bez stosowania nawozów mineralnych i pestycydów. Metoda koncentruje się szczególnie na następstwie roślin w płodozmianie i stosowaniu nawozów zielonych (poplonów osłaniających glebę zimą) oraz utrzymaniu żyzności gleby, w warunkach maksymalnie zamkniętego obiegu materii²⁹. We Francji w latach 60. ubiegłego wieku prekursorami idei rolnictwa biologicznego byli badacze R. Lemaire i J. Boucher³⁰. Nowością w opracowanej przez nich metodzie produkcji było podnoszenie żyzności gleby przez zastosowanie kompostów z dodatkiem glonów morskich. Popularność metody spowodowała powstanie

²³ Friend Sykes jest autorem następujących pozycji: *Humus and the Farmer and Food* (1946), *Food, Farming and the Future* (1951), *Modern humus farming* (1959). W swoich publikacjach koncentrował się na patrzeniu na ziemię jako dobro mające zapewnić zdrowie poprzez plony, dobro, które należy szanować. Pozycja z 1959 roku koncentruje się na programie rolniczym opartym na koncepcji biologicznej. Zob. F. Sykes, *Modern humus farming*, Faber and Faber Limited, London 1959.

²⁴ Jerome Irving Rodale był wczesnym zwolennikiem zrównoważonego rolnictwa i rolnictwa ekologicznego w Stanach Zjednoczonych. Jego praca obejmowała kilka czasopism i książek, w tym książek współautorskich, na temat zdrowia. Spopularyzował termin „organiczny” jako rodzaj uprawy bez pestycydów. Ustanowił eksperymentalną farmę Rodale Organic Gardening w 1940 roku. W Rodale Press rozpoczął wydawanie czasopisma *Organic Farming and Gardening* w 1942 roku; później czasopismo zostało zmienione na *Organic Gardening*. Dla J.I. Rodale'a rolnictwo i zdrowie były nierozłączne. Zdrowa gleba wymagała kompostowania i unikania pestycydów i syntetycznych nawozów. Jednym z najbardziej udanych projektów Rodale'a był magazyn *Prevention*, założony w 1950 roku, który promuje praktyki zapobiegające chorobom, a nie polegające na ich późniejszym leczeniu.

²⁵ Robert Rodale, dziennikarz, wydawca i wieloletni propagator regeneracyjnego rolnictwa, rozszerzył działalność, którą jego ojciec J.I. Rodale rozpoczął w latach trzydziestych. Oprócz prowadzenia wpływowej organizacji wydawniczej Rodale (w tym magazynu *Organic Gardening Magazine* i *Prevention Magazine*), rozszerzył on program edukacyjny, szkoleniowy i badawczy The Rodale Institute. Trzecie pokolenie rodziny Rodale obecnie wykonuje tę pracę. MVG <https://www.nal.usda.gov/afsic/tracing-evolution-organic-sustainable-agriculture-tesarefa> (dostęp z dnia 07.07.2018).

²⁶ J.I. Rodale, *Pay Dirt: Farming & Gardening with Composts*, The Devin-Adair Company, Nowy Jork 1946.

²⁷ D. Stankiewicz, *Rolnictwo ekologiczne*, Informacja nr 673, Biuro Studiów i Ekspertyz, V/99, s. 2.

²⁸ Hans Peter Rusch, niemiecki lekarz, mikrobiolog zajmujący się w późniejszej karierze glebą, połączył siły ze szwajcarskimi rolnikami, Hansem Müllerem (1891-1988) i jego żoną Marią Müller (1894-1969) we wczesnych latach 50. XX wieku, aby stworzyć fundament dla rolnictwa ekologicznego w krajach niemieckojęzycznych. Wkład Ruscha obejmował m.in. zbadanie stanu mikrobiologicznego gleby i opracowanie testu, który pozwolił rolnikom i ogrodnikom na przetestowanie żyzności gleby. H. Müller wykreował niemieckie określenie *organisch-biologischer landbau* (rolnictwo biologiczne) w 1949 roku.

²⁹ D. Stankiewicz, *Rolnictwo...*, dz. cyt., s. 2.

³⁰ System wspierany przez Raoula Lemaire'a (1884-1972), kupca i badacza naturalnego zboża oraz J. Bouchera (naukowca zajmującego się glebą) obejmuje koncepcje ekologiczne i agroekologiczne, z naciskiem na wykorzystanie magnezu i stosowanie uwapnionych wodorostów do zmian w glebie.

w 1963 roku przedsiębiorstwa S.V.B Lemaire zajmującego się produkcją Calmagolu (nazwa handlowa nawozu z glonu Lithotamnium)³¹.

Istotne znaczenie dla kształtowania się paradygmatu rozwoju zrównoważonego miały prace i studia realizowane przez badaczy z zakresu nauk społecznych. Problematyka środowiska i ograniczoności dóbr miała swoje odzwierciedlenie w pracach czołowych ekonomistów (T. Maltus), filozofów, socjologów czy biologów (G. Hardin) oraz przedstawicieli innych nauk. Niezaprzeczalnie należy również wskazać, iż problem zanieczyszczenia środowiska zwrócił również uwagę środowisk kościelnych. Przykładem tego jest chociażby program *Sprawiedliwe, obywatelskie, zrównoważone społeczeństwo* zainicjowany przez Światową Radę Kościołów na konferencji w Nairobi (1975 r.)³².

Chociaż problem zagrożeń i degradacji środowiska w wymiarze międzynarodowym dostrzegano od dziesięcioleci, to jednak na zagadnienie to zwrócono uwagę po raz pierwszy w 1968 roku w raporcie Sekretarza Generalnego ONZ Sithu U Thanta pt. *Człowiek i jego środowisko*. Raport został przedstawiony na forum XXIII Sesji Zgromadzenia Ogólnego ONZ. Sithu U Thant wystosował apel o podjęcie działań związanych z ratowaniem przyrody i przeciwdziałaniem degradacji środowiska. Wśród najważniejszych zagadnień, które poruszył wymienić należy: brak powiązania wysoko rozwiniętej techniki i technologii z wymogami środowiska, wyniszczenie ziem uprawnych, bezplanowy rozwój stref miejskich, zmniejszanie się powierzchni otwartych terenów, znikanie form życia zwierzęcego i roślinnego, zatrucie i zanieczyszczanie środowiska³³.

Raport był momentem inicjującym debatę nad problematyką ekorozwoju³⁴, koncepcją często utożsamianą z ideą rozwoju zrównoważonego. Niejednokrotnie można spotkać się z opiniami, iż można zamiennie stosować pojęcia „ekorozwój” i „rozwój zrównoważony”, jednakże jest to podejście budzące wiele kontrowersji. Jak wskazuje A. Papuziński za Z. Hullem³⁵, ekorozwój jest pojęciem o węższym zakresie w porównaniu z pojęciem np. rozwoju zrównoważonego czy rozwoju trwałego. Według autorów ekorozwój oznacza rozwój oparty na poszanowaniu środowiska przyrodniczego, czyli rozwój przyjmujący pierwszeństwo postulatów ekologicznych w stosunku do ekonomicznych i społecznych. Koncepcja „trwałego rozwoju” ma postać trzech obszarów trwałości, według których działania człowieka na ziemi powinny być: ekonomicznie żywotne, ekologicznie bezpieczne i społecznie akceptowalne³⁶. Rozwój zrównoważony natomiast zakłada równowagę między wzrostem gospodarczym a środowiskiem naturalnym w celu zapewnienia społeczeństwu wysokiej jakości życia³⁷. Podobny pogląd – że rozwój zrównoważony jest pojęciem szerszym

³¹ P. Bielski, Rolnictwo ekologiczne..., dz. cyt., s. 29-30.

³² A. Płachciak, Geneza idei..., dz. cyt., s. 231.

³³ J. Zbierska, Geneza idei i edukacja na rzecz zrównoważonego rozwoju, Fragmenta Agronomica, (XXIV) nr 4(96), 2007, s. 276.

³⁴ A. Płachciak, Geneza idei..., dz. cyt., s. 240.

³⁵ A. Papuziński, Filozoficzne aspekty..., dz. cyt., s. 27.

³⁶ E. Majewski, Trwały rozwój i trwałe rolnictwo – teoria a praktyka gospodarstw rolniczych, Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2008, s. 10-11.

³⁷ M. Pawul, W. Sobczyk, Edukacja ekologiczna w zakresie gospodarki odpadami jako narzędzie realizacji zrównoważonego rozwoju, Problemy Ekorozwoju, vol. 6, no 1, 2011, s. 148.

niż ekorozwój – wyrażali J. Kołodziejski³⁸ i S. Kozłowski³⁹. Ich zdaniem ekorozwój oznacza rozwój uwzględniający głównie kryteria ekologiczne lub też inaczej wskazuje, iż jest to kreowanie rozwoju społeczno-ekonomicznego bez dewastacji zasobów naturalnych⁴⁰.

Pojęcie „ekorozwój” sformułowano po raz pierwszy na I Konferencji ONZ *Środowisko i rozwój* w 1972 roku w Sztokholmie. Tematyka konferencji skupiona była wokół ustalenia pojęcia światopoglądu ekologicznego – koncentrowała się na poszukiwaniu nowych zasad postępowania. Zasady sformułowane w trakcie obrad uznawały wyższość kwestii środowiskowych kosztem rozwiązywania problemów społecznych i ekonomicznych⁴¹.

Jasną i czytelną definicję ekorozwoju w literaturze polskiej przedstawił T. Borys, który wskazał, że „ekorozwój polega na wszechstronnym harmonizowaniu działań gospodarczych z możliwościami środowiska przyrodniczego”⁴². W. Bojarski natomiast przez ekorozwój rozumie „rozwój społeczno-gospodarczy zharmonizowany ze środowiskiem przyrodniczym zarówno lokalnym, jak i szerszym – włączając w to różne ekosystemy oraz zasoby i struktury glebowe, wodne, geologiczne i atmosferyczne oraz ogólnie rozumianą urodę krajobrazu w celu zachowania ich walorów w możliwie najdłuższych odcinkach czasu”⁴³. K. Górka wskazuje, że ekorozwój oznacza „wzrost gospodarczy zgodny z wymaganiami ochrony środowiska życia człowieka, w tym zwłaszcza ochrony przyrody”⁴⁴.

Przyjąć można, że pojęcie „ekorozwój” jest węższe i odnosi się do ładu środowiskowego. T. Borys dokonuje interpretacji rozwoju zrównoważonego w ujęciu wąskim i szerokim. W ujęciu wąskim rozwój zrównoważony jest utożsamiany z ekorozwojem tj. z paradygmatem ochrony i kształtowania środowiska. Ujęcie szerokie natomiast to interpretacja rozwoju zrównoważonego kojarzonego z ładem zintegrowanym⁴⁵.

Jak można zauważyć, stopniowe rozszerzanie zakresu problematyki objętej koncepcją zrównoważonego rozwoju powoduje pewien zamęt definicyjny. Koncepcja ta bowiem łącząc – o czym wspomniano – elementy wielu dyscyplin naukowych (przyrodniczych, społecznych i humanistycznych) rodzi dyskusje zarówno na gruncie teoretycznym, jak i praktycznym. W konsekwencji termin „zrównoważony rozwój” posiada wiele definicji i interpretacji.

³⁸ J. Kołodziejski, Paradygmat równoważenia rozwoju regionalnego i lokalnego w uwarunkowaniach transformacji ustrojowej Polski, *Opolskie Roczniki Ekonomiczne* 1997, t. XV, s. 37-64.

³⁹ S. Kozłowski, Ekologiczne problemy przyszłości świata i Polski, „Polska w XXI wieku” przy Prezydium PAN, Warszawa 1998.

⁴⁰ A. Płachciak, *Geneza idei...*, dz. cyt., s. 244.

⁴¹ E. Mazur-Wierzbicka, Koncepcja zrównoważonego rozwoju jako podstawa gospodarowania środowiskiem przyrodniczym, [w:] D. Kopycińska (red.), *Funkcjonowanie gospodarki polskiej w warunkach integracji i globalizacji*, Uniwersytet Szczeciński, Szczecin 2005, s. 33.

⁴² T. Borys (red.), *Wskaźniki ekorozwoju*, Wydawnictwo Ekonomia i Środowisko, Białystok 1999, s. 64.

⁴³ W. Bojarski, Koncepcja badań nad zharmonizowanym rozwojem społeczno-gospodarczym z poszanowaniem dóbr przyrody. *Problemy rozwoju społeczno-gospodarczego z poszanowaniem dóbr przyrody*, Biuletyn Komitetu Ochrony Środowiska PAN, Wrocław – Warszawa 1988.

⁴⁴ K. Górka, Wdrażanie koncepcji rozwoju zrównoważonego i trwałego, *Ekonomia i Środowisko*, 2(32), 2007, s. 9.

⁴⁵ T. Borys, Spory wokół pojęcia zrównoważonego rozwoju, [w:] S. Czaja (red.), *Zrównoważony rozwój – doświadczenia polskie i europejskie*, Europejskie Stowarzyszenie Ekonomistów Środowiska i Zasobów Naturalnych, Biblioteka „Ekonomia i Środowisko” nr 33, Nowa Ruda 2005, s. 50.

1.2. Zrównoważony rozwój – w poszukiwaniu i formułowaniu nowej, optymalnej ekologicznie i satysfakcjonującej społecznie wizji cywilizacji

Precyzując pojęcie „rozwój zrównoważony” należy wskazać, iż jednym z pierwszych dokumentów, w którym nawiązuje się do kwestii zrównoważenia jest *Traktat Rzymski*. W części traktatu ustanawiającej Europejską Wspólnotę Gospodarczą (EWG), który wszedł w życie z dniem 1 stycznia 1958 roku, artykuł 2 wskazał, iż „...zadaniem Wspólnoty jest, przez ustanowienie Wspólnego Rynku i stopniowe zbliżanie polityk gospodarczych państw członkowskich, popieranie w całej Wspólnocie harmonijnego rozwoju działalności gospodarczej, stałego i zrównoważonego wzrostu, zwiększonej stabilności, przyspieszonego podwyższania poziomu życia oraz ściślejszych związków między państwami członkowskimi”⁴⁶.

Traktat z Maastricht, oficjalnie określany jako *Traktat o Unii Europejskiej*, który przekształcił EWG we Wspólnotę Europejską, podpisany 7 lutego 1992 roku, był dokumentem, w którym podobnie jak w traktacie ustanawiającym EWG znalazło się odniesienie do rozwoju zrównoważonego. Wskazano w nim, że „...zadaniem Wspólnoty jest, przez ustanowienie wspólnego rynku, unii gospodarczej i walutowej oraz urzeczywistnianie wspólnych polityk lub działań określonych w artykułach 3 i 3a, popieranie w całej Wspólnocie harmonijnego i zrównoważonego rozwoju działań gospodarczych, stałego i nieinflacyjnego wzrostu uwzględniającego środowisko naturalne, wysokiego stopnia konwergencji dokonań gospodarczych, wysokiego poziomu zatrudnienia i ochrony socjalnej, podwyższania poziomu i jakości życia, spójności gospodarczej i społecznej oraz solidarności między Państwami Członkowskimi”⁴⁷.

Momentem przełomowym w kształtowaniu się idei rozwoju zrównoważonego, był tzw. Pierwszy Szczyt Ziemi. Była to I Konferencja Organizacji Narodów Zjednoczonych (ONZ) poświęcona środowisku człowieka. Otrzymała się ona w Sztokholmie w dniach 5–16 czerwca 1972 roku⁴⁸. Konferencja Sztokholmska nadała nowego wymiaru i ważności polityce ochrony środowiska na poziomie polityki wewnętrznej, zagranicznej i globalnej. Również sam termin „polityka ochrony środowiska” został po raz pierwszy użyty w *Deklaracji Sztokholmskiej*⁴⁹. Punkt 21 *Uchwały Konferencji Sztokholmskiej* z dnia 14.6.1972 roku dotyczącej naturalnego środowiska człowieka mówi: „...Państwa mają, zgodnie z Kartą Narodów Zjednoczonych i zasadami prawa międzynarodowego, suwerenne prawo do wykorzystywania własnych zasobów zgodnie z ich własną polityką środowiskową, a także mają obowiązek zapewnienia, aby działania w ramach ich jurysdykcji lub kontroli nie powodowały szkód do środowiska innych

⁴⁶ Traktat rzymski. Część 1, artykuł 2, www.krrit.gov.pl/Data/Files/_public/Portals/0/regulacje-prawne/ue/1.pdf (dostęp z dnia 08.08.2017).

⁴⁷ Traktat o Unii Europejskiej, Artykuł G, pkt. 2, oide.sejm.gov.pl/oide/images/files/.../traktaty/Traktat_z_Maastricht_PL_1.pdf (dostęp z dnia 08.08.2017).

⁴⁸ K. Kociszewski, *Ekologizacja polskiego rolnictwa a jego zrównoważony rozwój w warunkach członkostwa w Unii Europejskiej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, Wrocław 2013, s. 28. Za: H. Rogall, *Bausteine einer zukunftsfahigen Umwelt – und Wirtschaftspolitik*, Duncker und Humblot Verlag, Berlin 2000.

⁴⁹ M. Suska-Szczerbicka, *Polityka ekologiczna i energetyczna w strategii zrównoważonego rozwoju*, http://global.am-wind.pl/czytaj/POLITYKA_EKOLOGICZNA.pdf (dostęp z dnia 9.08.2018).

państw lub obszarów znajdujących się poza granicami jurysdykcji krajowej⁵⁰. Zasady zawarte w uchwale nie miały mocy wiążącej, jednakże najistotniejsze było to, że *Deklaracja Sztokholmska* stworzyła podstawy dla rozwoju międzynarodowego prawa środowiska, służąc jako zbiór uniwersalnych standardów dla umów międzynarodowych oraz dla krajowych systemów prawnej ochrony środowiska⁵¹.

Kolejnym istotnym krokiem w kreowaniu koncepcji zrównoważonego rozwoju był *Raport Brundtland* (ang. *Report of the World Commission on Environment and Development: „Our Common Future”*)⁵². W Raporcie zdefiniowano rozwój zrównoważony jako „taki, który gwarantuje zaspokojenie potrzeb obecnych pokoleń, nie ograniczając możliwości zaspokajania potrzeb przez przyszłe pokolenia”⁵³. *Raport Brundtland* był motywuem do podejmowania kolejnych inicjatyw mających na celu szerszą dyskusję nad problemem. Jedną z nich była konferencja ONZ Środowisko i Rozwój *UNCED* (ang. *United Nations Conference on Environment and Development*), która odbyła się w dniach 3–14 czerwca 1992 r. w Rio de Janeiro. Na konferencji przyjęte zostały następujące dokumenty: *Deklaracja z Rio w sprawie środowiska i rozwoju* oraz *Globalny program działania – Agenda 21*. W deklaracji położono główny nacisk na to, iż rozwój zrównoważony powinien być osiągnięty przez:

- „zrównoważoną produkcję,
- zrównoważoną konsumpcję,
- stworzenie systemów ekonomicznych, które uwzględniałyby wartość środowiska przyrodniczego,
- stworzenie nowych modeli rozwoju dla krajów rozwijających się i tych, które są w okresie transformacji”⁵⁴.

Opracowana w trakcie konferencji w Rio de Janeiro *Agenda 21* jest programem działań w różnych obszarach, przedstawiającym metody opracowywania, a także wdrażania programów zrównoważonego rozwoju także w skali lokalnej. Obszary działań obejmują między innymi: walkę z ubóstwem, ochronę i promocję ludzkiego zdrowia, zmiany wzorców konsumpcji, działania zapobiegające wylesieniu, ochronę atmosfery, promowanie trwałego i zrównoważonego rozwoju rolnictwa i wsi, zwiększenie roli kobiet w trwałym i zrównoważonym rozwoju, zwiększenie roli rolników w procesie trwałego i zrównoważonego rozwoju, promowanie nauczania, kształtowania świadomości społecznej, szkolenia w zakresie trwałego i zrównoważonego rozwoju i ochrony środowiska⁵⁵.

⁵⁰ Declaration of the United Nations Conference on the Human Environment, punkt 21, https://en.wikisource.org/wiki/Declaration_of_the_United_Nations_Conference_on_the_Human_Environment#Principle_21 (dostęp z dnia 09.08.2018).

⁵¹ M. Woźniak, Zrównoważony rozwój jako strategia definiująca nowoczesne gospodarowanie przestrzenią w Polsce (aspekty prawne), *Rocznik Ekonomia i Prawo*, t. VII, 2011, s. 129.

⁵² Raport powstał w wyniku prac Światowej Komisji ds. Środowiska i Rozwoju pod przewodnictwem Gro Harlem Brundtland; raport został opublikowany w kwietniu 1987 roku. Dzięki pracom i działalności Komisji w roku 1992 zwołano Szczyt Ziemi w Rio de Janeiro.

⁵³ Report of the World Commission on Environment and Development: “Our Common Future” 1987, s. 11, http://www.channelingreality.com/Documents/Brundtland_Searchable.pdf (dostęp z dnia 17.04.2015).

⁵⁴ E. Mazur-Wierzbicka, Koncepcja zrównoważonego rozwoju jako podstawa gospodarowania środowiskiem przyrodniczym, [w:] D. Kopycińska (red.), *Funkcjonowanie gospodarki polskiej...*, dz. cyt., s. 34.

⁵⁵ J. Zbierska, *Geneza idei i edukacja...*, dz. cyt., s. 277.

Dziesięć lat po przyjęciu dokumentów opracowanych w trakcie konferencji w Rio de Janeiro ONZ zwołało II Międzynarodową Konferencję nazwaną Światowym Szczytem Zrównoważonego Rozwoju. Odbył się on w dniach 26.VIII–4.IX 2002 roku w Johannesburgu. Stanowił swoiste podsumowanie działań podejmowanych po szczycie w Rio de Janeiro. Okazało się, że 10 lat oddzielające te dwie konferencje było czasem nie w pełni dobrze wykorzystanym; postępy we wprowadzaniu założeń *Agendy 21* i *Deklaracji z Rio* były zbyt małe. Szczyt w Johannesburgu 2002 zgromadził dziesiątki tysięcy uczestników, w tym szefów państw i rządów, delegatów krajowych i liderów organizacji pozarządowych (NGO), firm i przedstawicieli innych grup. Celem było skupienie uwagi świata i podjęcie bezpośrednich działań zmierzających do sprostania trudnym wyzwaniom, w tym poprawie jakości życia ludzi i ochronie zasobów naturalnych w świecie, przy stale rosnącym zapotrzebowaniu na żywność, wodę, schronienie, urządzenia sanitarne, energię, usługi zdrowotne i bezpieczeństwo ekonomiczne⁵⁶.

Obrady trwające w trakcie Szczytu w Johannesburgu dotyczyły pięciu głównych obszarów⁵⁷:

- czystej wody,
- nieszkodliwej dla środowiska energii,
- opieki zdrowotnej,
- zrównoważonego rolnictwa,
- zachowania bioróżnorodności na Ziemi.

Rezultatem prac prowadzonych podczas Szczytu były dwa istotne dokumenty: *Plan działań* oraz *Deklaracja polityczna z Johannesburga w sprawie zrównoważonego rozwoju*. Na szczególną uwagę zasługuje *Deklaracja...* jako dokument, który nie zawierał w swojej treści zasad, a prezentował wspólne stanowisko i zobowiązanie do działania na rzecz rozwoju zrównoważonego. Plan działań natomiast zwracał uwagę na kierunki przedsięwzięć, jakie mają być realizowane: wykorzenienie ubóstwa, zmiana niezrównoważonych wzorców konsumpcji i produkcji, ochrona i zarządzanie bazą zasobów naturalnych dla rozwoju gospodarczo-społecznego, zrównoważony rozwój w globalnym świecie, zdrowie a zrównoważony rozwój; zrównoważony rozwój regionów w Afryce, w Ameryce Łacińskiej i na Karaibach, w Azji Zachodniej, w regionie Europejskiej Komisji Gospodarczej, wzmocnienie instytucjonalnych ram dla zrównoważonego rozwoju (międzynarodowych i krajowych)⁵⁸.

1.3. Zrównoważony rozwój – wielość definicji i interpretacji

Rozwój zrównoważony może być rozumiany na różne sposoby, a realizowane polityki i strategie rozwoju mogą mieć znacznie różniące się od siebie treści i zakres. I jak pokazują chociażby przedstawione powyżej dokumenty ze szczytów i konferencji koncentrujących się na kwestiach środowiska oraz rozwoju zrównoważonego, jest to zagadnienie szerokie, interdyscyplinarne i na przestrzeni dziesięcioleci ewoluujące.

⁵⁶ <https://sustainabledevelopment.un.org/milestones/wssd> (dostęp z dnia 9.08.2018).

⁵⁷ S. Baczulis, *Idea zrównoważonego rozwoju w dokumentach końcowych Szczytów Ziemi w Rio de Janeiro i Johannesburgu*, *Świat Idei i Polityki*, t. 3, 2003, s. 113.

⁵⁸ J. Zbierska, *Geneza idei i edukacja...*, dz. cyt., s. 277.

Literatura przedmiotu obfituje w definicje terminu „rozwój zrównoważony” różnych autorów, instytucji czy definicji zawartych w aktach prawnych (tabela 2).

Tabela 2. Wybrane definicje terminu „rozwój zrównoważony”

Definicja	Dokument/Autor
„Rzeczpospolita Polska strzeże niepodległości i nienaruszalności swojego terytorium, zapewnia wolności i prawa człowieka i obywatela oraz bezpieczeństwo obywateli, strzeże dziedzictwa narodowego oraz zapewnia ochronę środowiska, kierując się zasadą zrównoważonego rozwoju” ⁵⁹ .	<i>Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej</i>
„to taki rozwój społeczno-gospodarczy, w którym następuje proces integrowania działań politycznych, gospodarczych i społecznych, z zachowaniem równowagi przyrodniczej oraz trwałości podstawowych procesów przyrodniczych, w celu zagwarantowania możliwości zaspokajania podstawowych potrzeb poszczególnych społeczności lub obywateli zarówno współczesnego pokolenia, jak i przyszłych pokoleń” ⁶⁰ .	<i>Ustawa Prawo ochrony środowiska</i>
„Zrównoważony rozwój zmierza do zapewnienia wszystkim żyjącym dzisiaj ludziom i przyszłym pokoleniom dostatecznie wysokich standardów ekologicznych, ekonomicznych i społeczno-kulturowych w granicach naturalnej wytrzymałości Ziemi, stosując zasadę sprawiedliwości wewnątrz i międzypokoleniowej” ⁶¹	Holger Rogall
„Zasadniczą nitią przewodnią idei zrównoważonego rozwoju jest zachowanie środowiska i zasobów naturalnych dla przyszłych pokoleń, ale nie tyle przez pojmowaną tradycyjnie ochronę środowiska, co głównie przez zmianę modelu rozwoju cywilizacyjnego – polegającą na modelu konsumpcji stwarzającym mniejszą presję na środowisko i zmianie systemu wartości oraz takim sposobie gospodarowania, przy którym presja na środowisko nie przekracza jego pojemności” ⁶² .	Józef St. Zegar
„Zmierzających do zapewnienia wszystkim żyjącym dzisiaj ludziom i przyszłym pokoleniom satysfakcjonujących standardów ekologicznych, ekonomicznych i społeczno-kulturowych w granicach zachowania stabilności ekosystemów Ziemi, stosując zasadę sprawiedliwości wewnątrz- i między pokoleniowej” ⁶³	Karol Kociszewski

⁵⁹ Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej, Dz. U. z 1997 r. nr 78 poz. 483, art. 5.

⁶⁰ Ustawa z dnia 27 kwietnia 2001 r. Prawo ochrony środowiska, Dz. U. z 2018 r. poz. 799, 1356.

⁶¹ K. Kociszewski, *Ekologizacja polskiego rolnictwa a jego zrównoważony rozwój w warunkach członkostwa w Unii Europejskiej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, Wrocław 2013, s. 29. Za: H. Rogall, *Bausteine einer zukunftsfähigen Umwelt – und Wirtschaftspolitik*, Duncker und Humblot Verlag, Berlin 2000.

⁶² S.J. Zegar (red.), *Zrównoważenie polskiego rolnictwa*, Powszechny Spis Rolny, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa 2013, s. 8.

⁶³ K. Kociszewski, *Ekologizacja polskiego rolnictwa a jego zrównoważony rozwój w warunkach członkostwa w Unii Europejskiej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, Wrocław 2013, s. 29.

„Koncepcja zrównoważonego rozwoju jest kojarzona z rozwojem społeczno-gospodarczym dostosowanym do uwarunkowań i wymogów środowiska przyrodniczego” ⁶⁴ .	Eugeniusz Kośmicki
„Istotę rozwoju zrównoważonego stanowi więc dynamiczny rozwój gospodarki i społeczeństwa, który nie doprowadzi do zmian w środowisku (jego naruszenia) tam gdzie jego stan jest dobry bądź gdy stan środowiska jest zły (obszary zdegradowane) pozwoli na rozwój gospodarki, społeczeństwa i doprowadzi do poprawy stanu środowiska” ⁶⁵ .	Ewa Mazur-Wierzbicka
„Celem zrównoważonego rozwoju państwa w każdym kraju jest sformułowanie takiej strategii działania, która pobudzałaby rozwój społeczno-gospodarczy kraju nie tylko nieniszczący środowiska naturalnego, ale znacząco to środowisko wzbogacający” ⁶⁶ .	Wanda Nagórny
Zbiór zasad zrównoważonego rozwoju to trzy filary: 1. „integralność ładów poprzez zrównoważoną ochronę kapitału (środowiska) przyrodniczego (naturalnego), kapitału społecznego (ludzkiego) i kapitału antropogenicznego (wytworzonego przez człowieka, a zwłaszcza kapitału kulturowego), 2. subsydiarność (<i>subsidiarity principle</i>), 3. zrównoważonej partycypacji, w tym partnerstwa międzysektorowego (<i>private – public partnership</i>)” ⁶⁷ .	Tadeusz Borys
Zrównoważony rozwój „polega na takim wykorzystaniu i konserwacji zasobów naturalnych i takim zorientowaniu technologii i instytucji, aby uzyskać zaspokojenie ludzkich potrzeb i przyszłych pokoleń” ⁶⁸ .	Według definicji ONZ ds. Wyżywienia i Rolnictwa FAO z 1987
Zrównoważony rozwój to „taki, który gwarantuje zaspokojenie potrzeb obecnych pokoleń, nie ograniczając możliwości zaspokajania potrzeb przez przyszłe pokolenia” ⁶⁹ .	Raport Brundtland (<i>Report of the World Commission on Environment and Development: “Our Common Future”</i>)

⁶⁴ D. Kielczewski, Problem koordynacji polityki ekologicznej i polityki społecznej w kontekście zrównoważonego rozwoju, Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, Polityka ekologiczna a rozwój gospodarczy, nr 409, 2015, s. 30. Za: E. Kośmicki, Główne cele ekologizacji społeczeństwa i gospodarki, Ekopress, Białystok 2009.

⁶⁵ E. Mazur-Wierzbicka, Koncepcja zrównoważonego rozwoju jako podstawa gospodarowania środowiskiem przyrodniczym, [w:] D. Kopycińska (red.), Funkcjonowanie gospodarki polskiej..., dz. cyt., s. 33.

⁶⁶ W. Nagórny, Polityka społeczna a zrównoważony rozwój, Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie, Seria: Pragmata tes Oikonomias, 2011, z. V, s. 140.

⁶⁷ T. Borys, Wąskie i szerokie interpretacje zrównoważonego rozwoju oraz konsekwencje wyboru, [w:] A. Papuziński (red.), Zrównoważony rozwój. Od utopii do praw człowieka, Oficyna Wydawnicza Branta, Bydgoszcz 2005, s. 69.

⁶⁸ D. Żmija, Zrównoważony rozwój rolnictwa i obszarów wiejskich w Polsce, Studia Ekonomiczne, Uniwersytet Ekonomiczny w Katowicach 2014, nr 166 Polityka gospodarcza w okresie transformacji i kryzysu, s. 151.

⁶⁹ Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future 1987, s. 11; http://www.channelingreality.com/Documents/Brundtland_Searchable.pdf (dostęp z dnia 17.04.2015).

<p>„Zrównoważony rozwój oznacza budowanie zrównoważonej i konkurencyjnej gospodarki efektywnie korzystającej z zasobów, wykorzystując do tego pierwszoplanową pozycję Europy w wyścigu do nowych procesów i technologii, w tym technologii przyjaznych środowisku, przyspieszając wprowadzanie inteligentnych sieci opartych na technologiach ICT, wykorzystując możliwości sieci obejmujących całą UE, a także wzmacniając przewagę konkurencyjną europejskiego biznesu, szczególnie sektora produkcji i MŚP, oraz pomagając klientom docenić wartość efektywnego korzystania z zasobów”⁷⁰.</p>	<p><i>Strategia na rzecz inteligentnego i zrównoważonego rozwoju sprzyjającego włączeniu społecznemu</i></p>
---	--

Źródło: opracowanie własne.

W definicjach rozwoju zrównoważonego zwraca się szczególną uwagę na zachowanie walorów środowiska, zasobów kapitału celem umożliwienia zaspokojenia potrzeb przez przyszłe pokolenia. Kapitał ten rozumiany jest bardzo szeroko – jako wszystko, co dostarcza strumienia korzyści⁷¹. Jednocześnie należy pamiętać, że rozwój zrównoważony powiązany jest z umiejętnością wykorzystania posiadanych zasobów endogenicznych, szczególnie zasobów cennych przyrodniczo. Wiąże się to z umiejętnością dostosowania działalności gospodarczej do możliwości środowiska⁷².

Zdaniem Autorki rozwój zrównoważony można zdefiniować jako stałe dążenie do osiągania wzrostu gospodarczego, oddziałującego na kształtowanie się jakości życia społeczeństwa i dobrostan, z poszanowaniem środowiska przyrodniczego oraz zachowaniem równowagi pomiędzy celami ekonomicznymi, społecznymi i środowiskowymi. Jednocześnie jest to umiejętne gospodarowanie posiadanymi zasobami środowiska, nie umniejszające ich wartości. Rozwój zrównoważony powinien być wdrażany i wprowadzany w poszczególnych krajach bez względu na poziom zamożności społeczeństwa.

2. Cele i czynniki rozwoju zrównoważonego

Problematyka rozwoju zrównoważonego poruszana była również w 2000 r. na Szczycie Milenijnym Zgromadzenia Ogólnego ONZ. W dniu 6 września 2000 roku przyjęte zostały *Milenijne Cele Rozwoju* (ang. *Millenium Development Goals*), których ostateczny termin realizacji został wyznaczony na rok 2015. Cele te obejmowały⁷³:

⁷⁰ Strategia na rzecz inteligentnego i zrównoważonego rozwoju sprzyjającego włączeniu społecznemu, Bruksela, 3.3.2010, KOM(2010) 2020 wersja ostateczna, s. 16

⁷¹ I. Telega, Kapitał naturalny a proces ekologizacji gospodarki, [w:] M. Kożuch (red.), *Ekologizacja gospodarki*, Wydawnictwo: Fundacja Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie, Kraków 2015, s. 31.

⁷² G. Ślusarz, B. Gołębiowska, Wykorzystanie endogenicznych, cennych przyrodniczo zasobów regionu w jego rozwoju, *Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu*, 2014, t. XVI, z. 6, s. 487.

⁷³ Millennium Development Goal 8. Taking Stock of the Global Partnership for Development. MDG Gap Task Force Report 2015, United Nations, New York 2015, p. XI, <http://www.unic.un.org.pl/cele.php> (dostęp z dnia 20.12.2018).

1. Wyeliminowanie skrajnego ubóstwa i głodu (zmniejszenie o połowę liczby ludności, której dochód nie przekracza 1 dolara dziennie; zmniejszenie o połowę liczby ludności, która cierpi głód).
2. Osiągnięcie powszechnej edukacji podstawowej (zapewnienie wszystkim dzieciom, zarówno chłopcom, jak i dziewczętom możliwości ukończenia pełnego cyklu kształcenia na poziomie podstawowym).
3. Promowanie równości płci i wzmocnienie pozycji kobiet (wyeliminowanie nierównego dostępu płci do pierwszego i drugiego szczebla edukacji do 2005 roku, a na wszystkich szczeblach do 2015 roku).
4. Zmniejszenie śmiertelności dzieci (zmniejszenie o 2/3 wskaźnika umieralności dzieci w wieku do 5 lat).
5. Poprawę opieki zdrowotnej nad matkami (zmniejszenie o 3/4 wskaźnika umieralności matek).
6. Ograniczenie rozprzestrzeniania się HIV/AIDS, malarii i innych chorób (powstrzymanie rozprzestrzeniania się HIV/AIDS, ograniczenie liczby nowych zakażeń; powstrzymanie rozprzestrzeniania się malarii i innych groźnych chorób i ograniczenie liczby zachorowań).
7. Zapewnienie zrównoważenia środowiska (uwzględnianie zasady zrównoważonego rozwoju w krajowych strategiach i programach; stosowanie metod hamujących zużycie zasobów środowiska naturalnego; zmniejszenie o połowę liczby ludzi pozbawionych stałego dostępu do czystej pitnej wody; osiągnięcie do 2020 roku znaczącej poprawy warunków życia przynajmniej 100 milionów mieszkańców slumsów).
8. Opracowanie globalnego partnerstwa na rzecz rozwoju (między innymi dopracowanie dostępnego dla wszystkich, opartego na jasnych przepisach, przewidywalnego i nikogo nie dyskryminującego systemu handlowo-financeowego; wyjście naprzeciw szczególnym potrzebom najsłabiej rozwiniętych państw poprzez zniesienie ceł i kontyngentów na towary eksportowane przez te kraje, zwiększenie skali redukcji długów poważnie zadłużonych ubogich krajów, umorzenie długów zaciągniętych w ramach oficjalnej pomocy bilateralnej oraz zwiększenie pomocy na rzecz rozwoju dla krajów podejmujących działania mające na celu ograniczenie ubóstwa; wyjście naprzeciw szczególnym potrzebom krajów śródlądowych i krajów rozwijających się położonych na małych wyspach; rozstrzygnięcie kwestii zadłużenia krajów rozwijających się poprzez podjęcie narodowych i międzynarodowych kroków służących utrzymaniu długookresowej zdolności do spłaty zadłużenia).

Innym ważnym historycznie momentem w kształtowaniu się koncepcji zrównoważonego rozwoju był szczyt Rio+20. Była to Konferencja Organizacji Narodów Zjednoczonych, która odbyła się w dniach 20-22 czerwca 2012 roku w Rio de Janeiro – dwadzieścia lat po pamiętnym Szczycie Ziemi w Rio w 1992 roku. W szczycie uczestniczyli przedstawiciele blisko 200 państw, byli to zarówno przywódcy państw, jak również przedstawiciele sektora prywatnego i organizacji pozarządowych. Szczególnie ważne było to spotkanie ze względu na fakt, iż w okresie 20 lat jakie upłynęły od pierwszego Szczytu Ziemi w Rio de Janeiro wzrosła i zmieniała się skala problemów na świecie (wzrost bezrobocia, ubożenie wielu grup społecz-

nych). Przykładem był chociażby kryzys gospodarczy, który zapoczątkowany został w 2007 roku. Przedstawiciele państw przyjęli deklarację, w której „zobowiązali się ustalić, do 2015 r., nowe założenia dotyczące polityki zrównoważonego rozwoju. Cele ZR powinny zostać opracowane w ciągu trzech lat, ponieważ, jak wspomniano, w 2015 r. wygasają postanowienia *Milenijnych Celów Rozwoju*. Postanowienia szczytu były także oczekiwane jako sprzyjające rozwiązaniu, przynajmniej niektórych, problemów globalnej gospodarki XXI w.”⁷⁴. Na Szczycie podpisana została deklaracja *Przyszłość, jaką chcemy mieć* składająca się z ponad 280 artykułów, podzielonych na sześć następujących części⁷⁵:

1. Nasza wspólna wizja.
2. Odnawianie zaangażowania politycznego.
3. Zielona gospodarka w kontekście zrównoważonego rozwoju i eliminacji ubóstwa.
4. Ramy instytucjonalne dla zrównoważonego rozwoju.
5. Ramy działań i działań następczych.
6. Sposoby realizacji.

W pierwszej części przedstawiciele państw wskazali na problem najistotniejszy – eliminację ubóstwa. Jest to wyzwanie przed jakim stoi świat, a zarazem niezbędny wymóg zrównoważonego rozwoju. Zwrócono uwagę na dalsze uwzględnianie zrównoważonego rozwoju na wszystkich poziomach i aspektach: gospodarczym, społecznym, środowiskowym. Ta część deklaracji jest swoistym wprowadzeniem do kolejnych części. W części II odniesiono się do wcześniejszych deklaracji przyjmowanych na konferencjach Narodów Zjednoczonych. Natomiast w następnej zwrócono uwagę na kluczową rolę władz oraz organów legislacyjnych w promowaniu zrównoważonego rozwoju. Wskazano również, że udział społeczeństwa, jego aktywność, dostęp do informacji mają znaczący wpływ na rozwój zrównoważony. Część trzecia deklaracji *Przyszłość, jaką chcemy mieć* skoncentrowana jest na zielonej gospodarce. Wskazano, iż jest ona ważnym narzędziem po pierwsze w dążeniu do ograniczania ubóstwa jak również do osiągnięcia rozwoju zrównoważonego. Dodatkowo przyznano krajom swobodę w wyborze modelu i narzędzi realizacji zrównoważonego rozwoju⁷⁶.

Czwarty element deklaracji skupia się na rozwiązaniach instytucjonalnych, które powinny integrować wymiary zrównoważonego rozwoju. Część piąta deklaracji obejmuje analizę realizacji dotychczasowych postanowień w zakresie: eliminacji ubóstwa, bezpieczeństwa żywnościowego, żywienia i zrównoważonego rolnictwa, wody i urządzeń sanitarnych, energii, zrównoważonej turystyki, transportu, zrównoważonego rozwoju miast i osiedli, zdrowia ludności, promowania pełnego i produktywnego zatrudnienia, godnej pracy dla wszystkich i ochrony socjalnej, oceanów i mórz, małych wyspiarskich krajów rozwijających się, krajów najsłabiej

⁷⁴ K. Czech, Szczyt Ziemi Rio +20 – jaka przyszłość zrównoważonego rozwoju? Studia Ekonomiczne, Uniwersytet Ekonomiczny w Katowicach, nr 170 (2013) Międzynarodowe stosunki gospodarcze: wybrane czynniki instytucjonalne i procesy realne w warunkach światowej niestabilności, s. 35.

⁷⁵ Resolution adopted by the General Assembly on 27 July 2012 [without reference to a Main Committee (A/66/L.56)] 66/288. The future we want, 11 September 2012, http://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/66/288&Lang=E (dostęp z dnia 10.08.2018).

⁷⁶ Tamże.

rozwinętych, śródlądowych krajów rozwijających się, Afryki, działań regionalnych, redukcji ryzyka katastrof, zmian klimatu, lasów, różnorodności biologicznej, pustynnienia, degradacji ziemi i susz, gór, substancji chemicznych i odpadów, zrównoważonej konsumpcji i produkcji, górnictwa, edukacji, równość płci i upodmiotowienia kobiet⁷⁷. Końcowa część obejmuje sposoby realizacji deklaracji, ze szczególnym uwzględnieniem kwestii finansowania oraz innych.

W trakcie obrad, a także w większości dokumentów Szczytu Rio+20, wyraźnie dostrzeżono znaczenie odpowiedzialnego biznesu jako aktywnego partnera w budowaniu zrównoważonego rozwoju. Nie udało się jednak jeszcze wypracować efektywnych mechanizmów i przejrzystych ram współpracy publiczno-prywatnej. Podkreślona została również rola sektora prywatnego jako pracodawcy, szczególnie w kontekście nowych wyzwań „zielonej gospodarki”⁷⁸.

W dniach 25–27 września 2015 roku w Nowym Jorku rozpoczął się kolejny Szczyt Zrównoważonego Rozwoju. Pierwszego dnia Szczytu 193 państwa członkowskie ONZ jednogłośnie przyjęły nową *Agendę na Rzecz Zrównoważonego Rozwoju*⁷⁹. Zawarte w Agendzie założenia mają na celu wyeliminowanie do roku 2030 ubóstwa na świecie i budowę zrównoważonej przyszłości. Nowa Agenda zawiera 17 globalnych celów oraz 169 szczegółowych zadań⁸⁰. Wśród celów globalnych wymienić należy⁸¹:

1. Eliminację wszelkich przejawów ubóstwa na świecie.
2. Eliminację głodu, zapewnienie bezpieczeństwa żywnościowego, rozpowszechnienie dobrych nawyków żywieniowych oraz promocja zrównoważonego rolnictwa.
3. Zapewnienie ochrony zdrowia wszystkim, niezależnie od wieku, i promocja dobrej jakości życia.
4. Zapewnienie wszystkim równego dostępu do powszechnej i wystandaryzowanej edukacji oraz możliwości uczenia się przez całe życie.
5. Zagwarantowanie równości płci oraz wspieranie możliwości rozwoju i aktywności kobiet oraz dziewcząt.
6. Zagwarantowanie dostępu do wody i kanalizacji dla wszystkich oraz promocja zrównoważonego zarządzania zasobami wodnymi.
7. Zagwarantowanie powszechnego dostępu do taniej, niezawodnej, nowoczesnej i zrównoważonej energii.
8. Promocję trwałego, zrównoważonego i sprzyjającego włączeniu społecznemu rozwoju gospodarczego oraz godnej i produktywnej pracy dla wszystkich.

⁷⁷ Tamże.

⁷⁸ Analiza tematyczna Forum Odpowiedzialnego Biznesu dla Programu Partnerstwa, nr 3/2012, s. 2.

⁷⁹ [http://www.unic.un.org.pl/szczyt-zrownowazonego-rozwoju/szczyt-zrownowazonego-rozwoju-\(25-27-wrzesnia-2015-r\):-nowa-historyczna-agenda-na-rzecz-zrownowazonego-rozwoju-jednoglosnie-przyjeta-przez-193-panstwa-czlonkowskie-onz/2863](http://www.unic.un.org.pl/szczyt-zrownowazonego-rozwoju/szczyt-zrownowazonego-rozwoju-(25-27-wrzesnia-2015-r):-nowa-historyczna-agenda-na-rzecz-zrownowazonego-rozwoju-jednoglosnie-przyjeta-przez-193-panstwa-czlonkowskie-onz/2863) (dostęp z dnia 10.08.2018).

⁸⁰ Szczyt Zrównoważonego Rozwoju (25-27 września 2015 r.) Nowa historyczna Agenda na Rzecz Zrównoważonego Rozwoju jednogłośnie przyjęta przez 193 państwa członkowskie ONZ; Ośrodek Informacji ONZ w Warszawie.

⁸¹ <https://sustainabledevelopment.un.org/sdgs> (dostęp z dnia 13.08.2018). Rezolucja Zgromadzenia Ogólnego ONZ z dnia 25 września 2015 r., 70/1. Przekształcamy nasz świat: Agenda na rzecz zrównoważonego rozwoju 2030, stat.gov.pl/files/gfx/portalinformacyjny/pl/defaultstronaopisowa/5989/1/1/agenda_2030_pl_2.pdf (dostęp z dnia 22.08.2017).

9. Budowę trwałej i wydajnej infrastruktury, wspieranie zrównoważonego przemysłu oraz rozwijanie innowacyjności.
10. Ograniczenie nierówności istniejących pomiędzy krajami i wewnątrz krajów.
11. Budowa bezpiecznych, sprzyjających włączeniu społecznemu oraz zrównoważonych miast i osiedli.
12. Zapewnienie zrównoważonych modeli konsumpcji i produkcji.
13. Natychmiastowe przeciwdziałanie zmianom klimatycznym i ich skutkom.
14. Zachowanie i zrównoważone gospodarowanie oceanami, morzami oraz zasobami morskimi.
15. Ochrona, odbudowa oraz zrównoważone korzystanie z ekosystemu; zrównoważone zarządzanie zasobami leśnymi; walka z pustynnieniem oraz degradacją ziemi; przeciwdziałanie zagrożeniom dla bioróżnorodności.
16. Wspieranie pokojowych i włączających wszystkich społeczeństw; powszechne zapewnienie rządów prawa oraz skutecznych instytucji państwowych.
17. Wzmacnianie globalnego partnerstwa na rzecz zrównoważonego rozwoju.

Zasadniczo zawierają one w sobie wszystkie cele określone w *Milenijnych Celach Rozwoju (MCR)* w zdecydowanie większej skali. I tak dla przykładu pierwszy cel w *MCR* określony został jako „wyeliminowanie skrajnego ubóstwa i głodu”. Cel ten w *Agendzie 2030* określony został zdecydowanie szerzej i obejmuje dwa pierwsze cele. Dodatkowo poszerzony został o kwestie związane z osiągnięciem bezpieczeństwa żywnościowego, lepszego odżywiania oraz promowania zrównoważonego rolnictwa. Bezpieczeństwo żywnościowe wiąże się w głównej mierze z oczekiwaniami społecznymi, które są pewnego rodzaju odzwierciedleniem celów społecznych realizowanych w ramach koncepcji zrównoważonego rozwoju⁸².

Rysunek 1. Cele zrównoważonego rozwoju według Agendy 2030

Źródło: <https://sustainabledevelopment.un.org/sdgs> (dostęp z dnia 13.08.2018).

⁸² D. Komorowska, Efektywność ekonomiczna gospodarstw ekologicznych i konwencjonalnych nastawionych na uprawy polowe, *Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu*, 2010, t. XII, z. 3, s. 209.

Realizacja tych celów stanowi, jak wskazują S. Czaja i A. Becla, punkt wyjścia do realizacji zrównoważonego rozwoju. Ci sami autorzy mówią jednocześnie o czterech głównych zagrożeniach, przed jakimi stają społeczeństwa i rozwój ludzkiej cywilizacji⁸³:

- „przeludnienie i religijno-polityczne próby ograniczania jakiegokolwiek racjonalnej polityki ludnościowej (problem demograficzny i polityczny);
- konsumpcjonizm i towarzyszące mu globalne style życia (problem ekonomiczny i społeczny);
- bieda czy wręcz nadmiernie skrajna jej postać – ubóstwo (problem ekonomiczny i społeczny oraz polityczny);
- brak wyobraźni, świadomości który można w wielu przypadkach nazwać głupotą (problem psychologiczny i społeczny)”.

Problem niekontrolowanego wzrostu demograficznego zauważany był już w pracach D. Ricarda, J.S. Milla i T. Malthusa. Wskazywali oni między innymi na długookresowe konsekwencje zmian demograficznych w odniesieniu do poziomu ubóstwa, a także możliwości i zdolności systemu gospodarczego do zaspokajania potrzeb w zakresie żywności⁸⁴. Prognozy ONZ przewidują, iż do 2050 roku liczba ludności na świecie wyniesie prawie 10 mld. Głównie będzie rosła liczba ludności w krajach o niskich dochodach, szczególnie w Afryce. W Europie natomiast liczba mieszkańców zmniejszy się o około 5%. Wielkości te wskazują na duże problemy zarówno z wyżywieniem ludności, jak i dostarczeniem wody pitnej.

Zagrożenia, o których piszą S. Czaja i A. Becla są szeroko dyskutowane na arenie światowej zarówno w kontekście problematyki rozwoju zrównoważonego, jak również innych kwestii.

Agenda 2030 ukierunkowana jest na wszystkie kraje i na ich wewnętrzne polityki społeczno-gospodarcze oraz na realizację globalnego paryskiego porozumienia w sprawie hamowania zmian klimatycznych⁸⁵. Kompatybilną częścią *Agendy* jest tzw. plan działań Addis Abeba (z lipca 2015 roku) zawierający narzędzia i środki (zasoby) zarówno budżetowe poszczególnych krajów, jak i prywatne oraz pomocowe przekazywane na cele wspierania rozwoju krajów biedniejszych (*ODA – Official Development Assistance*)⁸⁶.

⁸³ S. Czaja, A. Becla, Czterech jeźdźców ekologicznej zagłady we współczesnym świecie, [w:] B. Kryk (red.), *Trendy i wyzwania zrównoważonego rozwoju*, Uniwersytet Szczeciński, Szczecin 2011, s. 36.

⁸⁴ A. Czyżewski, P. Kułyk, *Kształtowanie rozwoju trwale równoważonego w ekonomii rolnej w optyce historycznej i współczesnej*, Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, nr 452, 2016, s. 35.

⁸⁵ W dniach 3-14 grudnia 2018 roku w Międzynarodowym Centrum Kongresowym w Katowicach odbył się Szczyt klimatyczny ONZ, czyli tzw. COP (Conference of the Parties). COP globalne konferencje są spotkaniami, podczas których negocjowane są działania na rzecz polityki klimatycznej. W ramach tegorocznego szczytu odbyła się 24. Konferencja Stron Ramowej Konwencji Narodów Zjednoczonych w sprawie Zmian Klimatu (COP24), 14. Spotkanie Stron Protokołu z Kioto (CMP 14) oraz Konferencja sygnatariuszy Porozumienia Paryskiego (CMA 1), <http://cop24.katowice.eu/pl> (dostęp z dnia 12.11.2018).

⁸⁶ M. Gruchelski, J. Niemczyk, *Agenda Narodów Zjednoczonych na rzecz zrównoważonego rozwoju 2030 i cele zrównoważonego rozwoju – szanse realizacji celów*, *Postępy Techniki Przetwórstwa Spożywczego*, 1/2016, s. 123.

Dążenie do ekologizacji gospodarki stanowi sposób wprowadzania zasad trwałego rozwoju. Realizacja tych działań możliwa jest poprzez wykorzystywanie w polityce gospodarczej instrumentów administracyjno-prawnych ochrony środowiska⁸⁷.

Zrozumienie zagadnień związanych z koncepcją rozwoju zrównoważonego wymaga zrozumienia istoty i procesów ekologizacji. Bowiern rozwój zrównoważony to nie tylko poszanowanie dla ograniczeń ekologicznych (ochrona przyrody) – jest to także uwzględnianie aspektów społecznych związanych z funkcjonowaniem człowieka⁸⁸.

Idea i istota rozwoju zrównoważonego opierają się w głównej mierze na zrozumieniu środowiska⁸⁹. Rozwój społeczno-gospodarczy Polski, jak również i innych państw, skorelowany jest z relatywnym zmniejszeniem zużycia zasobów oraz zmniejszeniem produkcji zanieczyszczeń⁹⁰.

Środowisko jest poddawane oddziaływaniu systemu prawnego mającego wpływ na jego kształtowanie i ochronę. System prawny ochrony środowiska w polskich warunkach obejmuje następujące elementy: Konstytucję, ratyfikowane umowy międzynarodowe, prawo wspólnotowe, ustawy, rozporządzenia wykonawcze do ustaw oraz prawo miejscowe⁹¹.

Termin „bogactwo przyrodnicze” funkcjonuje w ujęciu ekonomicznym i ekologicznym. Ujęcie ekologiczne identyfikuje bogactwo przyrodnicze z bioróżnorodnością oraz zasobnością produktywności ekosystemów⁹². Bioróżnorodność to „zmienność form życiowych na wszystkich poziomach organizacji biologicznej lub ogół genów, gatunków i ekosystemów spotykanych w danym regionie”⁹³.

Ujęcie ekonomiczne bogactwa przyrodniczego utożsamia je z zasobami naturalnymi, siłą przyrody, walorami środowiska. Bogactwo przyrodnicze w tym ujęciu może być potencjalnie lub realnie wykorzystywane w celach gospodarczych. Poziom tego wykorzystywania jest wynikiem poziomu rozwoju społecznego i technologicznego⁹⁴.

Rozwój zrównoważony opiera się na trzech zasadniczych filarach: ekologicznym, ekonomicznym i społeczno-kulturowym. W każdym z tych obszarów można wyodrębnić poszczególne cele mające za zadanie zapewnić społeczeństwu godne życie, w warunkach przyjaznego środowiska.

⁸⁷ J. Famielec, *Ekologizacja jako paradygmat rozwoju społeczno-gospodarczego*, [w:] M. Kożuch (red.), *Ekologizacja gospodarki*, Wydawnictwo: Fundacja Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie, Kraków 2015, s.14. Za: H. Żukowska, *Ekonomiczne aspekty ochrony środowiska naturalnego (na przykładzie województwa lubelskiego)*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 1996, s. 201.

⁸⁸ J. Famielec, S. Famielec, *Integracja nauk ekonomicznych, technicznych i chemicznych na rzecz rozwoju zrównoważonego*, *Ekonomia i Środowisko*, 3 (58), 2016, s. 50.

⁸⁹ R. Janikowski, *Paradygmat trwałego i zrównoważonego rozwoju*, *Ekonomia i Środowisko*, nr 2(28), 2005, s. 7.

⁹⁰ S. Łojewski, *Ekonomia zasobów i środowiska*, Kujawsko-Pomorska Szkoła Wyższa w Bydgoszczy, Bydgoszcz 2007, s. 35.

⁹¹ G. Kobyłko (red.), *Proekologiczne zarządzanie przedsiębiorstwem*, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej im. Oskara Langego we Wrocławiu, Wrocław 2007, s. 34.

⁹² B. Poskrobko, *Usługi środowiska jako kategoria ekonomii zrównoważonego rozwoju*, *Ekonomia i Środowisko*, 1(37), 2010, s. 25.

⁹³ J. Sienkiewicz, *Koncepcje bioróżnorodności – ich wymiary i miary w świetle literatury*, *Ochrona środowiska i zasobów naturalnych*, nr 45, 2010, s. 7.

⁹⁴ B. Poskrobko, *Usługi środowiska...*, dz. cyt., s. 25.

Tabela 3. Cele w poszczególnych wymiarach rozwoju zrównoważonego

Cele ekologiczne
<ul style="list-style-type: none"> • Ochrona atmosfery ziemskiej • Ochrona funkcjonowania przyrody (ochrona gatunków, zużycie powierzchni) • Ochrona zasobów (zużycie powinno być mniejsze niż stopa regeneracji; wyjątek stanowią zasoby niewyczerpywalne) • Ochrona zdrowia ludzkiego (hałas, substancje szkodliwe) • Mobilność w granicach przestrzeni przyrodniczej
Cele ekonomiczne
<ul style="list-style-type: none"> • Pełne zatrudnienie (przy możliwej do akceptacji jakości pracy) • Odpowiednie dochody i gospodarczy rozwój w granicach przestrzeni przyrodniczej • Równowaga w stosunkach międzynarodowych i praca rozwojowa • Stabilność cen • Zrównoważony budżet państwa przy wystarczającym wyposażeniu w dobra merytoryczne (kolektywne)
Cele społeczno-kulturowe
<ul style="list-style-type: none"> • Bezpieczeństwo społeczne • Demokracja i państwo prawa • Bezpieczeństwo wewnętrzne i zewnętrzne • Integracja społeczna i sprawiedliwe szanse życiowe (łącznie z równouprawnieniem płci) • Jakość życia i jakość zdrowia

Źródło: E. Kośmicki, Zrównoważony rozwój w warunkach globalnych zagrożeń i integracji europejskiej, [w:] S. Czaja (red.), Zrównoważony rozwój – doświadczenia polskie i europejskie, Europejskie Stowarzyszenie Ekonomistów Środowiska i Zasobów Naturalnych, Biblioteka „Ekonomia i Środowisko” nr 33, Nowa Ruda 2005, s. 244.

Rozwój zrównoważony może być analizowany i postrzegany w ujęciach ekonomii normatywnej⁹⁵. John Neville Keynes wskazał, iż ekonomia normatywna jest obszarem usystematyzowanej wiedzy odnoszącej się do kryteriów tego, co powinno być, systemu reguł dla osiągnięcia danego celu. Celem nauk normatywnych jest określenie ideałów, a także sztuka formułowania nakazów⁹⁶. Tak więc w normatywnym ujęciu można mówić o następujących wymiarach rozwoju zrównoważonego⁹⁷:

- „wymiar ekologiczny – korzyści netto z rozwoju gospodarczego są maksymalizowane przy jednoczesnym zachowywaniu użyteczności i jakości środowiska przyrodniczego w nieograniczonej perspektywie czasowej;
- wymiar ekonomiczny – nie zmniejszają się elementy składowe celów ekonomicznych i nie pogarsza się funkcjonowanie czynników rozwoju;
- wymiar społeczny – względnie równe rozłożenie dobrobytu społecznego;
- wymiar psychologiczny – wzrostowi dochodów towarzyszy wzrost pozostałych elementów współtworzących dobrobyt jednostki;

⁹⁵ A. Michałowski, Materialne usługi środowiska w świetle założeń ekonomii zrównoważonego rozwoju, *Ekonomia i Środowisko*, 1(39), 2011, s. 46.

⁹⁶ J.N. Keynes, *The Scope and Method of Political Economy*, Registrar of the University of Cambridge, Honorary Fellow and Formerly Fellow of Pembroke College, First edition 1890, Fourth edition 1917, Batoche Books, Kitchener 1999, s. 22.

⁹⁷ A. Michałowski, *Materialne usługi środowiska...*, dz. cyt., s. 46-47.

- wymiar demograficzny – procesy demograficzne charakteryzują się dostosowaniem do procesów ekologicznych i pojemności środowiska, a także nie powodują zaburzeń w funkcjonowaniu społeczeństwa i gospodarki; tworzone są warunki instytucjonalne służące skutecznemu zarządzaniu skutkami wysokiego i niskiego przyrostu demograficznego;
- wymiar przestrzenny – rozwój oparty jest na gospodarce przestrzennej uwzględniającej między innymi wymogi ochrony środowiska i dziedzictwa kulturowego, a także zasady zrównoważonego rozwoju regionalnego;
- wymiar intertemporalny – zaspokajanie potrzeb obecnego pokolenia nie jest związane z ograniczeniem możliwości zaspokajania podobnych potrzeb przyszłych pokoleń”.

Analizując czynniki rozwoju zrównoważonego z perspektywy regionalnej można mówić o występowaniu dwóch grup zewnętrznych i wewnętrznych. Czynniki zewnętrzne odnoszą się do ponadregionalnych i klasyfikowane są w trzech grupach społecznych, ekonomicznych i ekologicznych. W tych samych kategoriach Autorka analizuje je w ujęciu wewnętrznych – wewnątrz regionalnych.

Tabela 4. Czynniki rozwoju zrównoważonego

Wymiary	Czynniki zewnętrzne	Czynniki wewnętrzne
Spółeczny	<ul style="list-style-type: none"> • Edukacja • Ruchy konsumenckie i organizacje pozarządowe • Polityka w zakresie ochrony dziedzictwa kulturowego (poziom krajowy i ponadnarodowy) • Relacje władza – społeczeństwo 	<ul style="list-style-type: none"> • Społeczeństwo obywatelskie • Działalność władz lokalnych i regionalnych • Upowszechnianie kultury regionu
Ekonomiczny	<ul style="list-style-type: none"> • Prawodawstwo dotyczące prowadzenia działalności gospodarczej • Polityki sektorowe na poziomie UE • Dostępność do programów i środków pomocowych 	<ul style="list-style-type: none"> • Wielokierunkowa specjalizacja regionalna • Działalność badawczo-rozwojowa (innowacje ekologiczne i ich wdrażanie) • Oszczędność surowców • Działania podejmowane w ramach społecznej odpowiedzialności biznesu • Jednoczesne wykorzystywanie wielu funkcji środowiska
Ekologiczny	<ul style="list-style-type: none"> • Prawodawstwo dotyczące ochrony i wykorzystania środowiska • Polityka ekologiczna kraju i UE • Tworzenie i zachowanie sieci obszarów chronionych o różnej randze, przestrzennie powiązanych ze sobą 	<ul style="list-style-type: none"> • Uwarunkowania przyrodnicze • Różnorodność biologiczna • Obszary chronione • Obszary cenne przyrodniczo • Infrastruktura proekologiczna • Świadomość proekologiczna

Źródło: opracowanie własne na podstawie H. Kruk, Zrównoważony rozwój regionów – ujęcie teoretyczne, [w:] B. Kryk (red.), Trendy i wyzwania zrównoważonego rozwoju, Uniwersytet Szczeciński, Szczecin 2011, s. 227.

Analizując czynniki społeczne w ujęciu zewnętrznym, należy zwrócić uwagę na system edukacji zapewniający szczególnie podnoszenie i poszerzanie wiedzy w zakresie ekologii, upowszechnianie zachowań upowszechniających normy w tym zakresie. Nie bez znaczenia jest działanie różnego rodzaju organizacji pozarządowych, które poprzez swoje działania mogą oddziaływać na społeczeństwo między innymi poprzez poszerzanie wiedzy, wdrażanie rozwiązań prośrodowiskowych, ale także umożliwienie realizacji założeń koncepcji rozwoju zrównoważonego (realizacja programów, projektów). W ponadregionalnym wymiarze ważnym elementem jest także delegowanie uprawnień przez władze na niższe szczeble zarządzania. W wyniku tego możliwe między innymi będzie realizowanie i wdrażanie społecznych czynników wewnętrznych koncentrujących się głównie na budowaniu społeczeństwa informacyjnego czy też podejmowaniu działań mających na celu tworzenie warunków do aktywności gospodarczej zarówno w zakresie podejmowania działalności gospodarczej, jak również wspierania regionalnych działań o charakterze prośrodowiskowym. Ogromne znaczenie dla rozwoju zrównoważonego (co znajduje odzwierciedlenie w celach) ma dążenie do zapobiegania ubóstwu, wykluczeniu społecznemu. Oznacza to dążenie do uzyskiwania jak najwyższego poziomu życia mieszkańców. Aby możliwe było osiągnięcie takich założeń, niezbędnym elementem jest stworzenie jasnych, czytelnych i prawidłowo skonstruowanych ram prawnych zarówno związanych z prowadzeniem działalności gospodarczej, jak również możliwości realizacji poszczególnych polityk sektorowych, które są instrumentami ponadnarodowymi. W ujęciu ponadregionalnym, zewnętrznym, dla realizacji koncepcji rozwoju zrównoważonego niezbędne jest udostępnienie i pomoc przy wdrażaniu środków i programów pomocowych pochodzących ze źródeł zarówno krajowych, jak i międzynarodowych.

Wymiar ekonomiczny w ujęciu regionalnym, wewnętrznym, koncentruje się głównie na dążeniu do specjalizacji regionu – zgodnie ze strategiami rozwoju powinno rozwijać się te branże, które stwarzają możliwości konkurowania na rynku; jednocześnie należy zwracać uwagę na ich wpływ na środowisko. Na poziomie regionalnym należy również zwracać uwagę w kontekście ochrony środowiska na wdrażanie innowacji ekologicznych do gospodarki; poprzedzone powinno to być realizacją badań badawczo-rozwojowych. Ostatnim wymiarem jest wymiar ekologiczny. Najistotniejszymi czynnikami w skali makroekonomicznej są: system prawny określający warunki ochrony środowiska oraz jego wykorzystywania, a także polityka ekologiczna realizowana na poziomie krajowym jak i UE. Ważnym elementem jest system tworzenia i zachowywania sieci obszarów chronionych na różnych poziomach i o różnej randze, zarówno na poziomie krajowym, jak i europejskim (europejska sieć Natura 2000). Czynniki rozwoju zrównoważonego na poziomie regionalnym są bowiem tworzone przez zasoby naturalne, a także walory krajobrazowe regionu⁹⁸.

⁹⁸ Na podstawie H. Kruk, Zrównoważony rozwój regionów – ujęcie teoretyczne, [w:] B. Kryk (red.), *Trendy i wyzwania zrównoważonego rozwoju*, Uniwersytet Szczeciński, Szczecin 2011, s. 227.

Polityka ekologiczna Polski kształtowana jest zarówno przez krajowe rozwiązania prawne, jak również uwzględnia międzynarodowe konwencje ekologiczne (podpisane i przyjęte przez władze krajowe). Do najważniejszych z nich należą⁹⁹:

- konwencja o różnorodności biologicznej, związanej z ochroną zasobów naturalnych i obszarów o szczególnych walorach przyrodniczych,
- konwencja klimatyczna,
- konwencja z Aarhus, odnosząca się do procedur i rozwiązań instytucjonalnych związanych z postrzeganiem wymogów ekologicznych w codziennej praktyce gospodarczej.

Proces wdrażania koncepcji rozwoju zrównoważonego stanowi istotny element w dążeniu do nowego ładu społeczno-ekonomicznego ukierunkowanego na dbałość o środowisko przyrodnicze. Ważnym zagadnieniem jest także dokonywanie pomiaru zrównoważonego rozwoju; celowi temu służą różnego rodzaju wskaźniki.

3. Wskaźniki zrównoważonego rozwoju

W celu dokonywania pomiaru i wdrażania procesów sprzyjających rozwojowi zrównoważonemu, opracowane zostały różnego rodzaju wskaźniki. Rozróżnia się różne ich kategorie i klasyfikacje. Jedną z nich stanowią wskaźniki środowiskowe według Banku Światowego¹⁰⁰:

1. Wskaźnik wyczerpania zasobów odnawialnych i nieodnawialnych:
 - rolnictwo (jakość ziemi),
 - lasy,
 - zasoby morskie,
 - woda,
 - kopaliny;
2. Wskaźnik zanieczyszczenia:
 - zmiany klimatu (gazy cieplarniane),
 - zakwaszenie,
 - eutrofizacja,
 - zanieczyszczenia toksyczne;
3. Wskaźnik ryzyka środowiskowego:
 - bioróżnorodność,
 - oceany (gatunki zagrożone wyginięciem),
 - specyficzne ekosystemy (bagna);
4. Wskaźnik wpływu środowiska na dobrobyt:
 - zdrowie (jakość wody, jakość powietrza, bezpieczne warunki pracy),
 - jakość żywności,
 - warunki mieszkaniowe,

⁹⁹ R. Borowiecki, B. Siuta-Tokarska, Charakterystyczne problemy społeczno-gospodarcze i ekologiczne Polski w okresie transformacji, [w:] S. Czaja, S. Graczyk (red.), *Ekonomia i środowisko. Księga jubileuszowa Profesora Bogusława Fiedora*, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, Wrocław 2016, s. 184-185.

¹⁰⁰ A. Bogda, C. Kabała, A. Karczewska, K. Szopka, *Zasoby naturalne...*, dz. cyt., s. 430-431.

- odpady,
- zagrożenia katastrofami naturalnymi.

Klasyfikacja wskaźników zrównoważonego rozwoju Polski opracowana przez Główny Urząd Statystyczny koncentruje się na monitorowaniu zrównoważenia w czterech obszarach łądów: społecznym, gospodarczym, instytucjonalno-politycznym oraz środowiskowym. Klasyfikacja ta wraz z wykazem wskaźników jest narzędziem, które ewaluje na przestrzeni lat, zarówno na bazie nowej wiedzy, jak również dostępności poszczególnych miar.

Tabela 5. Liczba i wykaz wskaźników zrównoważonego rozwoju kraju GUS według łądów i dziedzin obowiązująca od roku 2015

Dziedziny	Liczba wskaźników	Wykaz wskaźników
ŁĄD SPOŁECZNY		
Zmiany demograficzne	4	<ul style="list-style-type: none"> • Współczynnik dzietności • Wskaźnik migracji zagranicznych • Stopa przyrostu/ubytku rzeczywistego ludności* • Ludność w wieku poprodukcyjnym na 100 osób w wieku produkcyjnym*
Zdrowie publiczne	5	<ul style="list-style-type: none"> • Oczekiwane trwanie życia osób w wieku 65 lat w zdrowiu • Standaryzowane współczynniki umieralności z powodu chorób układu krążenia, nowotworów złośliwych oraz przewlekłych chorób dolnych dróg oddechowych i cukrzycy • Europejski Konsumencki Indeks Zdrowia EHCI • Narażenie ludności miejskiej na ponadnormatywne oddziaływanie pyłu PM10* • Narażenie ludności miejskiej na powietrze zanieczyszczone ozonem*
Ubóstwo i warunki życia	6	<ul style="list-style-type: none"> • Zagrożenie ubóstwem trwałym • Wskaźnik zagrożenia ubóstwem lub wykluczeniem społecznym • Nierówność rozkładu dochodów • Zadłużenie gospodarstw domowych • Liczba mieszkań oddanych do użytkowania na 1000 ludności w wieku 25-34 lata* • Przeciętny miesięczny dochód do dyspozycji na 1 osobę w gospodarstwie domowym*
Edukacja	5	<ul style="list-style-type: none"> • Osoby dorosłe uczestniczące w kształceniu i szkoleniu • Odsetek dzieci na wsi w wieku 3-4 lat objętych wychowaniem przedszkolnym • Wydatki publiczne na edukację w relacji do PKB • Młodzież niekontynuująca nauki* • Odsetek osób w wieku 25-64 lata z wykształceniem co najwyżej gimnazjalnym*

Dostęp do rynku pracy	6	<ul style="list-style-type: none"> • Odsetek osób w gospodarstwach domowych bez osób pracujących • Stopa bezrobocia długotrwałego • Stopa bezrobocia według BAEL • Wskaźnik zatrudnienia osób niepełnosprawnych • Zróżnicowanie wynagrodzeń ze względu na płeć • Wskaźnik zatrudnienia kobiet z najmłodszym dzieckiem w wieku do 5 lat*
Bezpieczeństwo publiczne	2	<ul style="list-style-type: none"> • Ofiary śmiertelne wypadków drogowych na 1 mln ludności • Przestępstwa stwierdzone na 1000 mieszkańców*
Wzorce konsumpcji	3	<ul style="list-style-type: none"> • Struktura samochodów osobowych według grup wieku • Zużycie energii elektrycznej w gospodarstwach domowych na 1 mieszkańca • Struktura przeciętnych miesięcznych wydatków na 1 osobę w gospodarstwach domowych według rodzajów*
Razem	31	
ŁAD GOSPODARCZY		
Rozwój gospodarczy	10	<ul style="list-style-type: none"> • Wzrost produktu krajowego brutto na 1 mieszkańca • Stopa inwestycji • Zróżnicowanie regionalne PKB na 1 mieszkańca według PPP na poziomie NTS 3 • Dług sektora instytucji rządowych i samorządowych w relacji do PKB • Wodochłonność gospodarki • Transportochłonność PKB • Energochłonność transportu w relacji do PKB • Wynik (nadwyżka/deficyt) sektora instytucji rządowych i samorządowych w relacji do PKB* • Produkt krajowy brutto na 1 mieszkańca według PPP* • Stopa oszczędności krajowych brutto w relacji do PKB*
Zatrudnienie	4	<ul style="list-style-type: none"> • Wskaźnik zatrudnienia osób w wieku 20-64 lata • Czas trwania życia zawodowego • Wskaźnik bierności ekonomiczno-społecznej młodzieży* • Współczynnik aktywności zawodowej*
Innowacyjność	6	<ul style="list-style-type: none"> • Udział przychodów netto ze sprzedaży produktów innowacyjnych w przychodach netto ze sprzedaży • Zasoby ludzkie dla nauki i techniki • Wydajność pracy • Nakłady na działalność badawczo-rozwojową w relacji do PKB • Wskaźnik eko-innowacyjności* • Liczba wynalazków zgłoszonych przez rezydentów do Europejskiego Urzędu Patentowego na 1 mln mieszkańców*

Transport	4	<ul style="list-style-type: none"> • Przewozy intermodalne ładunków transportem kolejowym normalnotorowym • Udział transportu kolejowego i wodnego śródlądowego w transporcie ogółem* • Udział długości linii kolejowych dostosowanych do prędkości 160 km/h i więcej w długości linii kolejowych eksploatowanych* • Liczba przewozów pasażerskich w przeliczeniu na 1 mieszkańca obszarów miejskich*
Wzorce produkcji	5	<ul style="list-style-type: none"> • Wydajność zasobów • Udział powierzchni użytków rolnych gospodarstw ekologicznych w powierzchni użytków rolnych ogółem • Organizacje ze środowiskowym Systemem Ekozarządzania i Audytu EMAS • Odsetek zielonych zamówień publicznych* • Udział próbek artykułów rolno-spożywczych o niewłaściwej jakości handlowej*
Razem	41	
ŁAD ŚRODOWISKOWY		
Zmiany klimatu	3	<ul style="list-style-type: none"> • Emisja gazów cieplarnianych w ekwiwalencie CO₂ • Emisja gazów cieplarnianych według sektorów • Emisja gazów cieplarnianych na jednostkę zużytej energii
Energia	4	<ul style="list-style-type: none"> • Udział energii ze źródeł odnawialnych w końcowym zużyciu energii brutto • Udział energii ze źródeł odnawialnych w zużyciu paliw w transporcie • Odsetek nakładów na środki trwałe w zakresie niekonwencjonalnych źródeł energii - Energochłonność gospodarki
Ochrona powietrza	4	<ul style="list-style-type: none"> • Emisja zanieczyszczeń powietrza przez środki transportu drogowego na 100 km² • Średnia emisja CO₂ na 1 km z nowych samochodów • Stan jakości powietrza (46 stref w skali kraju, w których dokonuje się oceny jakości powietrza)* • Emisja zanieczyszczeń zakwaszających na 1 km²*
Ekosystemy morskie	1	<ul style="list-style-type: none"> • Wielkość floty rybackiej
Zasoby słodkiej wody	4	<ul style="list-style-type: none"> • Wodochłonność przemysłu • Odsetek ludności korzystającej z oczyszczalni ścieków co najmniej II stopnia • Pobór wody na 1 mieszkańca* • Pojemność obiektów małej retencji wodnej*
Użytkowanie gruntów	4	<ul style="list-style-type: none"> • Udział powierzchni zabudowanej i zurbanizowanej w powierzchni ogółem • Udział gruntów zdewastowanych i zdegradowanych wymagających rekultywacji w powierzchni ogółem • Lesistość • Udział powierzchni objętej obowiązującymi planami zagospodarowania przestrzennego w powierzchni geodezyjnej ogółem*

Bioróżnorodność	4	<ul style="list-style-type: none"> • Udział powierzchni obszarów prawnie chronionych w powierzchni ogółem • Udział powierzchni obszarów Natura 2000 w powierzchni ogółem* • Uszkodzenia drzewostanów przez defoliację • Wskaźnik liczebności ptaków pospolitych krajobrazu rolniczego FBI*
Gospodarka odpadami	4	<ul style="list-style-type: none"> • Odpady nieineralne wytworzone na 1 mieszkańca • Odpady komunalne wytworzone na 1 mieszkańca • Odpady komunalne unieszkodliwiane poprzez składowanie na 1 mieszkańca • Odpady komunalne zebrane selektywnie w relacji do ogółu odpadów komunalnych* • Recykling odpadów opakowaniowych
Razem	37	
ŁAD INSITYTUJONALNO-POLITYCZNY		
Finansowanie zrównoważonego rozwoju	2	<ul style="list-style-type: none"> • Oficjalna Pomoc Rozwojowa (ODA) dla krajów rozwijających się • Polskie inwestycje bezpośrednie w krajach rozwijających się*
Globalizacja handlu	1	<ul style="list-style-type: none"> • Import z krajów rozwijających się według grup dochodowych
Polityka spójności i efektywności	2	<ul style="list-style-type: none"> • Poziom zaufania wobec instytucji publicznych • Wskaźnik postrzeganej korupcji*
Społeczeństwo obywatelskie –otwartość i uczestnictwo oraz aktywność obywatelska	5	<ul style="list-style-type: none"> • Frekwencja w wyborach parlamentarnych oraz samorządowych • Odsetek gospodarstw domowych posiadających szerokopasmowy dostęp do Internetu w domu • Odsetek osób korzystających z Internetu w kontaktach z administracją publiczną* • Wskaźnik zaufania* • Odsetek osób angażujących się w wolontariat*
Równoprawność w zarządzaniu	2	<ul style="list-style-type: none"> • Udział kobiet na stanowiskach kierowniczych w ogólnej liczbie pracujących na stanowiskach kierowniczych* • Udział kobiet w życiu publicznym*
Razem	12	
Liczba wskaźników ogółem	101	

*wskaźniki nowe wprowadzone w 2015 roku

Źródło: Wskaźniki zrównoważonego rozwoju Polski 2015, Główny Urząd Statystyczny, Katowice 2015.

Wykaz taki dla roku 2011 obejmował 76 wskaźników ujętych w czterech obszarach. Poszerzenie tej liczby do 101 w roku 2015 pozwala na zdecydowanie pogłębioną analizę zarówno w kontekście wskazania zrównoważenia na terenie Polski, jak i do porównań międzynarodowych. Zdecydowanie najbardziej rozbudowanym obszarem poddanym analizom jest ład gospodarczy – dziedzina rozwój gospodar-

czy. W kategorii tej wykorzystywanych jest 10 wskaźników charakteryzujących sytuację gospodarczą kraju. Jednym z podziałów wskaźników przytaczanym przez J. Śleszyńskiego jest podział na wskaźniki: przekrojowe, syntetyczne i przeznaczone dla lokalnych społeczności¹⁰¹. Szczególnie ostatnia kategoria wskaźników, przeznaczonych dla lokalnych społeczności może być identyfikowana jako wskaźniki charakteryzujące warunki funkcjonowania gospodarstw domowych, gdyż są to wskaźniki, w przypadku których lokalna społeczność opisywana jest zbiorem wskaźników z których część wiąże się ze specyfiką miejsca, niestandardowymi priorytetami¹⁰².

W dążeniu do wdrożenia koncepcji rozwoju zrównoważonego nie tylko na poziomie globalnym, makroekonomicznym, ale także na poziomie mikro, czyli w odniesieniu do poszczególnych mniejszych podmiotów, jakimi są gospodarstwa domowe, przedsiębiorstwo jest szansą na zachowanie i odtworzenie walorów środowiska. Zmiany zachodzące w poszczególnych gospodarkach, dążenie do intensyfikacji produkcji rolniczej, doprowadziły naturalne środowisko człowieka do momentu, w którym zasoby naturalne stanowią element znajdujący się w bardzo ograniczonym wymiarze, ale co jest równie ważne – środowisko nie radzi sobie z problemami w perspektywie zagrażającymi zdrowiu, jakości życia, a nawet samemu życiu człowieka. Poszukiwanie nowych rozwiązań stwarzających możliwości wprowadzania koncepcji konsumpcji zasobów środowiskowych stwarzających możliwość ograniczenia wykorzystywania zasobów środowiska jest jedyną szansą na wstrzymanie procesów degradacji oraz odbudowywanie zasobów środowiska.

4. Perspektywy rozwoju zrównoważonego – nowe modele gospodarowania

4.1. Zielona gospodarka w ekonomii środowiska i ekonomii ekologicznej

Ekonomia ekologiczna powstała w połowie lat 80. XX wieku jako odpowiedź na krytykę neoklasycznej ekonomii środowiska. Nurt ten początkowo rozwinął się w Stanach Zjednoczonych i określony został jako *ecological economics*¹⁰³. Nowa ekonomia środowiska charakteryzuje się tym, iż w tym obszarze badawczym nie wystarczą same metody ekonomiczne; niezbędne jest wdrażanie rozwiązań dyscyplin pokrewnych. Ekonomia ekologiczna w swoim rozwoju zakłada odejście od ekono-

¹⁰¹ J. Śleszyński, Wskaźniki trwałego rozwoju Unii Europejskiej, [w:] D. Kiełczewski, B. Dobrzańska, Zrównoważony rozwój i ochrona środowiska w gospodarce, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Ekonomicznej w Białymstoku, Białystok 2007, s. 11.

¹⁰² J. Śleszyński, Wskaźniki trwałego rozwoju Unii Europejskiej, [w:] D. Kiełczewski, B. Dobrzańska, Zrównoważony rozwój..., dz. cyt., s. 12.

¹⁰³ E. Kośmicki, Zrównoważony rozwój w warunkach globalnych zagrożeń i integracji europejskiej, [w:] S. Czaja (red.), Zrównoważony rozwój – doświadczenia polskie i europejskie, Europejskie Stowarzyszenie Ekonomistów Środowiska i Zasobów Naturalnych, Biblioteka „Ekonomia i Środowisko” nr 33, Nowa Ruda 2005, s. 234. Za: R. Costanza, J. Cumberland, H. Daly, R. Goodland, R. Norgaard, An Introduction to Ecological Economics, Boca Raton 1997.

micznych rozważań i analizowania procesów ekonomicznych w ramach zależności społeczno-ekologicznych¹⁰⁴.

Uznanyimi przedstawicielami ekonomii ekologicznej są D. Pearce, A. Markandya, E. Barbier, którzy w 1989 roku przygotowali dla rządu brytyjskiego raport *Blueprint for a Green economy*¹⁰⁵. W raporcie tym również po raz pierwszy wskazano na pojęcie „zielonej gospodarki”. Autorzy w późniejszych latach kontynuowali swoje prace, których wyniki zaprezentowane zostały w kolejnych raportach¹⁰⁶.

W wyniku kryzysu gospodarczego, który miał miejsce w latach 2008–2010, problematyka zielonej gospodarki stała się zagadnieniem, które zyskało zainteresowanie nie tylko przedstawicieli nauki, ale także i polityki. Można powiedzieć, że kryzys był momentem przełomowym w poszukiwaniu możliwości dokonywania przekształceń strukturalnych przyjaznych środowisku¹⁰⁷. Rozwój zielonej gospodarki jest „próbą odpowiedzi na wyzwania wynikające z coraz silniejszego oddziaływania czynników demograficznych, społeczno-kulturowych, przyrodniczych i technologicznych”¹⁰⁸.

W literaturze przedmiotu funkcjonują dwa terminy: *green growth* (Organizacja Współpracy Gospodarczej i Rozwoju-OECD) i *green economy* (Program Środowiskowy Organizacji Narodów Zjednoczonych-UNEP, Europejska Agencja Środowiska – EEA). Według definicji OECD „zielony wzrost” (ang. *green growth*) oznacza wspieranie wzrostu gospodarczego i rozwoju, przy jednoczesnym, ciągłym zapewnieniu zasobów naturalnych i usług środowiskowych, na których opiera się nasze dobro. Aby to osiągnąć, należy pobudzać inwestycje i innowacje, które będą wspierać trwały wzrost i dawać nowe możliwości gospodarcze¹⁰⁹. Zagadnienie „zielonej gospodarki” (ang. *green economy*) ściśle powiązane jest z ideą zrównoważonego rozwoju i rozumiane jest jako nowa ścieżka rozwoju społeczno-gospodarczego, która umożliwi dojście do gospodarki zrównoważonej¹¹⁰.

Zgodnie z definicją UNEP „zielona gospodarka” to taka, która powoduje poprawę dobrobytu ludzi i równość społeczną, przy jednoczesnym znacznym zmniejszeniu zagrożeń środowiskowych i niedoborów ekologicznych. Najprościej można wskazać, iż zielona gospodarka jest niskoemisyjna, zasobooszczędna i sprzyja włączeniu społecznemu. W gospodarce tej wzrost dochodów i zatrudnienie wynika z inwestycji publicznych i prywatnych, które zmniejszają emisję dwutlenku węgla i zanieczysz-

¹⁰⁴ E. Kośmicki, Zrównoważony rozwój w warunkach globalnych zagrożeń i integracji europejskiej, [w:] S. Czaja (red.), Zrównoważony rozwój..., dz. cyt., s. 234.

¹⁰⁵ D. Pearce, A. Markandya, E. Barbier, *Blueprint for a Green Economy*, The London Environmental Economics Centre for The UK Department of the Environment, Earthscan Publications Ltd, London 1989.

¹⁰⁶ M. Burchard-Dziubińska, Zielona gospodarka jako nowy obszar zainteresowania ekonomii, Referat na IX Kongres Ekonomistów Polskich, 2013, s. 2.

¹⁰⁷ P. Szyja, Zielona gospodarka w Polsce – stan obecny i perspektywy, *Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy*, nr 41(1/2015), s. 434.

¹⁰⁸ M. Burchard-Dziubińska, Zielona gospodarka..., dz. cyt., s. 2.

¹⁰⁹ *Towards Green Growth: Monitoring Progress OECD Indicators 2011*, OECD Green Growth Studies, OECD Publishing, Paryż 2011, s. 9.

¹¹⁰ D. Wyszowska, A. Rogalewska, Wskaźniki zielonej gospodarki dla Polski oraz pozostałych krajów Unii Europejskiej, *Wiadomości Statystyczne*, r. LXI, 10(665), 2016, s. 56.

czenia, zwiększając efektywność energetyczną i efektywne gospodarowanie zasobami oraz zapobiegają utracie różnorodności biologicznej i usług ekosystemowych¹¹¹.

Znaczącą zaletą zielonej gospodarki jest większa konkretyzacja i operacjonalizacja zrównoważonego rozwoju. Sama jej koncepcja zawiera z jednej strony pewnego rodzaju zawężenie do procesów gospodarczych, z drugiej zaś – przymiotnik „zielona” sugeruje stałą obecność i ważność kryteriów ekologicznych¹¹².

Polska statystyka publiczna opierając się na dorobku OECD takich organizacji środowiskowych, jak: Program Ochrony Środowiska Narodów Zjednoczonych oraz Europejska Agencja Środowiska podjęła próbę dostosowania definicji zielonej gospodarki do polskich warunków¹¹³. „Mianem zielonej gospodarki określono taką, w której wzrost i rozwój gospodarczy odbywa się przy jednoczesnym utrzymaniu dostępu do kapitału naturalnego i usług ekosystemowych, od których zależy dobrostan człowieka. Zielona gospodarka, nierozzerwalnie związana z zielonym wzrostem, nie zastępuje rozwoju zrównoważonego – ma węższy zasięg. Wiąże się ona z celami operacyjnymi, które mają prowadzić do konkretnych działań na styku gospodarki i ochrony środowiska poprzez kreowanie niezbędnych warunków dla innowacji i inwestycji. Te z kolei mogą stworzyć nowe źródła rozwoju gospodarczego przy racjonalnym wykorzystaniu zasobów środowiska. Zielona gospodarka umożliwia więc dojście do gospodarki zrównoważonej”¹¹⁴.

Stan zielonej gospodarki monitorowany jest w Polsce w następujących obszarach¹¹⁵:

1. Kapitał naturalny – wskaźniki opisujące stan środowiska przyrodniczego.
2. Środowiskowa efektywności produkcji – w obszarze tym uwzględnia się wskaźniki obrazujące powiązania między środowiskiem przyrodniczym a gospodarką.
3. Środowiskowa jakość życia ludności – obejmuje monitorowanie powiązań między środowiskiem przyrodniczym a społeczeństwem.
4. Polityka gospodarcza i jej następstwa – w kategorii obowiązują wskaźniki charakteryzujące instrumenty oddziaływania na gospodarkę i społeczeństwo, kreujące pożądane kierunki rozwoju mające na celu zazielenienie gospodarki.

Rozwój zielonej gospodarki w głównej mierze ukierunkowany jest na zwiększenie efektywności wykorzystania środowiska naturalnego. Celem jej rozwoju jest odejście od zależności między wzrostem gospodarczym a zwiększonym wykorzystaniem zasobów naturalnych. Miernikami zielonej gospodarki są: efektywność i jej zmiany w czasie. Realizowane efektywne gospodarowanie zasobami środowiska, a także odpadami, w efekcie prowadzi do ograniczenia negatywnego wpływu na

¹¹¹ Towards a Green Economy: Pathways to Sustainable Development and Poverty Eradication, UNEP, 2011, s. 16; www.unep.org/greeneconomy (dostęp z dnia 25.08.2018).

¹¹² B. Ryszawska, Zielona gospodarka w dokumentach strategicznych Unii Europejskiej, *Ekonomia i Środowisko*, 3(46), 2013, s. 28.

¹¹³ Wskaźniki zielonej gospodarki w Polsce 2017, Główny Urząd Statystyczny, Urząd Statystyczny w Białymstoku, Białystok 2017, s. 9.

¹¹⁴ Tamże.

¹¹⁵ Wskaźniki zielonej gospodarki..., dz. cyt., s. 10.

środowisko. Jednocześnie wzrost efektywności wykorzystania środowiska stanowi konieczny warunek w rozwoju zielonej gospodarki¹¹⁶.

Koncepcja zielonej gospodarki znalazła swoje odzwierciedlenie w dokumentach strategicznych Unii Europejskiej od roku 2011, jednak dopiero w *Strategii „Europa 2020”* zdefiniowana została zielona gospodarka. Zgodnie z nią zielona gospodarka to gospodarka „...która zapewnia wzrost, tworzy miejsca pracy i likwiduje ubóstwo poprzez inwestowanie i ochronę kapitału naturalnego, od którego zależy w długim okresie przetrwanie planety. Jest gospodarką niskoemisyjną, efektywnie wykorzystującą zasoby i zapewniającą integrację społeczną”¹¹⁷.

Jednym z obszarów dyskusji nad zdefiniowaniem nowego modelu rozwoju społeczno-gospodarczego zwanego *green economy*, była Konferencja Narodów Zjednoczonych w sprawie Zrównoważonego Rozwoju RIO+20 w 2012 roku. Podkreślano, iż w przeciwieństwie do obecnego modelu (*brown economy*), w znacznej mierze opartego na wykorzystaniu paliw kopalnych i innych surowców nieodnawialnych, nowy model powinien czerpać z doświadczeń ekonomii środowiskowej oraz zapewniać właściwe relacje pomiędzy gospodarką i ekosystemami¹¹⁸. Dokonując charakterystyki zarówno modelu *brown economy*, jak i *green economy*, można zaobserwować pewne cechy różniące w znaczącym stopniu te modele. O samym zróżnicowaniu w podejściu do wzrostu gospodarczego wspomniane było wcześniej, warto jednak w tym miejscu wspomnieć o znaczących różnicach w podejściu do konsumpcji. *Brown economy* (tradycyjne ujęcie) charakteryzuje się nadmierną konsumpcją, która w znaczący sposób wpływa na zbyt duży popyt na dobra i usługi, co w efekcie doprowadza do znaczącego marnotrawstwa i nieefektywnego wykorzystywania zasobów nie tylko zasobów środowiska, ale także pozostałych. *Green economy* w głównej mierze koncentruje się na konsumpcji zrównoważonej, którą charakteryzuje dążenie do minimalnego wpływu na środowisko naturalne.

¹¹⁶ D. Wyszowska, H. Artemiuk, Pomiar środowiskowej efektywności produkcji w zielonej gospodarce, *Ekonomia i Środowisko* 3 (58), 2016, s. 154-155. Za: *Green Growth Indicators 2014*, OECD Green Growth Studies, OECD Publishing, Paryż 2014, s. 54.

¹¹⁷ B. Ryszawska, *Zielona gospodarka w dokumentach...*, dz. cyt., s. 29.

¹¹⁸ B. Ryszawska, *Zielona gospodarka jako priorytet strategiczny Unii Europejskiej*, *Logistyka Odzysku*, 4/2013 (9), s. 18-19.

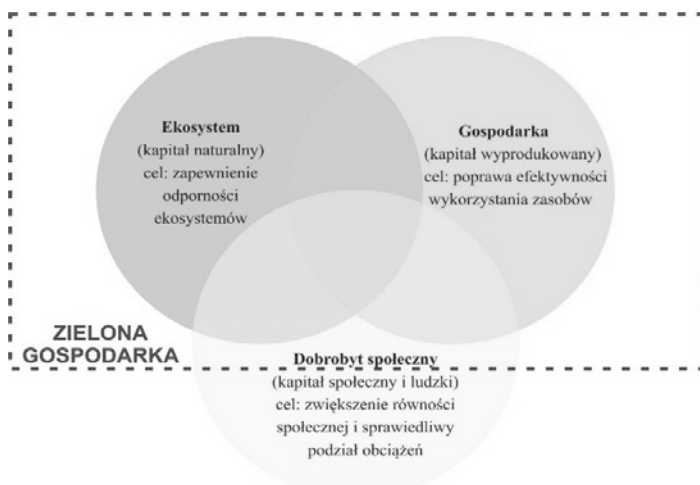
Tabela 6. Różnice pomiędzy *brown economy* a *green economy*

<i>Brown economy</i>	<i>Green economy</i>
<ul style="list-style-type: none"> • Nieograniczony wzrost gospodarczy • Oparcie na paliwach kopalnych • Intensywne zużywanie zasobów naturalnych (energo- i materiałochłonna) • Emisja gazów cieplarnianych • Niszczenie bioróżnorodności • Globalne nierówności społeczne • Nadkonsumpcja • <i>Bussines as usual</i> • Brak odpowiedzialności • Osłabienie zaufania społecznego 	<ul style="list-style-type: none"> • Oddzielenie wzrostu gospodarczego od zużycia • zasobów naturalnych • Odnawialne źródła energii • Efektywność energetyczna • Czysta produkcja • Ochrona bioróżnorodności • Zrównoważona konsumpcja • Sprawiedliwość międzypokoleniowa i międzyregionalna • Społeczna odpowiedzialność przedsiębiorstw i inwestorów

Źródło: B. Ryszawska, Koncepcja zielonej gospodarki jako odpowiedź na kryzys gospodarczy i środowiskowy, Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu. Polityka zrównoważonego i zasobooszczędnego gospodarowania, nr 318, 2013, s. 51.

Ważnym aspektem uwzględnianym w założeniach zielonej gospodarki jest kwestia koncentrowania się na wykorzystywaniu odnawialnych źródeł energii. W kontekście przedmiotu niniejszej pracy należy zauważyć, iż jednym z istotnych obszarów, który w znaczącym stopniu może wpływać na wykorzystywanie zasobów środowiska przez gospodarstwa domowe, są odnawialne źródła energii. Wykorzystywane w gospodarstwach innowacyjne rozwiązania pozwalające na pozyskanie energii elektrycznej z OZE są ważnym elementem budowania koncepcji zrównoważonej konsumpcji, a także rynku prosumenta.

Schemat 1. Koncepcja zielonej gospodarki w kontekście zrównoważonego rozwoju

Źródło: Environmental Indicator Report 2012. Ecosystem Resilience and Resource Efficiency in a Green Economy in Europe, EEA, 2012, s. 20.

Środowisko w gospodarce pełni podstawową funkcję związaną z dostarczaniem zasobów naturalnych, które są niezbędne zarówno dla gospodarki, jak i społeczeństwa. W odniesieniu do nich stykamy się z zagadnieniem rzadkości, który to problem jest kluczowy w ekonomii. W przypadku zasobów naturalnych wiąże się on nie tylko z wymiarem ich ograniczoności względem ludzkich potrzeb, ale także z ich wyczerpywaniem się w czasie¹¹⁹.

Wyodrębnia się trzy wiodące funkcje środowiska przyrodniczego w zielonej gospodarce¹²⁰:

1. produkcyjna (zaopatrzenia) – środowisko stanowi bazę surowcową dla gospodarki i społeczeństwa poprzez dostarczanie zasobów naturalnych: odnawialnych i nieodnawialnych,
2. środowisko stwarza możliwości absorpcji zanieczyszczeń, a także składowania odpadów,
3. pozostałe, wśród których wymienia się usługi:
 - regulacyjne, np.: regulacja klimatu, zapobieganie erozji gleb, kontrola płodności gleb, zapylenie i kontrola biologiczna upraw, działalność przeciwpowodziowa,
 - kulturowe – usługi te nie służą zaspokajaniu potrzeb podstawowych, jednakże wpływają na poprawę jakości życia, np. możliwość rekreacji i turystyki, inspiracja dla kultury, sztuki oraz doświadczenia duchowe,
 - przestrzeni życiowej dla człowieka, roślin i zwierząt; dodatkowo w grupie tej należy wymienić utrzymywanie różnorodności biologicznej.

Jednym z obszarów monitorowania zielonej gospodarki w Polsce jest środowiskowa jakość życia ludności. Jakość środowiska jest znaczącym czynnikiem kształtującym jakość życia gospodarstw domowych i społeczeństwa. Jest to czynnik, który wpływa na ogólny dobrostan ludzi. Szczególnie istotna jest jakość środowiska ze względu na jej wpływ na kształtowanie się stanu zdrowia społeczeństwa. Miernikiem służącym do określania jakości życia jest powierzchnia terenów zielonych na mieszkańca. GUS wyróżnia dwa zagadnienia, w ramach których prezentuje wskaźniki pomiaru środowiskowej jakości życia ludności określone jako stan środowiska a zdrowie ludności i usługi środowiskowe (tabela 7).

¹¹⁹ P. Sulewski, E. Majewski, A. Wąs, M. Szymańska, A. Malak-Rawlikowska, A. Fraj, A. Trząski, A. Wiszniewski, M. Amrozy, Uwarunkowania ekonomiczno-prawne i opłacalność inwestycji w biogazownie rolnicze w Polsce, *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej* 1(346) 2016, s. 120.

¹²⁰ Wskaźniki zielonej gospodarki..., dz. cyt. s. 11.

Tabela 7. Wskaźniki środowiskowej jakości życia ludności

Zagadnienie	Grupa / nazwa wskaźnika
Stan środowiska a zdrowie ludności	Gazowe zanieczyszczenia powietrza 1. Średnia liczba dni z przekroczeniami wartości 120 µg/m ³ przez stężenia 8-godz. ozonu 2. Narażenie ludności miejskiej na powietrze zanieczyszczone ozonem (SOM035) 3. Przedwczesne zgony na skutek zanieczyszczenia powietrza ozonem
	Pyłowe zanieczyszczenia powietrza 1. Wielkość emisji pyłu zawieszonego PM10 i PM2,5 na 1 mieszkańca 2. Narażenie ludności miejskiej na powietrze zanieczyszczone pyłem PM10 3. Narażenie ludności miejskiej na powietrze zanieczyszczone pyłem PM2,5 4. Przedwczesne zgony na skutek zanieczyszczenia powietrza pyłem PM2,5
	Hałas 1. Odsetek jednostek przekraczających poziomy dopuszczalne dla hałasu przemysłowego 2. Odsetek osób narażonych na hałas drogowy w aglomeracjach powyżej 100 tys. mieszkańców 3. Odsetek gospodarstw domowych narażonych na nadmierny hałas
Usługi środowiskowe	Dostęp do wody pitnej 1. Odsetek ludności korzystającej z sieci wodociągowej 2. Odsetek ludności zaopatrywanej w wodę odpowiadającą wymaganiom
	Oczyszczanie ścieków komunalnych 1. Odsetek ludności korzystającej z sieci kanalizacyjnej 2. Przydomowe oczyszczalnie ścieków na 1000 mieszkańców niekorzystających z sieci kanalizacyjnej
	Obszary zielone 1. Powierzchnia miejskich obszarów zielonych na 1 mieszkańca 2. Odsetek powierzchni miejskich obszarów zielonych

Źródło: Wskaźniki zielonej gospodarki w Polsce 2017, Główny Urząd Statystyczny, Urząd Statystyczny w Białymstoku, Białystok 2017, s. 15.

UNEP (ang. *United Nations Environment Programme*) w sekcji określonej jako zielona gospodarka, która jest szczególnie ważna pod względem wpływu na zatrudnienie i poziom PKB, a także na korzyści środowiskowe związane z ograniczeniem uzależnienia od węgla lub zmniejszeniem niedoboru ekologicznego, wyodrębnia następujące sektory¹²¹:

- wydajne budynki (efektywne energetycznie),
- energia odnawialna,
- zrównoważony transport,
- zrównoważone rolnictwo,
- pitna woda,
- infrastruktura ekologiczna.

UNEP zaznacza, że inne sektory są również bardzo ważne, np. gospodarka odpadami, czy wydajność materiałowa. Szczególnie istotnym zagadnieniem z punktu

¹²¹ Global Green New Deal. Policy Brief, United Nations Environment Programme, 2009, s. 19.

widzenia polityki państw jest gospodarka odpadami, które nie tylko charakteryzują się szybkim wzrostem objętości, ale również zróżnicowaniem.

Żadne współczesne państwo nie jest przykładem w pełni wdrożonej koncepcji zielonej gospodarki. Można wyróżnić główne etapy dochodzenia do tego rodzaju rozwiązania: gospodarkę niskoemisyjną, zazielenienie gospodarki i zieloną gospodarkę¹²². Na wszystkich tych etapach jednym z podmiotów wdrażających rozwiązania doprowadzające do tego rodzaju gospodarki jest gospodarstwo domowe. Poza nim wskazać należy przedsiębiorstwa i państwo, zarówno jako właściciele zasobów, jak i autorów rozwiązań legislacyjnych pozwalających wdrażać poszczególne rozwiązania. Pierwszym etapem jest gospodarka niskoemisyjna. Gospodarka niskoemisyjna związana jest z efektywnością energetyczną, znacznym udziałem odnawialnych źródeł energii oraz ograniczeniem emisji szkodliwych pyłów i gazów. Występuje wówczas integracja wszystkich aspektów gospodarki wokół niskoemisyjnych technologii, wydajnych rozwiązań energetycznych, „czystej” energii i proekologicznych innowacji technologicznych¹²³. Gospodarka niskoemisyjna powiązana jest z¹²⁴:

- rozwojem niskoemisyjnych źródeł energii,
- poprawą efektywności energetycznej oraz gospodarowania surowcami i materiałami,
- rozwojem i wykorzystaniem technologii niskoemisyjnych,
- zapobieganiem powstawaniu oraz poprawą efektywności gospodarowania odpadami,
- promocją nowych wzorców konsumpcji.

Na etapie wdrażania gospodarki niskoemisyjnej gospodarstwa domowe mogą być aktywnym uczestnikiem poprzez między innymi dokonywanie zmian we wzorcach konsumpcji, wdrażanie rozwiązań z zakresu konsumpcji zrównoważonej, wykorzystywanie technologii pozyskiwania energii z wykorzystaniem OZE czy ograniczanie wykorzystywania pojazdów poprzez korzystanie z komunikacji miejskiej. W dalszej perspektywie czasu można również uznać, iż działaniami gospodarstw domowych na rzecz gospodarki niskoemisyjnej będzie zakup pojazdów niskoemisyjnych.

Drugą fazą dochodzenia do zielonej gospodarki jest „zazielenienie” gospodarki. Proces „zazieleniania” gospodarki jest procesem wielowymiarowym, uwypukla znaczenie efektywnego korzystania z zasobów oraz energii, zapobiega dalszym stratom w usługach ekosystemowych¹²⁵. Obszar tych działań w kontekście funkcjonowania gospodarstw domowych obejmuje wszelkie kwestie związane z termomodernizacjami budynków mieszkalnych. Wykorzystywanie innowacyjnych rozwiązań mających za zadanie ograniczać starty energii. Dodatkowo w tym obszarze znajdują się wzorce konsumpcji związane z zakupem ekologicznych towarów (żywność, odzież, środki chemiczne) i usług.

¹²² P. Szyja, Pojęcie, tworzenie i pomiar zielonej gospodarki, *Gospodarka w Praktyce i Teorii*, nr 2(39), 2015, s. 29.

¹²³ S. Jankiewicz, Gospodarka niskoemisyjna jako podstawa rozwoju regionu, *Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy*, nr 49 (1/2017), s. 162.

¹²⁴ Tamże.

¹²⁵ P. Kułyk, A. Gąsiorek-Kowalewicz, *Rozwój zielonej gospodarki w krajach...*, dz. cyt., s. 199.

W ujęciu makroekonomicznym budowanie zielonej gospodarki koncentruje się na następujących aktywnościach¹²⁶:

- rozwój czystych technologii,
- rozwój odnawialnych źródeł energii,
- poprawa efektywności energetycznej i materiałowej,
- zmiana modelu konsumpcji i produkcji na bardziej zrównoważony,
- zintegrowana polityka produktowa,
- zielone zamówienia publiczne,
- zielone miejsca pracy,
- ekologiczna reforma fiskalna.

Jednym z istotnych aspektów związanych z zieloną gospodarką jest koncepcja zielonych miejsc pracy, które to zagadnienie można analizować w różnoraki sposób. W literaturze istnieją dwie różniące się między sobą definicje terminu. Pierwsza z nich opracowana przez Biuro Statystyki Pracy (ang. *The Bureau of Labor Statistics – BLS*) wskazuje, iż zielone miejsca pracy to miejsca pracy zaangażowane w działalność gospodarczą, która pomaga chronić lub przywracać środowisko naturalne lub chronić zasoby naturalne. W grupie tej wymienia się miejsca pracy w recyklingu, utylizacji zanieczyszczeń, rolnictwie ekologicznym i podobnych działaniach nieenergetycznych¹²⁷. Program Środowiskowy Organizacji Narodów Zjednoczonych (ang. *United Nations Environment Programme – UNEP*) definiuje zielone miejsca pracy jako „miejsca pracy w zakresie rolnictwa, produkcji, badań i rozwoju (B + R), administracji i usług, które znacząco przyczyniają się do zachowania lub przywrócenia jakości środowiska. W szczególności obejmuje to miejsca pracy, które pomagają¹²⁸:

- chronić ekosystemy i różnorodność biologiczną;
- ograniczyć zużycie energii, materiałów i wody poprzez strategie wysokiej wydajności;
- odwęglić gospodarkę;
- zminimalizować lub całkowicie uniknąć generowania wszelkich form odpadów i zanieczyszczeń.

Według Komisji Europejskiej (KE) zielone miejsca pracy obejmują wszystkie miejsca pracy zależne od środowiska lub utworzone, odtworzone lub przedefiniowane (pod względem umiejętności, metod pracy, zazielenienia profili itp.) w procesie przejścia do bardziej ekologicznej gospodarki¹²⁹. Definicja KE jest zdecydowanie szersza, obejmuje bowiem zatrudnienie związane z rozwojem i wdrażaniem nowych technologii (np. odnawialne źródła energii).

Instrumentem, który może przyczynić się do wdrożenia koncepcji zrównoważonego rozwoju, są zielone zamówienia publiczne definiowane jako zamówienia

¹²⁶ Z. Dokurno, B. Fiedor, B. Scheuer, Makroekonomiczna i metodologiczna perspektywa dyskursu wokół pojęcia zielonej gospodarki, *Gospodarka Narodowa*, nr 1 (2016), s. 8.

¹²⁷ G. Gülen, *Defining, Measuring and Predicting Green Jobs*. Senior Energy Economist, Center for Energy Economics, Bureau of Economic Geology, The University of Texas at Austin, 2011, s. 10.

¹²⁸ *Green Jobs: Towards decent work in a sustainable, low-carbon world*. Prepared for the United Nations Environment Programme with technical assistance from Cornell University Global Labor Institute, Worldwatch Institute, September 2008, s. 3.

¹²⁹ *Commission Staff Working Document Exploiting the employment potential of green growth* Accompanying the document, Communication From the Commission to the European Parliament, The Council, The European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions, Strasbourg, 2012, s. 4.

uwzględniające aspekty środowiskowe (uwzględniające oddziaływanie produktów lub usług na środowisko)¹³⁰. W szerszej perspektywie zielone zamówienia publiczne „oznaczają politykę, w ramach której podmioty publiczne włączają kryteria i/lub wymagania ekologiczne do procesu zakupów (procedur udzielania zamówień publicznych) i poszukują rozwiązań ograniczających negatywny wpływ produktów/usług na środowisko oraz uwzględniających cały cykl życia produktów, a poprzez to wpływają na rozwój i upowszechnienie technologii środowiskowych”¹³¹.

4.2. Gospodarka o obiegu zamkniętym jako koncepcja w nurcie ekonomii ekologicznej

System gospodarki o obiegu zamkniętym jest pewnego rodzaju odpowiedzią na wdrażanie koncepcji rozwoju zrównoważonego. System gospodarki o obiegu zamkniętym, zgodnie z definicją Komisji Europejskiej, pozwala na zachowanie jak najdłuższej wartości dodanej produktu i co ważniejsze – pozwala wyeliminować odpady. System ten pozwala na zachowywanie zasobów w obrębie gospodarki. W odniesieniu do produktów, jeżeli cykl życia dobiega końca, istnieje możliwość ich ponownego wielokrotnego wykorzystania w sposób produktywny. Umożliwia to tworzenie dzięki temu kolejnej wartości¹³². Wdrożenie systemu gospodarki o obiegu zamkniętym wiąże z szerokimi zmianami zarówno w organizacji, społeczeństwie, systemach finansowych, a także w polityce. To również zmiany, które powinny zachodzić w zachowaniach konsumentów, a co za tym idzie – w funkcjonowaniu gospodarstw domowych.

Gospodarka o obiegu zamkniętym jest systemem, którego celem jest dążenie do ograniczenia odpadów, a także założenie, iż kreowanie elementów produktu powinno uwzględniać ich demontaż, przetwarzanie oraz ponowne wykorzystywanie. Cechą charakterystyczną gospodarki o obiegu zamkniętym jest myślenie o produkcji jako elemencie cyklu życia, uwzględniające możliwość jego przetwarzania i wielokrotnego wykorzystywania¹³³.

System gospodarki zamkniętej jest w różnorodny sposób definiowany. J.Y. Liu wskazuje, iż jest to „system gospodarki, który charakteryzuje się zasadą zrównoważonego wzrostu i w mniejszym stopniu zależy od wyczerpywania zasobów naturalnych niż tradycyjne gospodarki poprzez mechanizm recyklingu odpadów wytwarzanych przez ten system”¹³⁴.

Można wskazać, iż podmiotami, których szczególnie dotyczy zagadnienie gospodarki o obiegu zamkniętym, są przedsiębiorstwa produkcyjne, jednakże odniesienie

¹³⁰ K. Różowicz, Zielone zamówienia publiczne: instrument wspierania zrównoważonego rozwoju miast, Refleksje, nr 11, 2015, s.152.

¹³¹ Tamże.

¹³² Komunikat Komisji do Parlamentu Europejskiego, Rady, Europejskiego Komitetu Ekonomiczno-Społecznego i Komitetu Regionów, Ku gospodarce o obiegu zamkniętym: program „zero odpadów” dla Europy, Komisja Europejska, Bruksela 2014, com(2014) 398 final, http://www.3xsrodowisko.pl/file-admin/user_upload/Dokumenty/COM_2014_398_PL_ACTE_f1_01.pdf (dostęp z dnia 22.09.2018).

¹³³ D. Burchart-Korol, Zrównoważone zarządzanie zasobami naturalnymi bazując na gospodarce cyrkulacyjnej, Zeszyty Naukowe Politechniki Śląskiej. Seria: organizacja i zarządzanie, z. 87, 2016, s. 53.

¹³⁴ J.Y. Liu, Circular economy and environmental efficiency – The case of traditional Hakka Living System, Procedia – Social and Behavioral Sciences, vol. 57, 2012, s. 256.

do tego rodzaju systemu wiąże się z dążeniem do wdrażania zmian w całej gospodarce. Z uwagi na przedmiot niniejszej monografii elementem, który w największym stopniu wzbudza zainteresowanie Autorki, jest konsument i konsumpcja. Raport *Towards the Circular Economy. Economic and Business Rationale for an Accelerated Transition* przez limity konsumpcji liniowej określa limity obecnego systemu „take – make – dispose”, oceniając także zagrożenia, jakie stwarza to dla globalnego wzrostu gospodarczego¹³⁵. Dotychczas obowiązujący model liniowy wiąże się ze stratami w zasobach, które były wyceniane zdecydowanie niżej niż stan rzeczywisty. Dopiero ostatnie lata wskazują na rosnącą rolę recyklingu i ponownego wykorzystywania zasobów. Innym problemem z tym związanym jest brak powiązania pomiędzy poziomem wykorzystywania zasobów a „efektami zewnętrznymi”. System liniowy koncentruje się na tym, iż producent dostarcza wyprodukowane dobro do konsumenta, ten użytkuje je, a gdy przestaje ono spełniać jego oczekiwania – jest wyrzucane.

Jak wskazuje D. Burchart-Korol, model gospodarki cyrkulacyjnej wyróżnia się następującymi zasadami¹³⁶:

- odpady stanowią surowce dla innych produktów – produkty powinny być tak projektowane, aby w cyklu życia możliwe było pełne ponowne użycie wszystkich odpadów; mogą one stać się surowcami dla innych materiałów i produktów, które będzie można bezpiecznie wykorzystywać wielokrotnie,
- różnorodność to siła – modułowość, wszechstronność i możliwość adaptacji to główne priorytety w gospodarce cyrkulacyjnej; taki system o wielu powiązaniach i skalach będzie bardziej odporny na wymagania,
- odnawialne źródła energii – celem wszystkich systemów powinno być wytwarzanie energii ze źródeł odnawialnych,
- myślenie systemowe – gospodarka powinna być traktowana jako system zawierający wiele wzajemnie zależnych i powiązanych elementów,
- ceny produktów odzwierciedlające rzeczywistość – efektywne wykorzystanie zasobów wiąże się z cenami odzwierciedlającymi faktyczne koszty.

Pierwszym krajem, który rozpoczął działania dążące do wprowadzenia koncepcji gospodarki o obiegu zamkniętym, były Chiny. W głównej mierze związane to było z wyczerpywaniem się zasobów nieodnawialnych i rosnącą liczbą zanieczyszczeń. Kolejnymi krajami, które podjęły starania w zakresie prób związanych z wdrażaniem tej koncepcji, były: Szwecja, Niemcy i Japonia. W państwach tych głównie skupiono się na programach recyklingu materiałów oraz redukcji odpadów. W dalszej kolejności koncepcja gospodarki opartej na obiegu zamkniętym stała się przedmiotem analiz i rozważań, a także wdrażania na poziomie Unii Europejskiej. W roku 2015 Komisja Europejska przedstawiła *Zamknięcie obiegu – plan działania UE dotyczący gospodarki o obiegu zamkniętym (Closing the Loop – An EU Action Plan for the Circular)*. Jego zadaniem jest spowodowanie przejścia UE w kierunku gospodarki zrównoważonej, niskoemisyjnej, efektywnej zasobowo i konkurencyjnej¹³⁷.

¹³⁵ Towards the Circular Economy. Economic and Business Rationale for an Accelerated Transition, Ellen MacArthur Foundation, (1) 2013, s. 5.

¹³⁶ D. Burchart-Korol, Zrównoważone zarządzanie zasobami naturalnymi..., dz. cyt., s. 53.

¹³⁷ M. Pichlak, M. Kruczek, Gospodarka o obiegu zamkniętym – stan obecny i perspektywy, *Ekonomia XXI wieku*, 3(15), 2017, 23-25.

Inicjatywy gospodarki o obiegu zamkniętym na poziomie mikroekonomicznym analizowane są w kontekście przedsiębiorstw. Obejmują wymogi ochrony środowiska dotyczące redukcji, ponownego wykorzystania i recyklingu (3R), z naciskiem na osiągnięcie podwójnych celów w zakresie efektywności środowiskowej i ekonomicznej. Jednym z założeń jest wdrażanie eko-innowacji (innowacji ekologicznych)¹³⁸. Jedną z pierwszych definicji eko-innowacji pochodzi od C. Fusslera i P. Jamesa. Określili oni innowacje ekologiczne jako „nowe produkty i procesy, które zapewniają wartość dla klienta i firmy, ale znacznie zmniejszają wpływ na środowisko”¹³⁹. Odnosząc się do zagadnienia eko-innowacji w kontekście funkcjonowania gospodarstw domowych, można wskazać działania realizowane przez nie, a mające na celu ograniczenie wpływu na środowisko przyrodnicze. Przykładem jest chociażby wykorzystywanie OZE.

Nieosiągnięcie Celów Milenijnych wskazuje na potrzebę dokonywania zmian. Wdrożenie koncepcji zrównoważonego rozwoju wiąże się ze zmianą podejścia i dokonaniem transformacji zarówno w rozumieniu definicyjnym samego pojęcia, jak i zmian w strukturach społecznych i relacjach. Innym obszarem, który potrzebuje dokonania zmian, jest rosnąca siła ekonomiczna i polityczna elit oraz wzorce związane z wykluczaniem na przykład z tytułu klasy, płci czy miejsca zamieszkania. Mogą one wpływać na zablokowanie ludzi (w tym przyszłe pokolenia) w niekorzystnej sytuacji, ograniczając ich wybory i wolę. Dlatego też niezbędne są zmiany w zakresie norm i instytucji, zarówno formalnych, jak i nieformalnych, które kształtują zachowania ludzi i organizacji w sferze społecznej, gospodarczej, środowiskowej i politycznej. Taka transformacja jest procesem długotrwałym, wymagającym zarówno indywidualnej działalności, jak i zbiorowego działania społeczeństw¹⁴⁰.

Przez długi czas w naukach społecznych, głównie ekonomicznych, szczególną uwagę przywiązywano do równowagi ekonomicznej, zdecydowanie mniejszą natomiast do równowagi społecznej czy ekologicznej. Poszukując różnego typu rozwiązań, wśród kryteriów wyboru zwracano uwagę na zapewnianie większej ilości dóbr prywatnych niż społecznych czy środowiskowych¹⁴¹. Zwrócenie uwagi na problemy środowiskowe związane ze spadkiem jakości walorów i ograniczeniami ilościowymi zasobów wskazało nowy kierunek – dążenie do rozwoju zrównoważonego; rozwoju ukierunkowanego w tym samym stopniu zarówno na cele ekonomiczne, społeczno-kulturalne, jak i środowiskowe, stwarzającego możliwości zachowania walorów środowiska i jego zasobów dla kolejnych pokoleń.

¹³⁸ Q. Zhu, Y. Geng, K-H. Lai, Circular Economy Practices among Chinese Manufacturers Varying in Environmental-Oriented Supply Chain Cooperation and the Performance Implications, *Journal of Environmental Management*, vol. 91, 2010, s. 1324.

¹³⁹ E. Karakaya, A. Hidalgo, C. Nuur, Diffusion of eco-innovations: A review, *Renewable and Sustainable Energy Reviews* 33 (2014) 394. Za: Fussler C, James P. *Driving eco-innovation: a breakthrough discipline for innovation and sustainability*. London: Pitman Publishing, 1996.

¹⁴⁰ *Policy Innovations for Transformative Change, Implementing the 2030 Agenda for Sustainable Development*, United Nations Research Institute for Social Development (UNRISD), Geneva 2016, s. 4.

¹⁴¹ H. Runowski, *Badania mikroekonomiczne w sferze agrobiznesu w Polsce*, *Roczniki Nauk Rolniczych*, seria G, t. 96, z. 2, 2009, s. 25.

Gospodarstwo domowe jako podmiot systemu ekonomicznego

1. Gospodarstwo domowe w wybranych nurtach myśli ekonomicznej

Zagadnienie gospodarstwa domowego było przedmiotem rozważań już w czasach starożytności i średniowiecza. Pojęcie „gospodarstwo domowe” pojawiło się w rozumieniu terminu „ekonomia”. Pojęcie to po raz pierwszy użyte było przez Ksenofonta. Oznaczało w języku greckim naukę o zasadach zarządzania gospodarstwem domowym, jego majątkiem (*oikosnomos*: *oikos* – dom, *nomos* – prawo)¹⁴². W rozumieniu Arystotelesa przedmiot ekonomii koncentrował się na gospodarstwie domowym, którego częściami składowymi był człowiek i mienie¹⁴³.

Pierwszym samodzielnym nurtem myśli ekonomicznej był merkantylizm. Wykształtował się on na bazie zmian i przeobrażeń w sferze życia społecznego i gospodarczego, co wymogło zmianę podejścia i potrzebę poszerzania i formułowania zasad ekonomii. Merkantylizm opierał się na założeniu, że o bogactwie człowieka i całych narodów decyduje wielkość zgromadzonych zasobów kruszcowych (złota, srebra). Gromadzenie tych zasobów traktowane było jako cel gospodarowania oraz wykładnik siły ekonomicznej państwa¹⁴⁴. Przy założeniu, że najdoskonalszą formą bogactwa jest srebro i złoto, rola gospodarstwa domowego, gospodarstwa rolnego w tym okresie była niedostrzegana. Nie stanowiło ono podmiotu dostarczającego „produkt” bogactwa. Zdecydowane odwrócenie sytuacji miało miejsce w odniesie-

¹⁴² A. Zawojska, A. Daniłowska, E. Mossakowska, ABC ekonomii, Centrum Informacji Menedżera CIM, Warszawa 1999, s. 7.

¹⁴³ K. Szarzec, Koncepcje racjonalności działania gospodarczego w teorii ekonomii, *Ruch prawniczy, ekonomiczny i socjologiczny*, r. LXIV, z. 3, 2002, s. 156.

¹⁴⁴ J. Główny, Uniwersalny słownik ekonomiczny, Fundacja Innowacja Wyższa Szkoła Społeczno-Ekonomiczna, Warszawa 2000, s. 207.

niu do nurtu fizjokratyzmu. Pomimo że zarówno merkantylizm, jak i fizjokratyzm dostrzegał wpływ egoizmu człowieka na podejmowane decyzje¹⁴⁵, to w przypadku fizjokratyzmu można uznać, iż zwrócono większą uwagę na gospodarstwa domowe, szczególnie te prowadzące produkcję rolną. Fizjokratyzm zakładał, że źródło bogactwa narodów tkwi w przyrodzie. Głównymi działami gospodarki są te powiązane z pozyskiwaniem dóbr przyrody (rolnictwo, górnictwo). Podstawowym czynnikiem wytwórczym w ujęciu fizjokratyzmu jest ziemia, która w powiązaniu z pracą ludzką (która nie jest nadwyżkotwórczym czynnikiem) tworzy produkt¹⁴⁶. Tablica ekonomiczna F. Quesnaya z 1758 roku jest najważniejszym osiągnięciem fizjokratyzmu. Uważana była za ukoronowanie dorobku. Tablica wyróżnia trzy grupy podmiotów według ich powiązania z ziemią: właściciele ziemi, chłopci oraz rzemieślnicy. Przedstawiciele wszystkich tych grup tworzą gospodarstwa domowe, które posiadają zasoby ziemi, użytkują je lub też świadczą usługi na ich rzecz. W ostatniej grupie znajdują się zarówno rzemieślnicy, jak i fabrykanci oraz kupcy; klasa ta określana była przez fizjokratów jako jałowa, nie produkcyjna.

Zainteresowania ekonomistów rodziną wywodzą się z myśli R. Cantillona (1730), A. Smitha (1776) i T. Malthusa (1798). Autorzy badali związek pomiędzy uwarunkowaniami gospodarczymi a wielkością populacji. W szczególności omówiono zależność pomiędzy płacą i wielkością rodziny, które mogą wspierać stabilną siłę roboczą w czasie, w tym obecnych pracowników i ich potomków, którzy ich zastąpią. Główną decyzją gospodarczą omawianą w tym kontekście był moment zawarcia małżeństwa jako środka kontrolowania płodności. Późniejsi myśliciele, w tym J.S. Mill (1848) i F. Le Play (1855), zwrócili uwagę na wpływ rodziny na poziom życia swoich członków poprzez samodzielną produkcję, ubezpieczenie i redystrybucję zasobów rodzinnych. Ważnym zagadnieniem w tym kontekście była alokacja spadku wśród rodzeństwa, który może mieć zastosowanie do wzorów małżeństwa, zachęt dla dzieci (i rodziców) do pracy i oszczędzania oraz do podziału bogactwa w społeczeństwie¹⁴⁷.

A. Smith uważany za ojca ekonomii w swoich rozważaniach zastanawiał się nad naturą i przyczynami bogactwa. Uważał, że bogactwem są dobra użyteczne dla człowieka. Wyrażał opinię, iż w społeczeństwach, w przypadku których kapitał jest czynnikiem niezbędnym w procesie produkcji, źródłem bogactwa staje się praca, ziemia i kapitał.¹⁴⁸ Odmienne od fizjokratów podejście związane było z faktem, iż A. Smith pracował w okresie rozwoju przemysłu, manufaktur i analizy swoje rozszerzał na zdecydowanie większą skalę – patrzył na całą gospodarkę narodową. Z tego też powodu zdecydowanie większą uwagę przykładał do czynnika ludzkiego, pracy

¹⁴⁵ Merkantylizm wskazywał motyw zysku jako przyczynę wzrostu działalności gospodarczej (wiążący się z egoizmem), fizjokratyzm wskazywał na potrzebę maksymalizacji korzyści, na który również ma wpływ egoizm. Za: K. Szarzec, *Koncepcje racjonalności działania gospodarczego w teorii ekonomii, Ruch prawniczy, ekonomiczny i socjologiczny*, r. LXIV, z. 3, 2002, s. 156.

¹⁴⁶ R. Bartkowiak, *Historia myśli ...*, dz. cyt., s. 31.

¹⁴⁷ M. Browning, P.A. Chiappori, Y. Weiss, *Family Economics*, 2011, https://www.tau.ac.il/~BCW_Book_index_07_09_2011_MB.pdf (dostęp z dnia 16.08.2017).

¹⁴⁸ D. Drabińska, *Mini wykłady z historii myśli ekonomicznej. Od merkantylizmu do monetaryzmu*, Szkoła Główna Handlowa, Warszawa 2007, s. 28.

ludzkiej¹⁴⁹. Jako jeden z pierwszych wskazywał, iż ograniczeniem produkcji może być bariera wykorzystywania naturalnych zasobów środowiska. Jednym z ważniejszych aspektów, z punktu widzenia przedmiotu analiz poruszanych przez A. Smitha, było zagadnienie płacy. Płaca traktowana była przez niego jako zapłata za pracę; jej naturalną podstawę stanowiły koszty utrzymania robotnika i jego rodziny¹⁵⁰. Tym samym można wskazać, iż płaca stanowiła dochód gospodarstw domowych. Gospodarstwo domowe to podmiot tworzony przez poszczególne osoby. W teoriach budowanych przez A. Smitha podstawowym podmiotem gospodarującym jest człowiek charakteryzujący się pewnymi cechami:¹⁵¹

- egoizmem – preferowanie interesu indywidualnego nad interesem innych,
- racjonalnością działania – analiza wszelkich działań i wybór najlepszego rozwiązania,
- skłonnością do wymiany – wymiana jednej rzeczy na drugą, z założeniem korzyści własnych.

Egoizm rozumiany jako dążenie do stawiania interesu własnego nad ogólnym wiąże się także z poruszonym przez A. Smitha zagadnieniem podziału pracy. Wskazywał on, iż podział pracy jest przejawem stawiania interesu osobistego, który ukierunkowany jest na poprawę warunków bytowych, a także na poprawę komfortu życia i pracy¹⁵².

Okres, jaki upłynął między napisaniem przez A. Smitha jego najwybitniejszego dzieła *Badania nad naturą i przyczynami bogactwa narodów* a wydaniem pozycji kolejnego wybitnego ekonomisty z obszaru ekonomii klasycznej – D. Ricardo, spowodował ukształtowanie się zdecydowanie innych poglądów, wynikających między innymi z tzw. rewolucji przemysłowej. Przekształcanie się małych manufaktur i zakładów rzemieślniczych w zakłady przemysłowe wiązało się między innymi ze zmniejszeniem zapotrzebowania na pracę czy też obniżką płac. W dorobku D. Ricardo wyróżnić można między innymi rozwinięcie teorii wartości opartej na pracy, teorię renty różniczkowej, teorię kosztów kooperatywnych, teorię pieniądza opartą na mechanizmie międzynarodowego przepływu kruszcu¹⁵³. Odnosząc się do gospodarstwa domowego postrzeganego jako wiodący konsument, można w teoriach D. Ricardo zaobserwować, iż dostrzegał on, że „minimum potrzeb konsumpcyjnych klasy robotniczej, wyznaczające poziom naturalnej płacy robotniczej, kształtuje się także pod wpływem czynników historyczno-społecznych”¹⁵⁴. W jego modelu płaca określana była (zgodnie z obowiązującym wówczas poglądem) jako minimalny koszt utrzymania robotnika i jego rodziny¹⁵⁵. D. Ricardo wskazuje także, że minimum potrzeb konsumpcyjnych nie jest równe minimum potrzeb biologicznych człowieka. Powiązał również ze sobą zjawisko wzrostu płac jako wyni-

¹⁴⁹ M. Nasiłowski, *Historia myśli ekonomicznej – dlaczego studiujemy*, Wydawnictwo Key Text, Warszawa 1998, s. 28.

¹⁵⁰ D. Drabińska, *Mini wykłady...*, dz. cyt., s. 29-30.

¹⁵¹ R. Bartkowiak, *Rozwój myśli ekonomicznej*, Oficyna Wydawnicza SGH, Warszawa 2011, s. 16.

¹⁵² G.B. Sychalski, *Zarys historii myśli ekonomicznej*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa-Łódź 2002, s. 115.

¹⁵³ D. Drabińska, *Mini wykłady...*, dz. cyt., s. 33.

¹⁵⁴ G.B. Sychalski, *Zarys historii...*, dz. cyt., s. 127.

¹⁵⁵ M. Nasiłowski, *Historia myśli ekonomicznej...*, dz. cyt., s. 36.

ku wzrostu akumulacji ze wzrostem rozrodczości, jak i podnoszeniem standardu konsumpcji¹⁵⁶.

J.S. Mill uważany za ostatniego z klasyków ekonomii, uważany jest także za twórcę modelu *homo oeconomicus* (mimo iż sam tej nazwy nie używał). J.S. Mill jako pierwszy określił podstawową charakterystykę modelu człowieka ekonomicznego¹⁵⁷. Koncepcja człowieka ekonomicznego opierała się na twierdzeniu, że jest to osoba w pełni racjonalna, jej motywy działania są wyłącznie ekonomiczne. Taki pogląd stwarza możliwość stwierdzenia, iż konsumenci charakteryzują się posiadaniem zestawu gustów, które dążą do zaspokojenia na jak najwyższym poziomie¹⁵⁸.

Homo oeconomicus ujmowany w modelach neoklasycznych rozumiany jest nie jako człowiek gospodarujący, ale jako byt zbiorowy – gospodarstwo domowe lub przedsiębiorstwo. Traktowane są one jako podmioty, jak gdyby każdy z nich był jednym człowiekiem (bez wewnętrznej struktury organizacyjnej i decyzyjnej)¹⁵⁹. Szersze rozważania na temat *homo oeconomicus* znajdują się w dalszej części pracy.

Ekonomia neoklasyczna narodziła się w trzech szkołach: Szkole Austriackiej (założyciel C. Menger), Lozańskiej (Matematycznej, założyciel L. Walras) i Manchesterkiej (założyciel W. Jevons). Szkoła Cambridge, utworzona przez A. Marshalla, dała jej ostateczny kształt¹⁶⁰. Przedstawiciele szkół neoklasycznych poszukiwali odpowiedzi na pytanie, jak gospodarstwa domowe dokonują wyborów. Należy w tym miejscu zaznaczyć, iż gospodarstwa domowe zawsze, pełniły rolę regulatora. Można również stwierdzić, iż ekonomia neoklasyczna ukierunkowana jest na analizy mikroekonomiczne związane z osiąganiem stanu równowagi zarówno przez poszczególne rynki, jak również przez poszczególne podmioty gospodarcze (w izolacji od całości układów gospodarczych)¹⁶¹. Można wskazać, iż centralnymi problemami badawczymi ekonomii neoklasycznej były: rynek, przedsiębiorstwo i gospodarstwo domowe¹⁶². W tym miejscu należy także zaznaczyć, iż podstawowy podział ekonomii na działy mikro- i makroekonomii wprowadził norweski ekonomista R. Frischer w 1933 roku¹⁶³.

Przedstawiciel szkoły Lozańskiej L. Walras był twórcą analizy popytowo-podażowej odnoszącej się do całej gospodarki. W roku 1874 sformalizował model matematyczny wyrażający stan ogólnej równowagi. Sama nazwa Szkoły Lozańskiej – Matematyczna, wiąże się ze stosowaną w niej analizą ekonomiczną i metodą wy-

¹⁵⁶ G.B. Spychalski, Zarys historii..., dz. cyt., s. 127.

¹⁵⁷ M. Jurek, R. Rybacki, Model homo oeconomicus i jego dostosowanie do współczesnych uwarunkowań, *Studia Ekonomiczne*, nr 180, 2014, s. 67.

¹⁵⁸ M. Nasiłowski, Historia myśli ekonomicznej..., dz. cyt., s. 41.

¹⁵⁹ K. Fjałkowski, Dydaktyczne znaczenie ekonomii instytucjonalnej, jako nurtu ukazującego rolę moralności w życiu gospodarczym, *Annales. Etyka w życiu gospodarczym* 2009, vol. 12, nr 2, s. 94.

¹⁶⁰ R. Bartkowiak, Historia myśli..., dz. cyt. s. 85-86.

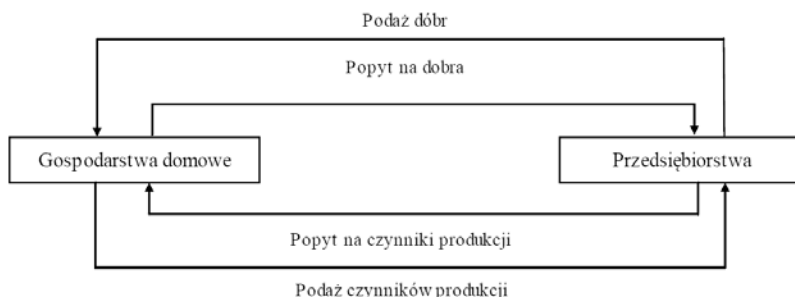
¹⁶¹ J. Głowczyk, *Uniwersalny słownik...*, dz. cyt., s. 73.

¹⁶² M. Bochenek, Historia rozwoju ekonomii. Kierunek subiektywno-marginalny i jego szkoły. Tom 3, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2016, s. 63.

¹⁶³ K.D. Hoover, *Microfoundational Programs*, Department of Economics and Department of Philosophy Duke University, Prepared for the First International Symposium on the History of Economic Thought: "The Integration of Micro and Macroeconomics from a Historical Perspective", University of São Paulo, Brazil, August 2009, s. 5-6.

znaczenia wielkości i zależności między nimi w postaci równań algebraicznych¹⁶⁴. L. Walras podobnie jak A. Marshall postrzegał układy gospodarcze jako układy zmierzające do określonego stanu równowagi. L. Walras opowiadał się za równowagą ogólną, gdy A. Marshall uznawał równowagę cząstkową przy jednoczesnym uwzględnianiu czynnika czasu w analizie ekonomicznej¹⁶⁵. Gospodarstwa domowe w modelu L. Walrasa stanowiły jeden z sektorów gospodarki, drugi tworzyły przedsiębiorstwa (schemat 2).

Schemat 2. Funkcjonowanie dwóch sektorów gospodarki

Źródło: H. Bronk, A. Kwarciańska, *Teoretyczna równowaga i praktyczna nierównowaga ekonomiczna*, Europa Regionum, t. XXVIII, 2016, s. 54.

Nie uwzględniono w nim sektora państwa oraz wymiany zagranicznej. W założeniu gospodarstwa domowe przy stałych dochodach i niezmiennych się preferencjach zgłaszają popyt na dobra konsumpcyjne. Jego wielkość określona jest przez sumę dochodów uzyskiwanych z tytułu posiadanych czynników wytwórczych¹⁶⁶. W modelu L. Walrasa utrzymanie równowagi ogólnej jest uwarunkowane wydatkowaniem całego dochodu gospodarstw domowych na zakup dóbr¹⁶⁷. Wszyscy trzej myśliciele ekonomii neoklasycznej odegrali znaczącą rolę w powstawaniu analizy marginalnej. O ile analiza ta w przypadku W. Jevonsa odnosiła się tylko do gospodarstw domowych, to C. Menger wykorzystywał ją zarówno do badań gospodarstw domowych, jak i przedsiębiorstw. W modelu L. Walrasa natomiast analiza marginalna stanowiła początek do sformułowania modelu ogólnej równowagi¹⁶⁸.

W. Jevons definiował ekonomię jako naukę o bogactwie i interesie osobistym. Wskazał, że każda jednostka dąży do osiągnięcia maksymalnego szczęścia i zadowolenia, i ponoszenia jak najmniejszych przykrości. Zarówno przyjemności, jak i przykrości, można porównywać i mierzyć, tak więc ekonomia bada zjawisko

¹⁶⁴ Z. Romanow, *Równowaga gospodarcza w teoriach ekonomicznych*, Ruch prawniczy, ekonomiczny i socjologiczny, r. LII, z. 2, 1990, s. 121.

¹⁶⁵ W. Giza, *Metoda badawcza ekonomii w ujęciu Edwarda Taylora*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie, Zeszyty Naukowe UEK, 2013; 902, s. 9.

¹⁶⁶ M. Nasiłowski, *Historia myśli ekonomicznej...*, dz. cyt., s. 69.

¹⁶⁷ M. Nasiłowski, *Historia myśli ekonomicznej...*, dz. cyt., s. 70.

¹⁶⁸ H. Landreth, D.C. Colander, *Historia myśli ekonomicznej*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2005, s. 234.

zaspokajania ludzkich potrzeb. Dla wyjaśnienia, jak zaspokajane są te potrzeby, W. Jevons stworzył teorię użyteczności¹⁶⁹.

W. Jevons był jednym z pierwszych, który zwrócił uwagę na potrzebę zmiany dyscypliny naukowej z ekonomii politycznej na ekonomikę. Skoncentrował się bowiem w swoich rozważaniach na zachowaniach gospodarczych jednostek. Ekonomia końca XIX wieku koncentrowała się na badaniu nie praw rządzących ekonomią w ogóle, a badaniem, czym kieruje się konsument jako podstawowa jednostka¹⁷⁰.

Poza C. Mengerem szkołę wiedeńską reprezentowali E. von Böhm-Bawerk i F. von Wieser. Szkoła ta zaliczana była do szkół subiektywnych, zmierzała do sprowadzenia ekonomii do psychologii. Łączyła ona czynniki obiektywne z subiektywnymi, odrywała sferę psychiki ludzkiej od kontekstu życia społecznego. Jednym z podejść prezentowanych w tej szkole było założenie, że za wartość uważać należy subiektywnie odczuwaną użyteczność przez podmiot nabywający towar. Oznaczało to, że wartość towaru miało stanowić to, czy i w jakiej mierze jest on pożądany przez konsumenta lub producenta¹⁷¹. Szkoła Austriacka wprowadziła pojęcie użyteczności krańcowej oraz zmierzała do formułowania praw – podstawą ekonomiczną było prawo Gossena, zgodnie z którym w miarę zwiększania konsumpcji danego dobra maleje zadowolenie z niego¹⁷². Szkoła Austriacka w najbardziej konsekwentny i radykalny sposób wyrażała ideę subiektywizmu¹⁷³.

Dorobek Szkoły Austriackiej, Manchester i Lozańskiej przejął i rozwinął A. Marshall, który był założycielem szkoły Cambridge¹⁷⁴. A. Marshall rozpoczynając swoje dokonania naukowe na uniwersytecie, kierował się silnym nastawieniem humanitarnym na poprawienie jakości życia ludzi biednych¹⁷⁵. W swoim największym dziele *Principles of Economics*, w samym wprowadzeniu do rozdziału pierwszego wskazuje, iż „ekonomia polityczna lub ekonomika to nauka o ludzkości w zwykłym życiu; analizuje tę część indywidualnego i społecznego działania, która jest najbliższej związana ze zdobywaniem i użytkowaniem rzeczy materialnych potrzebnych do dobrego samopoczucia/dobrobytu”¹⁷⁶. W tym miejscu można już dostrzec przywiązanie A. Marshalla do jednostki. W swoich rozważaniach A. Marshall stworzył idealne typy podstawowych składników gospodarki, reprezentatywne: gospodarstwa domowe, przedsiębiorstwa, rynek pojedynczego dobra. Model ten był dalej rozwijany między innymi przez P. Samuelsona¹⁷⁷.

Jednym z zagadnień, które wiąże się z gospodarstwem domowym jako konsumentem wprowadzonym przez A. Marshalla, jest tzw. renta konsumenta. Z praktycznego punktu widzenia jest to zagadnienie abstrakcyjne, gdyż rozumiane jest jako „różnica między najwyższą sumą, jaką konsument byłby gotów zapłacić za

¹⁶⁹ M. Bochenek, Historia rozwoju ekonomii..., dz. cyt., s. 65.

¹⁷⁰ D. Drabińska, Mini wykłady..., dz. cyt., s. 66.

¹⁷¹ Z. Blok, Bariery eksplanacyjne w ekonomii i politologii, Teoria polityki 1/2017: 79-106, s. 89-90.

¹⁷² Z. Blok, Bariery eksplanacyjne..., dz. cyt., s. 90.

¹⁷³ G.B. Spychalski, Zarys historii..., dz. cyt., s. 231.

¹⁷⁴ R. Bartkowiak, Historia myśli..., dz. cyt., s. 31.

¹⁷⁵ H. Landreth, D.C. Colander, Historia myśli..., dz. cyt., s. 309.

¹⁷⁶ A. Marshall, *Principles of Economics*. Palgrave Classics in Economics, Palgrave MacMillan, London 2013, s. 29.

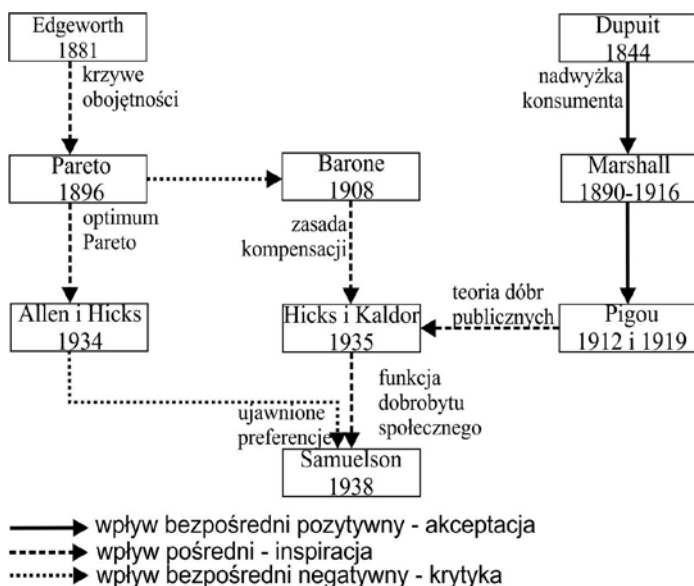
¹⁷⁷ R. Bartkowiak, Historia myśli..., dz. cyt., s. 110-113.

dane dobro a faktyczną ceną rynkową. [...] różnica między ceną oferowaną a ceną rzeczywiście płaconą miałyby stanowić nadwyżkę zadowolenia konsumenta, jego zysk, czyli rentę konsumenta”¹⁷⁸.

A. Marshall w teorii renty konsumenta głosił, że u osób z niskimi dochodami przyrosty renty konsumenta są większe niż przy wysokich dochodach¹⁷⁹. Teoria renty konsumenta stanowiła ważny argument, który uzasadniał politykę zróżnicowanego opodatkowania. Wiązało się to ze zwiększeniem opodatkowania warstw zamożniejszych, a zmniejszeniem warstw uboższych. Wypracowana teoria stanowiła argument do propozycji wprowadzenia systemu progresywnego opodatkowania społeczeństwa¹⁸⁰, co w konsekwencji przekładało się i przekłada po dzień dzisiejszy na poziom osiąganych dochodów w gospodarstwach domowych, a co za tym idzie – na jakość ich życia.

A. Marshall uznawany jest za twórcę ekonomii dobrobytu. Jednakże dwie ważne koncepcje w tym nurcie to optimum Pareto i zasada kompensacji Barone. Obie koncepcje były względem siebie przeciwstawne. Rozwiązaniem kompromisowym pomiędzy nimi była teoria dóbr publicznych A. Pigou¹⁸¹.

Schemat 3. Rozwój ekonomii dobrobytu

Źródło: R. Bartkowiak, Historia myśli ekonomicznej, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa 2008, s. 110-113.

¹⁷⁸ G.B. Spychalski, Zarys historii..., dz. cyt., s. 237-238.

¹⁷⁹ R. Nagaj, Rola państwa w niwelowaniu nierówności dochodowych, Studia Ekonomiczne, 2013, nr 139: 248-259, s. 248.

¹⁸⁰ G.B. Spychalski, Zarys historii..., dz. cyt., s. 239.

¹⁸¹ R. Bartkowiak, Historia myśli..., dz. cyt., s. 114.

F.Y. Edgeworth w 1881 roku określił pierwszą doktrynę, która stanowiła podstawę ekonomii dobrobytu; wskazał, że dobrobyt zależy wyłącznie od użyteczności dochodu indywidualnych jednostek, natomiast dobrobyt społeczny to suma użyteczności dochodów indywidualnych wszystkich jednostek w społeczeństwie¹⁸². W swoim dziele pt. *Mathematical Psychics. An Essay on the Application of Mathematics to the Moral Sciences* pisał o krzywej kontraktu¹⁸³. F.Y. Edgeworth stworzył krzywą obojętności, która stanowiła podstawę koncepcji oceny sytuacji optymalnej z perspektywy konsumenta (optimum Pareto) zaproponowanej przez V. Pareto w 1896 roku¹⁸⁴. Kolejnym znaczącym osiągnięciem V. Pareto była teoria wymiany, która powstała na podstawie teorii wyboru konsumenta¹⁸⁵.

J.M. Keynes był jednym z ekonomistów, którzy wskazali drogę wyjścia z Wielkiego Kryzysu. W przeciwieństwie do takich ekonomistów, jak J.A. Schumpeter czy L.C. Robbins, proponował ingerencję państwa w gospodarkę¹⁸⁶. W wyniku namów i opinii J.M. Keynesa prezydent USA F.D. Roosevelt rozpoczął wdrażanie w życie polityki New Deal koncentrującej się na roli państwa jako inwestora, a nie jedynie obserwatora, jak proponował między innymi J.A. Schumpeter¹⁸⁷.

J.M. Keynes zajmował się głównie problemami w skali makroekonomicznej; wskazywał, iż problemami teorii ekonomii są głównie: poziom produkcji i zatrudnienia, nie zaś mechanizm cen czy dystrybucji dochodów. Najważniejszym problemem społecznym w jego opinii było zatrudnienie¹⁸⁸.

Inne spojrzenie na gospodarstwo domowe jako konsumenta wiąże się z rozwojem ekonomii behawioralnej jako jednej z szybciej rozwijających się nowych dziedzin ekonomii. Założenia ekonomii behawioralnej podważają paradygmat¹⁸⁹ ekonomii o racjonalności zachowań i decyzji ludzi. Przyjmowano, że działające na rynku podmioty, czyli sprzedający oraz kupujący, podejmują decyzje racjonalne. Powiedzenie Kartezjusza „*Cogito ergo sum*” („Myślę, więc jestem”) było traktowane jako wyznacznik podejmowanych decyzji¹⁹⁰. Warto przypomnieć, iż w latach 70. XX wieku badania psychologów A. Tversky’ego i D. Kahnemana podważyły założenie o racjonalności zachowań konsumentów. Behawioralne spojrzenie na ekonomię dopuszcza istnienie odstępstw od teorii racjonalnego wyboru. Jest próbą odpowiedzi na wątpliwości związane z modelami klasycznymi zakładającymi, że uczestnicy rynku zawsze zachowują się wyłącznie tak, by zwiększyć swoje korzyści, wykorzy-

¹⁸² B. Kasprzyk, Problem pomiaru w ekonomii dobrobytu – poglądy historyczne i współczesne, *Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy*, nr 41 (1/2015), s. 288.

¹⁸³ F.Y. Edgeworth: *Mathematical Psychics. An Essay on the Application of Mathematics to the Moral Sciences*. C. Kegan Paul & Co., 1 Paternoster Square, London 1881, s. 25-26.

¹⁸⁴ R. Bartkowiak, *Historia myśli...*, dz. cyt., s. 117.

¹⁸⁵ M. Bochenek, *Historia rozwoju ekonomii...*, dz. cyt.

¹⁸⁶ M. Bochenek, *Historia rozwoju ekonomii. Od Keynesizmu do syntezy neoklasycznej*. Tom 5, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2016, s. 12.

¹⁸⁷ Tamże, s. 14.

¹⁸⁸ Tamże, s. 19-20.

¹⁸⁹ Przez paradygmat T.S. Kuhn [2009, s. 10] rozumie „powszechnie uznawane osiągnięcia naukowe, które w pewnym czasie dostarczają społeczności uczonych modelowych problemów i rozwiązań”.

¹⁹⁰ H. Mruk, *Zachowania konsumentów w świetle ekonomii behawioralnej*, *Studia Ekonomiczne. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach*, nr 312, *Ekonomia* 9, 2017, s. 83.

stując do tego wszelkie dostępne informacje¹⁹¹. Szerzej podejście to omówione zostało w rozdziale III, podrozdziale 1.

2. Pojęcie i istota gospodarstwa domowego

Gospodarstwo domowe z uwagi zarówno na termin, jak i sam podmiot, stanowi przedmiot zainteresowania nie tylko ekonomii, ale również szeregu innych nauk, takich jak: socjologia, filozofia oraz psychologia¹⁹². Z tego też faktu wynika problem niejednoznacznego określenia i zdefiniowania tego pojęcia. Najczęściej pojęcie to jest utożsamiane z rodziną, gospodarstwem konsumpcyjnym czy gospodarstwem rodzinnym¹⁹³. Związek pomiędzy rodziną a gospodarstwem domowym jest uzasadniony, bowiem elementem wiążącym rodzinę jako jednostkę oraz podmiot, jakim jest gospodarstwo domowe, jest wspólne miejsce zamieszkania (dzielenie się tą samą jednostką mieszkaniową)¹⁹⁴. Obok wspólnoty mieszkaniowej dodatkowym argumentem wskazującym na znaczące powiązanie rodziny i gospodarstwa domowego jest wspólnota materialna oraz określony zespół funkcji, wśród których najważniejszą jest funkcja ekonomiczna^{195,196}, materialno-ekonomiczna¹⁹⁷ czy określana jako gospodarcza¹⁹⁸.

Ekonomia, w przeciwieństwie do antropologii, nie znajduje wielkich różnic pomiędzy pojęciami „gospodarstwo domowe” i „rodzina”, chociaż z punktu widzenia tożsamości płci, związki ekonomiczne, procesy zachodzące wewnątrz gospodarstwa domowego i rodziny mają całkowicie odmienne cechy.

W przypadku rodziny, która jest kategorią czysto socjologiczną i również kategorią historyczną zmieniającą się wraz z upływem czasu, szczególna uwaga położona jest na więzi łączące poszczególnych członków, ich interakcje. Z. Tyszka wskazuje, iż to rodzina tworzy „mikrogrupę i zarazem instytucję społeczną, powiązaną wewnątrznie więzią małżeństwa, więzią pokrewieństwa, powinowactwa lub adopcji”¹⁹⁹. Natomiast F. Adamski za R.M. MacIverem i C.H. Page zwraca uwagę, iż rodzina obejmuje „uznany społecznie typ trwałego obcowania płciowego, a także określoną instytucjonalną formę małżeństwa; zawiera pewien system nomenkla-

¹⁹¹ B. Gorlewski, *Podejście behawioralne w naukach ekonomicznych. Przykład ekonomiki transportu*, [w:] R. Bartkowiak, J. Ostaszewski (red.), *Nauki ekonomiczne w świetle nowych wyzwań gospodarczych*, Wydawnictwo SGH, Warszawa 2010, s. 369.

¹⁹² B. Świecka (red.), *Bankructwa gospodarstw domowych. Perspektywa ekonomiczna i społeczna*, Difin, Warszawa 2008, s. 12.

¹⁹³ T. Zalega, *Gospodarstwo domowe jako podmiot konsumpcji*, *Studia i Materiały – Wydział Zarządzania UW*, 1, 2007, s. 7.

¹⁹⁴ T.M. Smeeding, D. H. Weinberg, *Toward a uniform definition of household income*, *Review of Income and Wealth Series* 47, Number 1, March 2001, pp. 1-24, s. 2.

¹⁹⁵ Z. Tyszka, *Socjologia rodziny*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1976, s. 69.

¹⁹⁶ F. Adamski, *Socjologia małżeństwa i rodziny. Wprowadzenie*, Wydawnictwo PWN, Warszawa 1984, s. 51-52.

¹⁹⁷ L. Frąckiewicz, S. Waszczak, *Polityka ludnościowa i rodzinna. Materiały do studiowania*, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej, Katowice 1997, s. 25-28.

¹⁹⁸ B. Tryfan, *Socjologia rodziny wiejskiej*, Wydawnictwo SGGW, Warszawa 1985.

¹⁹⁹ Z. Tyszka, *Socjologia rodziny a pedagogika rodziny. Przedmiot badań – możliwości współdziałania badawczego*, *Roczniki Socjologii Rodziny*, 1998, tom X, s. 77.

tury wyrażającej stosunki pokrewieństwa i dziedziczenia²⁰⁰. W swojej definicji F. Adamski uwypukla zarówno kwestie odnoszące się do wzajemnej opieki, pomocy, jak również więzi biologicznej, tradycji rodzinnych i społecznych²⁰¹. Z kolei L. Dyczewski uważa, że rodzina jest specyficzną strukturą, której istota opiera się na więzi rodzinnej, którą określić można jako „kompleks siły przyciągających ich członków nawzajem do siebie i wiążących ich ze sobą, a siły te wynikają ze związku małżeńskiego, świadomości związków genetycznych, przeżyć emocjonalnych, stosunków zależności, współdziałania, z czynników prawnych, religijnych i obyczajowych, a także podobnych postaw członków rodziny wobec wydarzeń społecznych, kulturowych i gospodarczych”²⁰².

Warto nadmienić, że obecnie powszechnie zauważalny jest wpływ zmian społecznych, ekonomicznych i demograficznych na rodzinę (przemianie ulega przede wszystkim struktura demograficzna i społeczna rodziny). Wskazuje się na problemy rodziny w wypełnianiu jej zadań, na trudności materialne, brak wsparcia dla młodego i starszego pokolenia, trudności w łączeniu obowiązków zawodowych i rodzinnych. Choć rodzina pozostaje jedną z najważniejszych deklarowanych wartości, to pojawiają się kontrowersje co do znaczenia nowych form życia rodzinnego, między innymi związków kohabitacyjnych czy też związków par jednopłciowych. Rysujący się kierunek przemian współczesnej rodziny²⁰³ zmienia podejście do definiowania tego terminu, choć nadal w jego treści zwraca się przede wszystkim uwagę na zaspokajanie przez rodzinę jej potrzeb, realizację zadań ekonomicznych i społecznych.

Analizując gospodarstwo domowe z punktu widzenia ekonomii, możemy stwierdzić, iż jest to wyodrębniony, ekonomicznie samodzielny mikropodmiot. Wraz z przedsiębiorstwami gospodarstwa domowe są głównymi podmiotami gospodarczymi w gospodarce rynkowej²⁰⁴.

Poddając analizie różnorodność definicji gospodarstw domowych, można wskazać cztery ich osobne elementy²⁰⁵:

- wspólne gospodarowanie w sensie finansowym,
- wspólne gospodarowanie w znaczeniu organizacyjnym,
- współpraca,
- rodzina.

Zróżnicowanie definicji gospodarstw domowych w literaturze przedmiotu jest zatem bardzo duże. Wykreowane definicje związane są między innymi z celami badań oraz zakładaną metodyką. I tak np. *Narodowe Reprezentatywne Badania Gospodarstw Domowych* (HBS) pozwalają na włączenie do badań nieobecnych członków

²⁰⁰ F. Adamski, *Rodzina. Wymiar społeczno-kulturowy*. Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2002, s. 28. Za: R.M. MacIverem, C.H. Page, *Society. An Introductory Analysis*, London 1961, s. 112.

²⁰¹ F. Adamski, *Rodzina...*, dz. cyt., s. 29.

²⁰² L. Dyczewski, *Więź rodzinna a media elektroniczne*, *Ruch Prawniczy, ekonomiczny i socjologiczny*, 2005, z. 1, s. 225.

²⁰³ I. Taranowicz, S. Grotowska, *Rodzina wobec wyzwań współczesności. Wybrane problemy*, Oficyna Wydawnicza Arboretum, Wrocław 2015, s. 49.

²⁰⁴ Z. Dach, *Mikroekonomia dla studiów licencjackich*, Wydawnictwo Naukowe SYNABA, Kraków 2007, s. 93.

²⁰⁵ H.P.J. Hoffmeyer-Zlotnik, U. Warner, *Private Household Concepts and their Operationalisation in Cross-National Social Surveys*, *Metodološki zvezki*, vol. 6, no. 1, 2009, 1-26, s. 5.

gospodarstwa domowego i ich aktywów, natomiast badania dotyczące demografii i zdrowia (DHS) wykluczają nieobecnych²⁰⁶. Jak wskazują S. Randall i E. Coast, realizując badania, ważne jest opracowanie własnej definicji gospodarstwa domowego, jak również należy określić, jak traktuje się kategorię domowników nieobecnych, migrujących czy też młodzież i dzieci przebywających poza miejscem zamieszkania, np. w internacie²⁰⁷. Przykładowo, oficjalna definicja gospodarstwa domowego obowiązująca w Wielkiej Brytanii na cele analizy budżetów gospodarstw domowych i statystyki definiuje je jako podmiot składający się z jednej osoby żyjącej samotnie lub grupy osób mieszkających pod tym samym adresem, dzielących się posiłkami i mieszkaniem, a jednocześnie korzystających z co najmniej jednego pokoju. Dodatkowo wszystkie osoby w gospodarstwie domowym muszą otrzymywać od tej samej osoby co najmniej jeden posiłek dziennie i spędzać co najmniej cztery noce w tygodniu (jedną, jeśli są małżeństwem) w gospodarstwie domowym. Gospodarstwo domowe obejmuje również personel, płacących gości i lokatorów, a także każdego, kto mieszka w gospodarstwie domowym w okresie, w którym są rejestrowane wydatki. Osoby, które normalnie zamieszkują w gospodarstwie domowym, ale które są nieobecne przez okres dłuższy niż jeden miesiąc, są wykluczone²⁰⁸.

Definicja gospodarstwa domowego stosowana w UE przez Europejski System Rachunków (ESA) wskazuje, iż jest to niewielka grupa osób, które dzielą to samo mieszkanie, gromadzą wspólnie niektóre lub wszystkie swoje dochody i majątek, konsumują niektóre rodzaje towarów i usług w sposób zbiorowy (głównie mieszkanie i żywność)²⁰⁹.

Z kolei definicja gospodarstwa domowego zgodnie z Europejskim Sondażem Społecznym (ang. *European Social Survey – ESS*) wskazuje, iż gospodarstwo domowe jest to jedna osoba mieszkająca samotnie lub grupa osób mieszkających pod tym samym adresem (i adres ten jest jedynym lub głównym miejscem zamieszkania), osoby te dzielą przynajmniej jeden główny posiłek dziennie lub dzielą mieszkanie (lub spełniają oba te warunki jednocześnie)²¹⁰. ESS jest badaniem ogólnoeuropejskim, realizowanym w celu zgromadzenia informacji dotyczących postaw, poglądów i zachowań społecznych w krajach europejskich²¹¹.

Również w polskiej literaturze funkcjonują różnorodne definicje gospodarstwa domowego. Bardzo często spotyka się świadome utożsamianie terminów „gospo-

²⁰⁶ S. Randall, E. Coast, Poverty in African Households: the Limits of Survey and Census Representations, *The Journal of Development Studies*, 2015 vol. 51, no. 2, pp.162-177, s. 163.

²⁰⁷ Tamże.

²⁰⁸ B. Hill, Farm Incomes, Wealth and Agricultural Policy: Filling the CAP's Core information gap, Wallingford, Oxfordshire, UK; Cambridge, MA: CABI, 2012, s. 55.

²⁰⁹ The Wye Group Handbook Rural Households' Livelihood and Well-Being Statistics on Rural Development and Agriculture Household Income, United Nations, New York and Geneva, 2007, s. 181-182.

²¹⁰ European Social Survey 2002, Project Instructions (PAPI), https://www.europeansocialsurvey.org/docs/round1/fieldwork/source/ESS1_source_project_instructions.pdf, s.11 (dostęp z dnia 7.07.2018).

²¹¹ Europejski Sondaż Społeczny Runda 7 (2015), Instrukcja dla ankietera (PAPI), https://www.europeansocialsurvey.org/docs/round7/fieldwork/poland/ESS7_fieldwork_and_interviewer_instructions_PL.pdf s. 2 (dostęp z dnia 7.07.2018).

darstwo domowe" i „rodzina”. A. Tymowski²¹² i L. Beskid²¹³, mimo istotnych różnic pomiędzy rodziną a gospodarstwem domowym, obu tych terminów używali zamiennie. Jednak jak można zauważyć, większość autorów choć nie utożsamia obu terminów, to jednak w swoich definicjach gospodarstwa domowego nawiązuje do rodziny.

Według B. Świeckiej gospodarstwo domowe to podmiot jednoosobowy albo wieloosobowy, który przeważnie oparty jest na więziach rodzinnych funkcjonujących w sferze konsumpcji, gdzie celem jest jak najlepsze zaspokajanie potrzeb każdego członka gospodarstwa domowego. Cel osiągany jest dzięki zespołowemu zarządzaniu pozyskanymi dochodami²¹⁴. Zbliżoną definicję przytacza G. Światowy, zauważając, że to przeważnie rodziny są członkami gospodarstw domowych, których łączą ich więzi zarówno biologiczne, jak i emocjonalne, i które zespołowo nie tylko gospodarują, ale i zaspokajają potrzeby duchowe oraz materialne²¹⁵. Stwierdza: „Gospodarstwo domowe jest wspólnotą ludzi żyjących ze sobą i dla siebie, łączy ich wspólne mieszkanie i wspólne gospodarowanie dla realizacji celów i potrzeb konsumpcyjnych. Działa w sferze spożycia i dla celów spożycia, koncentrując się na możliwie jak najlepszym zaspokojeniu aspiracji i potrzeb wszystkich osób żyjących wspólnie. Osoby samotne, utrzymujące się samodzielnie, tworzą jednoosobowe gospodarstwa domowe i realizują podobne funkcje ekonomiczne”²¹⁶.

W wyraźnym rozgraniczeniu od terminu „rodzina” wyjaśniają pojęcie „gospodarstwa domowego” autorzy analizujący ekonomiczne i społeczne funkcje realizowane w gospodarstwach domowych. A. Hodoly określa gospodarstwo domowe jako bazę ekonomiczną jednostki bądź grupy ludzi, którzy są powiązani ze sobą różnymi więzami, zwłaszcza rodzinnymi. Wszystkie osoby, które wchodzi w skład gospodarstwa domowego razem mieszkają, zbierają w całość wszelkie przychody, dobra materialne, a także siłę roboczą. Wszystko ma na celu zaspokojenie potrzeb²¹⁷. „Na gospodarstwo domowe składa się z jednej strony szeroko pojmowana organizacja spożycia, a z drugiej praktyczna konsumpcja. Gospodarstwo domowe prowadzone jest na bazie środków będących (lub stających się) własnością osobistą jednostki lub zespołów żyjących w gospodarstwie domowym”²¹⁸. Według B. Gałęskiego gospodarstwo domowe to „jednostka organizacyjno-usługowo-przetwórcza, w ramach której wykonywane są przez grupę domową (jednostkę, rodzinę) czynności, których celem jest bezpośrednie umożliwienie zaspokojenia potrzeb kolektywnych tej grupy oraz indywidualnych potrzeb jej członków”²¹⁹. T. Zalega stwierdza, że „gospodarstwo domowe jest autonomicznym podmiotem gospodarującym wyodręb-

²¹² A. Tymowski, *Metodyka badań nad gospodarstwem domowym*, Biblioteka IHW, Warszawa 1973, s. 288.

²¹³ T. Zalega, *Gospodarstwo domowe...*, dz. cyt., s. 8.

²¹⁴ B. Świecka (red.), *Bankructwa gospodarstw domowych...*, dz. cyt., s. 11.

²¹⁵ G. Światowy, *Gospodarstwo domowe jako kreator przemian społecznych i gospodarczych*, *Konsumpcja i Rozwój*, 2, 2012, s. 57.

²¹⁶ Tamże.

²¹⁷ A. Hodoly, *Gospodarstwo domowe i jego rola społeczno-ekonomiczna*, Wydawnictwo KiW, Warszawa 1971, s. 12.

²¹⁸ Tamże.

²¹⁹ B. Gałęski, *Socjologiczna problematyka gospodarstw domowych. Badania nad wzorcami konsumpcji*, PWN, Warszawa 1987, s. 248.

nionym w sensie ekonomicznym na podstawie własności osobistej, podejmującym decyzje w sferze konsumpcji w oparciu o własne subiektywne preferencje (gusty), upodobania, przyzwyczajenia i tradycje, a także istniejące ograniczenia obiektywne (tj. dochód gospodarstwa domowego, ceny rynkowe dóbr i usług) w celu maksymalnego i najbardziej racjonalnego zaspokojenia ogółu potrzeb (tak konsumpcyjnych, jak i duchowych) wszystkich swoich członków”²²⁰. W dalszych swoich rozważaniach T. Zalega wskazuje, że bez względu na fakt, iż w gospodarstwie domowym mogą być realizowane funkcje produkcyjne (indywidualne gospodarstwo rolne), ostatecznym celem gospodarstwa domowego jest konsumpcja. Tak więc gospodarstwo domowe to nie tylko podmiot gospodarczy, ale również podmiot konsumpcji²²¹.

K. Gutkowska, M. Jeżewska-Zychowicz i I. Ozimek definiują gospodarstwo domowe jako system społeczno-ekonomiczny, skonstruowany z trzech elementów: czynnika ludzkiego (ludzie, pomiędzy którymi występuje więź wynikająca ze stopnia pokrewieństwa i komplementarności ról), materialnego (ogół dostępnych środków, zarówno dóbr trwałych, jak i jednorazowych wykorzystywanych w organizacji i realizacji spożycia) i społeczno-ekonomicznej działalności (ogół działań związanych z pełnieniem ról wewnątrz i na zewnątrz gospodarstwa, podporządkowanych realizacji celów)²²².

Warto zauważyć, iż Główny Urząd Statystyczny (GUS) w zdefiniowaniu terminu „gospodarstwo domowe” posłużył się definicją ekonomiczną, uwzględniając miejsce zamieszkania oraz utrzymywania się członków gospodarstwa. Gospodarstwo domowe według metodyki GUS to zespół ludzi spokrewnionych albo niespokrewnionych, którzy wspólnie mieszkają i utrzymują się. Wspólnota utrzymywania się członków danego zespołu określa, czy w danym domu (mieszkaniu) jest jedno, czy więcej gospodarstw domowych. GUS do gospodarstwa jednoosobowego zalicza osobę, która mieszka sama bądź zamieszkuje z innymi, przy czym sama się utrzymuje²²³.

Metodyka Europejskiego Systemu Rachunków Narodowych definiuje gospodarstwo domowe jako sektor instytucjonalny. Instytucjonalny charakter wynika z faktu, iż gospodarstwa domowe to podmioty, w przypadku których nie można wydzielić funkcji produkcyjnej i konsumpcyjnej. „Sektor gospodarstw domowych obejmuje osoby fizyczne lub grupy osób fizycznych, wspólnie zamieszkujące i wspólnie utrzymujące się, tj. łączące dochody, wydatki i majątek oraz osoby fizyczne przebywające na stałe w instytucjach zbiorowego zamieszkania (np.: mieszkańcy domów pomocy społecznej, placówek opiekuńczo-wychowawczych, klasztorów, więzień), tzw. gospodarstwach zbiorowych, z których każde stanowi pojedynczą jednostkę instytucjonalną”²²⁴.

²²⁰ T. Zalega, *Konsumpcja – podstawy teoretyczne*, Wydawnictwo Naukowe Wydziału Zarządzania Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2007, s. 48.1

²²¹ T. Zalega, *Konsumpcja...*, dz. cyt., s. 49.

²²² K. Gutkowska, M. Jeżewska-Zychowicz, I. Ozimek, *Polskie gospodarstwa domowe w perspektywie integracji z Unią Europejską*, Wydawnictwo SGGW, Warszawa 1999, s. 6.

²²³ *Gospodarstwa domowe i rodziny. Charakterystyka demograficzna. Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań 2011*, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa 2014, s. 19.

²²⁴ *Rachunki narodowe według sektorów i podsektorów instytucjonalnych w latach 2007-2010*, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa 2012, s. 40.

Podsumowując powyższe rozważania definicyjne, „gospodarstwo domowe” można określić jako zespół ludzi, którzy mogą być ze sobą spokrewnieni, ale nie muszą, mogą być powiązani innymi więziami²²⁵, zamieszkujący razem, przy czym zamieszkiwanie nie musi być stałe, osoby mogą tymczasowo zamieszkiwać poza stałym miejscem, np. z powodu studiowania w innym mieście²²⁶. Członkowie gospodarstwa domowego wspólnie decydują o gospodarowaniu – sposobie zbierania i wydawania środków finansowych²²⁷.

Co ciekawe, na gruncie prawnym w polskim ustawodawstwie częściej spotykamy się z pojęciami: „rodzina”, „członek rodziny” czy „osoba najbliższa”, aniżeli z pojęciem „gospodarstwo domowe”. Polski ustawodawca posługuje się pojęciem „gospodarstwa domowego” w odniesieniu do dodatków mieszkaniowych, gdzie przez gospodarstwo domowe rozumie się: „...gospodarstwo prowadzone przez osobę ubiegającą się o dodatek mieszkaniowy, samodzielnie zajmującą lokal albo gospodarstwo prowadzone przez tę osobę wspólnie z małżonkiem i innymi osobami stale z nią zamieszkującymi i gospodarującymi, które swoje prawa do zamieszkiwania w lokalu wywodzą z prawa tej osoby”²²⁸.

Ciekawy akcent położony jest w definicji R. Thomasa, wskazuje on bowiem, że gospodarstwo domowe składa się z jednej osoby żyjącej samotnie lub grupy ludzi, którzy mogą być lub nie związani więzami pokrewieństwa (lub małżeństwem), żyją (lub przebywają tymczasowo) pod tym samym adresem we wspólnym gospodarstwie domowym, w którym dzielą co najmniej jeden posiłek dziennie lub dzielą wspólne życie, zakwaterowanie (tj. pokój dzienny lub salon)²²⁹.

Literatura polska i światowa pozwalają wyróżnić trzy grupy definicji. Pierwsza grupa odnosi się do rodziny, druga grupa – do charakteru przedmiotowego, trzecia zaś grupa ma charakter mieszany. Definicje gospodarstwa domowego o charakterze mieszanym mogą mieć charakter podmiotowy, przedmiotowy, a także funkcjonalny²³⁰.

Definicje gospodarstwa domowego o charakterze mieszanym wskazują na trzy wymiary tego podmiotu. Pierwszy – ludzki, odnosi się do czynnika ludzkiego, drugi – przedmiotowy, skupia się na czynniku materialnym, trzeci – funkcjonalny, koncentruje się na czynniku społeczno-ekonomicznej aktywności.

²²⁵ J. Witek, Funkcjonowanie gospodarstw domowych osób pracujących na własny rachunek. Praca – zasoby – konsumpcja, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin 2007, s. 33.

²²⁶ K. Bilińska-Reformat (red.), Relacje podmiotów rynkowych w warunkach zmian, Placet, Warszawa 2009, s. 28.

²²⁷ Z. Mokiela, Podstawy przedsiębiorczości, Nowa Era, Warszawa 2002, s. 18.

²²⁸ Obwieszczenie Marszałka Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 17 stycznia 2017 r. w sprawie ogłoszenia jednolitego tekstu ustawy o dodatkach mieszkaniowych, Dz. U. z 2017 r. poz. 180.

²²⁹ R. Thomas, 1999: Question Bank Commentary: Household Definition, <https://www.ukdataservice.ac.uk> (dostęp z dnia 16.08.2017).

²³⁰ A. Siedlecka, Środowiskowe aspekty funkcjonowania wiejskich gospodarstw domowych na obszarach przyrodniczo cennych województwa lubelskiego, Wydawnictwo PSW JP II w Białej Podlaskiej, Biała Podlaska 2015, s. 28.

Schemat 4. Gospodarstwo domowe o charakterze mieszanym

Źródło: opracowanie własne.

Gospodarstwo domowe w ujęciu podmiotowym składa się z konsumentów, czyli członków owego gospodarstwa – czynnika ludzkiego, którzy są zróżnicowani pod względem ekonomicznym, społecznym, demograficznym oraz zawodowym. Wiek, wykształcenie, dochody, płeć czy miejsce zamieszkania powodują, że członkowie gospodarstwa mają różne potrzeby, które inaczej zaspokajają²³¹. Każda pojedyncza, indywidualna cecha członka gospodarstwa decyduje o charakterze gospodarstwa jako całości²³².

Biorąc pod uwagę wymiar przedmiotowy, gospodarstwo składa się z dóbr trwałych i nietrwałych. Dobra są w posiadaniu członków gospodarstwa domowego, np. mieszkanie wraz z wyposażeniem, środki pieniężne itp.²³³. W przypadku gospodarstw domowych prowadzących działalność rolniczą jest to ziemia zarówno stanowiąca własność członków gospodarstwa, jak i dzierżawiona, maszyny rolnicze, budynki i budowle służące produkcji rolniczej.

Wymiar funkcjonalny wskazuje, że gospodarstwo domowe to zespół czynności²³⁴, a działania gospodarstwa w głównej mierze polegają na podejmowaniu wszelkich czynności wewnątrz i na zewnątrz gospodarstwa domowego w celu zaspokojenia potrzeb zarówno indywidualnych, jak i zbiorowych²³⁵.

Termin „gospodarstwo domowe” można ujmować również w następujących kategoriach²³⁶:

- gospodarstwo domowe jako zespół osób wspólnie zamieszkujących i utrzymujących się,
- gospodarstwo domowe jako rodzina,
- gospodarstwo domowe jako podmiot gospodarujący,

²³¹ R. Pankiewicz, Zróżnicowanie dochodów i wydatków gospodarstw domowych w województwach Polski Wschodniej w latach 2010-2013, [w:] D. Jegerow (red.), Człowiek – gospodarka – współpraca – rozwój (Cz. 3). Perspektywa lokalna i globalna, Civis & Sun Solution, Chełm 2014, s. 113.

²³² Z. Kędzior, Relacje konsument – gospodarstwo domowe jako obiekt badań marketingowych, [w:] L. Garbarski (red.), Kontrowersje wokół marketingu w Polsce – tożsamość, etyka, przyszłość, Wydawnictwo WSPiZ im. Leona Koźmińskiego w Warszawie, Warszawa 2004, s. 377.

²³³ A. Siedlecka, Środowiskowe aspekty funkcjonowania..., dz. cyt., s. 29.

²³⁴ J. Kramer, Konsumpcja w gospodarce rynkowej, PWE, Warszawa 1997, s. 73.

²³⁵ T. Zalega, Gospodarstwo domowe..., dz. cyt., s. 10.

²³⁶ B. Świecka (red.), Bankructwa gospodarstw domowych..., dz. cyt., s. 11-12.

- gospodarstwo domowe jako jednostka konsumpcyjna,
- gospodarstwo domowe jako *homo oeconomicus*,
- gospodarstwo domowe jako podmiot systemu finansowego.

Organizacja Narodów Zjednoczonych definiuje gospodarstwo domowe jako²³⁷:

- osobę mieszkającą samotnie w oddzielnym lokalu mieszkalnym albo zajmującą jako lokator oddzielne pomieszczenie (lub pomieszczenia) lokalu mieszkalnego, ale nie przyłączającą się do żadnego z pozostałych mieszkańców lokalu mieszkalnego, którzy tworzą część wieloosobowego gospodarstwa domowego lub
- grupę dwóch lub więcej osób, które łączą się, aby zajmować całość lub część lokalu mieszkalnego i zapewnić sobie wyżywienie i ewentualnie inne niezbędne do życia rzeczy. Grupa może składać się wyłącznie z osób powiązanych lub niepowiązanych, lub z obu tych kombinacji. Grupa może również łączyć swoje dochody.

Jedną cechą znacząco odróżniającą gospodarstwo domowe od rodziny jest fakt, iż gospodarstwo domowe może być podmiotem jednoosobowym, natomiast rodzina – nie²³⁸.

Koncentrując się na problematyce gospodarstw domowych warto zwrócić uwagę na pojęcie „głowa gospodarstwa domowego”. W literaturze przedmiotu definiowane jest ono w zbliżony sposób. Jedną z definicji wskazuje, iż „głowa gospodarstwa domowego” to osoba uznana za taką przez gospodarstwo domowe. Jest to zwykle osoba pełniąca funkcję głównego decydenta lub osoba, która jest właścicielem lub wynajmuje mieszkanie, lub osoba, która jest głównym żywicielem rodziny²³⁹. Uznawalność głowy gospodarstwa domowego pojawia się w większości definicji, jednakże zwraca się także uwagę, że zwykle jest to pracujący i/lub najstarszy członek gospodarstwa. Natomiast w sytuacji, gdy gospodarstwo domowe obejmuje grupę niepowiązanych osób, termin „głowa gospodarstwa domowego” odnosi się do osoby, która zarządza sprawami gospodarstwa domowego²⁴⁰.

Analizując zmiany zachodzące w systemie gospodarczym, w funkcjonowaniu gospodarstw domowych, a także rodzin tworzących te gospodarstwa, należałoby wskazać, iż „gospodarstwo domowe” to podmiot życia gospodarczego opierający swoje funkcjonowanie na zasobach wszystkich swoich członków, poddający się prawom rynku, podejmujący w swoim mniemaniu racjonalne decyzje ekonomiczne mające na celu dążenie do maksymalizacji zadowolenia z konsumpcji, ze zwróceniem szczególnej uwagi na potrzeby teraźniejsze i przyszłe. Zasoby gospodarstwa domowego tworzone są przez zasoby pracy, zasoby materialne oraz zasoby kapitałowe (środki pieniężne, maszyny, urządzenia – w gospodarstwach prowadzących działalność rolniczą). Kategorię zasobów obejmuje również wiedza już znana, a także

²³⁷ Canberra Group Handbook on Household Income Statistics, United Nations, Geneva 2011, s. 77.

²³⁸ H.J.P. Hoffmeyer-Zlotnik, U. Warner, Private Household Concepts and their Operationalisation in National and International Social Surveys, Survey Methodology Volume 1, GESIS – ZUMA, Mannheim, 2008, s. 14.

²³⁹ Living Conditions of Households in South Africa, An analysis of household expenditure and income data using the LCS 2014/2015, Statistics South Africa, 2017, s. 66.

²⁴⁰ https://www.singstat.gov.sg/docs/default-source/default-document-library/publications/publications_and_papers/household_income_and_expenditure/hes1213.pdf (dostęp z dnia 10.07.2018).

pozyskiwana informacja o możliwości poszerzania posiadanych zasobów. Gospodarstwo domowe to podmiot poddawany procesowi zarządzania, który umożliwia jak najwyższy poziom realizacji celu głównego (decyzyjność).

3. Cel i funkcje gospodarstwa domowego

Gospodarstwo domowe jest podmiotem specyficznym. Termin „specyficzny” odnosi się do różnic pomiędzy gospodarstwem domowym a innymi podmiotami. Różnice te wynikają głównie z realizowanych celów. W przypadku gospodarstw domowych podstawowym i głównym celem jest zaspokajanie potrzeb w ramach możliwości posiadanych przez gospodarstwo. Możliwości te kreowane są przez poziom osiągniętych dochodów oraz poziom cen dóbr i usług na rynku²⁴¹. Potrzeba to stan psychofizyczny człowieka, który przejawia się subiektywnym odczuciem braku i pożądania pewnego stanu albo dobra²⁴². Na kształtowanie się potrzeb człowieka wpływają fizyczne potrzeby organizmu, okoliczności współżycia społecznego i duchowe wartości człowieka²⁴³. Najczęściej przytaczana klasyfikacja potrzeb A.H. Masłowa wyodrębnia 5 grup potrzeb według poziomu konieczności ich zaspokojenia. Kryterium te wyróżnia potrzeby²⁴⁴:

1. fizjologiczne (sen, głód, pragnienie, prokreacja),
2. bezpieczeństwa (zabezpieczenie przed chorobą, utratą rzeczy osobistych),
3. przynależności i miłości (potrzeba miłości, akceptacji, przynależności do rodziny),
4. uznania (potrzeby prestiżu, szacunku lub osiągnięcia sukcesu),
5. samorealizacji (realizacja marzeń, celów).

Potrzeby fizjologiczne są podstawowymi potrzebami każdego człowieka, które wraz z potrzebami bezpieczeństwa są uznawane za potrzeby niższego rzędu. Potrzeba przynależności i miłości, uznania oraz samorealizacji są potrzebami wyższego rzędu i aby zaspokoić te potrzeby, muszą być zaspokojone potrzeby podstawowe²⁴⁵. Stąd też wynika ich hierarchiczna struktura. Zdecydowanie szerszą klasyfikację potrzeb stworzył F. Oppacher, który wyróżnia siedem kategorii. Podobnie jak w przypadku klasyfikacji A.H. Masłowa podział ten zaczyna się od podstawowych potrzeb i przechodzi do najwyższych. O ile zakresy potrzeb niższego rzędu nie różnią się u obu autorów, to na wyższych poziomach dochodzi do rozbieżności. F. Oppacher wyróżnia mianowicie potrzeby²⁴⁶:

1. fizjologicznego podtrzymywania życia (podtrzymywanie zdrowia),
2. bezpieczeństwa fizycznego (życie bez fizycznych uszkodzeń ciała),
3. bezpieczeństwa psychicznego (kierowanie własnym losem),

²⁴¹ T. Zalega, *Gospodarstwo domowe...*, dz. cyt., s. 11.

²⁴² C. Bywalec, *Konsumpcja a rozwój gospodarczy i społeczny*, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa 2010, s. 14.

²⁴³ R. Kłeczek R., *Marketing. Jak to się robi*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1992, s. 31.

²⁴⁴ L. Rudnicki, *Zachowania konsumentów na rynku turystycznym*, Proksenia, Kraków 2010, s. 21.

²⁴⁵ J. Machaczka, *Podstawy zarządzania*, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej w Krakowie, Kraków 2001, s. 26.

²⁴⁶ L. Rudnicki, *Zachowania konsumentów na rynku...*, dz. cyt., s. 23.

4. miłości, przynależności oraz współpracy (miłość rodzicielska),
5. szacunku do samego siebie (poczucie własnej wartości),
6. samorealizacji (twórczość),
7. celu i zrozumienia.

Cel gospodarstwa domowego, jakim jest maksymalizacja zaspokajania potrzeb tych wspólnych i indywidualnych, jest jednocześnie jego funkcją. Podstawowy cel gospodarstwa domowego jest realizowany przez dwie funkcje²⁴⁷:

- wytwórczo-zaopatrzeniową,
- konsumpcyjną, która jest także nazywana funkcją użytkowania.

Funkcja wytwórczo-zaopatrzeniowa obejmuje trzy rodzaje działalności²⁴⁸:

- wytwarzanie dóbr w obrębie gospodarstwa domowego (np. szycie odzieży),
- pozyskiwanie już gotowych dóbr konsumpcyjnych na rynku, jak i rzeczy wymagających przeróbki lub przygotowania do spożycia,
- nabywanie w inny sposób wszelkich dóbr konsumpcyjnych, np.: ubezpieczenia społeczne, dziedziczenie, korzystanie z dóbr publicznych typu edukacja czy infrastruktura komunalna.

Funkcja użytkowa finalizuje cały proces gospodarowania, obejmuje czynności użytkowania dóbr i usług, które mają na celu zaspokojenie potrzeb wszystkich jego członków²⁴⁹.

W literaturze występuje wiele podziałów funkcji gospodarstwa domowego. Różnorodność podziału tych funkcji zależy od przyjętego celu oraz stopnia rozważań. Gospodarstwo domowe według Z. Dach pełni funkcje ekonomiczne i funkcje społeczne. Funkcje ekonomiczne są rezultatem powiązania gospodarstw domowych z całokształtem procesów gospodarczych, gdzie gospodarstwa współpracują z przedsiębiorstwami oraz państwem, czyli z innymi podmiotami gospodarczymi²⁵⁰.

W literaturze funkcje ekonomiczne dzielą się na produkcyjne i konsumpcyjne. Funkcja produkcyjna wynika z faktu, że gospodarstwa są dostawcami podstawowych czynników wytwórczych, tj.: kapitału, pracy oraz ziemi dla innych podmiotów gospodarczych²⁵¹. Funkcja konsumpcyjna określa wydawanie środków finansowych gospodarstwa, jak i konsumowanie wszelkich wytworzonych dóbr i usług mających na celu jak najlepsze zaspokojenie potrzeb gospodarstwa²⁵².

C. Bywalec określa funkcję konsumpcyjną jako czynności użytkowania dóbr materialnych i usług, by zrealizować cel gospodarstwa domowego, jakim jest zaspokojenie potrzeb każdego członka gospodarstwa. W tej funkcji można wyszczególnić dwa rodzaje zadań. Pierwszy rodzaj sprzyja rozwojowi fizycznemu osób znajdujących się w gospodarstwie, np. warunki mieszkaniowe, ochrona zdrowia czy re-

²⁴⁷ C. Bywalec, *Ekonomika i finanse gospodarstw domowych*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2012, s. 18.

²⁴⁸ Tamże.

²⁴⁹ K. Gałązka, *Finanse gospodarstw domowych*, [w:] A. Paździor, *Finanse. Funkcjonowanie, instytucje...*, dz. cyt., s. 148.

²⁵⁰ Z. Dach, *Podstawy mikroekonomii*, Wydawnictwo Naukowe SYNABA, Kraków 2001, s. 57.

²⁵¹ G. Świątowy, *Gospodarstwo domowe...*, dz. cyt., s. 57.

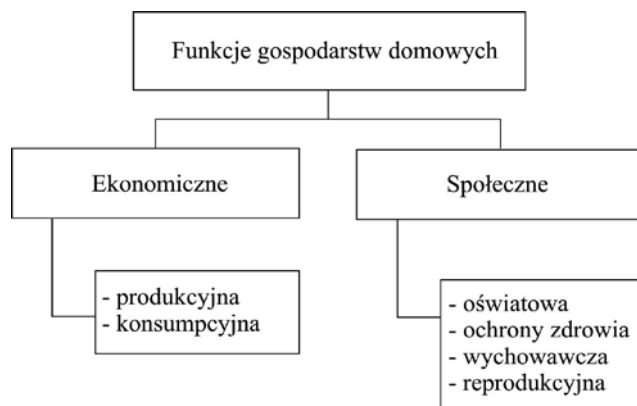
²⁵² A. Paździor, *Finanse. Funkcjonowanie, instytucje...*, dz. cyt., s. 147.

kreacja. Drugi zaś rodzaj sprzyja intelektualnemu rozwojowi, np. edukacja i rozwój osobowości²⁵³.

Gospodarstwo domowe posiada charakter społeczny; wynika to z faktu powiązania funkcjonalnego z rodziną, czyli podstawową komórką społeczeństwa. Społeczna istota całego gospodarstwa domowego jest wynikiem jego oddziaływania na jakość życia społecznego. W skład funkcji społecznych wchodzi następujące funkcje²⁵⁴:

- oświatowa,
- ochrony zdrowia,
- wychowawcza,
- reprodukcyjna.

Schemat 5. Funkcje gospodarstw domowych

Źródło: A. Paździor, *Finanse. Funkcjonowanie, instytucje i instrumenty rynku finansowego, finanse publiczne, przedsiębiorstw i gospodarstw domowych*, Monografie – Politechnika Lubelska, Lublin 2014, s. 148.

Kolejny przykład klasyfikacji funkcji gospodarstwa domowego odnosi się do faz społecznego procesu reprodukcji. Podział ten zaprezentowali dwaj niemieccy ekonomiści: G. Lippold oraz G. Manz. Wyszczególnili oni następujące funkcje ekonomiczne²⁵⁵:

- cyrkulacji, która polega na wymianie usług pomiędzy członkami gospodarstwa domowego,
- podziału, która oznacza redystrybucję środków finansowych wśród członków gospodarstwa domowego,
- produkcji, która określa kształtowanie się oraz uzupełnianie społecznego procesu produkcji poprzez przetwarzanie, np. produktów żywnościowych na gotowe potrawy,

²⁵³ C. Bywalec, *Ekonomika i finanse...*, dz. cyt., s. 19.

²⁵⁴ K. Gałązka, *Finanse gospodarstw domowych*, [w:] A. Paździor, *Finanse. Funkcjonowanie, instytucje...*, dz. cyt., s. 148.

²⁵⁵ T. Zalega, *Gospodarstwo domowe...*, dz. cyt., s. 13.

- konsumpcji, która objawia się wspólnym użytkowaniem zarówno lokalu mieszkalnego, jak i dóbr materialnych oraz indywidualnej konsumpcji członków gospodarstwa.

Podstawową zasadą gospodarstwa domowego, podobnie jak i innych podmiotów gospodarczych, tj. państwa czy przedsiębiorstwa, jest zasada racjonalności²⁵⁶. Zasada ta wyraża się w dwojaki sposób²⁵⁷:

- maksymalizacja efektu z jednostki nakładu zasobów ekonomicznych, które pozostają do dyspozycji członków gospodarstwa domowego (maksymalizację efektu należy rozumieć jako stopień zaspokajania potrzeb),
- minimalizacja nakładów w takich sytuacjach, gdzie niektórzy albo wszyscy członkowie gospodarstwa domowego określili efekt działania.

Gospodarstwo domowe posiadając ograniczone zasoby oraz nieograniczone potrzeby, dążą do zaspokojenia potrzeb i aby je spełnić, dokonują określonych wyborów, które powinny być racjonalne²⁵⁸.

Zasada racjonalności oznacza więc maksymalizację efektu przy określonym poziomie nakładów lub minimalizację nakładów przy określonym poziomie efektów. Oczywiście jest, że jednoczesna maksymalizacja efektu oraz minimalizacja nakładu jest po prostu niemożliwa²⁵⁹.

Kapitał ludzki jest podstawowym, a także pierwotnym zasobem wytwórczym gospodarstwa domowego. Kapitał ludzki oznacza także zasoby (nośnikiem są członkowie gospodarstwa domowego, czyli ludzie), jak: wiedza, wartości, poglądy, umiejętności fizyczne, a także czas, który mogą poświęcić na pracę²⁶⁰. Podażą pracy w przypadku gospodarstwa domowego jest skumulowany kapitał ludzki osób wchodzących w skład gospodarstwa²⁶¹. Rozmiar oraz jakość strumienia pracy to źródło zarówno pieniężnych, jak i naturalnych dochodów gospodarstwa, które ostatecznie przeobrażają się w konsumpcyjne dobra oraz zaspokajanie potrzeb gospodarstwa. Pojęcie „praca” w tym przypadku należy traktować jako wysiłek i fizyczny i intelektualny wraz z wynagrodzeniem oraz pracę tzw. przeszłą osób gospodarstwa domowego, która ma postać emerytur i oszczędności; są one dochodami z pracy odłożonymi w czasie²⁶².

Gospodarstwa domowe oprócz naturalnego i tkwiącego potencjału pracy mogą mieć także inne różne zasoby, które nie są rezultatem ich pracy. Przykładem mogą być różnego rodzaju zasoby z pracy poprzednich pokoleń (spadki, darowizny), ze świadczeń społecznych (zasiłek, alimenty) albo pomocy innych osób, które nie

²⁵⁶ Pojęcie „racjonalność” wywodzi się z języka łacińskiego od słowa *rationalis*; słowo to jest tłumaczone jako: oparty na wiedzy, przemyślany, rozsądny. Nie należy go utożsamiać ze słowem „efektywny”, gdyż racjonalność odnosi się do decyzji, a efektywność – do rezultatów podjętej decyzji.

²⁵⁷ R. Matwiejczuk, Zarządzanie marketingowo-logistyczne. Wartość i efektywność, C.H. Beck, Warszawa 2006, s. 78.

²⁵⁸ M. Musiał, Racjonalność gospodarowania finansami osobistymi, 2014, Folia Oeconomica Stetinensia, vol. 16, iss. 1, 2016, s. 175.

²⁵⁹ T. Włudyka, M. Smaga (red.), Instytucje gospodarki rynkowej, LEX a Wolters Kluwer business, Warszawa 2012, s. 68.

²⁶⁰ B. Mikuła, Organizacje oparte na wiedzy, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej w Krakowie, Kraków 2006, s. 96.

²⁶¹ M. Błaug, Metodologia ekonomii, WN PWN, Warszawa 1995, s. 323.

²⁶² C. Bywalec, *Ekonomika i finanse...*, dz. cyt., s. 22.

wchodzą w skład gospodarstwa domowego. Dodatkowe źródła środków finansowych stanowią uzupełniający odsetek dochodów. Podstawowym źródłem środków konsumpcji i zaspokajania potrzeb jest dochód pochodzący z pracy na własny rachunek lub najemnej pracy członków gospodarstwa domowego²⁶³.

Charakterystyczną cechą każdego gospodarstwa jest jego względna autonomia. Gospodarstwa nie podlegają innym ośrodkom instytucjonalnych dyspozycji. W gospodarstwach domowych udział tych odgórnych regulacji w zachowaniu ich członków jest bardzo mały. W powiązaniach z otoczeniem gospodarstwa kierują się zazwyczaj regułami rynkowymi i normami społeczno-kulturowymi oraz normami prawnymi. Relacje pomiędzy gospodarstwami domowymi są luźne, a poziom kooperacji jest względnie niski, co jest przeciwieństwem w porównaniu z sektorem przedsiębiorstw, gdzie powiązania są bardzo duże i są mocno sformalizowane²⁶⁴.

W ramach gospodarstwa domowego zachodzą w nim równocześnie i wzajemnie przeplatają się procesy produkcji, wymiany i konsumpcji, „przechodzenie od stadium produkcji czy wymiany dobra do jego konsumpcji jest bezpośrednie, niemal płynne i nie zawsze czynności te dają się rozdzielić. Członkowie gospodarstwa domowego występują równocześnie w trzech rolach: wytwórcy, nabywcy oraz – roli najważniejszej – konsumenta”²⁶⁵. Odzwierciedleniem wymienionych ról są sfery²⁶⁶:

- pozyskiwania dochodu, tzw. zarobkowanie,
- działalności wytwórczo-usługowej,
- wydatkowania dochodów (nabywanie dóbr i ich konsumowanie).

Proces pozyskiwania dochodu, który jest źródłem utrzymania gospodarstwa, w silny sposób wpływa na wydatkowanie i wytwarzanie wartości użytkowej, różnicując je. Jednak wszystkie sfery służą zaspokajaniu wszelkich potrzeb członków gospodarstwa domowego; są one nie tylko celem istnienia, ale i funkcjonowania gospodarstwa²⁶⁷. Realizacja pozyskiwania dochodu oraz przebiegu nabywania dóbr na ogół występuje w otoczeniu gospodarstwa domowego, np. w przedsiębiorstwach albo urzędach. Działalność wytwórczo-usługowa oraz konsumpcja dokonują się w ramach tego gospodarstwa.

Uwzględniając funkcję celu (zaspokajania potrzeb członków gospodarstwa), można wyodrębnić następujące fazy działalności²⁶⁸:

1. zdobywanie dochodów (środków finansowych), dóbr i usług na zewnątrz gospodarstwa,
2. pozyskiwanie wszelkich dóbr konsumpcyjnych i narzędzi pracy,
3. produkowanie na własne potrzeby w gospodarstwie domowym dóbr konsumpcyjnych albo przetworzenie już nabytych dóbr do konsumpcji,
4. konsumowanie dóbr, tzw. zaspokajanie potrzeb gospodarstwa,
5. działania pokonsumpcyjne (likwidacja pośrednich i bezpośrednich skutków konsumpcji, np. sprzątanie).

²⁶³ T. Zalega, *Gospodarstwo domowe...*, dz. cyt., s. 13.

²⁶⁴ C. Bywalec, *Ekonomika i finanse...*, dz. cyt., s. 23.

²⁶⁵ Tamże.

²⁶⁶ J. Witek, *Funkcjonowanie gospodarstw domowych...*, dz. cyt., s. 36-37.

²⁶⁷ Tamże, s. 36.

²⁶⁸ T. Zalega, *Konsumpcja. Determinanty, teorie, modele*, PWE, Warszawa 2012, s. 86.

Nie wszystkie gospodarstwa domowe będą miały identyczną kolejność faz działalności, jakie zostały wyżej wymienione. Również nie w każdym gospodarstwie muszą być wyodrębnione wszystkie fazy. Członkowie gospodarstwa mogą te czynności wykonywać jednocześnie przez określone osoby, a część członków gospodarstwa może uczestniczyć np. tylko w jednej, jaką jest faza konsumpcji²⁶⁹.

Oprócz wcześniej wymienionych czynników na organizację i funkcjonowanie gospodarstw domowych duży wpływ mają nieformalne role, które są odgrywane przez członków wchodzących w skład gospodarstwa w procesie decyzyjnym. Proces decyzyjny odnosi się zarówno do pozyskiwania różnych dóbr, jak i do ich konsumpcji.

Uwzględniając rolę w podejmowaniu decyzji, wyróżnić można następujące typy członków gospodarstwa²⁷⁰:

- inicjator – osoba, która określa problem i sygnalizuje potrzebę rozwiązania problemu,
- wywierający wpływ – osoba oceniająca pomysł inicjatora, dokonuje zmiany lub ją odrzuca,
- decydent – osoba podejmująca decyzję²⁷¹,
- wykonawca decyzji – osoba, która realizuje podjętą decyzję,
- użytkownik – osoba, która korzysta z realizacji decyzji.

Wyżej wymienione role, jakie występują w procesie decyzyjnym, odnoszą się do członków gospodarstwa domowego i mogą się na siebie nakładać – ktoś może być zarówno inicjatorem, jak i wykonawcą, i użytkownikiem.

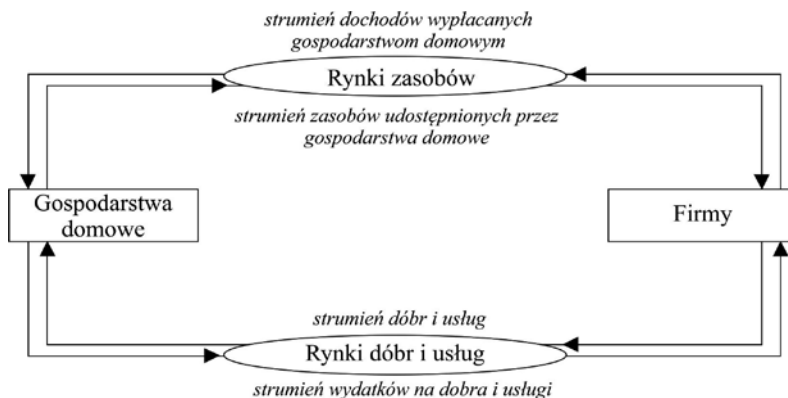
Analizując istotę gospodarstw domowych, należy zaznaczyć, iż jest to ważny podmiot gospodarczy. Pomiedzy nim a innymi podmiotami, takimi jak przedsiębiorstwa i jednostki organizacyjne państwa, występują istotne powiązania. Powiązania te prezentuje i analizuje w szerokim ujęciu koncepcja ruchu okrężnego (schemat 6). Ruch okrężny jest to odbywający się na rynkach przepływ strumieni produktów i czynników wytwórczych pomiędzy podmiotami gospodarczymi w zamian za dokonywane za nie płatności.

Wszystkie te podmioty powiązane są między sobą. Zmiany zachodzące w jednym z nich pociągają za sobą zmiany w drugim. Pomimo że decyzje podejmowane przez nie są indywidualnie i na własne ryzyko, to w konsekwencji działania te mają odniesienie do wszystkich pozostałych.

²⁶⁹ C. Bywalec, *Ekonomika i finanse...*, dz. cyt., s. 22-24.

²⁷⁰ G. Antonides, F. van Raaij, *Zachowania konsumenta*. Podręcznik akademicki, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2003, s. 325.

²⁷¹ W. Bielecki, *Informatyzacja zarządzania*, PWE, Warszawa 2001, s. 15.

Schemat 6. Ruch okrężny w gospodarce – model dwusektorowy

Źródło: opracowanie własne na podstawie D. Begg, S.Fischer, R. Dornbusch, Makroekonomia, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa 2007, s. 23-25.

Przedstawiony model prezentuje obieg okrężny w gospodarce w modelu gospodarki dwusektorowej. W literaturze wyróżnia się również model trzysektorowy, który zarówno jak model dwusektorowy prezentuje system gospodarki zamkniętej. Model gospodarki otwartej to model czterosektorowy, w którym wymieniamy:

- sektor gospodarstw domowych,
- sektor przedsiębiorstw,
- udział państwa w gospodarce,
- kontakty gospodarcze z zagranicą.

Gospodarstwo domowe bez względu na to, o którym modelu gospodarki otwartej mówimy, jest jego bardzo ważnym sektorem. Wiąże się to między innymi z tym, iż gospodarstwa domowe posiadają czynniki produkcji (kapitał finansowy, kapitał rzeczowy, kapitał ludzki), które dostarczają przedsiębiorstwom. Natomiast w zamian za udostępniony kapitał otrzymują wynagrodzenie w różnej postaci, które to dochody przeznaczają na zakup dóbr i usług wytwarzanych przez przedsiębiorstwa²⁷².

4. Klasyfikacje i kategorie gospodarstw domowych

Dotychczasowe rozważania dotyczące celów i funkcji gospodarstw domowych wskazują, że mimo wielu cech wspólnych, gospodarstwa domowe nie stanowią jednolitej zbiorowości. Wynika to z faktu, że ich podstawowe sfery działania, tj.: zarobkowanie, wydatkowanie czy konsumpcja, nie występują jednocześnie we wszystkich gospodarstwach domowych. Obok sfery konsumpcji, która występuje w każdym gospodarstwie domowym, zakres pozostałych sfer działania – zarobkowania i wydatkowania – jest silnie zróżnicowany. Najsilniej zróżnicowane są dochody/środki na pokrycie kosztów utrzymania gospodarstw domowych, które w głównej

²⁷² R.E. Hall, J.B. Taylor, Makroekonomia. Teoria, funkcjonowanie, polityka, PWN, Warszawa 1995, s. 71.

mierze zależą m.in. od miejsca zamieszkania, liczby osób w rodzinie, poziomu ich wykształcenia, wieku i innych.

Oczywisty jest fakt, iż zmiany zachodzące w systemie społeczno-gospodarczym są czynnikiem, który wpływa także na zmiany wewnątrz gospodarstw domowych. Różnorodność gospodarstw, przemiany, a także fakt ich „indywidualności” wpływają na potrzebę ich klasyfikowania.

W literaturze można spotkać wiele klasyfikacji gospodarstw domowych, bowiem można ich dokonywać z wielu różnych punktów widzenia. Najczęściej wyodrębnia się gospodarstwa domowe według liczby osób, które wchodzi w skład gospodarstwa domowego. Kryterium to wyróżnia²⁷³:

- gospodarstwo domowe jednoosobowe – czyli podmiot tworzony przez jedną osobę samodzielnie utrzymującą się; w przypadku tego rodzaju gospodarstwa potrzeby i zachowania gospodarstwa pokrywają się z potrzebami i zachowaniami jednostki. W tym gospodarstwie ze względu na występowanie jednej osoby nie ma podziału na potrzeby wspólne albo indywidualne, ponieważ ta osoba jest określana jako całe gospodarstwo domowe;
- gospodarstwo domowe wieloosobowe, które stanowi podmiot składający się z co najmniej dwóch osób; zarówno potrzeby, jak i zachowania poszczególnych członków gospodarstw determinowane są indywidualnymi zachowaniami i potrzebami, jak też odnoszonymi się do całego gospodarstwa. Stosunek potrzeb indywidualnych i wspólnych zależy między innymi od np. wielkości gospodarstwa czy fazy życia.

Jeszcze inna jest klasyfikacja (typizacja) gospodarstw domowych, która jednocześnie uwzględnia dwa kryteria: kryterium liczby osób oraz stosunek pokrewieństwa. W takim układzie prezentuje je w swoich publikacjach GUS, który wyróżnia się gospodarstwa domowe rodzinne, które dzielą się na: jedno-, dwu-, trzy- i więcej rodzinne oraz nierodzinne, w tym: jedno- i wieloosobowe gospodarstwa (tabela 8).

Tabela 8. Typizacja gospodarstw domowych według GUS

Liczba osób	Charakter pokrewieństwa	
	Gospodarstwa rodzinne	Gospodarstwa nierodzinne
Jedna osoba	Gospodarstwo jednorodzinne	Gospodarstwo jednoosobowe
Dwie osoby i więcej	Gospodarstwo dwurodzinne	Gospodarstwo wieloosobowe
	Gospodarstwo trzyrodzinne i więcej	

Źródło: opracowanie własne na podstawie Gospodarstwa domowe i rodziny. Charakterystyka demograficzna. Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań 2011, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa 2014, s. 20.

Ważnym kryterium jest typ relacji wewnętrznych, czyli powiązań między członkami gospodarstwa domowego. Zgodnie z nim można wyróżnić gospodarstwa²⁷⁴:

- jednoosobowe, czyli indywidualne;

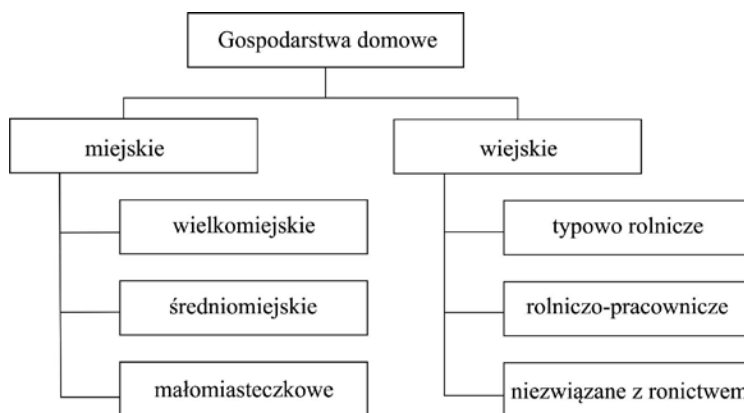
²⁷³ C. Bywalec, *Ekonomika i finanse...*, dz. cyt., s. 19.

²⁷⁴ C. Bywalec, *Ekonomika i finanse...*, dz. cyt., s. 20.

- rodzinne gospodarstwa wieloosobowe jedno- lub wielopokoleniowe; członkowie gospodarstwa są powiązani więziami pokrewieństwa, adopcji czy powinowactwa itp.;
- rodzinne z osobami niespokrewnionymi; jest to gospodarstwo, w skład którego wchodzi zarówno członkowie rodziny, jak i osoba, która nie jest powiązana z rodziną żadną z wyżej wymienionych więzi, np. powiązani prawnie;
- nierodzinne – członkowie takiego gospodarstwa nie są ze sobą powiązani ani więziami pokrewieństwa, ani więziami prawnymi.

Uwzględniając miejsce zamieszkania gospodarstwa, wyodrębniamy gospodarstwa miejskie i wiejskie. W każdej z tych kategorii można wskazać trzy typy (schemat 7).

Schemat 7. Typy gospodarstw domowych ze względu na miejsce zamieszkania

Źródło: opracowanie własne na podstawie C. Bywalec, *Ekonomika i finanse gospodarstw domowych*, PWN, Warszawa 2012, s. 19-20.

Funkcjonowanie gospodarstw domowych, zaspokajanie potrzeb, podnoszenie kwalifikacji, zależy również od wielkości miejscowości, w jakiej gospodarstwo mieszka. Wiadome jest, że im większa jest miejscowość, tym większy dostęp członków gospodarstw domowych do kultury, do edukacji i innych dóbr zarówno publicznych, jak i nabywanych indywidualnie. W związku z powyższym wyróżnić należy podział gospodarstw domowych według klasy miejscowości zamieszkania (wielkości miasta). Wówczas możemy wyróżnić gospodarstwa domowe zamieszkujące miasta:

- do 5 tys. mieszkańców,
- 5-20 tys. mieszkańców,
- 20-100 tys. mieszkańców,
- 100-200 tys. mieszkańców,
- 200-500 tys. mieszkańców,
- powyżej 500 tys. mieszkańców.

Innym ważnym kryterium klasyfikacji gospodarstw domowych jest czas ich trwania, czyli wiek gospodarstwa. Aspekt ten jest niezwykle ważny między innymi ze względu na fakt, iż długość trwania gospodarstwa domowego jest powiązana z zachodzącymi procesami konsumpcji np. w odniesieniu do rynku finansowego. C. Bywalec według tego kryterium wyróżnia trzy kategorie gospodarstw: nowo założone (nowe), średnioletnie i zasiedziałe (stare)²⁷⁵. Sam autor powyższej klasyfikacji nie wyjaśnia, co kryje się pod poszczególnymi kryteriami, jednakże sugeruje, iż kryterium mające na celu wskazanie czasu trwania gospodarstwa można zastąpić kryterium wieku głowy gospodarstwa domowego. Powyższe rozwiązanie jest dyskusyjne, zważywszy chociażby na fakt, iż na przestrzeni ostatnich dziesięcioleci zmienił się wiek osób zawierających związki małżeńskie²⁷⁶.

Tak więc uwzględniając tylko i wyłącznie przesuwanie się okresu zawierania pierwszego małżeństwa, bardziej właściwy jest podział gospodarstw domowych ze względu na czas ich trwania w następującej konfiguracji: do 5 lat, 5-10 lat, 11-20 lat, 21-30 lat, 31-40 lat oraz powyżej 40 lat.

Czas trwania gospodarstwa domowego w znaczący sposób wpływa na posiadany majątek gospodarstwa, metody uzyskiwania dochodów, formy spędzania czasu wolnego. Równie istotną klasyfikacją z tej perspektywy jest podział gospodarstw domowych opierający się na fazie życia i rozwoju rodziny. Pierwsza tego rodzaju klasyfikacja uwzględniała jedynie cztery kategorie:²⁷⁷ początkowe lata małżeństwa, lata z małymi dziećmi, małżeństwo z 10-letnim stażem oraz okres, w którym dzieci są usamodzielnione. W okresie późniejszym w cyklu życia rodziny wyróżniono następujące fazy gospodarstwa²⁷⁸:

- faza 0 – młode małżeństwo bez dzieci,
- faza I – rodzice z najstarszym dzieckiem w wieku do 6 lat,
- faza II – rodzice z najstarszym dzieckiem w wieku 7-15 lat,
- faza III – rodzice z dziećmi, z których najstarsze ma 16-24 lata,
- faza IV – rodzice z dziećmi, z których najstarsze liczy więcej niż 24 lata,
- faza V – starsi rodzice bez dzieci.

W praktyce spotykamy coraz bardziej rozbudowany podział gospodarstw domowych z uwzględnieniem fazy cyklu życia gospodarstwa. Jedną z najbardziej szczegółowych jest klasyfikacja prezentowana przez K.S. Reilly'ego, S.A. Eroglu, K.A. Machleit i G.S. Omura. Autorzy wyodrębnili aż 20 etapów cyklu życia rodziny, uwzględniając w nich wiek, status rodziny oraz dzieci (tabela 9).

²⁷⁵ C. Bywalec, *Konsumpcja a rozwój...*, dz. cyt., s. 50.

²⁷⁶ Mediana wieku nowożeńców w 2016 roku kształtowała się następująco: kobiety 27,3; mężczyźni 29,5. W roku 2017 wielkości te były wyższe: kobiety 27,6; mężczyźni 29,7. *Rocznik demograficzny 2017*, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa 2017, s. 198; *Rocznik demograficzny*, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa 2018, s. 196.

²⁷⁷ E.M. Duvall, *Family Development's First Forty Years*, *Family Relations*, vol. 37, no. 2 (Apr., 1988), pp. 127-134.

²⁷⁸ A. Siedlecka, *Środowiskowe aspekty funkcjonowania...*, dz. cyt., s. 32 i K. Gutkowska, *Wybrane problemy rodzin wiejskich w Polsce*, Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2000, s. 40.

Tabela 9. Etapy cyklu życia rodziny

Lp.	Kategoria	Wiek	Status	Dzieci
I.	młody, samotny	poniżej 34 lat	samotny	bez dzieci
II.	młode małżeństwo	poniżej 34 lat	małżeństwo	bez dzieci
III.	inne młode	poniżej 34 lat		
III.A.	młode, rozwiedziony	poniżej 34 lat	rozwiedziony lub separacja	bez dzieci
III.B.1	młode małżeństwo z dziećmi	poniżej 34 lat	małżeństwo	poniżej 6 lat
III.B.2.	młode małżeństwo z dziećmi	poniżej 34 lat	małżeństwo	6-17 lat
III.B.3.	młode małżeństwo z dziećmi	poniżej 34 lat	małżeństwo	poniżej 6 lat i 6-17 lat
III.C.1.	młode, rozwiedzione z dziećmi	poniżej 34 lat	rozwiedziony lub separacja	poniżej 6 lat
III.C.2.	młode, rozwiedzione z dziećmi	poniżej 34 lat	rozwiedziony lub separacja	6-17 lat
III.C.3.	młode, rozwiedzione z dziećmi	poniżej 34 lat	rozwiedziony lub separacja	poniżej 6 lat i 6-17 lat
IV.	w średnim wieku	35-64 lat		
IV.A.	małżeństwo w średnim wieku bez dzieci	35-64 lat	małżeństwo	bez dzieci
IV.B.	w średnim wieku rozwiedziony bez dzieci	35-64 lat	rozwiedziony lub separacja	bez dzieci
IV.C.1.	małżeństwo w średnim wieku z dziećmi	35-64 lat	małżeństwo	poniżej 6 lat
IV.C.2.	małżeństwo w średnim wieku z dziećmi	35-64 lat	małżeństwo	6-17 lat
IV.C.3.	małżeństwo w średnim wieku z dziećmi	35-64 lat	małżeństwo	poniżej 6 lat i 6-17 lat
IV.D.1.	w średnim wieku rozwiedziony z dziećmi	35-64 lat	rozwiedziony lub separacja	poniżej 6 lat
IV.D.2.	w średnim wieku rozwiedziony z dziećmi	35-64 lat	rozwiedziony lub separacja	6-17 lat
IV.D.3.	w średnim wieku rozwiedziony z dziećmi	35-64 lat	rozwiedziony lub separacja	poniżej 6 lat i 6-17 lat

IV.E.	małżeństwo w średnim wieku bez zależnych dzieci	35-64 lat	małżeństwo	bez dzieci poniżej 17 lat
IV.F.	w średnim wieku rozwódziona bez zależnych dzieci	35-64 lat	rozwódziona lub separacja	bez dzieci poniżej 17 lat
V.	starsze	powyżej 64 lat		

Źródło: K.S. Reilly, S.A. Eroglu, K.A. Machleit, G.S. Omura, Consumer decision making across family life cycle stages, *Advances in Consumer Research*. 1984, vol. 11, iss. 1, 1984, s. 401.

Obecne zmiany zachodzące w strukturze gospodarstw domowych wynikające między innymi z powrotów dorosłych dzieci do domów rodzinnych, emigracji, zawierania małżeństw w późniejszym wieku, późnego rodzicielstwa, separacji/rozwódów itp. pozwalają na poszerzenie powyższej klasyfikacji o dodatkowe fazy:

- gospodarstwo domowe młodej samotnej osoby,
- gospodarstwo domowe samotnej osoby,
- gospodarstwo domowe młodego małżeństwa nieposiadającego dzieci,
- gospodarstwo domowe młodego małżeństwa posiadającego jedno lub więcej dzieci,
- gospodarstwo domowe samotnej osoby posiadającej jedno lub więcej dzieci,
- gospodarstwo domowe małżeństwa/partnerów/osoby samotnej w wieku między 30-45 lat z dziećmi w wieku szkolnym (pomiędzy 7 a 19 rokiem życia),
- gospodarstwo domowe małżeństwa/partnerów/osoby samotnej w wieku między 46 a 60 lat z dorastającymi i usamodzielniającymi się dziećmi,
- gospodarstwo domowe małżeństwa/partnerów/osoby samotnej z dorosłym dzieckiem po 35 roku życia,
- gospodarstwo domowe małżeństwa/partnerów/osoby samotnej po usamodzielnieniu się dzieci oraz opuszczeniu przez nie rodzinnego domu,
- gospodarstwo domowe małżeństwa/partnerów/osoby samotnej z dzieckiem/dziećmi które powróciły do gospodarstwa (po utracie pracy, rozwodzie, wyjeździe za granicę),
- gospodarstwo domowe starszej, samotnej osoby po śmierci współmałżonka,
- gospodarstwo domowe starszej, samotnej osoby po śmierci współmałżonka i powrocie do gospodarstwa dziecka/dzieci.

Najważniejszy – z uwagi na cel niniejszej pracy – jest podział gospodarstw domowych ze względu na główne źródło utrzymania. Zgodnie z klasyfikacją GUS wśród gospodarstw domowych ze względu na główne źródło dochodów można wyodrębnić²⁷⁹:

- gospodarstwa pracowników – ich głównym bądź jedynym źródłem utrzymania jest dochód uzyskiwany z pracy najemnej;

²⁷⁹ Metodologia badania budżetów gospodarstw domowych, Zeszyt metodologiczny zaopiniowany przez Komisję Metodologiczną GUS, Warszawa 2011, s. 41-42.

- gospodarstwa rolników – ich głównym bądź jedynym źródłem utrzymania jest dochód pochodzący z użytkowania gospodarstwa jednostkowego w sektorze rolnictwa;
- gospodarstwa osób pracujących na własny rachunek – ich głównym bądź jedynym źródłem utrzymania jest dochód uzyskiwany z pracy na własny rachunek, bądź wykonywanie wolnego zawodu z wyjątkiem pracy w gospodarstwie jednostkowym w sektorze rolnictwa;
- gospodarstwa emerytów – ich głównym bądź jedynym źródłem utrzymania jest otrzymywana emerytura;
- gospodarstwa rencistów – ich głównym bądź jedynym źródłem utrzymania jest otrzymywana renta;
- gospodarstwa utrzymujące się ze źródeł niezarobkowych – ich głównym bądź jedynym źródłem utrzymania są różne niezarobkowe źródła z wyjątkiem emerytury bądź renty, np. alimenty, darowizny czy zasiłki dla bezrobotnych.

W ujęciu sektorowym zgodnie z przyjętymi kryteriami ESRN wyróżnia się²⁸⁰:

- gospodarstwa domowe osób fizycznych pracujących na własny rachunek w gospodarstwach indywidualnych w rolnictwie,
- gospodarstwa domowe osób fizycznych pracujących poza gospodarstwami indywidualnymi w rolnictwie z liczbą pracujących do 9 osób i prowadzące uproszczoną ewidencję księgową,
- gospodarstwa domowe osób fizycznych uzyskujących dochód z pracy najemnej i niezarobkowych źródeł.

W dalszej części tej klasyfikacji oparto się na podziale na podsektory w oparciu o wyłączone lub główne (przeważające) źródło dochodów gospodarstwa domowego, zgodnie z którym wyodrębniono 6 podsektorów²⁸¹:

- gospodarstwa domowe pracodawców i pracujących na własny rachunek w gospodarstwach indywidualnych w rolnictwie,
- gospodarstwa domowe pracodawców i pracujących na własny rachunek poza gospodarstwami indywidualnymi w rolnictwie,
- gospodarstwa domowe osób fizycznych pracujących najemnie,
- gospodarstwa domowe osób fizycznych otrzymujących emeryturę i rentę,
- gospodarstwa domowe osób fizycznych utrzymujących się z niezarobkowych źródeł innych niż emerytura i renta,
- gospodarstwa domowe pozostałych osób fizycznych.

Inne podziały gospodarstw domowych, na które zwraca się uwagę zwłaszcza w badaniach jakości i poziomu życia, uwzględniają w swych kryteriach poziom/wysokość dochodów/wydatków (bądź relację pomiędzy dochodami a wydatkami), a więc status ekonomiczny gospodarstw domowych.

²⁸⁰ Rachunki narodowe według sektorów..., dz. cyt., s. 383.

²⁸¹ Tamże.

5. Specyfika wiejskich gospodarstw domowych

Podjęcie próby zdefiniowania wiejskich i miejskich gospodarstw domowych wymaga doprecyzowania terminów: „wieś” oraz „obszary wiejskie”.

Zdefiniowanie terminu obszary wiejskie przysparza pewnych trudności. Jak wskazuje S. Depraz „stanowi również poważną pułapkę epistemologiczną. O wiele łatwiej jest bowiem opisać obszar wiejski, niż go zdefiniować”²⁸². Autor wyodrębnia trzy kategorie funkcjonujących definicji obszarów wiejskich²⁸³:

- definicje oparte na podziale administracyjnym,
- definicje funkcjonujące w gospodarce przestrzennej, „morfologiczne” – np. odwołujące się do progu zagęszczenia,
- definicje funkcjonalne – opierające się na różnorodnych kryteriach socjoekonomicznych (pozycji społecznej i ekonomicznej jednostek, tożsamości, integracji kulturowej i innych).

W literaturze przedmiotu można znaleźć szereg definicji tego terminu. Jak wskazuje F. Kapusta, według stosowanej w Polsce klasyfikacji „obszary wiejskie” to tereny pozostające poza granicami miast²⁸⁴. J. Bański utrzymuje, iż są to obszary, które – zwłaszcza w badaniach geograficznych – można opisać następującymi cechami: specyficzny otwarty krajobraz, niska gęstość zaludnienia, przewaga ludności związanej z gospodarką rolną i leśną, tradycyjny styl życia i zwyczaje, ekstensywne użytkowanie ziemi (przede wszystkim rolnicze i leśne), rzadka zabudowa i rozproszone osadnictwo, subiektywne odczucia większości mieszkańców, iż mieszkają na wsi²⁸⁵.

Obszary wiejskie w publikacjach GUS definiowane są jako obszary wyodrębnione na podstawie podziału terytorialnego według Krajowego Rejestru Urzędowego Podziału Terytorialnego Kraju (TERYT), w którym za obszary wiejskie uznaje się gminy wiejskie i część wiejską gmin miejsko-wiejskich²⁸⁶.

W swoich publikacjach GUS posługując się podziałem na miasta i wieś, terminy te definiuje w możliwie najprostszy sposób. Miasta rozumiane są jako obszary położone w granicach administracyjnych tych jednostek, natomiast wieś stanowi pozostałe terytorium kraju²⁸⁷.

²⁸² S. Depraz, Czy powstanie międzynarodowa definicja obszaru wiejskiego w Europie?, *Wieś i Rolnictwo*, nr 2 (139) 2008, s. 26.

²⁸³ S. Depraz, *Czy powstanie...*, dz. cyt., s. 34-38.

²⁸⁴ F. Kapusta, Uwarunkowania zrównoważonego rozwoju wsi i rolnictwa w Polsce, [w:] S. Czaja (red.), *Zrównoważony rozwój – doświadczenia polskie i europejskie*, Europejskie Stowarzyszenie Ekonomistów Środowiska i Zasobów Naturalnych, Biblioteka „Ekonomia i Środowisko” nr 33, Nowa Ruda 2005, s. 244.

²⁸⁵ J. Bański, W. Stola, Przemiany struktury przestrzennej i funkcjonalnej obszarów wiejskich w Polsce, *Studia Obszarów Wiejskich*. Tom 3, Komisja Obszarów Wiejskich, Polskie Towarzystwo Geograficzne, Zespół Badań Transformacji Obszarów Wiejskich, Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania Polska Akademia Nauk, Warszawa 2002, s. 14. Za: J. Bański, 2002, *Typy ludnościowych obszarów problemowych*, [w:] J. Bański, E. Rydz (red.), *Społeczne problemy wsi*, *Studia Obszarów Wiejskich*, t. 2, Polskie Towarzystwo Geograficzne, Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania Polska Akademia Nauk, Warszawa, s. 41-52.

²⁸⁶ *Obszary wiejskie w Polsce 2014 rok*, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa-Olsztyn 2016, s. 24.

²⁸⁷ *Obszary wiejskie w Polsce*, Główny Urząd Statystyczny, Urząd Statystyczny w Olsztynie, Warszawa, Olsztyn, 2011, s. 24.

Klasyfikacja według typologii OECD (Organizacja Współpracy Gospodarczej i Rozwoju) jest ustalona w oparciu o stopień zurbanizowania. Podział uwzględnia dwa poziomy analizy terytorialnej: lokalny (gmina) i regionalny (odpowiadający NUTS 3). Metodologia uwzględnia trzy etapy podziału²⁸⁸:

1. na poziomie lokalnym jednostki administracyjne sklasyfikowano jako miejskie lub wiejskie, według następujących kryteriów:
 - a) obszar wiejski to obszar, gdzie gęstość zaludnienia nie przekracza 150 osób/km²,
 - b) obszar miejski to obszar, gdzie gęstość zaludnienia wynosi 150 lub więcej osób/km²;
2. na poziomie regionalnym jednostki funkcjonalne lub administracyjne sklasyfikowano w zależności od procentowego udziału ludności mieszkającej na obszarach wiejskich (według kryteriów poziomu lokalnego). Wyróżniono trzy typy regionów:
 - a) przeważająco wiejski – więcej niż 50% jego mieszkańców zamieszkuje obszary lokalne sklasyfikowane jako wiejskie według kryteriów poziomu lokalnego,
 - b) pośredni – udział procentowy mieszkańców zamieszkujących obszary lokalne sklasyfikowane jako wiejskie wynosi 15-50%,
 - c) przeważająco miejski – mniej niż 15% jego mieszkańców zamieszkuje obszary lokalne sklasyfikowane jako wiejskie;
4. na poziomie regionalnym obszary wiejskie definiowane są w oparciu o kryterium wielkości populacji miasta, gdzie:
 - a) region sklasyfikowany jako przeważająco wiejski staje się pośrednim, jeżeli na jego terenie położone jest miasto o liczbie ludności powyżej 200 tys., która stanowi co najmniej 25% populacji tego regionu,
 - b) region sklasyfikowany jako pośredni staje się przeważająco miejskim, jeżeli na jego terenie położone jest miasto o liczbie ludności powyżej 500 tys., która stanowi co najmniej 25% populacji tego regionu.

Typologia identyfikowania i podziału podregionów według Eurostatu opracowana została na podstawie typologii OECD. Głównym jej założeniem była poprawa porównywalności poszczególnych kategorii jednostek na terenie Unii Europejskiej dzięki ograniczeniu słabości typologii OECD. Metodologia Eurostatu wyróżnia następujące kryteria delimitacji:

1. wyznaczenie dwóch kategorii „gridów” (kwadratów 1x1 km wyznaczonych przez linie siatki geograficznej) – miejskich i wiejskich – w oparciu o dane z systemu CORINE Land Cover system oraz o dane o liczbie ludności dla LAU 2 (gmin):
 - a) obszar miejski stanowią te gridy, które spełniają łącznie dwa warunki:
 - gęstość zaludnienia – powyżej 300 osób/km²,
 - minimalna liczba ludności obszaru utworzonego przez zgrupowanie danego gridu wraz z ośmioma sąsiadującymi gridami – powyżej 5 tys. osób,

²⁸⁸ Obszary wiejskie w Polsce..., dz. cyt., s. 58-59.

- b) obszar wiejski stanowią te gridy, które nie spełniają kryteriów obszarów miejskich;
2. wyznaczenie 3 typów podregionów (NTS 3) na podstawie siatki geograficznej z przypisanymi kategoriami poszczególnych gridów (miejskie, wiejskie), przy jednoczesnym zastosowaniu następujących kryteriów:
- podregion przeważająco wiejski (PW) – gdy udział ludności mieszkającej na terenie gridów wyznaczonych jako wiejskie na obszarze NTS 3 przekracza 50%;
 - podregion pośredni (P) – gdy udział ludności mieszkającej na terenie gridów wyznaczonych jako wiejskie na obszarze NTS 3 wynosi 20-50%;
 - podregion przeważająco miejski (PM) – gdy udział ludności mieszkającej na terenie gridów wyznaczonych jako wiejskie na obszarze NTS 3 wynosi poniżej 20%;
3. w celu bardziej szczegółowej identyfikacji NTS 3, w zależności od specyfiki podregionu, zastosowano dodatkowe kryterium delimitacji, tj.:
- w przypadku jednostek NTS 3 o niewielkiej powierzchni (poniżej 500 km²) dokonano grupowań z sąsiednimi jednostkami (w zależności od jednostki – z jedną, kilkoma lub wszystkimi) w celu ustalenia typu (jak w pkt 2),
 - wielkość miasta na terenie danego NTS 3:
 - w przypadku miast o liczbie ludności powyżej 200 tys. osób, stanowiącej przynajmniej 25% populacji podregionu, podregion przeważająco wiejski (PW) uznaje się za pośredni (P),
 - w przypadku miasta o liczbie ludności powyżej 500 tys. osób, stanowiącej przynajmniej 25% populacji podregionu, podregion pośredni (P) uznaje się za przeważająco miejski (PM)²⁸⁹.

W wyniku różnic klasyfikacyjnych obszarów wiejskich ich wielkość jest trudna do oszacowania. I tak w 2009 roku według GUS powierzchnia obszarów wiejskich w naszym kraju wynosiła 93,2% ogółu powierzchni (tabela 10), natomiast według Eurostatu stanowiła jedynie 85,4%.

Tabela 10. Udział ludności wiejskiej i powierzchni obszarów wiejskich w Polsce według kryteriów w 2009 roku (w %)

Kryterium wg	GUS	OECD	EUROSTAT
Udział ludności wiejskiej	39,0	34,5	29,1
Udział powierzchni obszarów wiejskich	93,2	90,8	85,4

Źródło: M. Stanny, *Wieś jako przedmiot badań demograficznych*, [w:] M. Hałamska, *Wieś jako przedmiot badań naukowych na początku XXI wieku*, Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, Warszawa 2011, s. 105.

Powierzchnia obszarów wiejskich na przestrzeni ostatnich lat nieznacznie się zmienia. Według Głównego Urzędu Geodezji i Kartografii obszary wiejskie w 2016 roku zajmowały 29,1 mln ha (93,0% powierzchni kraju) i w porównaniu do 2006

²⁸⁹ Obszary wiejskie w Polsce w 2016 r. Analizy statystyczne, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa, Olsztyn 2017, s. 192.

roku ich powierzchnia zmniejszyła się o 47,1 tys. ha. Niewątpliwie, zmiana ta wiąże się z korektą granic administracyjnych miast, utworzeniem dwóch gmin miejsko-wiejskich z gmin miejskich (Pieszyce i Władysławowo), jak również z nadaniem statusu miasta 30 miejscowościom wiejskim²⁹⁰.

Obszary wiejskie głównie i nie bez przyczyny kojarzone i utożsamiane są z produkcją rolniczą, jednak na przestrzeni ostatnich dekad zmieniła się rola wsi. W chwili obecnej obszary wiejskie to teren, gdzie typowa działalność rolnicza ulega przekształceniom na rzecz działalności pozarolniczej²⁹¹. Słuszne wydają się postulaty, by zarówno przy definiowaniu, jak i klasyfikowaniu obszarów wiejskich, wyłączyć z nich funkcję rolniczą i rozpatrywać je pod kątem gęstości zaludnienia. Przemawia za tym fakt, że w Polsce – tak jak w wieku krajach uprzemysłowionych – często gospodarstwa domowe znajdujące się na obszarach wiejskich tylko w niewielkim stopniu są zaangażowane w produkcję rolną²⁹².

Gospodarstwa domowe zamieszkujące obszary wiejskie klasyfikuje się, uwzględniając wykorzystywanie zasobów ziemi celem uzyskiwania dochodów. Wówczas wyodrębnia się dwie kategorie gospodarstw:

- gospodarstwa domowe prowadzące działalność rolniczą,
- gospodarstwa domowe nieprowadzące działalności rolniczej.

Zasadniczy element ustroju rolnego w Polsce stanowi rodzinne gospodarstwo domowe prowadzące działalność rolniczą²⁹³. Jest ono podmiotem, w którym występuje ściśle powiązanie między produkcją rolą a wspólnotą domową. Za gospodarstwo rodzinne uważa się gospodarstwo rolne prowadzone przez rolnika indywidualnego, w którym łączna powierzchnia użytków rolnych jest nie większa niż 300 ha²⁹⁴. Rolnikiem indywidualnym jest osoba fizyczna będąca właścicielem, użytkownikiem wieczystym, samoistnym posiadaczem lub dzierżawcą nieruchomości rolnych, których łączna powierzchnia użytków rolnych nie przekracza 300 ha, posiadającą kwalifikacje rolnicze oraz co najmniej od 5 lat zamieszkała w gminie, na obszarze której jest położona jedna z nieruchomości rolnych wchodzących w skład gospodarstwa rolnego i prowadząca przez ten okres osobiście to gospodarstwo (pracująca i podejmująca wszelkie decyzje z nim związane) o kwalifikacjach rolniczych²⁹⁵.

Zgodnie z klasyfikacją Europejskiego Systemu Rachunków Narodowych jeden z podsektorów stanowią gospodarstwa domowe pracodawców i pracujących na własny rachunek w gospodarstwach indywidualnych w rolnictwie – są to gospodarstwa, których wyłącznym lub głównym źródłem utrzymania jest dochód uzyski-

²⁹⁰ Obszary wiejskie w Polsce w 2016 r. Analizy statystyczne..., dz. cyt., s. 175.

²⁹¹ M. Kłodziński, Główne funkcje polskich obszarów wiejskich z uwzględnieniem dezagraryzacji wsi i pozarolniczej działalności gospodarczej, [w:] B. Kłos, D. Stankiewicz (red.), *Rozwój obszarów wiejskich w Polsce*, Warszawa 2010, s. 9.

²⁹² *The Wye Group Handbook...*, dz. cyt., s. 186.

²⁹³ Tekst Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej ogłoszony w Dz. U. z 1997 r. nr 78 poz. 483, zm. Dz. U. z 2009 r. nr 114 poz. 946 21.10.2009, art. 23.

²⁹⁴ Ustawa z dnia 11 kwietnia 2003 r. o kształtowaniu ustroju rolnego, Dz. U. z 2016 r. poz. 2052 z późn. zm., art. 5.1.

²⁹⁵ Obwieszczenie Marszałka Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 6 lipca 2018 r. w sprawie ogłoszenia jednolitego tekstu ustawy o kształtowaniu ustroju rolnego, poz. 1405, Ustawa z dnia 11 kwietnia 2003 r. o kształtowaniu ustroju rolnego, art. 6.1.

wany z użytkowanego gospodarstwa rolnego. Zgodnie z definicją, do gospodarstw indywidualnych w rolnictwie zaliczono²⁹⁶:

- indywidualne gospodarstwa rolne, tj. gospodarstwa o powierzchni powyżej 1 ha użytków rolnych, prowadzone przez rolników na gruntach własnych i nie własnych,
- indywidualne działki rolne o powierzchni do 1 ha użytków rolnych użytkowane rolniczo przez osoby fizyczne (np. działki służbowe, działki i ogrody przydomowe, pracownicze ogrody działkowe) oraz gospodarstwa indywidualne właścicieli zwierząt gospodarskich nieposiadających użytków rolnych.

Ludność wiejska według definicji GUS dzielona jest na dwie grupy: ludność związaną z gospodarstwem rolnym i ludność bezrolną. Ludność związaną z gospodarstwem rolnym stanowią osoby, których miejscem zamieszkania jest wieś i które są członkami gospodarstwa domowego, a jednocześnie użytkownikiem gospodarstwa rolnego lub działki rolnej. Kategorię ludności bezrolnej tworzą osoby mieszkające na wsi będące członkami gospodarstwa domowego, w którym żadna osoba nie jest użytkownikiem gospodarstwa rolnego lub działki rolnej²⁹⁷.

Obserwując zmiany o charakterze społeczno-demograficznym, można odnotować, iż model życia na obszarach wiejskich i miejskich jest coraz bardziej zbliżony. Świadczą o tym następujące cechy:

- wzrost liczby rozwodów na obszarach wiejskich – liczba prawomocnie orzeczonych rozwodów na wsi w roku 2016 w odniesieniu do 2006 roku wzrosła o 20,9% (w miastach spadła o 20,7%)²⁹⁸;
- późniejszy wiek kobiet rodzących pierwsze dziecko – w 2016 roku na wsi wiek środkowy matek wyniósł 29,1 lat (w miastach – 30,4), czyli o 2,2 lata więcej niż w 2006 roku²⁹⁹;
- spadek liczby urodzeń – w 2016 roku na obszarach wiejskich urodziło się 156,0 tys. żywych dzieci, tj. o 0,2% mniej niż w 2006 roku. W miastach w tym okresie odnotowano wzrost liczby urodzeń żywych o 3,8³⁰⁰;
- wzrost liczby urodzeń pozamałżeńskich – odsetek dzieci z obszarów wiejskich urodzonych poza formalnymi związkami w stosunku do 2006 r. wzrósł o 6,2 p.proc. (w miastach o 6,0 p.proc.) z 14,9% do 21,2% (w miastach z 21,7% do 27,7%)³⁰¹.

Analizując dane zwarte w opracowaniu Głównego Urzędu Statystycznego *Obszary wiejskie w Polsce w 2016 r.*, można zaobserwować następujące cechy różnicujące wiejskie i miejskie gospodarstwa domowe³⁰²:

- korzystna struktura wiekowa ludności wiejskiej,
- niższy niż w miastach dochód rozporządzalny na 1 osobę w gospodarstwie domowym,

²⁹⁶ Rachunki narodowe według sektorów..., dz. cyt., s. 384.

²⁹⁷ Obszary wiejskie w Polsce..., dz. cyt., s. 35.

²⁹⁸ Obszary wiejskie w Polsce w 2016 r., Urząd Statystyczny w Olsztynie, Ośrodek Badań Obszarów Wiejskich, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa 2017, s. 45.

²⁹⁹ Obszary wiejskie w Polsce w 2016 r..., dz. cyt., s. 48.

³⁰⁰ Obszary wiejskie w Polsce w 2016 r..., dz. cyt., s. 46.

³⁰¹ Tamże.

³⁰² Obszary wiejskie w Polsce w 2016 r..., dz. cyt., s. 21-23.

- większe zróżnicowanie dochodów gospodarstw domowych na wsi niż gospodarstw domowych w mieście,
- większy odsetek gospodarstw domowych na wsi zagrożonych ubóstwem (w 2016 roku co czwarte gospodarstwo na wsi żyło poniżej relatywnej granicy ubóstwa, podczas gdy w miastach co dziesiąte),
- różnica w zasobach mieszkaniowych – przeciętna powierzchnia użytkowa mieszkania zlokalizowanego na obszarach wiejskich była większa niż w miastach (93,12 m² wobec 64,45 m²),
- pomimo zmniejszenia się dysproporcji w wyposażeniu mieszkań w instalacje, utrzymujące się gorsze wyposażenie mieszkań na wsi niż mieszkań w miastach (np. gaz ziemny),
- mniejszy odsetek gospodarstw domowych na obszarach wiejskich posiadających komputery i dostęp do Internetu,
- niższa dostępność do edukacji przedszkolnej na wsi w porównaniu z miastami.

Zmiany demograficzne i zmiany struktury gospodarstw domowych wymuszają dokonywanie analiz i poszukiwanie nowych klasyfikacji tego podmiotu adekwatnych do tego, co występuje w gospodarce. Przykładem zmiany podejścia do klasyfikacji gospodarstw domowych są chociażby zmiany demograficzne – wydłużanie się średniego wieku życia ludności, a co za tym idzie – starzenie się społeczeństwa czy też zmiany światopoglądowe, zwłaszcza zmiany w postrzeganiu roli kobiet w życiu społecznym, a także zmiany w strukturze rodzin, w tym zmiany podejścia do liczby dzieci w gospodarstwach.

6. Rola gospodarstw domowych we wdrażaniu rozwoju zrównoważonego

Koncepcja rozwoju zrównoważonego rozwija się sukcesywnie od lat 70. XX wieku (zob. rozdz. I). Zdecydowana większość definicji koncentruje się na ujęciu makroekonomicznym. Jednakże podmiotami wdrażającymi i realizującymi koncepcję zrównoważonego rozwoju są gospodarstwa domowe, przedsiębiorstwa i poszczególne rynki, stąd też w praktyce wdrażanie koncepcji ma miejsce na poziomie mikroekonomicznym.

Środowisko przyrodnicze ma istotny wpływ na gospodarstwa domowe, zwłaszcza na zdrowie jego członków. Człowiek niejednokrotnie nie ma świadomości, jakie dobra i usługi otrzymuje od przyrody. Nie zwraca szczególnej uwagi na fakt, że zarówno woda, którą otrzymuje, powietrze, którym oddycha, są wynikiem procesów zachodzących pomiędzy poszczególnymi elementami przyrody. Od początku istnienia człowieka na Ziemi jego działalność zawsze powiązana była z walorami przyrody; tym co otrzymywał i dzięki czemu mógł zaspokajać swoje potrzeby. Rozwój cywilizacyjny, zmiany zachodzące w systemach produkcji (mechanizacja, masowość) spowodowały, iż w wyniku działalności człowieka walory środowiskowe stanowią coraz mniejszą wartość. Nie każdy również zdaje sobie sprawę, jak ogromny jest wpływ działalności każdego z nas – gospodarstwa domowego, osoby,

na kształtowanie się walorów środowiska. I mimo tego, że wpływ jednostki, jaką jest gospodarstwo domowe na środowisko jest niewielki w porównaniu do wpływu na środowisko sektora przemysłowego i publicznego, to jednak łączne oddziaływanie wielu gospodarstw domowych jest ważnym czynnikiem przyczyniającym się do szeregu problemów środowiskowych, w tym zanieczyszczenia powietrza i wody, odpadów, zmiany siedlisk i zmiany klimatu. Niewątpliwie w takich obszarach, jak: zużycie energii, podróże i wytwarzanie odpadów, wpływ gospodarstw domowych na spożycie ogólne w nadchodzących latach będzie dalej wzrastać³⁰³, bowiem usługi środowiskowe³⁰⁴ są ważnym elementem zaspokajania potrzeb gospodarstw domowych.

Gospodarstwa domowe wpływają na środowisko poprzez codzienne decyzje dotyczące m.in. poniższych kwestii³⁰⁵:

- jakie towary i usługi kupić,
- w jaki sposób towary i usługi wykorzystać,
- decyzji związanych z miejscem zamieszkania i pracy,
- rodzaju mieszkania,
- sposobu gospodarowania odpadami i miejsca, w którym się znajdują,
- spędzania czasu wolnego i wakacji.

Dodatkowo w przypadku gospodarstw domowych prowadzących działalność rolniczą dochodzą decyzje związane m.in. z:

- rodzajem podejmowanej produkcji rolniczej (roślinna, zwierzęca, mieszana),
- systemem prowadzenia produkcji rolniczej (ekologiczny, tradycyjny),
- używanymi środkami ochrony roślin,
- elementami wdrażanej Dobrej Praktyki Rolniczej,
- zabezpieczeniami stosowanymi do przechowywania kompostu i gnojowicy,
- wykorzystywanymi maszynami rolniczymi.

Gospodarstwa domowe wdrażające koncepcję rozwoju zrównoważonego przestrzegane są głównie poprzez swoją działalność prośrodowiskową (dbałość o środowisko przyrodnicze).

Identyfikacja wizerunku gospodarstwa domowego jako stałego uczestnika wdrażającego rozwiązania środowiskowe i jako podmiotu, który stale (w różnej skali i stopniu) korzysta z zasobów środowiska, jest pierwszym krokiem w sprecyzowaniu jego roli we wdrażaniu koncepcji rozwoju zrównoważonego. Koncentrując się na kreowaniu środowiskowego wizerunku gospodarstwa domowego, należy jednak pamiętać, iż pomimo, że nie jest to typowy podmiot gospodarczy, jest to podmiot znaczący w grupie biorców usług środowiskowych. Ta „nietypowość” gospodarstwa domowego wiąże się z zaspokajaniem potrzeb całego gospodarstwa, jak również potrzeb jego członków, a nie z działalnością nastawioną na zysk. W realizacji tych potrzeb wykorzystuje wszystkie posiadane i gromadzone przez siebie

³⁰³ Towards Sustainable Household Consumption? Trends and Policies in OECD Countries, Policy Brief, July 2002, s. 3.

³⁰⁴ Usługi środowiska „są to walory, siły i procesy przyrodnicze oraz efekty ich istnienia i funkcjonowania, które dostarczają pozamaterialnych „wartości”, niezbędnych do życia i rozwoju ludzkości oraz przyczyniają się do przebiegu gospodarczych procesów wytwórczych, ale fizycznie w tych procesach nie uczestniczą”. Zob. B. Poskrobko, Usługi środowiska..., dz. cyt., s. 21.

³⁰⁵ Towards Sustainable Household Consumption?..., dz. cyt., s. 3.

zasoby. Znaczące wśród nich są zasoby środowiska, które pozwalają na realizację zarówno potrzeb podstawowych (produkcja żywności), jak i wyższego rzędu (poznawanie świata).

Ważna jest także identyfikacja i określenie środowiskowych elementów otoczenia gospodarstwa domowego powiązanych ze środowiskiem. Identyfikacja ta koncentruje się głównie na elementach, które stanowią podstawowe źródło pozyskiwania dochodów. W przypadku wiejskich gospodarstw domowych prowadzących działalność rolniczą tymi elementami są głównie uprawiana ziemia i prowadzona produkcja z punktu widzenia wykorzystania środowiska. Przykładem wykorzystywania walorów środowiska celem uzyskiwania dodatkowych źródeł dochodów może być świadczenie usług turystycznych (gospodarstwa agroturystyczne), jak również produkcja dóbr opierających się na produktach pochodzących ze środowiska (np. produkcja nalewek z ziół).

Określenie środowiskowych uwarunkowań funkcjonowania gospodarstwa domowego to głównie określenie miejsca zamieszkania głowy gospodarstwa domowego (miasto – wieś), a następnie odniesienie się do miejsca zamieszkania względem form ochrony przyrody. Miejsce zamieszkania ze względu na formę ochrony przyrody wiąże się ściśle z aktywnością gospodarstwa domowego zarówno w kontekście podstawowej działalności jaką jest produkcja rolnicza, jak i podejmowanej dodatkowej działalności.

Niezwykle ważne jest zatem określenie wszelkich działań podejmowanych w gospodarstwach domowych, które stanowią wyraz dbałości o środowisko przyrodnicze, jego walory oraz zasoby. Poznanie działań prośrodowiskowych i ich skali w procesie decyzyjnym gospodarstwa domowego pozwoli na sporządzenie modelu zarządzania zasobami uwzględniającego uwarunkowania środowiskowe.

Wraz z rozwojem społeczno-gospodarczym i poprawą sytuacji dochodowej społeczeństwa wzrasta skłonność gospodarstw domowych do konsumpcji. Z kolei wraz ze wzrostem poziomu konsumpcji zauważyć można (zwłaszcza w krajach rozwijających się) niekorzystne skutki wzrostu gospodarczego – szkodliwe dla środowiska skutki nadmiernej konsumpcji, tj. wzrost wykorzystania zasobów naturalnych oraz wzrost poziomu wytwarzanych odpadów. Kategoriami konsumpcji najbardziej negatywnie oddziałującymi na środowisko są: żywność i napoje, transport prywatny oraz mieszkalnictwo.

Z tego też względu w większości przeprowadzonych analiz szczególną uwagę zwraca się w budżetach gospodarstw domowych na zmiany poziomu i udziału wydatków na żywność, użytkowanie mieszkania i nośniki energii oraz eksploatację prywatnych środków transportu (tabela 11).

Na skutek coraz wyższego standardu życia gospodarstw domowych, a co za tym idzie – coraz bogatszego wyposażenia gospodarstw domowych w urządzenia elektryczne (sprzęt AGD, RTV, komputery itp.), obserwuje się wzrost średniego zużycia energii elektrycznej.

Tabela 11. Tendencje i wpływ środowiska w zakresie zużycia energii i wody w gospodarstwach domowych oraz wytwarzania odpadów

Trendy w gospodarstwie domowym	Determinanty wpływu na środowisko	Wpływ środowiska
<ul style="list-style-type: none"> Rosnący popyt na usługi energetyczne i wodne związany z większymi domami oraz większą liczbą urządzeń energetycznych i wodnych Rosnący udział energii elektrycznej w zużyciu energii w gospodarstwach domowych Rosnące wytwarzanie odpadów i recykling Dywersyfikacja strumienia odpadów 	<ul style="list-style-type: none"> Skala zużycia energii i wody Wskaźniki efektywności energetycznej i zużycia wody Źródło paliwa do ogrzewania i wytwarzania energii elektrycznej Dostępność i jakość zasobów wodnych Ilość i skład odpadów oraz sposób ich unieszkodliwiania Wskaźniki recyklingu i zapobieganie powstawaniu odpadów 	<ul style="list-style-type: none"> Emisje gazów cieplarnianych, zanieczyszczenie powietrza i wody związane z wytwarzaniem i wykorzystywaniem energii Zmniejszenie zużycia wody i zanieczyszczenie Emisje gazów cieplarnianych, powietrze, woda i zanieczyszczenie gleby spowodowane nieodpowiednim gospodarowaniem odpadami

Źródło: Towards Sustainable Household Consumption? Trends and Policies in OECD Countries, Policy Brief, July 2002, s. 3.

Wysoki poziom konsumpcji nierozzerwalnie wiąże się ze wzrostem ilości odpadów, które nie zawsze poddawane są recyklingowi. Wszelkie te trendy zachodzące w gospodarstwach domowych mają przełożenie na kształtowanie się zmian w środowisku, zwłaszcza zmian klimatycznych spowodowanych chociażby emisją gazów cieplarnianych. Dlatego też niezbędne jest dążenie do wdrażania koncepcji rozwoju zrównoważonego na poziomie mikro- w gospodarstwach domowych.

Wprowadzanie w gospodarstwach domowych działań związanych z realizacją założeń rozwoju zrównoważonego wiąże się z koniecznością aktywności państwa w tym zakresie. Istnieje bowiem możliwość wykorzystywania różnego rodzaju instrumentów – ekonomicznych, prawnych, społecznych i innych narzędzi propagujących i w pewien sposób wymuszających stosowanie korzystnych działań.

Wśród instrumentów, które można wykorzystać do zmiany sytuacji, wymienić należy:

- opłaty za odpady komunalne,
- podatki z tytułu zużycia wody i energii,
- dopłaty do zielonej energii,
- system zwrotu kaucji za zużyte baterie,
- system zwrotu kaucji za butelki (napoje, mleko i inne),
- reforma podatków ekologicznych.

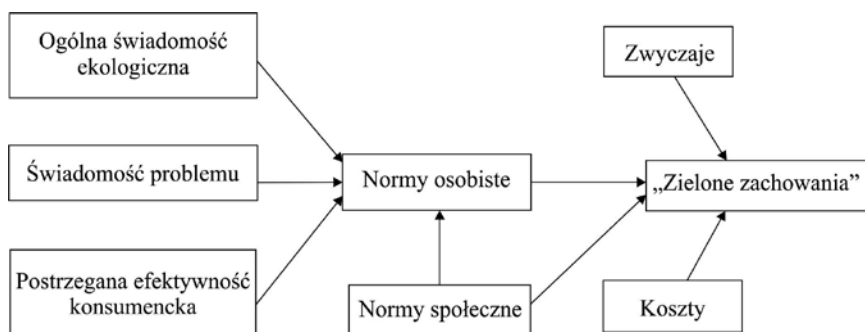
W kategorii instrumentów prawnych, których przygotowanie i wdrożenie stanowi wyzwanie dla wszystkich gospodarek, znajdują się przepisy dotyczące ustawowych emisji zanieczyszczeń, normy związane z recyklingiem, dyrektywy związane z bezpiecznym składowaniem i gospodarowaniem odpadami (odzysk surowców

z odpadów komunalnych i ich wykorzystanie), zakaz produkcji towarów szkodliwych dla życia ludzi i zwierząt.

Wśród instrumentów społecznych polityki środowiskowej możliwych do wykorzystania wyróżnia się kampanie na rzecz ochrony środowiska, szeroką edukację środowiskową (np. oznakowanie/etykiety ekologiczne), debaty publiczne na tematy związane z problematyką środowiska itp. Wśród instrumentów zmierzających do skutecznego oddziaływania na środowisko istotne są finansowe zachęty do wdrażania innowacji technologicznych przyjaznych środowisku, zwłaszcza tych wykorzystujących odnawialne źródła energii (np. w celu ograniczenia nadmiernego zużycia energii dofinansowany jest zakup przez gospodarstwa domowe paneli słonecznych i ich montaż) oraz przeprowadzane oceny stanu środowiska.

Przykładem wdrażania nowoczesnych rozwiązań mających na celu kreowanie postaw gospodarstw domowych w zakresie dbałości o środowisko przyrodnicze jest polityka ochrony środowiska prowadzona przez kraje skandynawskie. Szwecja na przykład wykorzystuje instrumenty mające podwójny cel: przedstawienie zrównoważonej alternatywy bardziej korzystnej dla gospodarstw domowych („strategie ciągnięcia”) i zaostrezenie negatywnego wpływu praktyk niezrównoważonych działań i tym samym zmniejszanie ich rozpowszechniania („strategie przekazywania”)³⁰⁶.

Schemat 8. „Zielone zachowanie” jako wynik uruchomienia normy i znaczenia kosztów i zwyczajów

Źródło: P. Söderholm (ed.), Sustainable Households: Environmental Policy and Everyday Sustainability. Final report to the Swedish Environmental Protection Agency from the SHARP Research Program, Report 6464, Stockholm 2011, s. 42.

Pomimo ciągle występujących tendencji w zakresie niezrównoważonej konsumpcji, pojawiają się nowe wzorce zachowań ludzi, gospodarstw domowych związane ze zmianami w życiu, które wspierają zrównoważony rozwój. Przykładami takich zachowań są m.in.³⁰⁷:

³⁰⁶ P. Söderholm (ed.), Sustainable Households: Environmental Policy and Everyday Sustainability. Final report to the Swedish Environmental Protection Agency from the SHARP Research Program, Report 6464, Stockholm 2011, s. 19.

³⁰⁷ S. Breukers, O. Mont, M. Paukovic, R. Mourik, Sustainable Lifestyles: Today's Facts & Tomorrow's Trends, The research leading to these results has received funding from the European Union's Seventh Framework Programme (FP7 SSH-2010-4) under grant agreement n° 263962, 2011-2012, s. 11.

- przesunięcia w kierunku efektywnej konsumpcji (skoncentrowanie na ograniczeniu marnotrawstwa), zróżnicowana konsumpcja (przejście na towary i usługi wysokiej jakości) oraz dostateczna konsumpcja (zmniejszenie zużycie materiałów), które są szansą do rozwój zrównoważonego sposobu wykorzystywania produktów i usług.
- wspólna konsumpcja (dzielenie się, wymiana, handel itp.), która ujawnia zmianę w preferencjach: z dala od własności towarów do „dostępu” do towarów i usług, bycie pasywnym konsumentem, aby stać się współproducentem towarów i usług (np. miejskie rolnictwo, uprawa własnej żywności),
- zmiana zachowania gospodarstwa domowego w celu oszczędzania energii i dokonywania inwestycji w efektywność energetyczną, co sygnalizuje rosnącą świadomość i gotowość do zmiany bardziej zrównoważonych sposobów życia (nabywanie energooszczędnych sprzętów AGD), zmiany w systemach transportowych wspierane przez gminy w zakresie jazdy na rowerze, transportu publicznego (rozbudowa i budowa ścieżek rowerowych).

Analizując funkcjonowanie gospodarstw domowych z uwzględnieniem czterech sfer życia: konsumpcji, zamieszkania, transportu oraz zdrowia i społeczeństwa, można zaobserwować szereg wyzwań, przed jakimi staje każde z gospodarstw domowych. Jednocześnie w gospodarstwach domowych zaobserwować można szereg praktyk, których podejmowanie nie zawsze wiąże się ze świadomym wdrażaniem koncepcji zrównoważonego rozwoju (tabela 12).

Tabela 12. Wyzwania i praktyki na rzecz zrównoważonego rozwoju w gospodarstwach domowych

Strefa życia	Główne wyzwania i skutki	Trendy i praktyki w zakresie zrównoważonego rozwoju
Konsumpcja	<p>Wysokie lub rosnące oddziaływanie na środowisko ze względu na:</p> <ul style="list-style-type: none"> • zużycie żywności i napojów, w szczególności mięsa i nabiału, • zwiększenie transportu towarów na duże odległości, w szczególności import produktów niesezonowych i egzotycznej żywności, • zwiększenie wykorzystania chemikaliów w produkcji żywności i zwiększenie konsumpcji przetworzonej żywności 	<ul style="list-style-type: none"> • zwiększona świadomość problemów związanych ze zrównoważonym rozwojem wśród wielu obywateli, • pojawienie się konsumpcji zbiorowej (dzielenie się, zamiana), • rosnąca dostępność i zapotrzebowanie na żywność ekologiczną, • rozwój rolnictwa miejskiego, • działania w kierunku zmniejszenia konsumpcji (np. spożycia mięsa)
Zamieszkanie/utrzymanie	<p>Wysokie lub rosnące oddziaływanie na środowisko ze względu na:</p> <ul style="list-style-type: none"> • rosnącą liczbę gospodarstw domowych (np. więcej jednoosobowych gospodarstw domowych), • zwiększanie indywidualnych przestrzeni życiowych, • zwiększenie zużycia energii i wody pomimo wzrostu wydajności energetycznej w sprzęcie gospodarstwa domowego, • rosnącą liczbę urzędzeń i urzędzeń zużywających energię elektryczną w gospodarstwach domowych, • efekty odbicia (efekt polegający na zwiększeniu zużycia zasobów naturalnych mimo wzrostu produktywności ich użycia) 	<ul style="list-style-type: none"> • rosnąca dostępność i popyt na urządzenia przyjazne dla środowiska, • coraz skuteczniejsze działania w zakresie efektywności energetycznej w prywatnych gospodarstwach domowych, • zwiększenie świadomości i zmiany zachowań w zakresie oszczędzania energii i wody, • pojawienie się pasywnego i energooszczędnego mieszkania, • pojawienie się innowacyjnych podejść do planowania urbanistycznego, • miasta lub dzielnice, które wspierają zrównoważone życie
Transport	<p>Wysokie lub rosnące oddziaływanie na środowisko ze względu na:</p> <ul style="list-style-type: none"> • zwiększenie liczby samochodów osobowych, • uzależnienie od ropy (konsekwencja użytkowania samochodu osobowego), • zwiększenie potrzeb w zakresie mobilności związanych z rozrastaniem się miast i strukturami miejskimi, które sprzyjają korzystaniu z samochodów (np. obiekty handlowe na peryferiach miejskich), • rosnącą liczbę podróży lotniczych i tańsze taryfy lotnicze 	<ul style="list-style-type: none"> • bardziej wydajne technologie transportowe, takie jak pojazdy elektryczne, • wzrost usług w zakresie udostępniania samochodów, które pokazują przejście od własności prywatnej do konsumpcji współdzielonej, • coraz skuteczniejsze starania w celu stymulowania zmian w przemieszczaniu się w kierunku jazdy na rowerze lub transportu publicznego, • strategiczne planowanie urbanistyczne mające na celu zmniejszenie potrzeb w zakresie mobilności oraz zapewnienie bezpieczeństwa i dostępności zrównoważonych rodzajów transportu,

Zdrowie i społeczeństwo	<p>Wysoki lub rosnący wpływ na zdrowie, taki jak:</p> <ul style="list-style-type: none"> • zwiększenie liczby osób otyłych i z chorobami serca; związane jest to ze złą dietą i nieodpowiednim stylem życia, • zwiększenie liczby chorób układu oddechowego i chorób serca związanych ze złymi warunkami mieszkaniowymi, • zwiększona dostępność i niskie ceny wysoko przetworzonych, niezdrowych produktów spożywczych. <p>Wysoka lub rosnąca nierówność społeczna:</p> <ul style="list-style-type: none"> • oddziaływania na środowisko w przeliczeniu na jednego mieszkańca są znacznie wyższe w grupach o wysokich dochodach niż w grupach o niższych dochodach, • niższe grupy dochodowe są bardziej dotknięte negatywnymi skutkami zrównoważonego rozwoju (np. zmiana klimatu, lokalne zanieczyszczenie powietrza, rosnące ceny energii), • grupy o wysokich dochodach mają większe szanse na zdrowszą dietę 	<ul style="list-style-type: none"> • rosnąca świadomość i lepsze informacje na temat zdrowej diety i stylu życia (np. etykietowanie), • zwiększona dostępność i popyt na żywność lokalną, ekologiczną i sezonową, • inicjatywy promujące spacerowanie, jazdę na rowerze i ograniczenie palenia papierosów w budynkach, • coraz skuteczniejsze starania na rzecz uwzględnienia kwestii zdrowia i sprawiedliwości w tworzeniu polityki i planowaniu miejskim.
-------------------------	--	---

Źródło: S. Breukers, O. Mont, M. Paukovic, R. Mourik, Sustainable Lifestyles: Today's Facts & Tomorrow's Trends, The research leading to these results has received funding from the European Union's Seventh Framework Programme (FP7 SSH-2010-4) under grant agreement n° 263962, 2011-2012, s. 11-12.

Podejmowanie wszelkiego rodzaju działań w gospodarstwie domowym w dużej mierze zależy od poziomu posiadanej wiedzy na temat wpływu aktywności jednostki na środowisko. Wysoki poziom świadomości ekologicznej pozwala na trafną ocenę wpływu realizowanych zadań na środowisko.

Wydaje się, iż w kontekście funkcjonowania gospodarstw domowych warto mówić o zrównoważonym stylu życia (ang. *sustainable lifestyles*). Definiowany jest on jako „wzorce działania i konsumpcji, wykorzystywane przez ludzi do zrzeszania się i odróżniania się od innych, które: spełniają podstawowe potrzeby, zapewniają lepszą jakość życia, minimalizują zużycie zasobów naturalnych oraz emisje odpadów i zanieczyszczeń w całym cyklu życia, oraz nie zagrażają potrzebom przyszłych

pokoleń³⁰⁸. Wśród kluczowych zachowań charakteryzujących zrównoważony styl życia można wyodrębnić następujące obszary³⁰⁹:

- gotowanie i zarządzanie zrównoważoną, zdrową dietą,
- efektywne użytkowanie energii i wody,
- wybór ekologicznych produktów i usług,
- eko-ulepszenia w domu/mieszkanu,
- przedłużanie życia rzeczy (minimalizacja marnotrawstwa),
- podróżowanie w sposób zrównoważony,
- używanie i ochrona przyszłych przestrzeni zewnętrznych,
- konfigurowanie i korzystanie z zasobów w społeczności lokalnej,
- aktywność na rzecz poprawy środowiska.

Znaczącym problemem w skali globalnej jest marnotrawstwo żywności. Niewątpliwie na ograniczenie tego zjawiska ma wpływ gotowanie i zarządzanie zrównoważoną zdrową dietą. Ten obszar działalności gospodarstw domowych koncentruje się głównie na wyborze takich artykułów żywnościowych, które w danym momencie są łatwo dostępne. Są to przeważnie produkty sezonowe – warzywa, owoce oraz ziarna – mające ogromny wpływ na zbilansowanie zdrowej diety, która jest ważnym elementem prawidłowego żywienia. W znaczącej mierze kształtowanie zrównoważonej diety wiąże się również z samozaopatrzeniem, rozumianym jako produkcja poprzez uprawę własnych produktów.

Gospodarstwa domowe są podmiotami, które w znaczącym stopniu zużywają duże ilości energii i wody. Rozwiązaniami pozwalającymi na ich efektywne użytkowanie jest między innymi dobór temperatury wody do prania czy też używanie minimalnych jej ilości, wykorzystywanie deszczówki do podlewania itp.

Coraz popularniejszym rozwiązaniem proekologicznym jest strategia *sharing economy* (ekonomia współpracy, dzielenia się) pozwalająca na współużytkowanie i współkupowanie dóbr, celem lepszego wykorzystania zasobów. Jest to strategia wpisująca się w obszar „wybór ekologicznych produktów i usług”. Poza samymi działaniami w *sharing economy* ważne jest wykorzystywanie etykietowania celem wyboru najbardziej energooszczędnych i wydajnych produktów czy wybór certyfikowanej ekologicznej odzieży i żywności. Podstawowym miejscem funkcjonowania gospodarstw domowych są domy/mieszkania, stąd też ważnym aspektem zrównoważonego stylu życia jest wdrażanie innowacyjnych prośrodowiskowych rozwiązań związanych np.: z izolowaniem domów celem ograniczenia ubytków energii, modernizacja systemów grzewczych, używanie urządzeń oszczędzających wodę. Ważnym elementem takiej strategii działania jest wykorzystywanie odnawialnych źródeł energii, takich jak: pompy ciepła, instalacje fotowoltaiczne czy solary.

Jedną z metod pozwalających na ograniczanie marnotrawstwa jest wydłużanie życia produktów. W tym celu gospodarstwa domowe mogą zamiast dokonać wymia-

³⁰⁸ CSD (2004), „Every little bit helps...” Overcoming the challenges to researching, promoting and implementing sustainable lifestyles. Westminster, Centre for Sustainable Development, University of Westminster: 48, <http://www.perlprojects.org/responsible-living/sustainable-lifestyles.html> (dostęp z dnia 22.08.2018).

³⁰⁹ The Sustainable Lifestyles, Framework Centre of Expertise on Influencing Behaviour, s. 14-15, <http://webarchive.nationalarchives.gov.uk/20130404013841/http://archive.defra.gov.uk/environment/economy/documents/sustainable-life-framework.pdf> (dostęp z dnia 4.09.2018).

ny produktu na nowy – poddać go konserwacji lub naprawie. Coraz częściej jednak spotykamy się ze zjawiskiem planowanego postarzenia produktów, czyli celowym działaniem producentów i projektantów, aby miały one określony czas użyteczności. Często wkrótce po okresie gwarancji sprzęt/produkt ten psuje się, a jego naprawa staje się nieopłacalna. Innym, bardziej akceptowalnym rozwiązaniem dążącym do ograniczenia marnotrawstwa, jest „dawanie drugiego życia” produktom poprzez przekazywanie ich do dalszego użytkowania znajomym, rodzinie, sąsiadom. Istotne również jest przekazywanie nienadających się już do użytkowania produktów do recyklingu.

Jednym ze znaczących wyzwań w dążeniu do wdrażania koncepcji rozwoju zrównoważonego, nie tylko na poziomie mikro-, jest zrównoważony transport. W przypadku gospodarstw domowych dążenie do jego wdrażania może obejmować działania związane z maksymalizacją wykorzystywania transportu publicznego, ograniczaniem transportu samochodem na rzecz jazdy rowerem lub pieszego przemieszczania się. Innym istotnym działaniem jest zwrócenie uwagi przy zakupie samochodu na auta elektryczne lub o niższej emisji spalin czy też wykorzystywanie takich form transportu, które charakteryzują się niższą emisją dwutlenku węgla (należy do nich na przykład wybór pociągu jako środka transportu).

Pozostałe obszary związane ze zrównoważonym stylem życia obejmują aktywności w zakresie działań związanych z poprawą jakości środowiska, między innymi wolontariat w grupach działających na jego rzecz. Ważnymi aspektami są także działania związane z dzieleniem się wiedzą i umiejętnościami w zakresie działań prośrodowiskowych.

Dążenie do wdrażania rozwiązań ukierunkowanych na rozwój zrównoważony w gospodarstwach domowych jest procesem długotrwałym i długofalowym. Wiąże się z podejmowaniem działań o dwojakim charakterze. Po pierwsze – ciągłą edukacją, wskazywaniem dróg rozwiązań prośrodowiskowych umożliwiających dbałość o środowisko. Druga kwestia obejmuje szeroko zakrojoną politykę państwa, która umożliwi podejmowanie w gospodarstwach domowych decyzji umożliwiających łatwy i niedrogi wybór rozwiązań na rzecz rozwoju zrównoważonego.

Wspieranie rozwoju zrównoważonego w gospodarstwach domowych wiąże się ze zmianami w stylu życia realizowanymi przez poszczególnych członków gospodarstw (jako jednostki), a także gospodarstw jako całości. Realizacja tego celu pociąga daleko idące zmiany i nowe potrzeby zarówno w zakresie realizowanej przez państwo polityki społecznej, infrastrukturalnej, jak i gospodarki przestrzennej. Zdecydowanie ważniejsze są działania w zakresie realizacji zadań i celów samorządów terytorialnych na poziomie lokalnym (gminnych czy powiatowych).

Podsumowując, rozwój zrównoważony na poziomie mikro- (w gospodarstwach domowych) koncentruje się głównie na takim wykorzystywaniu zasobów środowiska, aby nie dochodziło do jego nadmiernej degradacji, a także odnosi się do podejmowania konsumpcji na poziomie możliwym do przyswojenia bez zbędnych zakupów, marnotrawstwa.

Gospodarstwo domowe jako konsument usług i zasobów środowiska

1. Nowe podejście do gospodarstwa domowego jako konsumenta

Ekonomia jest nauką interdyscyplinarną, bowiem jako nauka należąca do grupy nauk społecznych czerpie z różnych ich obszarów. Współczesna ekonomia przedstawia bardzo złożony obraz³¹⁰, którego poznanie wymaga uwzględnienia wielu perspektyw oraz badań. Nowa dziedzina ekonomii – ekonomia behawioralna – łączy do klasycznej ekonomii psychologię, co pozwala spojrzeć na gospodarstwo domowe jako konsumenta z innej perspektywy.

Przenikanie perspektywy ekonomicznej i perspektywy psychologicznej można już zauważyć w pracach jednego z pierwszych ekonomistów – A. Smitha, którego można uznać za prekursora ekonomii behawioralnej. W swoim dziele *Teoria uczuć moralnych* (1759 rok) wspomniany autor pisał między innymi o *wpływie emocji, dezaprobaty czy uczciwości na podejmowanie decyzji*³¹¹. Równie ciekawe podejście prezentował J. Bentham³¹², twórca teorii użyteczności. W swojej publikacji *Wprowadzenie do zasad moralności i prawodawstwa*, wydanej 30 lat po *Teorii uczuć moralnych* A. Smitha, wskazywał na potrzebę mierzenia uczucia szczęścia, a nie jedynie użyteczności z konsumpcji dóbr i usług³¹³.

Związki między ekonomią a psychologią były znane i oczywiste także dla ekonomistów tworzących w XVIII i XIX wieku. Pierwsza połowa XX wieku to czas od-

³¹⁰ S. Czaja, A. Becla, J. Włodarczyk, T. Poskrobko, Wyzwania współczesnej ekonomii. Wybrane problemy, Difin, Warszawa 2012, s. 261.

³¹¹ L. Próchnicki, Z dziejów myśli ekonomicznej, Infoplan, Warszawa 2006, s. 128.

³¹² J. Bentham uważany jest za twórcę terminu homo oeconomicus, który oznacza człowieka gospodarującego, podejmującego racjonalne ekonomiczne decyzje, zawsze mającego na względzie interes własny.

³¹³ L. Próchnicki, Z dziejów..., dz. cyt., s. 268.

rzucenia z ekonomii wpływów psychologicznych. Ten proces usuwania psychologii z ekonomii jest nazywany przewrotem paretowskim (ang. *Paretian turn*)³¹⁴.

Na powiązania pomiędzy ekonomią a psychologią można wskazać w jednej z definicji ekonomii sformułowanej przez L.Ch. Robbinsa w 1932 roku, która mówi, iż „... ekonomia jest nauką, która bada pewne rodzaje ludzkich zachowań ukierunkowanych na zdobywanie dobrobytu materialnego. Inne rodzaje zachowań wykraczają poza zakres jej badań. Ekonomia nie próbuje wykrywać zachowań, ale skupia uwagę na określonym aspekcie zachowania, formie narzuconej przez wpływ niedoboru”³¹⁵.

Tabela 13. Różnice cech charakteryzujących ekonomię i psychologię

Ekonomia	Psychologia
Oparta na kilku podstawowych założeniach: <ul style="list-style-type: none"> zachowanie maksymalizujące użyteczność stałe preferencje równowaga rynkowa 	<ul style="list-style-type: none"> Głównie indukcyjna, z teorią empiryczną na niskim poziomie abstrakcji Koncentruje się na wyjaśnianiu zachowania jednostek, często dąży do szczegółowego opisu procesów; uczenie się (adaptacja) jest pojęciem centralnym
Dedukcja oparta na powyższych założeniach	Hipotezy stawiane na podstawie obserwacji
Język matematyczny, szczegółowe modele, ekonometria	Metody eksperymentalne i statystyczne, skale pomiarowe
Dane obiektywne, a także wskaźniki opierające się na danych obiektywnych	Dane obserwacyjne i subiektywne, dotyczące także emocji i uczuć
Zainteresowanie zjawiskami w skali globalnej (makro) i raczej rezultatami niż procesami	Zainteresowanie ogólnymi prawami zachowania i różnicami indywidualnymi
Założenia dotyczące zachowania jednostki są opisywane na zasadzie „jak gdyby” i nie muszą być prawdziwe	Założenia dotyczące zachowania jednostki muszą być realistyczne (zgodne z wiedzą psychologiczną)
Koncepcje psychologiczne są przekładane na język ekonomii w taki sposób, by były kompatybilne z postulatem racjonalności	Zazwyczaj ignoruje zmienne kontekstowe, strukturalne i systemowe

Źródło: K.E. Warneryd, *Psychologia i ekonomia*, [w:] T. Tyszka, *Psychologia ekonomiczna*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2004, s. 20.

Wcześniej A. Marshall w swoim podręczniku *Principles of Economics*, opublikowanym po raz pierwszy w 1890 roku napisał, że „ekonomia jest analizą zachowań ludzi w ich codziennym życiu”³¹⁶. Polski ekonomista M. Nasiłowski definiuje eko-

³¹⁴ M. Lewicki, R. Romanowski, Społeczne uwarunkowania stosowania metod neuromarketingowych w założeniach ekonomii behawioralnej, *Roczniki Kolegium Analiz Ekonomicznych*, nr 40, 2016, s. 258. Za: L. Bruni, R. Sugden, *The Road Not Taken: How Psychology Was Removed from Economics, and How It Might Be Brought Back*, *The Economic Journal* 2007, vol. 117, January; A. Wojtyna, Współczesna ekonomia – kontynuacja czy poszukiwanie nowego paradygmatu, *Ekonomista* 2008, nr 1; M. Brzeziński, M. Gorynia, Z. Hockuba, *Ekonomia a inne nauki społeczne na początku XXI w. Między imperializmem a kooperacją*, *Ekonomista* 2008, nr 2.

³¹⁵ L.Ch. Robbins, *An Essay on the Nature and Significance of Economic Science*, Macmillan, London 1932, s. 16.

³¹⁶ M. Księżyk, *Ekonomia. Podejście historyczne i prospektywne*, Wydawnictwo Krakowskiej Akademii

nomię jako naukę zajmującą się badaniem zachowania podmiotów gospodarczych w dziedzinie wykorzystania ograniczonych zasobów, które mogą być w rozmaity sposób wykorzystywane w sferze produkcji, podziału, wymiany i konsumpcji³¹⁷. Tak więc można zauważyć, iż w wielu definicjach zwraca się uwagę na zachowania podmiotów funkcjonujących na rynku i podejmujących na nim decyzje.

Sam termin „ekonomia behawioralna” użyty został pierwszy raz w 1958 roku. Natomiast za rok powstania nowej ekonomii behawioralnej przyjmuje się rok publikacji dzieła D. Kahnemana i A. Tversky'ego – *Prospect Theory: An Analysis of Decisions under Risk (Analiza podejmowania decyzji w sytuacji zagrożenia)* w 1979 roku³¹⁸. Korzenie ekonomii behawioralnej sięgają nurtu zwanego behawioryzmem, który w głównej mierze koncentruje się na zachowaniach i bodźcach zewnętrznych (środowiskowych), które je kontrolują³¹⁹.

Twórcy ekonomii behawioralnej wyprowadzili własne definicje dotyczące racjonalności jednostek³²⁰. Zgodnie z jedną z wielu definicji prezentowanych w literaturze przedmiotu człowiek gospodarujący (*homo oeconomicus*) „jest to podmiot, który ma określony cel gospodarczy i na podstawie swojej wiedzy o dostępnych środkach i okolicznościach działania wybiera najbardziej efektywne sposoby osiągnięcia tego celu. Przypisuje mu się więc cechę racjonalności, ale oprócz niej cechuje go także wolicjonalność³²¹ i intencjonalność³²². Działanie racjonalne polega więc na takim dobrze środków przez podmiot, przy wykorzystaniu jego wiedzy, aby dany cel osiągnąć”³²³.

Ekonomia behawioralna podważa założenie zarówno teorii racjonalnego zachowania, jak również człowieka gospodarującego (*homo oeconomicus*). Zarówno badania realizowane w ramach ekonomii behawioralnej, neuroekonomii³²⁴ czy neuromarketingu³²⁵ wskazują, iż proces podejmowania decyzji przez współczesnego

im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego, Kraków 2012, s. 57.

³¹⁷ M. Nasiłowski, System rynkowy: podstawy mikro- i makroekonomii, Wydawnictwo Key Text, Warszawa 2000, s. 17.

³¹⁸ M. Swacha-Lech, Potencjalne kierunki wpływu ekonomii behawioralnej na rozwój głównego nurtu ekonomii, *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska*, vol. XLV 2, sectio H, 2011, s. 10.

³¹⁹ P. Bąbel, P. Ostaszewski (red.), Współczesna psychologia behawioralna, Wydawnictwo UJ, Kraków 2008, s. 85.

³²⁰ P. Kotlarek, Racjonalność w ujęciu ekonomii behawioralnej, *Studia Ekonomiczne*, 2014, nr 180, cz. 1 *Dokonania współczesnej myśli ekonomicznej: racjonalność – efektywność – etyka*. Cz. 1, Problemy teoretyczne, s. 107.

³²¹ Wolicjonalny lub wolontarny pochodzi od łac. *chcę*. Jest to naturalna potrzeba podejmowania samodzielnych decyzji, które są wynikiem immanentnych motywacji i wiary we własne możliwości. *Słownik Wyrazów Obcych PWN*, Warszawa 1980, s. 810.

³²² Intencjonalność – zamierzone, umyślne, celowe działanie. *Słownik Wyrazów Obcych PWN*, Warszawa 1980, s. 310.

³²³ B. Stępień, K. Szarzec, Ewolucja poglądów teorii ekonomii na temat koncepcji człowieka gospodarującego, *Ekonomista*, nr 1, Wydawnictwo Key Text, Warszawa 2007, s. 13-35, s. 14.

³²⁴ Neuroekonomia to dziedzina zajmująca się badaniem przyczyn oraz prognozowaniem przyszłych zachowań ludzkich w sferze szeroko pojętej ekonomii. Nauka ta wywodzi się z trzech dziedzin nauki: neurologii, psychologii i ekonomii.

³²⁵ Neuromarketing jest to zastosowanie metod neurologii do analizy i zrozumienia ludzkich zachowań w stosunku do rynków i wymiany marketingowej. Zob. J. Perenc, J. Hołub, A. Szwałik, *Neuromarketing – nowe możliwości rozwoju współczesnego marketingu*, *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego nr 710, Problemy zarządzania, finansów i marketingu*, nr 24, Szczecin, 2012, s. 492-493.

człowieka odbiega znacznie od założeń odnoszących się *homo oeconomicus*. Podejście takie wiąże się w dużej mierze z tym, iż w przypadku ekonomii behawioralnej następuje rezygnacja z matematycznego podejścia do badań.

Model *homo oeconomicus* jest modelem³²⁶, w przypadku którego brakuje szerzej rozbudowanej analizy czynników zewnętrznych (które są dynamiczne), ale także brak jest analizy cech psychologiczno-społecznych. Należy je uwzględniać chociażby dlatego, że wszyscy uczestnicy procesów gospodarczych funkcjonują w określonych warunkach psychospołecznych. Dodatkowo należy także pamiętać, że we współczesnej gospodarce wszelkie decyzje podejmowane są pod presją czasu, co też ma swoje przełożenie na proces funkcjonowania jednostki³²⁷. Jak wskazuje M. Noga, koncepcja *homo oeconomicus* jako fundament paradygmatu ekonomii „dotyczy fikcyjnego, wyidealizowanego człowieka, a nie człowieka żyjącego w konkretnym miejscu i czasie, działającego w konkretnych warunkach społecznych, kulturowych i historycznych. Stąd ta koncepcja nie służy dobrej predykcji w ekonomii, a nawet nie służy dobremu opisowi rzeczywistości gospodarczej. Analizy wymaga więc stosowanie przez klasyczną i neoklasyczną ekonomię indywidualizmu metodologicznego i racjonalności grupowej”³²⁸.

Odmienne podejście do *homo oeconomicus* oraz do analizy zachowań ludzkich zaproponował w latach 70. XX wieku G. Becker. Przyjął on, że analizę ekonomiczną można wykorzystywać do badania wielu sfer życia człowieka, tj.: małżeństwo, rozrodczość, rodzina, interakcje społeczne³²⁹. W swoich rozważaniach ów laureat Nagrody Nobla zakłada, że nie wszyscy uczestnicy rynku muszą dysponować pełną informacją; dodatkowo wskazuje, iż nie zakłada się, iż jakkolwiek dokonywana przez nich transakcja może obyć się bez jakichkolwiek kosztów. Wskazuje na problem „kosztownych informacji”, gdzie w zdobyciu informacji będziemy więcej inwestować wtedy, gdy będzie się to odnosiło do decyzji ważniejszych (np. zakup domu), mniej natomiast, gdy będzie odnosić się do decyzji mniej ważnych (np. zakup szafki)³³⁰.

Ekonomia behawioralna cechuje się eklektyzmem metodologicznym, co oznacza, że naukowcy w ramach ekonomii behawioralnej definiując swoje dziedziny, nie posługują się metodą badawczą. Bazują w głównej mierze na włączeniu do ekonomii wiedzy, intuicji, sposobu postrzegania i rozpatrywania zagadnień wywodzących się z psychologii. Ekonomia behawioralna charakteryzuje się tym, że próbuje dopasować metodę do specyfiki aktualnie badanego problemu³³¹.

J.F. Tomer wskazuje, że ekonomia behawioralna nie jest jednolitą szkołą – stanowi zbiór różnych podejść; zalicza się do nich: szkołę Michigan (G. Kantona), ekono-

³²⁶ Model *homo oeconomicus* został wprowadzony do ekonomii przez J.S. Milla. Autor nie określał nim „jakiegokolwiek rzeczywistego człowieka”. Model był jedynie modelem teoretycznym.

³²⁷ S. Dudziak, Ekonomia behawioralna – interdyscyplinarne podejście do zachowań ekonomicznych, *Studia i Prace WNEiZ US* 32/2/2013:23-36, s. 25-26.

³²⁸ M. Noga, Powstanie neuromakroekonomii jako efekt filtra biologicznego nałożonego na paradygmat ekonomii głównego nurtu, *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu* 493/2017, s. 239.

³²⁹ K. Grzesiuk, Powstanie i ewolucja modelu *homo economicus*, *Roczniki Ekonomii i Zarządzania*, t. 6(42), nr 2, 2014, s. 280.

³³⁰ G.S. Becker, *Ekonomiczna teoria zachowań ludzkich*, PWN, Warszawa 1990, s. 24-25.

³³¹ E. Angner, G. Loewenstein, *Behavioral Economics*, <http://sds.hss.cmu.edu/media/pdfs/loewenstein/BehavioralEconomics.pdf>, s. 38-48 (dostęp z dnia 06.07.2018).

mię psychologiczną (C. Camerer, R. Thaler, E. Fehr), makroekonomię behawioralną (G. Akerlof), ekonomię ewolucyjną (R. Nelson, S. Winter), finanse behawioralne (R. Shiller), ekonomię eksperymentalną (V. Smith)³³².

W historii ekonomii behawioralnej można wyróżnić dwa etapy rozwoju. Do starszej ekonomii behawioralnej zaliczani są następujący autorzy: H. Simon, który był jednym z pierwszych ekonomistów behawioralnych, J. March i G. Katona, H. Leibenstein, T. Scitovsky, R. Nelson i S. Winter³³³. Drugi etap rozwoju ekonomii behawioralnej związany jest z nagrodami Nobla w dziedzinie ekonomii z 2001 i 2002 roku. Gdy G. Akerlof, a następnie D. Kahneman i V. Smith otrzymali te prestiżowe nagrody, ekonomia behawioralna nabrała rozgłosu, który został następnie spotęgowany, gdy reputacja ekonomii konwencjonalnej ucierpiała wskutek wybuchu kryzysu finansowego³³⁴. Trzej wymienieni naukowcy tworzący drugi etap wyróżniają się na tle początków ekonomii behawioralnej innym podejściem do pojmowania racjonalności i innym poziomem krytycyzmu wobec konwencjonalnej ekonomii. „W drugim etapie rozwoju ekonomii behawioralnej występuje skłonność do uznawania racjonalności neoklasycznej za wzór i śledzenie z tego punktu widzenia ludzkich zachowań jako obarczonych błędami, podczas gdy pisarze pierwszego pokolenia odrzucają neoklasyczny wzorzec racjonalności, w konsekwencji są mniej krytyczni wobec ludzkich zachowań, a jednoznacznie krytyczni wobec założeń i teorii neoklasycznych”³³⁵.

E. Angner i G. Loewenstein (2012) wyróżniają trzy fazy rozwoju dojrzałej ekonomii behawioralnej³³⁶:

- poszukiwanie anomalii,
- tworzenie ścisłych matematycznych modeli uwzględniających rzeczywiste zachowanie (teoria perspektywy, modele zachowań prospołecznych),
- oparcie polityki publicznej na wnioskach płynących z wcześniejszych odkryć behawioralnych.

Ostatnia faza coraz częściej stanowi przedmiot zainteresowanie eksperymentalnych nauk prawnych. Zdaniem E. Angner i G. Loewenstein ekonomia behawioralna dąży do uwzględniania w modelach aktualnie dostępnej i najlepszej wiedzy psychologicznej³³⁷.

Biorąc pod uwagę powiązanie pomiędzy ekonomią a psychologią w ekonomii behawioralnej, należy wskazać, iż dominującą metodą w badaniach psychologicznych jest eksperyment, natomiast w ekonomii – modelowanie ekonometryczne³³⁸. Wiodącą metodą w badaniach ekonomii behawioralnej jest eksperyment ekonomiczny.

³³² A. Solek, *Ekonomia behawioralna a ekonomia neoklasyczna*, Zeszyty Naukowe nr 8, Polskie Towarzystwo Ekonomiczne, Kraków 2010, s. 25.

³³³ J. Godłów-Legiędź, *Ekonomia behawioralna: od koncepcji racjonalności do wizji ustroju ekonomicznego*, *Ekonomia* 4/2013, s. 28.

³³⁴ Tamże.

³³⁵ Tamże.

³³⁶ M. Adamus, *Ekonomia Homo sapiens*, *Studia i Prace WNEIZ US* 44/1/2016, s. 13.

³³⁷ Tamże.

³³⁸ M. Zygan, *Ekonomia behawioralna – wprowadzenie do problematyki*, *Studia i Prace Wydziału Nauk Ekonomicznych i Zarządzania*, nr 32, s. 14.

Według H.A. Simona celem badania zachowań jednostek jest stworzenie uproszczonej laboratoryjnej symulacji³³⁹.

V. Smith był wiodącym przedstawicielem ekonomii eksperymentalnej. W roku 2002 otrzymał Nagrodę Nobla za stworzenie podstaw ekonomii eksperymentalnej, zbudowanie szeregu metod i procedur do przeprowadzania eksperymentów. Dzięki setkom przeprowadzonych eksperymentów, zebranych danych i porównanych metod stworzył podstawy, które pozwalają przeprowadzać eksperymenty ekonomiczne zgodnie z teorią ekonomii i rozwiązują najważniejszy dotąd problem: nieznamość funkcji użyteczności uczestnika eksperymentu. Istotne jest to, że metodyka przez niego używana broni się zgodnością z założeniami teorii ekonomii. Wyniki realizowanych doświadczeń laboratoryjnych potwierdziły wiele teorii ekonomicznych³⁴⁰.

Ekonomia behawioralna jest swoistą odpowiedzią na krytykę względem ekonomii głównego nurtu. Krytyka ta odnosi się do następujących kwestii³⁴¹:

- duży poziom sformalizowania modeli ekonomicznych (zbyt matematyczne podejście do rozważanych kwestii) – matematyczne podejście do badanych zjawisk powoduje przyjmowanie sztywnych, uproszczonych, a jednocześnie nierealistycznych, ograniczających użyteczność prowadzonych badań, założeń;
- błędne przejęcie z fizyki koncepcji równowagi, które przyczyniło się do ujęcia gospodarki jako zamkniętego systemu równowagi;
- doktrynalnego podejścia do ekonomii – samo przyjmowanie nietrafnych założeń być może nie jest tak znaczące dla wyników badań, jak fakt ich utrzymywania przez długi okres w historii ekonomii;
- odrzucenia czynnika społecznego – zbyt duży poziom koncentracji na podejściu matematycznym i formalizacja przyczyniły się do eliminacji z analiz kwestii społecznych);
- znacznie ograniczona konkurencja pomiędzy różnymi ujęciami metodologicznymi;
- nieuwzględnianie doświadczenia historycznego – ignorowanie wcześniej występujących zjawisk czy też doświadczeń, co uniemożliwiło ograniczenie lub uniknięcie konsekwencji zjawisk negatywnych występujących w historii;
- ograniczone zdolności prognostyczne modeli ekonomicznych.

W teorii ekonomii neoklasycznej jednostka stanowi wyidealizowany model ludzkiego działania. Dlatego też ekonomia neoklasyczna tworzy normatywne modele rozwiązywania problemów ekonomicznych. W przypadku ekonomii behawioralnej dąży się do wyjaśniania przebiegu procesów decyzyjnych. Odbyna się to w oparciu o rzeczywiste możliwości i zachowania ludzi. Ekonomia behawioralna wskazuje, że zachowania jednostek – konsumentów, przedsiębiorstw, a także rynków oraz całej gospodarki, zależą od czynników psychologicznych, instytucjonalnych, biologicz-

³³⁹ H.A. Simon, *From Substantive to Procedural Rationality*. In: *Methods and Appraisal in Economics*, [w:] S.J. Latsis (ed.), Cambridge University Press, Cambridge 1976, s. 133.

³⁴⁰ P. Pońsko, *Vernon Smith*, *Decyzje* nr 10/ 2008, s. 121-126.

³⁴¹ M. Swacha-Lech, *Potencjalne kierunki...*, dz. cyt., s. 10.

nych. W swoim założeniu ten obszar nauki wykorzystuje dorobek psychologii, socjologii, ale także neurofizjologii³⁴².

Czynnik ludzki w badaniach społecznych jest istotnym elementem. Odrzucanie go w naukach ekonomicznych powoduje niejednokrotnie błędne wnioskowanie. Szczególnie istotne jest uwzględnianie podejść ekonomii behawioralnej w analizie zachowań konsumpcyjnych czy też podejście jednostki do środowiska przyrodniczego.

Ekonomia behawioralna koncentrująca się na interdyscyplinarnych narzędziach badawczych, jak również analizowanych zagadnieniach, jest w stanie identyfikować zarówno potrzeby jednostek, jak i społeczeństwa, przez co stwarzana jest możliwość kreowania zarówno programów społecznych, jak i gospodarczych, w ramach polityki ekonomicznej państwa.

Zarzuty krytyczne w stosunku do ekonomii behawioralnej dotyczą głównie jej wybiórczego podejścia do założeń ekonomii neoklasycznej. W opinii N. Wilkinsona są one niesłusznie usuwane i zastępowane nowymi z reguły o większym realizmie psychologicznym³⁴³. Ponadto, na co zwracają uwagę inni krytycy, wyników będących rezultatem zastosowanych metod eksperymentalnych nie można wykorzystywać do formułowania wniosków ogólnych³⁴⁴.

2. Środowisko jako element otoczenia gospodarstw domowych

Gospodarstwo domowe może istnieć i rozwijać się tylko i wyłącznie w otoczeniu innych podmiotów gospodarczych funkcjonujących w systemie. C. Bywalec oraz L. Rudnicki wskazują, iż otoczenie gospodarstwa domowego stanowi zbiór uwarunkowań oraz czynników determinujących ich kondycję i zachowania zarówno na rynku, jak i w trakcie procesów konsumpcyjnych³⁴⁵. J. Kramer wskazuje, iż pojęcie „otoczenie gospodarstw domowych” powinno być rozumiane jako system³⁴⁶. Ta sama autorka wyodrębnia 5 elementów otoczenia gospodarstw domowych³⁴⁷:

1. budujące poczucie bezpieczeństwa i ufności; bezpieczeństwo i zaufanie zależą od poziomu bezrobocia, poziomu kosztów stałych (koszt utrzymania mieszkania, transport, koszty energii elektrycznej), tempa wzrostu PKB. Na odczuwanie bezpieczeństwa i ufności wpływ mają między innymi rozwiązania prawne, poziom kapitału społecznego;

³⁴² J. Godłów-Legiędź, Ekonomia behawioralna: od koncepcji racjonalności do wizji ustroju ekonomicznego, *Ekonomia* 4/2013, s. 27.

³⁴³ N. Wilkinson, *Introduction to Behavioral Economics*, Palgrave Macmillan, Hampshire – New York 2008, s. 23-26.

³⁴⁴ A. Solek, Ekonomia behawioralna a ekonomia neoklasyczna, *Zeszyty Naukowe* nr 8, Polskie Towarzystwo Ekonomiczne, Kraków 2010, s. 30.

³⁴⁵ C. Bywalec, L. Rudnicki, *Konsumpcja*, PWE, Warszawa 2002, s. 54-92.

³⁴⁶ J. Kramer, *Struktura otoczenia polskich gospodarstw domowych – próba klasyfikacji*, *Acta Universitatis Lodziensis, Folia Oeconomica* 179, 2004, s. 121; 121-130.

³⁴⁷ J. Kramer, *Struktura otoczenia...*, dz. cyt., s. 122-124; 121-130.

2. wpływające na kondycję ekonomiczną³⁴⁸; na kondycję ekonomiczną gospodarstwa wpływ ma: struktura infrastrukturalna, instytucjonalna i ofertowa. Tworzą ją oferty pracy, oferta przedsiębiorczości wyrażona funkcjonowaniem instytucji inspirujących przedsiębiorczość – Polska Agencja Rozwoju Przedsiębiorczości (PARP), urzędy pracy. Kondycję określa również oferta kredytowa, ubezpieczeniowa, mieszkaniowa i inne;
3. określające kondycję społeczną i kulturową; otoczenie to tworzą instytucje oraz ich oferta. Zależy od nich stan oświaty, zdrowia i kultury członków gospodarstwa domowego;
4. posiadające wpływ na poziom i strukturę spożycia w gospodarstwach domowych; element ten tworzy sieć handlowa i usługowa oraz ich oferta;
5. wpływające na poziom zadowolenia i satysfakcję członków; w obszarze tego elementu otoczenia gospodarstw znajduje się dostęp do informacji z wykorzystaniem mediów, tworzą go także instytucje i organizacje społeczne służące komunikacji społecznej.

W innym ujęciu, podobnie jak w odniesieniu do przedsiębiorstw, elementy otoczenia gospodarstw domowych możemy podzielić na mikro- i makrootoczenie.

Ważnym elementem otoczenia gospodarstw domowych, zarówno miejskich, jak i wiejskich, jest środowisko przyrodnicze. Od początku istnienia człowieka, rozwoju jego działalności – początkowo jedynie rolniczej, w późniejszych okresach na różną skalę działalności przemysłowej, wiąże się to z wykorzystywaniem zasobów pochodzących z Ziemi. Rozwój społeczny i gospodarczy, a także wzrost liczby ludności na Ziemi, wiążą się ze zwiększającym się zapotrzebowaniem w zakresie zasobów naturalnych. Jednym z pierwszych ekonomistów, który zwrócił uwagę na ograniczone możliwości w zakresie zasobów żywności czy też opału był T. Malthus³⁴⁹.

Samo pojęcie „zasoby naturalne” (zasoby Ziemi) nie ma jednej tylko definicji. W ujęciu zdecydowanie najprostszym są to „dobra użyteczne dla człowieka, do których należą między innymi: złoża minerałów i skał, zasoby wód i powietrza, zasoby roślin i zwierząt, ale również przestrzeń geograficzna wraz z kompleksem glebowo-fizjologicznym, na który składają się naturalne formy terenu i walory krajobrazowe, zasoby glebowe, warunki klimatyczne (określony układ opadów, temperatury powietrza i wiatrów), a także położenie geograficzne”³⁵⁰.

Najczęściej stosowanym podziałem zasobów naturalnych jest poniższa klasyfikacja³⁵¹:

1. zasoby niewyczerpywalne, czyli te, które w trakcie użytkowania nie zmniejszają się:
 - niezmienione mimo użytkowania (położenie geograficzne, energia pływów i fal morskich, energia wiatrów, promieniowanie słoneczne),
 - zmienione wskutek użytkowania (powietrze atmosferyczne, wody morskie).

³⁴⁸ Kondycja ekonomiczna rozumiana jest jako zdolność do pełnienia funkcji gospodarstwa domowego, a zwłaszcza do zaspokojenia potrzeb jego członków i gospodarstwa jako całości.

³⁴⁹ A. Bogda, C. Kabała, A. Karczewska, K. Szopka, *Zasoby naturalne...*, dz. cyt., s. 12.

³⁵⁰ A. Bogda, C. Kabała, A. Karczewska, K. Szopka, *Zasoby naturalne...*, dz. cyt., s. 27.

³⁵¹ A. Bogda, C. Kabała, A. Karczewska, K. Szopka, *Zasoby naturalne...*, dz. cyt., s. 29-30.

2. zasoby wyczerpywalne, które ulegają zmniejszaniu w trakcie eksploatacji:

- odnawialne (wody śródlądowe, świat roślin i zwierząt),
- częściowo odnawialne (zasoby glebowe, krajobraz, mikroklimat lokalny),
- nieodnawialne (złoża kopalne surowców mineralnych, głębokie wody podziemne).

Oczywiste jest, że w przypadku zasobów odnawialnych czy też częściowo odnawialnych proces odnowy trwa bardzo długo i jest kosztowny (niejednokrotnie koszty zdecydowanie przewyższają koszty związane z zachowaniem walorów zasobów).

W literaturze przedmiotu można znaleźć szereg terminów zawierających w swoim obszarze słowo „środowisko”. Są to takie terminy, jak: środowisko przyrodnicze, środowisko naturalne, środowisko geograficzne lub sam termin środowisko. Innymi powiązаныmi z nimi są terminy: zasoby naturalne, zasoby środowiskowe, walory środowiskowe.

Rolnictwo stanowi składnik przyrody, jednocześnie jest też szerokim polem działalności człowieka³⁵². Dokonując klasyfikacji środowiska otaczającego człowieka z uwzględnieniem stopnia jego przeobrażenia, wyróżnia się jego trzy typy³⁵³:

- naturalne – nazywane przyrodniczym, to środowisko charakteryzujące się nieznacznymi zmianami będącymi wynikiem działalności człowieka (występuje na obszarach rzadko zamieszkanym);
- geograficzne – środowisko geograficzne to środowisko charakteryzujące się znacznie większym stopniem oddziaływania człowieka, a co za tym idzie – większymi zmianami i przeobrażeniem (występuje na terenach zamieszkanym przez człowieka);
- sztuczne – środowisko sztuczne stanowią obszary o wysokim poziomie gęstości zaludnienia.

T. Michalski i K. Kopeć w swojej klasyfikacji środowiska wyodrębnili zbliżony podział, uzupełniając go o koncepcję środowiska społecznego. Na początkowym etapie mamy do czynienia z przyrodą, która nie została poddana ingerencji człowieka, którą możemy określać jako środowisko przyrodnicze (naturalne, pierwotne). Stanowią je elementy nieożywione (atmosfera, hydrosfera, litosfera), ożywione (biosfera) i gleba (pedosfera). Ta postać środowiska naturalnego na Ziemi występuje już raczej rzadko, bowiem już prawie wszędzie dotarła aktywność człowieka. Pod wpływem działalności człowieka następuje przekształcanie środowiska przyrodniczego w środowisko geograficzne (komponenty przyrodnicze środowiska uzupełnione są o materialne wytwory działalności człowieka). Skala przekształceń jest zróżnicowana. Zdecydowanie mniejsza jest w przypadku lasów, nieznacznie większa w przypadku użytków rolniczych (pola, łąki, sady itp.). W przypadku terenów miejskich i przemysłowych stopień przekształceń środowiska geograficznego jest zazwyczaj najwyższy i wówczas przekształcane środowisko staje się środowiskiem antropogenicznym (sztucznym)³⁵⁴.

³⁵² R. Manteuffel, *Filozofia rolnictwa*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1987, s. 8.

³⁵³ S. Leszczycki, *Problemy ochrony środowiska człowieka*, Ossolineum, Wrocław 1974.

³⁵⁴ T. Michalski, K. Kopeć, *Propozycja systemowego nauczania o środowisku życia człowieka*, [w:] M. Śmigielka, J. Ślodziak (red.), *Edukacja geograficzno-przyrodnicza w dobie globalizacji i integracji europejskiej*, Polskie Towarzystwo Geograficzne, Uniwersytet Opolski, Opole 2003, s. 67-72.

Środowisko życia człowieka to nie tylko środowisko geograficzne, ale również środowisko społeczne powstające w wyniku kontaktowania się i działania ludzi między sobą³⁵⁵. Elementy życia społecznego to: normy etyczne, moralne oraz wzory zachowań w kontaktach międzyludzkich, systemy społeczne, dorobek kulturalny, stosunki produkcji i wiele innych. Kompilacja tych dwóch układów ukazuje pełnię środowiska, w którym żyje jednostka (schemat 9).

Schemat 9. Relacje pomiędzy różnymi rodzajami środowiska

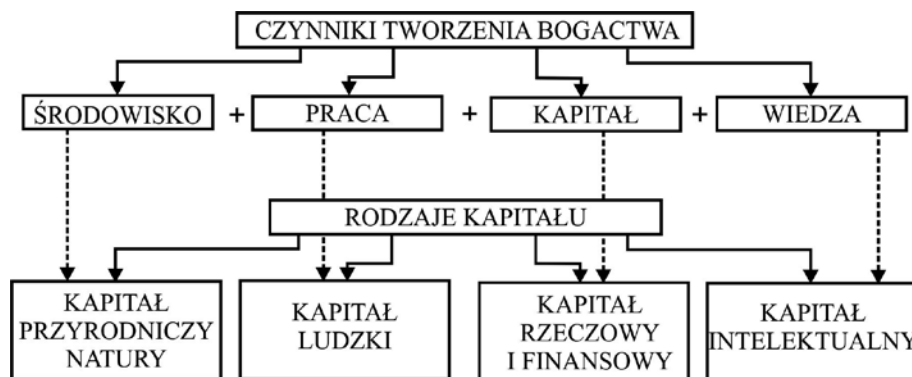
Źródło: T. Michalski, K. Kopeć, Propozycja systemowego nauczania o środowisku życia człowieka, [w:] M. Śmigielska, J. Słodczyk (red.), Edukacja geograficzno-przyrodnicza w dobie globalizacji i integracji europejskiej, Polskie Towarzystwo Geograficzne, Uniwersytet Opolski, Opole 2003, s. 69.

Ze środowiskiem bezpośrednio powiązane jest bogactwo przyrodnicze, które, jak wskazuje B. Poskrobko, rozpatruje się najczęściej w ujęciu ekologicznym i ekonomicznym. Ujęcie ekologiczne zwraca uwagę na bioróżnorodność oraz zasobność i produktywność systemów. Bogactwo przyrodnicze w ujęciu ekonomicznym to zasoby naturalne, siły przyrody oraz walory środowiska. Mogą być one realnie lub też potencjalnie wykorzystywane gospodarczo w danym systemie w zależności od jego rozwoju społecznego i technologicznego³⁵⁶.

³⁵⁵ K. Kopeć, Człowiek w środowisku i związane z tym zagrożenia, [w:] T. Michalski (red.), Zagrożenia we współczesnym świecie jako temat edukacji geograficznej, Wydawnictwo Bernardinum, Pelplin 2008, s. 60-72.

³⁵⁶ B. Poskrobko, Usługi środowiska..., dz. cyt., s. 25.

Schemat 10. Czynniki tworzenia bogactwa

Źródło: B. Poskrobko, Usługi środowiska jako kategoria ekonomii zrównoważonego rozwoju, *Ekonomia i Środowisko*, 1(37), 2010, s. 25.

Podobnie jak bogactwo, również środowisko może być rozpatrywane w różnorodny sposób. Jedno z ujęć rozpatruje środowisko jako zbiór wszystkich elementów i powiązań między nimi, które wypełniają określoną przestrzeń. Inne podejście traktuje środowisko jako otoczenie jakiegoś bytu, zarówno indywidualnego, jak i zbiorowego, czyli jako całością warunków, w jakich byt ten funkcjonuje³⁵⁷.

Istotna rola środowiska naturalnego (przyrodniczego) wynika z czterech głównych jego funkcji:

1. „umożliwia zlokalizowanie i rozwijanie działalności gospodarczej lub społecznej na określonej przestrzeni. Wiąże się to między innymi z przeznaczeniem gruntów rolnych i leśnych na inne cele, niezwiązane z gospodarką rolną lub leśną;
2. jest źródłem surowców;
3. jest odbiorcą odpadów;
4. posiada zasoby, które są bezpośrednimi dobrami konsumpcyjnymi”³⁵⁸.

Problematyka środowiska wiąże się także w coraz większym stopniu z zagrożeniami, jakie je spotykają. Zagrożenie rozumiemy jako utratę cennej dla człowieka wartości. Pojęcie to oznacza także groźbę pojawienia się szkody, niebezpieczną sytuację mogącą doprowadzić do strat czy obrażeń lub utraty zdrowia, źródło niebezpieczeństwa czy ryzyko³⁵⁹.

³⁵⁷ K. Górka, B. Poskrobko, W. Radecki, *Ochrona środowiska: problemy społeczne, ekonomiczne i prawne*, PWE, Warszawa 2001, s. 42.

³⁵⁸ R. Paczuski, *Bezpieczeństwo ekologiczne jako kryterium koniecznych działań na rzecz zrównoważonego rozwoju*, [w:] A. Papuziński (red.), *Zrównoważony rozwój. Od utopii do praw człowieka*, Oficyna Wydawnicza Branta, Bydgoszcz 2005, s. 126.

³⁵⁹ B. Laskowska, *Zagrożenia współczesnego Polaka – perspektywa socjopsychologiczna*, *Colloquium Wydziału Nauk Humanistycznych i Społecznych*, Kwartalnik 3/2013, s. 88. Za: T. Szopa, *Koncepcja graficznego przedstawiania terytorialnego rozkładu ryzyka i zagrożeń*, [w:] *Mapy terytorialnego rozkładu ryzyka*, EDURA, Warszawa 2004.

Skala zagrożeń środowiska, ich systematyczny wzrost, niszczenie walorów środowiska są czynnikami, które wpływają na budowanie się świadomości ekologicznej społeczeństwa, a także na podejmowanie różnego rodzaju działań w ramach polityki gospodarczej kraju, jak również w ramach zdecydowanie szerszych struktur (UE). Wśród ogółu zagrożeń względem środowiska (o zasięgu lokalnym, regionalnym i globalnym) do zagrożeń mających najgroźniejsze skutki dla środowiska należą zagrożenia o charakterze globalnym: „zmiany klimatyczne, degradacja warstwy ozonowej, kwaśne opady atmosferyczne, degradacja zasobów wody pitnej, zanieczyszczenia wód morskich i oceanicznych, stepowanie i pustynnienie, deforestacja, degradacja bioróżnorodności i pozaekonomicznych walorów środowiska przyrodniczego oraz zanieczyszczenia okołoziemskiej przestrzeni kosmicznej”³⁶⁰.

Problem odpadów, m.in. ich nadmiar i związane z nimi zagrożenia, coraz częściej staje się wiodącym tematem w zakresie problematyki środowiska oraz zrównoważonego rozwoju. Zgodnie z prawem ochrony środowiska Unii Europejskiej jedną kwestią jest przeciwdziałanie powstawaniu odpadów, drugą zaś kwestia tzw. czystej produkcji, zgodnie z którą koszt utylizacji i unieszkodliwiania odpadów powinien ponosić przede wszystkim ich wytwórca³⁶¹. Przeciwdziałanie powstawaniu odpadów, chociaż jest procesem długofalowym i trudnym do realizacji, to jednak jest możliwe dzięki³⁶² ograniczaniu powstawania odpadów poprzez optymalne przetwórstwo (surowców, materiałów i paliw) i optymalne wykorzystywanie wyrobów oraz maksymalizację stopnia wykorzystywania odpadów (zwłaszcza sukcesywne przetwarzanie odpadów z lat poprzednich).

Wdrażanie zasad zrównoważonego rozwoju wymaga tworzenia stabilnych systemów gospodarki odpadami. Bezpieczna dla środowiska gospodarka odpadami wiąże się nie tylko z usuwaniem odpadów, recyklingiem, ale także ze zmianami w zakresie niewłaściwych modeli produkcji i konsumpcji³⁶³.

W odniesieniu do gospodarstw domowych istotą działań jest dążenie do optymalnego użytkowania wyrobów, a więc takie kształtowanie procesów zakupowych, aby nie prowadziły one do nadmiernego nabywania dóbr i usług, oraz aby prowadziły do racjonalnego wykorzystywania posiadanych. Działania te wymagają jednak znacznie wyższej świadomości prośrodowiskowej, wiążą się bowiem z umiejętnością dalszego wykorzystywania posiadanych dóbr (np. zbywanie niepotrzebnych już w gospodarstwie dóbr na rynku wtórnym, przekazywanie nieodpłatnie innym gospodarstwom).

W przypadku gospodarstw domowych prowadzących działalność rolniczą jest to zagadnienie zdecydowanie szersze, bowiem obejmuje inny zakres bezpośredniego użytkowania zasobów środowiska – gleby, powietrza itp. W swojej działalności

³⁶⁰ S. Czaja, A. Becla, Czterech jeźdźców ekologicznej zagłady we współczesnym świecie, [w:] B. Kryk (red.), *Trendy i wyzwania...*, dz. cyt., s. 36.

³⁶¹ Cz. Rosik-Dulewska, *Podstawy gospodarki odpadami*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2008, s. 11.

³⁶² Cz. Rosik-Dulewska, *Podstawy gospodarki...*, dz. cyt., s. 30.

³⁶³ A. Lorek, Wdrażanie zasady zrównoważonego rozwoju w gospodarce odpadami komunalnymi – doświadczenia europejskie, [w:] S. Czaja (red.), *Zrównoważony rozwój – doświadczenia polskie i europejskie*, Europejskie Stowarzyszenie Ekonomistów Środowiska i Zasobów Naturalnych, Biblioteka „Ekonomia i Środowisko” nr 33, Nowa Ruda 2005, s. 293.

produkcyjnej rolnicy, jak również inni przedsiębiorcy, winni dążyć do wykorzystywania odpadów powstających w ramach prowadzonej działalności, a także ograniczać powstawanie odpadów oraz prawidłowo je przechowywać (np. opakowania po nawozach). Obecnie coraz więcej gospodarstw/rolników/firm wdraża powyższe zasady gospodarowania odpadami. Wpisują się one w koncepcję gospodarki okrężnej, która zakłada, że ma ona mieć obieg zamknięty. Jej podstawowe zasady to ponowne wykorzystanie przedmiotów, ich naprawianie i recyding. Produkowane towary powinny cechować się minimalnym negatywnym wpływem na środowisko. Muszą być wytwarzane w taki sposób, by mogły zostać ponownie użyte w przyszłości i służyć jak najdłużej. Zamiast tradycyjnej sprzedaży powinno się wprowadzać współużytkowanie i modele wymiany. Kluczem jest tu zrozumienie, że wszystko, co znajduje się w gospodarczym obiegu, ma swoją wartość – także odpady.

Barierą w minimalizacji ilości odpadów jest ich różnorodność. Gros odpadów wytwarzanych przez gospodarstwa domowe stanowią³⁶⁴:

- a) odpady z rolnictwa, ogrodnictwa, upraw hydroponicznych, rybołówstwa, leśnictwa, łowiectwa, hodowli oraz przetwórstwa żywności;
- b) odpady opakowaniowe (opakowania z papieru i tektury, opakowania z tworzyw sztucznych); sorbenty, tkaniny do wycierania, materiały filtracyjne i ubrania ochronne;
- c) inne odpady, jak np. zużyte opony, szkło, tworzywa sztuczne, baterie;
- d) odpady z budowy, remontów i demontażu obiektów budowlanych oraz infrastruktury drogowej (włączając glebę i ziemię z terenów zanieczyszczonych), np.: beton, cegły, płyty, ceramika, gruz ceglany; usunięte tynki, tapety, okleiny itp.;
- e) odpady komunalne łącznie z frakcjami gromadzonymi selektywnie, np.: papier i tektura, odpady kuchenne ulegające biodegradacji, odzież, zużyte urządzenia elektryczne i elektroniczne.

Warto nadmienić, iż powyższa lista zawiera odpady niebezpieczne. W grupie odpadów komunalnych do niebezpiecznych niewątpliwie należą elektroodpady (zużyty sprzęt elektryczny i elektroniczny). Ich ilość zwiększa się ze względu na ich powszechne stosowanie w gospodarstwach domowych. Elektroodpady zawierają wiele szkodliwych substancji (rtęć, ołów i inne), zatem zmieszane z innymi odpadami na składowisku czy porzucone na dzikich wysypiskach, niszcząc, uwalniają toksyczne związki do gleby, a następnie do wód i łańcuchów pokarmowych organizmów żywych.

Głównym źródłem odpadów niebezpiecznych jest przemysł (farmaceutyczny, fotograficzny) i rolnictwo (nawożenie, ochrona roślin). Niezaprzeczalnie, to jednak człowiek poprzez swoje działania jest największym wytwórcą odpadów, w tym odpadów niebezpiecznych, które ze względu na swoje pochodzenie, skład chemiczny, biologiczny oraz inne właściwości stanowią zagrożenie dla ludzi, zwierząt i innych form życia.

Ocena, eliminacja i zapobieganie obecności w środowisku odpadów i innych czynników, które mogą oddziaływać negatywnie na zdrowie obecnego i przyszłych pokoleń³⁶⁵, są działaniami podjętymi przez Światową Organizację Zdrowia w 1996 roku.

³⁶⁴ Załącznik do rozporządzenia Ministra Środowiska z dnia 9 grudnia 2014 r. (poz. 1923).

³⁶⁵ J. Suhecka, *Ekonomia zdrowia i opieki zdrowotnej*, Wolters Kluwer Polska, Warszawa 2010, s. 96.

Do głównych obszarów działań należą: ocena i ograniczanie środowiskowych zagrożeń zdrowia, wspieranie polityki zdrowia środowiskowego i informacji społecznej³⁶⁶.

Wyrazem postrzegania interakcji między człowiekiem a środowiskiem jest poziom świadomości ekologicznej, którą najkrócej możemy zdefiniować jako percepcję swojego miejsca w środowisku przyrodniczym oraz relacji z tymże środowiskiem³⁶⁷. E. Mazur-Wierzbicka wskazuje, że świadomość ekologiczna jest jednym z czynników, które mają największe znaczenie w procesie praktycznego wdrażania rozwoju zrównoważonego³⁶⁸.

K. Górka, B. Poskrobko i W. Radecki wyróżniają trzy typy świadomości ekologicznej:³⁶⁹

- potoczną (forma najpowszechniejsza), opierającą się na wykorzystaniu zdrowego rozsądku w obserwacji i relacjach z przyrodą;
- o charakterze ideowym, która powiązana jest z: przekonaniami, poglądami, wartościami itd. wynikającymi z przyjętych założeń (np. partii politycznej) lub wynika z zasad wyznawanej religii;
- naukową, czyli opartą o wyniki badań.

Świadomość ekologiczną można rozpatrywać w ujęciu wąskim (stanowi ją wiedza i stosunek do środowiska), w ujęciu rozszerzonym (uwzględnione są dodatkowe elementy wiedzy, takie jak poszanowanie środowiska i intencje ekologiczne) oraz w ujęciu szerokim. Świadomość ekologiczna w tym ostatnim ujęciu stanowi całość kształtu idei, które są uznawane, a także opinii o środowisku jako o miejscu zarówno życia, jak i rozwoju człowieka/społeczeństwa³⁷⁰.

Oczywiste jest, że kreowanie świadomości ekologicznej związane jest z procesem edukacji. Jednym z celów edukacyjnych związanych z poszerzaniem wiedzy ekologicznej jest zwiększanie świadomości na temat zrównoważonego rozwoju. Cele te zawarte są w *Strategii Edukacji dla Zrównoważonego Rozwoju (EESD)*, przyjętej w 2005 roku. Elementy strategii stanowią dwa programy: *Dekada Edukacji dla Rozwoju Zrównoważonego* oraz *Nauka i Edukacja*. Strategia łączy 56 krajów zróżnicowanych zarówno pod względem ekonomicznym, jak i społeczno-kulturowym³⁷¹.

Edukacja ekologiczna jest trwałym procesem, w czasie którego „...jednostki i społeczeństwa przyswajają sobie wiedzę i wartości, opanowują umiejętności i nabywają doświadczenia, a także kształcą wolę indywidualnego i zbiorowego działania, aby rozwiązać obecne i przyszłe problemy środowiska”³⁷². Edukacja ekolo-

³⁶⁶ D. Jarosińska, *Zdrowie środowiskowe – definicje, zakres, priorytety. Teoria i praktyka ocen oddziaływania środowiska na zdrowie*. Wydawnictwo IMPiZŚ, Sosnowiec 2001, s. 97.

³⁶⁷ K. Kopeć, *Człowiek w środowisku i związane z tym zagrożenia*, [w:] T. Michalski (red.), *Zagrożenia...*, dz. cyt., s. 63.

³⁶⁸ E. Mazur-Wierzbicka, *Przedsiębiorstwo wobec wymagań ekorozwoju*, [w:] S. Czaja (red.), *Zrównoważony rozwój – doświadczenia polskie i europejskie*, Europejskie Stowarzyszenie Ekonomistów Środowiska i Zasobów Naturalnych, Biblioteka „Ekonomia i Środowisko” nr 33, Nowa Ruda 2005, s. 339.

³⁶⁹ K. Górka, B. Poskrobko, W. Radecki, *Ochrona środowiska...*, dz. cyt.

³⁷⁰ L. Domka, *Kryzys środowiska a edukacja dla ekorozwoju*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań, 1998

³⁷¹ M. Ricard, K. Ott, *Edukacja dla zrównoważonego rozwoju – Jaki jest nasz wspólny punkt wyjścia?*, [w:] T. Borys (red.), *Edukacja dla zrównoważonego rozwoju*, Tom I Główne problemy, Edukacja dla ładu zintegrowanego, Wydawnictwo Ekonomia i Środowisko, Białystok – Wrocław 2010, s. 165-166.

³⁷² S. Konstańczak, *O potrzebie edukacji proekologicznej producentów i konsumentów żywności pochodzącej z organizmów genetycznie zmodyfikowanych*, [w:] J. Dębowski, *Edukacja ekologiczna wobec*

giczna (powiązana ściśle z edukacją na rzecz rozwoju zrównoważonego) ma na celu – obok kształtowania świadomości – zainteresowanie społeczeństwa wzajemnie powiązаныmi kwestiami ekonomicznymi, społecznymi, politycznymi i ekologicznymi. Dodatkowo jej ważnym zadaniem jest umożliwienie zdobywania obok wiedzy – także umiejętności potrzebnych dla poprawy stanu środowiska. Istotnym celem jest kreowanie nowych wzorców zachowań, kształtowanie postaw, a także wartości i przekonań jednostek, grup i społeczeństw, które uwzględniają dbałość i troskę o jakość środowiska³⁷³.

Niezwykle ważnym elementem w procesie kształtowania się świadomości ekologicznej, postaw i zachowań proekologicznych, jest dostęp do informacji ekologicznej. Dostęp do informacji oraz wiedza na temat ekologii są niezbędnymi elementami pozwalającymi uświadomić zależność człowiek – środowisko³⁷⁴.

Zmiany zachodzące w sferze globalnej oraz w skali mikro w odczuciach konsumentów w zakresie roli konsumpcji, nadmiernej konsumpcji wpływającej na kształtowanie się środowiska poprzez występowanie zanieczyszczeń wskazują, iż istnieje coraz większa potrzeba zmiany podejścia większej liczby podmiotów rynkowych, które starają się wykreować swój wizerunek uwzględniając aspekty ekologiczne³⁷⁵. Narzędziem budowania i kreowania świadomości ekologicznej może być marketing zrównoważony. Współcześnie koncepcja zrównoważonego marketingu jest rozpatrywana znacznie szerzej. Zakłada się, że marketing zrównoważony nie powinien stanowić jedynie działalności, w efekcie której klient uzyska satysfakcję oraz zaspokoi swoje potrzeby. Realizacja celów ekonomicznych powinna również wywołać efekt pozytywnie wpływający na przyszłe pokolenia³⁷⁶.

Stan środowiska już od wieków stanowił przedmiot zainteresowania państw i ich obywateli. Powody podejmowania działań w zakresie ochrony walorów środowiska są różnorodne. Jednym z celów była ochrona lasów, jak również zwierzyny łownej na potrzeby myśliwych, dlatego też już za czasów Piastów, Jagiellonów i Wazów w Polsce chroniono bobry, żubry i tury. W tym celu wydana została przez Katarzynę I w 1806 roku pierwsza w świecie *Ustawa o ochronie zwierząt łownych w czasie wiosen*³⁷⁷. Za pierwszą regulację prawną ochrony przyrody w Polsce można uznać statut Kazimierza Wielkiego z 1347 roku dotyczący zakazu wyrębu dębów i innych drzew w cudzych lasach. Pierwsze obszary chronione charakteryzujące się zbliżoną formą zbliżonym zakresem do obecnie obowiązujących zaczęły powstawać w Europie i Ameryce w XIX wieku. W roku 1805 utworzony został pierwszy rezerwat przyrody w Danii³⁷⁸.

wyzwań XXI wieku, Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, Olsztyn 2001, s. 188.

³⁷³ Przez edukację do zrównoważonego rozwoju. Narodowa Strategia Edukacji Ekologicznej, Ministerstwo Środowiska, Warszawa 2001, s. 8.

³⁷⁴ O. Seroka-Stolka, Świadomość ekologiczna w przedsiębiorstwach sektora MŚP, [w:] Kryk B. (red.), Trendy i wyzwania zrównoważonego rozwoju, Uniwersytet Szczeciński, Szczecin 2011, s. 402-403.

³⁷⁵ M. Gębarowski, A. Cholewa-Wójcik, Popularyzacja ekologicznego wymiaru zrównoważonej konsumpcji z wykorzystaniem marketingu sensorycznego, *Journal of Agribusiness and Rural Development*, 3(37)2015, 1-7.

³⁷⁶ E. Rudawska, Marketing zrównoważony – nowe oblicze kapitalizmu?, *Ekonomia*, 3(24)2013, s. 75-88.

³⁷⁷ A. Kalinowska, *Ekologia – wybór przyszłości*, Editions Spotkania, Warszawa 1991, s. 46.

³⁷⁸ B. Sawicki, M. Harasimiuk (red.), *Rola obszarów chronionych w rozwoju edukacji, turystyki i gospodarki*, Uniwersytet Przyrodniczy w Lublinie 2014, Lublin, s. 7.

Innym czynnikiem, który może stanowić bodziec do zachowania nienaruszonych obszarów środowiska, jest lęk, jaki budzą naturalne (np. gejzery) i groźne zjawiska (erupcja wulkanów) lub zachwyty nad pięknem danego miejsca. W ten sposób na terenach Yellowstone³⁷⁹ został utworzony w 1872 roku *pierwszy* na świecie park narodowy³⁸⁰. Innym czynnikiem wpływającym na dbałość o ochronę przyrody – jak wskazuje A. Kalinowska – są nie tylko pobudki praktyczne, ale również idealistyczne³⁸¹. Jako przykład może posłużyć tutaj szwajcarskie prawo z 1535 roku, które miało na celu ochronę ptaków śpiewających. Ochroną objęto je zarówno dlatego, że zwalczały szkodniki, jak również dlatego, że pięknie śpiewały³⁸². Innym powodem skłaniającym do ochrony przyrody są motywy wynikające z zasad wiary. Wszystkie religie w odmienny sposób odnoszą się do wiary, ale też i wszystkie – zarówno hinduizm, buddyzm, jak i religie chrześcijańskie – z szacunkiem odnoszą się do żywego świata, do zwierząt i roślinności³⁸³.

Liczni badacze i autorzy poszukują różnorodnych modeli pozwalających na wyjaśnienie motywów ochrony środowiska. P. Rutkowski w swoim wystąpieniu w ramach „Kampanii informacyjno-edukacyjnej na rzecz zrównoważonego rozwoju Pomorza” w 2016 roku wskazał na następujące kategorie motywów ochrony przyrody³⁸⁴:

1. motywy natury estetycznej,
2. motywy historyczno-pamiątkowe,
3. motywy ideowe/moralne,
4. motywy związane z ochroną własności,
5. motywy strategiczne,
6. motywy ekonomiczne,
7. motywy egzystencjalne,
8. motywy zdrowotne,
9. motywy naukowe.

Analiza różnorodnych powodów podejmowania działań w zakresie ochrony środowiska pozwala je uszeregować w czterech wiodących kategoriach motywów dbałości o środowisko:

- motywy egzystencjalne,
- motywy naukowe,
- motywy ekonomiczne,
- motywy społeczno-kulturowe (w motywach społeczno-kulturowych możemy odnieść się do zaspokajania potrzeb estetycznych ludzi. Piękno przyrody jest elementem dostarczającym nam możliwości wypoczynku, zaspokajania potrzeb wyższego rzędu poprzez oddawanie się oddziaływaniu tego piękna).

³⁷⁹ Plemiona Indian omijały te tereny ze względu na lęk wobec zjawisk związanych z niezwykle silną aktywnością geotermiczną.

³⁸⁰ A. Kalinowska, *Ekologia – wybór przyszłości*, Editions Spotkania, Warszawa 1991, s. 47.

³⁸¹ Tamże.

³⁸² B. Sawicki, M. Harasimiuk (red.), *Rola obszarów chronionych w rozwoju edukacji, turystyki i gospodarki*, Uniwersytet Przyrodniczy w Lublinie 2014, Lublin, s. 7.

³⁸³ A. Kalinowska, *Ekologia...*, dz. cyt., s. 61-68.

³⁸⁴ https://wfos.gdansk.pl/sites/default/files/.../prezentacja_prof._piotr_rutkowski.pdf (dostęp z dnia 11.08.2017).

Motyw egzystencjalny powiązany jest ze zdrowiem społeczeństwa. Wiadome jest, że stan zdrowia jest ściśle powiązany z jakością otaczającego środowiska. Pozbawione zanieczyszczeń powietrze i woda stwarzają zdecydowanie lepsze możliwości dobrego życia społeczeństw. Środowisko dostarcza nam szeregu roślin, których właściwości lecznicze w pełni wykorzystywane mogą wpływać na nasze funkcjonowanie. Potrzeba uzyskiwania ze strony środowiska przyrodniczego czystej wody, czystego powietrza i ziemi jest głównym powodem ochrony gatunków uprawianych, a także wszystkich gatunków uznawanych subiektywnie za pożyteczne.

Ochrona przyrody stwarza człowiekowi możliwości poznania zasad funkcjonowania przyrody, prowadzenia badań naukowych umożliwiających w dalszej perspektywie podejmowanie działań związanych z odbudową bioróżnorodności. Motyw naukowy ochrony środowiska ma na celu jego dalszą ochronę przed negatywnym oddziaływaniem człowieka. Kurczenie się ilości zasobów naturalnych oraz ich coraz niższa jakość powodują, iż społeczeństwa zaczęły intensywnie pracować nad utrzymaniem istniejącego potencjału. Rozpoczęto działania mające na celu wzmacnianie istniejących zasobów środowiska. Motyw ekonomiczny natomiast wiąże się z faktem, iż działalność człowieka produkcyjna i usługowa koncentruje się na wykorzystywaniu zasobów, które są wyczerpywalne lub też tracą na swoich walorach. Stąd też należy podjąć szereg działań mających na celu zachowanie środowiska w jak najmniej zmienionym składzie. Przyroda jest źródłem zysku, jest szansą na prowadzenie działalności i gospodarczej. Przykładem jest działalność turystyczno-rekreacyjna, która ma szansę rozwoju i ewaluowania jedynie dzięki możliwościom, jakie stwarza środowisko. Coraz intensywniej rozwijająca się w Polsce turystyka wiejska w pełni dąży do wykorzystywania walorów środowiska przyrodniczego.

Motywy społeczno-kulturowe stanowią najszerszą grupę czynników aktywizujących do ochrony środowiska. W tej grupie motywy odnoszą się do zaspokajania estetycznych potrzeb ludzi. Przyroda jest elementem dostarczającym możliwości wypoczynku, zaspokajania potrzeb wyższego rzędu poprzez oddawanie się oddziaływaniu jej pięknu. Przyroda stwarza możliwości wypoczynku psychicznego, szczególnie w sytuacjach nadmiernego wysiłku umysłowego, fizycznego. Istotnym motywem społeczno-kulturowym jest potrzeba zachowania dziedzictwa kulturowego w postaci obszarów przyrody związanych z pamięcią historyczną.

Początek zmian związanych z transformacją systemową i przechodzeniem z systemu gospodarki centralnie planowanej do gospodarki rynkowej to także moment rozpoczęcia zmian w zakresie systemu ochrony przyrody. H. Kruk wyodrębnia w ostatnim trzydziestoleciu trzy grupy zmian³⁸⁵:

1. zmiany prawno-instytucjonalne – powstawanie instytucji związanych z ochroną przyrody, zmiany w prawie oraz tworzenie go, wyodrębnianie źródeł finansowania zarówno instytucji, jak również nowych rozwiązań prawnych,
2. tworzenie nowych form ochrony przyrody (poziom krajowy i międzynarodowy – obszary Natura 2000),

³⁸⁵ H. Kruk, Zmiany w systemie ochrony przyrody w Polsce w latach 1989-2015, *Ekonomia i Środowisko*, 3 (58), 2016, s. 128.

3. zmiany związane z edukacją ekologiczną (system szkolnictwa), świadomością ekologiczną, stworzenie warunków uczestnictwa społeczności lokalnych.

Zmiany prawno-instytucjonalne to między innymi wprowadzanie nowych przepisów prawa w miejsce istniejących jeszcze z lat 40. XX wieku³⁸⁶. Po 1989 roku weszły w życie nowe akty prawne, takie jak:

- ustawa o lasach³⁸⁷,
- ustawa o ochronie przyrody,
- prawo ochrony środowiska,
- rozporządzenie o ochronie gatunkowej roślin i zwierząt,
- i inne.

Ustawa o lasach określa bezpośrednio zasady zachowania, ochrony i powiększania zasobów leśnych oraz zasady gospodarki leśnej w powiązaniu z innymi elementami środowiska i z gospodarką narodową. Pokazuje również, że w dążeniu do trwale zrównoważonej gospodarki leśnej realizowana jest działalność zmierzająca do kształtowania takiej struktury lasów i ich wykorzystania w taki sposób, aby zapewnić trwałe zachowanie bogactwa biologicznego. Ważnym celem prowadzonej polityki jest uzyskiwanie wysokiej produktywności oraz potencjału regeneracyjnego, żywotności i zdolności do wypełniania – obecnie i w przyszłości – wszystkich ważnych ochronnych, gospodarczych i socjalnych funkcji lasów na poziomie lokalnym, narodowym i globalnym, bez szkody dla innych ekosystemów³⁸⁸.

Wśród zmian instytucjonalnych mających charakter powoływania nowych organizacji i instytucji wymienić należy³⁸⁹:

- 1989 rok – powstanie Narodowego Funduszu Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej (NFOŚiGW) oraz działające od 1993 roku jego wojewódzkie odpowiedniki (WFOŚiGW),
- powołanie Generalnej Dyrekcji Ochrony Środowiska (GDOŚ) oraz 16 dyrekcji regionalnych (RDOŚ).

Przed rokiem 1989 zgodnie z Ustawą o ochronie przyrody z roku 1949 jedynymi formami prawnymi ochrony przyrody były parki narodowe oraz rezerваты przyrody. Pozostałe formy ochrony, takie jak parki krajobrazowe i obszary chronionego krajobrazu, powstawały na mocy odrębnych przepisów, związanych z planowaniem przestrzennym³⁹⁰.

Na dzień dzisiejszy zgodnie z artykułem 6 *Ustawy o ochronie przyrody* formami ochrony przyrody są³⁹¹:

- parki narodowe,
- rezerваты przyrody,
- parki krajobrazowe,
- obszary chronionego krajobrazu,

³⁸⁶ Tamże.

³⁸⁷ Ustawa z dnia 28 września 1991 r. o lasach, Dz. U. z 2017 r. poz. 788, z 2018 r. poz. 650, 651.

³⁸⁸ Ustawa z dnia 28 września 1991 r. o lasach, Dz. U. z 2017 r. poz. 788, z 2018 r. poz. 650, 651, art. 1 i art. 6.1.

³⁸⁹ H. Kruk, *Zmiany w systemie...*, dz. cyt., s. 128-130.

³⁹⁰ A.E. Miszczak, *Obszar chronionego krajobrazu. Analiza administracyjnoprawna*. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska* 2015, vol. LXII, nr 2, sectio G, Ius, s. 56-57.

³⁹¹ Ustawa z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody, Dz. U. z 2004 r. nr 92 poz. 880 z późn. zm., art. 6.

- obszary Natura 2000,
- pomniki przyrody,
- stanowiska dokumentacyjne,
- użytki ekologiczne,
- zespoły przyrodniczo-krajobrazowe,
- ochrona gatunkowa roślin, zwierząt i grzybów.

Ochrona środowiska w rozumieniu *Ustawy Prawo ochrony środowiska* to „podjęcie lub zaniechanie działań, umożliwiające zachowanie lub przywracanie równowagi przyrodniczej”. Ochrona ta polega w szczególności na:

- a) racjonalnym kształtowaniu środowiska i gospodarowaniu zasobami środowiska zgodnie z zasadą zrównoważonego rozwoju,
- b) przeciwdziałaniu zanieczyszczeniom,
- c) przywracaniu elementów przyrodniczych do stanu właściwego³⁹².

Ochrona środowiska możliwa jest do zrealizowania poprzez prowadzenie odpowiedniej polityki środowiska rozumianej jako zespół działań, których celem jest stworzenie warunków umożliwiających realizację ochrony środowiska w zgodzie z zasadą rozwoju zrównoważonego³⁹³. Zgodnie z artykułem 376 *Ustawy Prawo ochrony środowiska* organami ochrony środowiska są³⁹⁴:

- wójt, burmistrz lub prezydent miasta,
- starosta,
 - » sejmik województwa,
 - » marszałek województwa,
- wojewoda,
- minister właściwy do spraw środowiska,
- Generalny Dyrektor Ochrony Środowiska,
- regionalni dyrektorzy ochrony środowiska.

Natomiast instytucjami ochrony środowiska są³⁹⁵:

- Państwowa Rada Ochrony Środowiska;
- komisje do spraw ocen oddziaływania na środowisko,
- Narodowy Fundusz Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej,
- wojewódzkie fundusze ochrony środowiska i gospodarki wodnej.

Państwowa Rada Ochrony Środowiska (PROŚ) jest organem doradczym Ministra Środowiska. Zakres działań PROŚ obejmuje opracowywanie dla ministra opinii w sprawach ochrony środowiska, przedstawianie propozycji i wniosków zmierzających do tworzenia warunków zrównoważonego rozwoju i ochrony środowiska oraz do zachowania lub poprawy jego stanu³⁹⁶. W skład rady wchodzi: przewodniczący,

³⁹² Ustawa z dnia 27 kwietnia 2001 r. Prawo ochrony środowiska, Dz. U. z 2017 r. poz. 519, 785, 898, 1089, art. 3.

³⁹³ Ustawa z dnia 27 kwietnia 2001 r. Prawo ochrony środowiska, Dz. U. z 2017 r. poz. 519, 785, 898, 1089, art. 13.

³⁹⁴ Ustawa z dnia 27 kwietnia 2001 r. Prawo ochrony środowiska, Dz. U. z 2017 r. poz. 519, 785, 898, 1089, art. 376.

³⁹⁵ Ustawa z dnia 27 kwietnia 2001 r. Prawo ochrony środowiska, Dz. U. z 2017 r. poz. 519, 785, 898, 1089, art. 386.

³⁹⁶ <https://bip.mos.gov.pl/organy-doradcze/panstwowa-rada-ochrony-srodowiska/> (dostęp z dnia 14.08.2017).

dwóch zastępców przewodniczącego, sekretarz oraz członkowie (do 30 osób). Rada powoływana jest przez ministra do spraw środowiska na okres 5 lat. Radę tworzą przedstawiciele nauki, środowisk zawodowych, organizacji ekologicznych oraz przedstawiciele samorządu gospodarczego³⁹⁷. W latach 2014-2016 w ramach Państwowej Rady Ochrony Przyrody działało osiem komisji tematycznych: Komisja ds. Zwierząt, Komisja ds. Roślin, Komisja ds. Grzybów, Komisja ds. Parków Narodowych Rezerwatów i Obszarów Natura 2000 (PNRiN2K), Komisja ds. Krajobrazu i Przyrody Nieożywionej (KiPNo), Komisja ds. Wód i Mokradeł (WiM), Komisja ds. CITES³⁹⁸, Komisja ds. Informacji i Edukacji Przyrodniczej (IiEP)³⁹⁹.

Ochrona środowiska wiąże się z wydatkami, jakie ponoszone są zarówno z budżetów krajowych, jak i budżetu Unii Europejskiej. Te znaczące wydatki są niezbędne, gdyż dzięki nim osiągamy jako społeczeństwo konkretne korzyści, np.⁴⁰⁰:

- poprawę jakości wód (pitnej i innych),
- spowolnienie korozji budynków, budowli, maszyn i urządzeń,
- poprawę jakości gleb i pól,
- poprawę gospodarki wodno-ściekowej, zmniejszenie deficytu zasobów wodnych,
- ograniczenie biodegradacji wód rzecznych,
- rozwój obszarów wiejskich,
- wyrównywanie różnic w rozwoju regionalnym,
- poprawę konkurencyjności polskich przedsiębiorstw,
- ograniczenie szkód w środowisku,
- zwiększenie efektywności wykorzystywania zasobów,
- poprawę warunków pracy,
- poprawę warunków wypoczynku.

Realizowana przez państwo polityka ochrony środowiska wykorzystuje różnorodne instrumenty ekonomiczne pozwalające na wdrażanie poszczególnych rozwiązań. Najbardziej powszechne z nich, to⁴⁰¹:

- opłaty i depozyty,
- kary pieniężne i zastawy,
- podatki ekologiczne,
- ulgi podatkowe i subsydia,
- preferencyjne kredyty i pożyczki.

Podatki ekologiczne (podatki związane ze środowiskiem) to jeden z głównych instrumentów ekonomicznych służący realizacji polityki ochrony środowiska.

³⁹⁷ Ustawa z dnia 27 kwietnia 2001 r. Prawo ochrony środowiska, Dz. U. z 2017 r. poz. 519, 785, 898, 1089, art. 390.

³⁹⁸ Konwencja o międzynarodowym handlu dzikimi zwierzętami i roślinami gatunków zagrożonych wyginięciem, CITES (Convention on International Trade in Endangered Species of Wild Fauna and Flora). <http://prop.info.pl/sklad-prop/> (dostęp z dnia 14.08.2017).

⁴⁰⁰ B. Kryk, Fundusze europejskie w ochronie środowiska w Polsce, [w:] S. Czaja (red.), Zrównoważony rozwój – doświadczenia polskie i europejskie, Europejskie Stowarzyszenie Ekonomistów Środowiska i Zasobów Naturalnych, Biblioteka „Ekonomia i Środowisko” nr 33, Nowa Ruda 2005, s. 269.

⁴⁰¹ E. Kowal, A. Kucińska-Landwójtowicz, A. Misiołek, Zarządzanie środowiskowe, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa 2013, s. 64.

W poszczególnych krajach UE zarówno liczba, jak i rodzaje podatków ekologicznych oraz ich formy są zróżnicowane⁴⁰².

Podatek ekologiczny to podatek, dla którego „bazą opodatkowania jest jednostka fizyczna (lub substytut jednostki fizycznej) „czegoś”, co ma udowodniony, specyficzny, negatywny wpływ na środowisko” (np. emisja do powietrza kilograma dwutlenku siarki, pobór metra sześciennego wody powierzchniowej czy też sztuka torby plastikowej na zakupy)⁴⁰³. Podatek ten jednocześnie musi być uznawany przez System Rachunków Narodowych UE (ang. *European System of Accounts – ESA*). Podatek ekologiczny jest obowiązkowym i bezzwrotnym obciążeniem finansowym w gotówce lub w innej formie nakładanym przez instytucje rządowe, samorządowe albo instytucje Unii Europejskiej. Celem podatków ekologicznych jest ograniczanie produkcji i konsumpcji dóbr szkodliwych dla środowiska do poziomu, który można uznać za bezpieczny, dążenie do zwiększania dochodów budżetu państwa lub jednostek samorządu terytorialnego oraz wzmacnianie skuteczności obowiązujących przepisów administracyjnych i karnych przyjętych z myślą o ochronie środowiska⁴⁰⁴.

Eurostat wyróżnia cztery kategorie podatków ekologicznych (powiązanych ze środowiskiem)⁴⁰⁵:

1. podatki energetyczne,
2. podatki transportowe,
3. podatki emisyjne,
4. podatki od zasobów naturalnych.

Główny Urząd Statystyczny na potrzeby sprawozdawczości zakwalifikował podatki ekologiczne⁴⁰⁶ do czterech następujących grup rodzajowych:⁴⁰⁷

1. podatki związane z wytwarzaniem/zużyciem energii:
 - akcyza na paliwa przeznaczone do celów opałowych lub napędowych,
 - akcyza na gaz LPG,
 - akcyza na energię elektryczną,
 - opłaty celne na importowane: paliwa mineralne, oleje mineralne i produkty ich destylacji, substancje bitumiczne, woski mineralne,
 - opłaty zastępcze za niewykupienie wymaganej ilości energii odnawialnej;
2. podatki związane z zakupem i użytkowaniem środków transportu:
 - akcyza na samochody osobowe,
 - opłaty celne na importowane: pojazdy, statki powietrzne, jednostki pływające oraz współdziałające urządzenia transportowe,

⁴⁰² P.P. Małecki, Podatki ekologiczne w Polsce na tle innych krajów Unii Europejskiej, *Optimum. Studia ekonomiczne*, 2016, nr 2(80), s. 4.

⁴⁰³ Tamże.

⁴⁰⁴ B. Walczak, Podatki ekologiczne jako instrumenty polityki państwa w zakresie ochrony środowiska, *Ekonomiczne Problemy Usług* nr 60, 2010, s. 430. Za: Designing and Implementing Environmental Taxes, [w:] *Implementation strategies for environmental taxes*, OECD, Paryż 1996, ss. 20-22.

⁴⁰⁵ B. Bartniczak, M. Ptak, *Opłaty i podatki ekologiczne. Teoria i praktyka*, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, Wrocław 2011, s. 58-59.

⁴⁰⁶ Podatki ekologiczne, podobnie jak podatek od wartości dodanej VAT, należą do grupy podatków pośrednich

⁴⁰⁷ P.P. Małecki, *Podatki ekologiczne...*, dz. cyt., s. 4.

- opłaty rejestracyjne i ewidencyjne pojazdów,
 - podatek od środków transportowych,
 - opłaty za brak sieci zbierania wyeksploatowanych pojazdów,
 - opłata paliwowa;
3. podatki związane z zanieczyszczeniem środowiska:
- akcyza na oleje smarowe,
 - opłaty za odprowadzanie ścieków,
 - opłaty za emisję gazów i pyłów,
 - opłaty produktowe za opakowania,
 - opłaty produktowe za oleje smarowe,
 - opłaty produktowe za opony,
 - opłaty produktowe za baterie i akumulatory,
 - opłaty za zużyty sprzęt elektryczny i elektroniczny,
 - opłaty za substancje zubożające warstwę ozonową:
4. podatki gospodarcze (od zasobów naturalnych):
- opłaty za pobór wód,
 - opłaty za usuwanie drzew i krzewów.

Wśród wymienionych podatków i opłat należy wyodrębnić te, które płacone są przez gospodarstwa domowe. Wśród nich znajdują się głównie podatki z kategorii rodzajowej „energia”. Są to akcyza na paliwa, gaz LPG, energię elektryczną. Dodatkowo należy wskazać, że w pozostałych grupach rodzajowych podatki obciążające gospodarstwa domowe to między innymi: akcyza na samochody osobowe, opłaty rejestracyjne i eksploatacyjne, opłaty za usuwanie drzew i krzewów.

W przypadku gospodarstw domowych podatki ekologiczne mogą stanowić skuteczny instrument ograniczania tzw. zanieczyszczeń z rozproszonych źródeł ich emisji pochodzących ze spalania paliw w gospodarstwach domowych oraz użytkowania samochodów. Przez to stanowią narzędzie oddziaływania na zachowania konsumentów celem efektywnego wykorzystywania zasobów środowiska⁴⁰⁸.

3. Usługi środowiskowe i ich wpływ na jakość życia

Ekosystemy zapewniają szeroki zakres usług, które mają podstawowe znaczenie dla ludzkiego samopoczucia, zdrowia, środków utrzymania i przetrwania⁴⁰⁹. Usługi środowiskowe (określane również w literaturze jako usługi ekosystemów czy też świadczenia ekosystemów) najczęściej rozpatrywane są jako przedmiot analiz z dwóch punktów widzenia biologiczno-ekologicznego i społeczno-gospodarczego. Usługa środowiskowa z punktu widzenia społeczno-gospodarczego stanowi wszystkie elementy mające znaczenie w procesach gospodarowania⁴¹⁰.

⁴⁰⁸ M. Ziółko, Podatki ekologiczne w Polsce, [w:] P. Urbanek, E. Walińska (red.), *Ekonomia i zarządzanie w teorii i praktyce*. Tom 9. *Ekonomia i nauki o zarządzaniu w warunkach integracji gospodarczej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2016, s. 147-148.

⁴⁰⁹ R. Costanza, R. de Groot, P. Sutton, S. van der Ploeg, S.J. Anderson, I. Kubiszewski, S. Farber, R.K. Turner, Changes in the global value of ecosystem services, *Global Environmental Change* 26 (2014) 152-158, s. 152.

⁴¹⁰ B. Poskrobko, *Usługi środowiska...*, dz. cyt., s. 25.

Usługi środowiskowe definiowane są różnie. A. Michałowski definiuje je jako „przyrodnicze procesy przetwarzania materii, energii, informacji i przestrzeni w naturalnych ekosystemach, które pełniąc wspomagającą rolę wobec procesów gospodarowania, przyczyniają się do trwałości makrosystemu środowisko – gospodarka – społeczeństwo”⁴¹¹. J. Solon rozpatruje je jako zagadnienie antropocentryczne i wskazuje, iż usługi ekosystemowe (usługi krajobrazowe) oznaczają „zestaw wytworów oraz funkcji ekosystemu (krajobrazu), które są przydatne dla społeczeństw. Wytwory obejmują dobra materialne bezpośrednio wykorzystywane”⁴¹². Z kolei R. Costanza i inni autorzy usługi ekosystemowe określają jako sumę przepływów materiałów, energii i informacji pochodzących z naturalnych zasobów kapitałowych, które łączą się z produkowanymi i ludzkimi usługami kapitału w celu zapewnienia dobrobytu ludności⁴¹³.

Identyfikując się z definicją usług prezentowaną przez D. Begga, S. Fischera oraz R. Dornbuscha, można stwierdzić, iż „mianem usług określamy takie działania, jak masaż czy spektakl teatralny, które mogą zaspokajać potrzeby konsumenta jedynie w trakcie realizacji (świadczenia)”⁴¹⁴. W związku z powyższym zasadne wydaje się używanie terminu „świadczenia ekosystemów” z uwagi na fakt, iż jest to termin znacznie pojemniejszy. W przypadku „usługi” definiujemy jedynie korzyści niematerialne, termin „świadczenie” obejmuje zaś zarówno korzyści materialne, jak i niematerialne. Drugą istotną cechą świadczenia jest to, iż nie wskazuje na równouprawnienie pomiędzy usługobiorcą i usługodawcą.⁴¹⁵ „Pojęcie „świadczenia ekosystemów” wskazuje, że uzyskiwane korzyści wynikają z samoistnego funkcjonowania układów przyrodniczych (jakkolwiek zwykle modyfikowanego antropogenicznie), nie są one natomiast wynikiem działania ekosystemów na zamówienie człowieka”⁴¹⁶. Sam termin „ekosystem” po raz pierwszy sformułowany został w artykule A.G. Tansley’a *The use and abuse of vegetational concepts and terms* (1935 rok). Stanowisko A.G. Tansley’a stworzyło podwaliny do przedstawienia w dalszej kolejności koncepcji ekologii⁴¹⁷. Świadczenia ekosystemów to ogół warunków i procesów, za pomocą których naturalne ekosystemy oraz gatunki, które je tworzą, utrzymują ludzkie życie oraz utrzymują różnorodność biologiczną i produkcję dóbr ekostyste-

⁴¹¹ A. Michałowski, Ocena waloryzacyjna usług środowiska, [w:] K. Michałowski (red.), Środowiskowe uwarunkowania zrównoważonego rozwoju, Wyższa Szkoła Ekonomiczna Białystok 2011, s. 204.

⁴¹² J. Solon, Koncepcja „Ecosystem Services” i jej zastosowania w badaniach ekologiczno-krajobrazowych, [w:] T.J. Chmielewski (red.), Struktura i funkcjonowanie systemów krajobrazowych: Meta-analizy, modele, teorie i ich zastosowania, Problemy Ekologii Krajobrazu, t. XXI Lublin, 2008, s. 25-44.

⁴¹³ R. Costanza, R. d’Arge, R. de Groot, S. Farber, M. Grasso, B. Hannon, K. Limburg, S. Naeem, R.V. O’Neill, J. Paruelo, R.G. Raskin, P. Sutton, M. van den Belt, The value of the world’s ecosystem services and natural capital, *Nature*, 1997, vol. 387, pp. 253-260, s. 255.

⁴¹⁴ D. Begga, S. Fischer, R. Dornbusch, *Ekonomia*. Tom 1, Państwowe Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa 1995, s. 28.

⁴¹⁵ A. Mizgajski, M. Stępniewska, Koncepcja świadczeń ekosystemów a wdrażanie zrównoważonego rozwoju, [w:] D. Kielczewski, B. Dobrzańska (red.), *Ekologiczne problemy zrównoważonego rozwoju*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Ekonomicznej, Białystok 2009, s. 13.

⁴¹⁶ Tamże.

⁴¹⁷ H.A. Mooney, P.R. Ehrlich, *Ecosystem services: A fragmentary History*, [w:] G.C. Daily (ed.), *Nature’s Services. Societal Dependence on Natural Ecosystem*, Island Press, Washington, D.C. Covelo, California 1997, s. 13.

mowych (np. paliwa, biomasa, włókno naturalne). Zbiór i handel tymi towarami stanowi istotną i znaczną część ludzkiej gospodarki⁴¹⁸.

Jednym z pierwszych opracowań klasyfikujących usługi środowiskowe jest praca R. Costaza i współpracowników obejmująca 17 funkcji ekosystemów i jednocześnie tyle samo kategorii usług (tabela 14).

Tabela 14. Kategorie usług środowiskowych według R. Costaza

L.p.	Usługa ekosystemu	Funkcja ekosystemu	Korzyści, jakie społeczności/ człowiek i gospodarka uzyskują dzięki usługom
1.	Regulacja gazowa	Regulacja składu chemicznego w atmosferze	Równowaga CO ₂ /O ₂ , O ₃ dla ochrony UVB i SO _x
2.	Regulacja klimatu	Regulacja globalnej temperatury, opadów i innych biologicznie uwarunkowanych procesów klimatycznych na poziomie globalnym lub lokalnym	Regulacja gazów cieplarnianych, produkcja DMS wpływająca na tworzenie się chmur
3.	Regulacja zakłóceń	Kondensacja, tłumienie i integralność reakcji ekosystemu na fluktuacje środowiskowe	Ochrona przed burzami, kontrola powodzi, zapobieganie suszom, reagowanie na zmienność środowiskową, głównie poprzez kontrolę struktury roślinności
4.	Regulacja wody	Rozporządzanie przepływów hydrologicznych	Zapewnienie wody do procesów rolniczych (poprzez nawadnianie) lub przemysłowych (poprzez frezowanie) lub do transportu wodnego
5.	Zaopatrzenie w wodę	Przechowywanie wody	Zapewnienie wody w wodociągach, zbiornikach
6.	Kontrola erozji i retencja osadów	Zachowanie gleby w obrębie ekosystemu	Zapobieganie utracie gleby spowodowane wiatrem, wypływem lub innymi procesami usuwania
7.	Tworzenie gleb	Procesy powstawania gleb	Gromadzenie materiału organicznego np. w wyniku wietrzenia skał
8.	Cykl odżywczy	Przechowywanie, wewnętrzne cykle, obróbka i nabywanie składników odżywczych	Ustalanie poziomu azotu, fosforu i innych pierwiastków lub składników odżywczych
9.	Obróbka odpadów	Odzyskiwanie komórkowych składników odżywczych i usuwanie lub rozkład nadmiaru składników odżywczych	Odzyskiwanie minerałów, kontrola zanieczyszczeń, detoksykacja

⁴¹⁸ G.C. Daily, Introduction: What are ecosystem services?, [w:] G.C. Daily (ed.), *Nature's Services. Societal Dependence on Natural Ecosystem*, Island Press, Washington, D.C.; Covelo, California 1997, s. 3, <https://books.google.pl/books?id=QYJSziDFTjEC&printsec=frontcover&hl=pl#v=onepage&q=ecosystem%20services&f=false> (dostęp z dnia 08.07.2018).

10.	Zapylanie	Zwiększenie różnorodności biologicznej oraz wzrostu ilości zapyłaczy roślinnych	Zapewnienie stabilnego rozwoju bioróżnorodności otwartych ekosystemów roślinnych
11.	Kontrola biologiczna	Regulacja ilościowa populacji	Kontrola drapieżników, redukcja gatunków roślinożernych przez drapieżników
12.	Ostoja (refugium)	Wyodrębnianie miejsc zamieszkania	Zapewnienie siedlisk gatunków wędrownych, siedlisk regionalnych dla miejscowo zebranych gatunków lub terenów zalewowych.
13.	Produkcja żywności	Wytwarzanie żywności	Produkcja ryb, upraw
14.	Surowce	Uzyskiwanie surowców	Produkcja np. paliw lub pasz
15.	Zasoby genetyczne	Wykorzystanie źródeł unikalnych materiałów i produktów biologicznych	Rozwój produkcji żywności, wykorzystanie materiałów i produktów biologicznych w leśnictwie, farmaceutyce i kosmetyce, odbudowa zdegradowanych ekosystemów i ochrona gatunków zagrożonych
16.	Rekreacja	Zapewnienie możliwości rekreacyjnych	Turystyka ekologiczna, wędkarstwo sportowe i inne zajęcia rekreacyjne na świeżym powietrzu.
17.	Kulturalny	Zapewnienie możliwości zastosowania niekomercyjnego	Estetyczne, artystyczne, edukacyjne, duchowe i / lub naukowe wartości ekosystemów

Źródło: R. Costanza, R. d'Arge, R. de Groot, S. Farber, M. Grasso, B. Hannon, K. Limburg, S. Naeem, R.V. O'Neill, J. Paruelo, R.G. Raskin, P. Sutton, M. van den Belt, The value of the world's ecosystem services and natural capital, *Nature*, 1997, vol. 387, pp. 253-260, s. 254.

Podział ten zawierający 17 funkcji ekosystemów ma istotne znaczenie przy wycenie korzyści usług środowiskowych. Opublikowany w 1997 roku artykuł był bodźcem do podejmowania znacznie szerszych dyskusji i analiz omawianego zagadnienia⁴¹⁹.

Klasyfikacja usług zaproponowana w ramach projektu Milenijna Ocena Ekosystemów (ang. *Millenium Ecosystem Assessment*) zwraca uwagę, iż usługi ekosystemowe to korzyści, jakie uzyskują ludzie z ekosystemów. Usługi te obejmują usługi podstawowe (siedliskowe), zaopatrujące, regulacyjne oraz kulturalne. Wszystkie mają bezpośredni wpływ nie tylko na ludzi, lecz również na usługi wspierające niezbędne do uzyskania innych usług⁴²⁰. Usługi podstawowe są to takie usługi, które są konieczne do produkcji wszystkich innych usług ekosystemowych. Różnią

⁴¹⁹ J. Solon, Koncepcja „Ecosystem Services” i jej zastosowania w badaniach ekologiczno-krajobrazowych, [w]: T.J. Chmielewski (red.), *Struktura i funkcjonowanie...*, dz. cyt. s. 28.

⁴²⁰ Millennium Ecosystem Assessment, 2005. *Ecosystems and human well-being: synthesis*, A Report of the Millennium Ecosystem Assessment, Island Press, Washington 2005, s. 40.

się od pozostałych kategorii usług tym, iż ich wpływ na ludzi często jest pośredni, a efekt wpływu rozpatrywany w długim okresie, podczas gdy zmiany w innych kategoriach usług mają stosunkowo bezpośrednio i krótkoterminowe skutki dla ludzi. W usługach podstawowych mieszczą się głównie usługi związane z poprawą żyzności gleb i jej walorów, gdyż to gleby są jednym z czynników w największym stopniu wpływających na świadczenie usług środowiskowych. Obok gleb, równie ważnym czynnikiem wpływającym na świadczenie usług środowiskowych jest fotosynteza dostarczająca niezbędnego tlenu⁴²¹.

Tabela 15. Kategorie usług środowiskowych wg *Millenium Ecosystem Assessment*

Kategorie usług środowiskowych	Czynniki wpływające na usługi środowiskowe
Podstawowe (siedliskowe)	Formacja gleb Fotosynteza Produkcja pierwotna Cykl odżywczy Cykl hydrologiczny
Zaopatrujące	Artykuły żywnościowe Materiały (np.: drewno, jedwab i wełna, paliwo) Zasoby genetyczne Biochemikalia, leki naturalne i farmaceutyki. Zasoby ozdobne Świeża woda
Regulacyjne	Regulacja jakości powietrza Regulacja klimatu Regulacja wody Regulacja erozji Oczyszczanie wody i przetwarzanie odpadów Regulacja chorób Rozporządzenie w sprawie szkodników. Zapylenie. Regulacja zagrożeń naturalnych.
Kulturalne	Różnorodność kulturowa. Wartości duchowe i religijne Systemy wiedzy (tradycyjne i formalne). Wartości edukacyjne. Inspiracja. Wartości estetyczne. Stosunki społeczne. Poczucie miejsca. Wartości dziedzictwa kulturowego. Rekreacja i ekoturystyka.

Źródło: Millennium Ecosystem Assessment, 2005. Ecosystems and human well-being: synthesis, A Report of the Millennium Ecosystem Assessment, Island Press, Washington 2005, s. 40.

⁴²¹ Tamże.

Usługi zaopatrujące dostarczają produktów z ekosystemów. Wśród nich wymienić należy głównie żywność (produkty zwierzęce i roślinne), a także wodę niezbędną do życia wszystkim organizmom. Ogromne znaczenie mają również dostarczane przez środowisko włókna (bawełna, konopie, jedwab) i opał (paliwa, drewno, materiały biologiczne służące jako źródło energii). Ekosystem dostarcza również naturalnych leków, materiału biologicznego, a także biochemikaliów wykorzystywanych w dalszych procesach produkcyjnych. Warto zauważyć, iż istotną usługą jest dostarczanie świeżej wody, będącej zarówno źródłem energii, jak również zaspokajania podstawowych potrzeb ludzi⁴²².

Kolejną kategorię usług stanowią usługi regulacyjne, w wyniku których pożytkiwane są korzyści z regulacji procesów ekosystemowych, w tym głównie jakości powietrza oraz regulacji klimatu. Ekosystemy wpływają na klimat zarówno lokalnie, jak i globalnie. W skali lokalnej mogą mieć wpływ między innymi na zmiany w pokryciu terenu, na szczeblu globalnym zaś ekosystemy odgrywają ważną rolę w kontekście emisji gazów⁴²³. Ostatnią kategorię usług środowiskowych stanowią usługi kulturalne, w wyniku działania których społeczeństwa uzyskują z ekosystemu korzyści niematerialne (estetyczne, psychologiczne i duchowe wzbogacenie, rozwój poznawczy, refleksję, rekreację i doświadczenia estetyczne).

Warto wspomnieć, iż w raporcie przygotowanym w ramach projektu *Milenijna Ocena Ekosystemów (Millenium Ecosystem Assessment)* przedstawiono silny wpływ usług ekosystemów na jakość życia⁴²⁴. Usługi dostarczane przez środowisko w postaci usług środowiskowych mają bowiem znaczący wpływ na wszystkie obszary życia człowieka, zarówno na szeroko rozumiane bezpieczeństwo, jak i na relacje społeczne. Degradacja środowiska wpływa ujemnie na liczbę oraz jakość usług ekosystemów, a tym samym – na poziom i jakość życia społeczeństw.

Usługi środowiskowe wyodrębnione w ramach projektu *Ekonomia ekosystemów i bioróżnorodności* (ang. *The Economics of Ecosystems and Biodiversity*, TEEB) zawierają cztery główne kategorie usług: usługi zaopatrujące (ang. *provisioning services*), usługi regulacyjne (ang. *regulating services*), usługi podstawowe lub siedliskowe (ang. *supporting* lub *habitat services*) oraz usługi kulturowe (ang. *cultural services*)⁴²⁵. W poszczególnych kryteriach wymienić można różne rodzaje usług (tabela 16).

⁴²² Tamże.

⁴²³ Tamże.

⁴²⁴ J. Kronenberg, Usługi ekosystemów w miastach, *Zrównoważony Rozwój – Zastosowania* nr 3, 2012, s. 15.

⁴²⁵ *Ekonomia ekosystemów i bioróżnorodności w polityce lokalnej i regionalnej. Poradnik TEEB dla miast: usługi ekosystemów w gospodarce miejskiej*, Fundacja Sendzimira, Kraków 2011, s. 3.

Tabela 16. Klasyfikacja usług środowiskowych według TEEB

Usługa środowiskowa	Elementy ekosystemów i ich rola w usługach środowiskowych
Usługi zaopatrujące	
Żywność	Ekosystemy zapewniają warunki uprawy żywności. Żywność pochodzi głównie z zarządzanych agroekosystemów, ale systemy morskie i słodkowodne czy lasy stanowią również żywność dla ludzi. Dzikie pokarmy z lasów są często niedoszacowane.
Surowce	Ekosystemy zapewniają dużą różnorodność materiałów budowlanych oraz paliwa, w tym: drewno, biopaliwa i oleje roślinne, które bezpośrednio pochodzą z gatunków roślin dzikich i uprawnych.
Świeża woda	Ekosystemy odgrywają istotną rolę w globalnym cyklu hydrologicznym, ponieważ regulują przepływ i oczyszczanie wody. Roślinność i lasy wpływają na ilość wody dostępną lokalnie.
Zasoby lecznicze	Ekosystemy i różnorodność biologiczna zapewniają wiele roślin stosowanych jako tradycyjne leki, jak również dostarczają surowców dla przemysłu farmaceutycznego. Wszystkie ekosystemy są potencjalnym źródłem zasobów leczniczych.
Usługi regulacyjne	
Klimat i jakość powietrza	Drzewa zapewniają cień, podczas gdy lasy wpływają na opady deszczu i dostępność wody zarówno lokalnie, jak i regionalnie. Drzewa lub inne rośliny odgrywają ważną rolę w regulacji jakości powietrza poprzez usuwanie zanieczyszczeń z atmosfery.
Sekwestracja ⁴²⁶ i przechowywanie węgla	Ekosystemy regulują globalny klimat poprzez przechowywanie i sekwestrację gazów cieplarnianych. W miarę rozwoju drzew i roślin z atmosfery usuwany jest dwutlenek węgla i skutecznie blokowany w tkankach. W ten sposób ekosystemy leśne są magazynami węglowymi. Różnorodność biologiczna odgrywa również istotną rolę poprzez poprawę zdolności ekosystemów do dostosowania się do skutków zmian klimatycznych.
Łagodzenie wydarzeń ekstremalnych	Ekstremalne zjawiska pogodowe lub naturalne zagrożenia obejmują: powodzie, burze, tsunami, lawiny i osuwiska. Ekosystemy i organizmy żyjące budują bufora przed klęskami żywiołowymi, zapobiegając tym samym możliwym uszkodzeniom. Na przykład tereny podmokłe mogą pochłaniać powódź, podczas gdy drzewa mogą stabilizować stoki. Rify koralowe i mangrove pomagają chronić wybrzeża przed uszkodzeniami spowodowanymi przez burze.
Oczyszczanie ścieków	Ekosystemy takie jak bagna filtrują zarówno ludzkie, jak i zwierzęce odpady, i działają jak naturalne bufora otaczającego środowiska. Poprzez biologiczną aktywność mikroorganizmów w glebie większość odpadów jest rozkładana. W ten sposób eliminuje się patogeny i zmniejsza się poziom składników odżywczych i zanieczyszczeń.

⁴²⁶ Proces polegający na oddzieleniu i wychwyceniu dwutlenku węgla ze spalin w celu ograniczenia jego emisji do atmosfery.

Zapobieganie erozjom i utrzymanie żyzności gleby	Erozja gleb jest kluczowym czynnikiem procesu degradacji gruntów i pustynnienia. Pokrywa roślinna stanowi istotną usługę regulacyjną, zapobiegając erozji gleb. Płodność gleby jest niezbędna dla wzrostu roślin i rolnictwa, a dobrze funkcjonujące ekosystemy dostarczają glebie składników odżywczych niezbędnych do wspomaganie wzrostu roślin.
Zapylenie	Owady i wiatr, zapylenie roślin i drzew, są niezbędne do rozwoju owoców, warzyw i nasion. Zapylenie zwierząt jest usługą ekosystemową dostarczaną głównie przez owady, ale także przez niektóre ptaki i nietoperze. Około 87 z 115 wiodących globalnych upraw żywności zależy od zapylenia zwierząt.
Kontrola biologiczna	Ekosystemy są ważne w regulacji szkodników i chorób przenoszonych przez nosicieli zarazków, które atakują rośliny, zwierzęta i ludzi. Ekosystemy regulują szkodniki i choroby poprzez działania drapieżników i pasożytów. Ptaki, nietoperze, muchy, osy, żaby i grzyby działają jak naturalne mechanizmy kontrolne.
Usługi wspierające (podstawowe)	
Siedliska dla gatunków	Siedliska zapewniają wszystko, co pozwoli przetrwać poszczególnym roślinom lub zwierzętom: żywność, wodę i schronienie. Każdy ekosystem zapewnia różne siedliska, które mogą być istotne dla cyklu życia gatunków. Gatunki migrujące, w tym ptaki, ryby, ssaki i owady, zależą od różnych ekosystemów podczas swoich wędrówek.
Utrzymanie różnorodności genetycznej	Różnorodność genetyczna jest różnorodnością genów między populacjami gatunków i wewnątrz nich. Zróżnicowanie genetyczne ras tworzy podstawę do dobrze przystosowanych odmian uprawnych i puli genów do dalszego rozwoju upraw komercyjnych i zwierząt hodowlanych. Niektóre siedliska mają wyjątkowo dużą liczbę gatunków, które czynią je bardziej zróżnicowanymi genetycznie niż inne i są znane jako zagrożone obszary bioróżnorodności (<i>biodiversity hotspots</i>).
Usługi kulturalne	
Rekreacja (zdrowie psychiczne i fizyczne)	Przemieszczanie się, ruch i uprawianie sportu na terenach zielonych to nie tylko dobra forma ćwiczeń fizycznych, ale także odpoczynek. Tereny zielone odgrywają coraz większą rolę w utrzymaniu zdrowia psychicznego i fizycznego. Ta rola jest coraz bardziej rozpoznawana, pomimo trudności z dokonaniem pomiaru.
Turystyka	Ekosystemy i różnorodność biologiczna odgrywają ważną rolę w wielu rodzajach turystyki, co z kolei przynosi znaczne korzyści ekonomiczne i jest istotnym źródłem dochodów. Turystyka kulturowa i ekologiczna może również edukować ludzi na temat znaczenia bioróżnorodności.

Estetyka i inspiracja dla kultury, sztuki i wzornictwa	Język, wiedza i środowisko naturalne były ściśle związane z historią ludzkości. Różnorodność biologiczna, ekosystemy i naturalne krajobrazy były źródłem inspiracji dla sztuki, kultury i nauki.
Doświadczenie duchowe i poczucie miejsca	W wielu częściach świata naturalne elementy środowiska, takie jak lasy, jaskinie lub góry, uważane są za święte lub mają znaczenie religijne. Natura jest wspólnym elementem wszystkich ważniejszych religii i tradycyjnej wiedzy, a związane z nią zwyczaje są ważne dla stworzenia poczucia przynależności.

Źródło: TEEB in Local Policy (2011), *The Economics of Ecosystems and Biodiversity in Local and Regional Policy and Management*, [w:] H. Wittmer, H. Gundimeda (ed.), Earthscan, London, s. 18-19.

Kolejna klasyfikacja usług środowiskowych (tabela 17), przedstawiona przez E. Kośmickiego, wyodrębnia inne kategorie⁴²⁷:

- świadczenia surowcowe, produkcyjne i transformacyjne,
- świadczenia regulacyjne i utylizacyjne,
- przygotowanie przestrzeni dla antropogenicznego wykorzystania,
- świadczenia informacyjne.

Tabela 17. Klasyfikacja świadczeń przyrody według E. Kośmickiego

Świadczenia surowcowe, produkcyjne i transformacyjne
1. Produkcja tlenu
2. Produkcja wody i jej oczyszczanie
3. Produkcja żywności
4. Pula genowa jako rezerwa elastyczności
5. Zasoby medyczne (lekarstwa, metody lecznicze)
6. Produkcja surowców dla odzieży i dóbr dla gospodarstw domowych
7. Produkcja surowców dla budownictwa i przemysłu
8. Produkcja substancji biochemicznych
9. Przygotowywanie paliw i energii
10. Produkcja pasz i nawozów
Świadczenia regulacyjne i utylizacyjne
1. Ochrona przed szkodliwymi oddziaływaniami kosmicznymi (np. promieniowanie ultrafioletowe)
2. Regulowanie lokalnych i globalnych bilansów energetycznych
3. Regulowanie chemicznej struktury atmosfery
4. Regulowanie chemicznej struktury oceanów
5. Regulowanie klimatu lokalnego i globalnego
6. Regulowanie przepływu wód i ochrony przed powodzią
7. Retencja wód i zaopatrzenie wód podziemnych
8. Zapobieganie erozji gleby
9. Tworzenie próchnicy i utrzymywanie żyzności gleby
10. Pochłanianie energii słonecznej i produkcja biomasy
11. Gromadzenie i recykliczacja substancji organicznych

⁴²⁷ E. Kośmicki, *Zrównoważony rozwój w warunkach globalnych zagrożeń i integracji europejskiej*, [w:] S. Czaja (red.), *Zrównoważony rozwój...*, dz. cyt., s. 236.

12. Gromadzenie i recykliczacja składników pokarmowych 13. Gromadzenie i recykliczacja odpadów antropogenicznych 14. Regulacja biologicznych mechanizmów kontrolnych 15. Utrzymanie przestrzeni życia dla rozmnażania, socjalizacji i mobilności 16. Utrzymanie różnorodności biologicznej 17. Stabilizacja ekosystemów
Przygotowanie przestrzeni dla antropogenicznego wykorzystania
1. Zamieszkiwanie 2. Kultywacja (uprawa roli, hodowla zwierząt, akwakultura) 3. Wykorzystanie energii (m.in. energia wodna) 4. Wypoczynek i turystyka
Świadczenia informacyjne
1. Estetyka przyrody 2. Wzorzec do działania bodźców i wynagradzania 3. Nadawanie sensu i wzorce socjalizacji 4. Rezerwa puli genowej (dla rolnictwa i medycyny) 5. Informacja historyczna 6. Informacja naukowa 7. Wzory dla procesów uczenia

Źródło: E. Kośmicki, Zrównoważony rozwój w warunkach globalnych zagrożeń i integracji europejskiej, [w:] S. Czaja (red.), Zrównoważony rozwój – doświadczenia polskie i europejskie, Europejskie Stowarzyszenie Ekonomistów Środowiska i Zasobów Naturalnych, Biblioteka „Ekonomia i Środowisko” nr 33, Nowa Ruda 2005, s. 236.

Zdecydowanie bardziej uproszczonego podziału usług środowiskowych dokonał A. Michałowski. Podzielił on je na cztery kategorie: materialne, energetyczne, informacyjne i przestrzenne usługi środowiska (w każdej z kategorii znalazły się różnorodne rodzaje usług)⁴²⁸. Następnie poszerzył tę klasyfikację o usługi stabilizacyjne, czyli takie, które integrują wcześniej wymienione⁴²⁹.

Dużo większe trudności, aniżeli przy zdefiniowaniu wspólnej definicji usług środowiskowych, napotykamy podczas oszacowania wartości świadczeń ekosystemów. S.C. Farbe, R. Costanza i M.A. Wilson w warunkach gospodarki rynkowej zarekomendowali miary, które pozwalają na prawidłową wycenę świadczeń ekosystemów. Wartościowa ocena dotyczy⁴³⁰:

- wysokości unikniętych kosztów⁴³¹ (określenie kosztów, które byłyby ponoszone w przypadku braku wykorzystania świadczeń ekosystemów w procesach),
- wysokości kosztów celowych pomniejszonych o korzyści z tytułu przeprowadzenia rachunku ekonomicznego nakładów i korzyści – zastąpienia systemowych rozwiązań wzmocnieniem bądź rekonstrukcją uwarunkowań natu-

⁴²⁸ A. Michałowski, Materialne usługi środowiska..., dz. cyt., s. 54.

⁴²⁹ A. Michałowski, Stabilizacyjne usługi środowiska w świetle założeń ekonomii zrównoważonego rozwoju, *Ekonomia i Środowisko*, 1(41), 2012, s. 36.

⁴³⁰ M. Degórski, Wykorzystanie świadczeń ekosystemów w rozwoju regionów, *Ekonomia i Środowisko*, 1(37), 2010, s. 91-92. Za: S.C. Faber, R. Cortanza, M.A. Wilson, Economic and ecological concepts for valuing ecosystem services, *Ecological Economics*, vol. 41, 2002, p. 375-392.

⁴³¹ Koszty możliwe do uniknięcia to takie, których przyczyną jest coś, na co mamy wpływ.

ralnych (na przykład przywracaniem na obszarach zurbanizowanych funkcji działów wodnych zamiast budowy stacji uzdatniania wody),

- wysokości dochodów komercyjnych związanych z podnoszeniem jakości ekosystemów (na przykład polepszenie jakości wody wpływa na wzrost potencjału hodowlanego ryb, a tym samym tworzy podstawy większych połowów i zwiększania dochodów rybaków),
- wysokości generowanych zysków z wykorzystania świadczeń ekosystemów wynikających z popytu na nie – popyt na uczestnictwo w wykorzystaniu świadczeń ekosystemów może wymagać podróży (konsument jest chętny ponieść koszty podróży, aby móc dostać się do miejsc charakteryzujących się walorami przyrodniczymi i korzystać z określonych świadczeń ekosystemów),
- wysokości generowanych zysków z hedonistycznych zachowań człowieka; popyt na świadczenia może odzwierciedlać cena, jaką ludzie gotowi są zapłacić za określoną grupę towarów (dom nad morzem lub w górach ma wyższą cenę niż w centrum kraju).
- wysokości zysków ze skłonności społeczeństw do korzystania ze świadczeń ekosystemowych w dobrze zachowanym środowisku przyrodniczym.

Często ostateczna wycena świadczeń środowiskowych nie jest możliwa z uwagi na trudność wskazania ostatecznego odbiorcy świadczenia oraz przestrzennego zróżnicowania świadczeń (różnice w świadczeniach ekosystemowych na terenach wiejskich w odniesieniu do terenów zurbanizowanych).

Ilość i jakość świadczeń ekosystemowych wpływają na kształtowanie się warunków i jakości życia człowieka. Problematyka jakości życia jest zagadnieniem, które stanowi przedmiot zainteresowania szeregu nauk: socjologii, psychologii, ekonomii, filozofii, a także statystyki społecznej. Ten niezwykle szeroki interdyscyplinarny charakter jakości życia wiąże się z wielopłaszczyznowym przejawem samorealizacji człowieka. B. Poskrobko „jakość życia” definiuje jako relację zachodzącą między wartościami, stylami życia, a także potrzebami oraz warunkami życia i uważa, że kategorię jakości życia można zobiektywizować za pomocą wskaźników materialnych oraz niematerialnych⁴³². Definicją podkreślającą rolę i ważność środowiska przyrodniczego jest podejście zaprezentowane przez C. Bywalca oraz L. Rudnickiego, którzy wskazują, iż „jakość życia to stan satysfakcji, szczęścia, zadowolenia, płynący z całości kształtu egzystencji, czyli: korzystania ze środowiska przyrodniczego, dobrego stanu zdrowia, pomyślności w życiu, pozycji społecznej, dobrobytu oraz konsumpcji”⁴³³. Z obu przytoczonych definicji wynika, że zarówno ilość, jak i jakość usług środowiskowych wpływają na kształtowanie się jakości życia człowieka, a także gospodarstwa domowego jako podmiotu gospodarczego.

⁴³² B. Poskrobko, Ku ekonomii zrównoważonego rozwoju, [w:] B. Poskrobko (red.), Obszary badań nad trwałym i zrównoważonym rozwojem. Wydawnictwo Ekonomia i Środowisko, Białystok 2007, s. 13.

⁴³³ C. Bywalec, L. Rudnicki, Podstawy ekonomii konsumpcji, Akademia Ekonomiczna w Krakowie, Kraków 1999, s. 26.

4. Uwarunkowania zachowań konsumpcyjnych

Konsument jako wiodący podmiot rynku podejmuje szereg różnorodnych decyzji związanych zarówno z procesem nabywania, jak i konsumowania dóbr i usług. Sam termin „zachowania konsumentów” oznacza czynności i działania związane z dokonywaniem wyboru w procesie zaspokajania potrzeb. Innymi słowy można powiedzieć, że jest to zespół wszelkich działań podejmowanych przez jednostkę, które mają na celu uzyskanie środków konsumpcji oraz wykorzystywanie ich w celu zaspokajania potrzeb⁴³⁴.

W. Wereda wskazuje dwie grupy zachowań nabywców: zachowania racjonalne i nieracjonalne, inaczej określane jako irracjonalne. O ile zachowania racjonalne są z reguły zachowaniami rozważnymi, przemyślanymi, zaplanowanymi, wewnętrznie spójnymi, wykalkulowanymi, zamierzonymi, świadomymi i celowymi, tak w przypadku zachowań nieracjonalnych są one nierozważne i nierozsądne. Zachowania nieracjonalne zamierzone w przeciwieństwie do niezamierzonych są zachowaniami świadomymi i zaplanowanymi⁴³⁵.

Decyzje konsumenta uwarunkowane są szeregiem różnorodnych czynników ekonomicznych i pozaeconomicznych. L. Rudnicki w swoich rozważaniach wyodrębni następujące kategorie⁴³⁶:

1. uwarunkowania wewnętrzne:
 - potrzeby,
 - motywy,
 - postrzeganie,
 - postawy,
 - osobowość,
 - uczenie się,
 - ryzyko związane z zakupem;
2. uwarunkowania zewnętrzne:
 - ekonomiczne
 - » dochody,
 - » ceny,
 - » produkty,
 - » reklama,
 - » punkty sprzedaży;
 - społeczno-kulturowe:
 - » rodzina,
 - » grupy odniesienia,

⁴³⁴ E. Kieźel, Racjonalność w postępowaniu konsumentów (w świetle teorii i wyników badań empirycznych), [w:] E. Kieźel (red.), Racjonalność w zachowaniach polskich konsumentów, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej w Katowicach, Katowice 2005, s. 16.

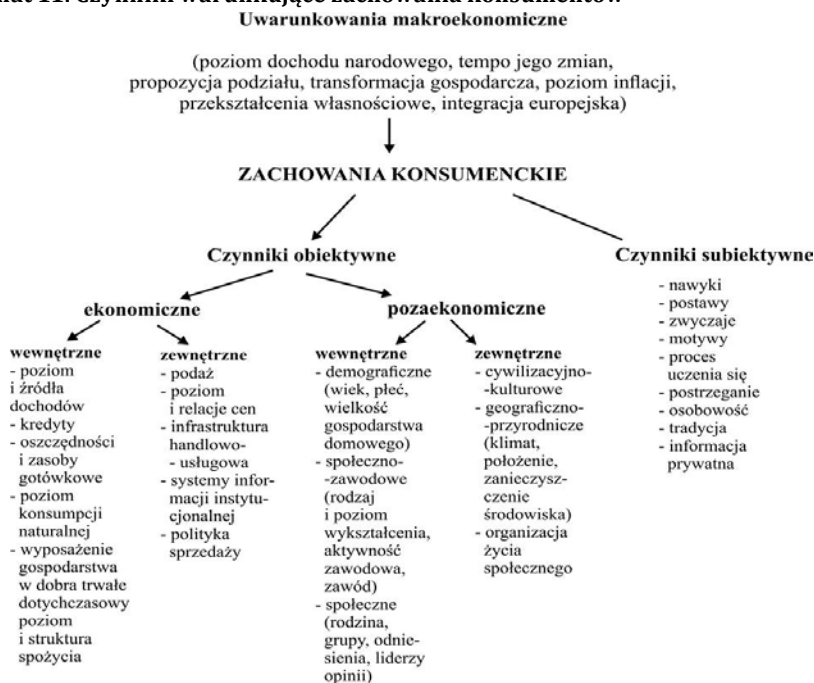
⁴³⁵ W. Wereda, Zarządzanie relacjami z klientami (CRM) a postępowanie nabywców na rynku usług, Difin, Warszawa 2009, s. 128. Za J. Woś (red.), Zachowania konsumenckie – teoria i praktyka, Wydawnictwo AE, Poznań 2003.

⁴³⁶ L. Rudnicki, Zachowania konsumentów na rynku, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa 2000, s. 36-187.

- » liderzy opinii,
- » grupa społeczna,
- » czynniki kulturowe.

Również rozbudowaną charakterystykę czynników kształtujących zachowania konsumentów prezentuje E. Kieźel. Wyróżnia ona uwarunkowania makroekonomiczne obejmujące takie kategorie, jak: poziom dochodu narodowego, tempo jego zmian, poziom inflacji, przekształcenia własnościowe czy integracja europejska (schemat 11). Do makrouwarunkowań wyróżnionych przez Autorkę należałoby dodać jeszcze takie, jak proces globalizacji czy postęp techniczny i technologiczny.

Schemat 11. Czynniki warunkujące zachowania konsumentów

oraz poziomem i strukturą konsumpcji⁴³⁷. Warto wskazać za A. Kusińską, że czynniki kształtujące zachowania konsumentów na rynku kształtują czynniki uniwersalne, kształtujące postawy i decyzje w podobnym kierunku oraz zbliżonym nasileniu w wielu krajach, jak również czynniki specyficzne dla każdego kraju. Wśród czynników uniwersalnych są czynniki demograficzne, ekonomiczne czy też psychologiczne⁴³⁸. Czynnikiem specyficznym zachowań polskich konsumentów w okresie transformacji była np.⁴³⁹:

- mobilność społeczna,
- poziom innowacyjności,
- rozwój usług finansowych zwiększających możliwości nabywcze konsumentów,
- poziom i rozkład dochodów indywidualnych,
- wzrost swobody wyboru wzorców konsumpcji.

Zbliżone specyficzne uwarunkowania zachowań polskich konsumentów dotyczą okresu wejścia Polski do UE. Wówczas wśród najważniejszych czynników wyodrębniono: wysoki poziom mobilności na rynkach pracy państw Unii Europejskiej, zwiększony dostęp do infrastruktury kulturalnej, możliwość uzyskania dofinansowania do prowadzonej działalności gospodarczej, wzrost dochodów w rolnictwie wynikający z uzyskania dopłat. Można uznać, że klasyfikacja A. Kusińskiej ma raczej charakter „makro” i odnosi się do konsumenta jako całości.

Uwarunkowania zachowań konsumpcyjnych gospodarstw domowych będące przedmiotem niniejszej monografii przedstawiają: K. Żelazna, I. Kowalczuk i B. Mikuta. Autorzy wyodrębniają⁴⁴⁰:

1. determinanty w skali „mikro” odnoszące się do konkretnego konsumenta:
 - czynniki demograficzne (płeć, wiek, faza cyklu życia rodziny, liczebność gospodarstwa domowego, miejsce zamieszkania) – odnoszące się do konsumenta i wszystkich członków tworzących gospodarstwo domowe,
 - czynniki fizjologiczno-psychologiczne (stan fizjologiczny, sprawność fizyczna, potrzeby, motyw, postrzeganie i uczenie się, postawy i preferencje, a także cechy osobowościowe),
 - czynniki społeczno-zawodowe (poziom wykształcenia, styl życia, aktywność zawodowa, ilość czasu wolnego, przynależność do grupy społeczno-zawodowej),
 - czynniki ekonomiczne (poziom osiągniętych dochodów, mieszkanie i jego wyposażenie),

⁴³⁷ K. Kuśmierczyk, Ekonomiczne i demograficzne uwarunkowania konsumpcji w regionach, [w:] A. Kusińska (red.), Konsumpcja a rozwój społeczno-gospodarczy regionów w Polsce, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa 2011, s. 31.

⁴³⁸ A. Kusińska, Zachowania polskich konsumentów na rynku w latach dziewięćdziesiątych, [w:] F. Misiąg (red.), Rynek i konsumpcja w transformowanej gospodarce, Instytut Rynku Wewnętrznego i Konsumpcji, Warszawa 2000, s. 117-118.

⁴³⁹ A. Kusińska, Zachowania polskich konsumentów..., dz. cyt., s. 118.

⁴⁴⁰ T. Zalega, Konsumpcja – podstawy teoretyczne, Wydawnictwo Naukowe Wydziału Zarządzania Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2007, s. 56. Za: K. Żelazna, I. Kowalczuk, B. Mikuta, *Ekonomika konsumpcji, elementy teorii*, Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2002.

2. determinanty w skali „makro” (w makrootoczeniu konsumenta):

- czynniki geograficzne (warunki klimatyczne, warunki glebowo-topograficzne, wielkość produkcji rolniczej),
- czynniki gospodarczo-ekonomiczne (ceny dóbr i usług na rynku, podaż dóbr i usług, rozwój gospodarczy kraju),
- czynniki społeczno-kulturowe (grupy społeczne, grupy odniesienia, liderzy opinii, kultura),
- czynniki informacyjno-edukacyjne (informacje rynkowe, wiedza konsumenta).

Zmiany zachodzące w społeczeństwie i w systemach ekonomicznych stwarzają potrzebę poszukiwania i kreowania nowych czynników warunkujących decyzje konsumentów. Tradycyjne metody badawcze pozwalają na budowanie klasyfikacji opierających się na metodach znanych i powszechnie stosowanych. Rozwój nauk społecznych, w tym szczególnie ekonomii, pozwala na poszerzenie jej interdyscyplinarności, czego przykładem jest rozwój ekonomii behawioralnej. Coraz większe wykorzystywanie nowoczesnych metod, takich jak neuromarketing czy neuroekonomia, pozwala na realizację badań zdecydowanie bardziej zaawansowanych. Badania tradycyjne opierają się na badaniach dużych grup i na bazie uzyskiwanych wyników następuje wnioskowanie. Nowoczesne metody w zakresie „neuro” stwarzają możliwość dokonywania badań i analiz na próbach mniejszych, jednakże z wykorzystaniem zdecydowanie kosztowniejszych narzędzi. Przykładem są badania z wykorzystaniem EEG i rezonansu magnetycznego. Realizowane badania w tym zakresie pozwalają już mówić o uwarunkowaniach neurologicznych⁴⁴¹. Uwarunkowania te mogą wiązać się z negatywnym i pozytywnym postrzeganiem. Z dotychczasowych badań wynika, że prawa półkula ludzkiego mózgu związana jest z negatywnymi odczuciami człowieka, odpowiada ona za czynności związane z zagrożeniami i walką o przetrwanie. Lewa półkula natomiast odpowiada za odbiór bodźców pozytywnych (przyjemne odczucia, kreatywność). U osób praworęcznych (zdecydowana większość społeczeństw) występuje większy rozwój lewej półkuli mózgu. Wskazuje to na możliwość zróżnicowanego odbioru bodźców negatywnych i pozytywnych przez mózg człowieka⁴⁴², co w większym lub mniejszym stopniu wpływa na kształtowanie się jego zachowań.

Innym ważnym aspektem kreującym zachowania konsumpcyjne gospodarstw domowych jest dostęp do informacji oraz rozwój społeczeństwa informacyjnego. Szybki i gwałtowny rozwój technologii informacyjnej oraz powszechny już obecnie dostęp konsumentów do niej w zdecydowanym stopniu wpływają na każdy aspekt życia. Rozpowszechnienie i dostęp do Internetu pozwalają konsumentom na uczestniczenie w wirtualnych grupach. Interaktywność w wirtualnym świecie stwarza możliwość wpływania na wygląd i walory nabywanych produktów czy usług. Konsument ma możliwość uzyskania szerokiej wiedzy na temat firm występujących na rynku, ich ofert, dostępności ofert etc. Wiele zalet interaktywnego, wirtualnego

⁴⁴¹ A.K. Pradeep, *Mózg na zakupach. Neuromarketing w sprzedaży*, One Press Exclusive, Helion, Gliwice 2011, s. 183.

⁴⁴² M. Drozdowicz-Bieć, *Psychologiczne uwarunkowania nastrojów konsumentów i propozycja alternatywnego ich pomiaru*, *Prace i Materiały Instytutu Rozwoju Gospodarczego SGH*, 87 (2011), s. 104.

świata obarczonych jest także szeregiem negatywnych konotacji. Potrzeba ciągłego uczestnictwa w tej formie komunikacji może w negatywny sposób wpływać na jednostkę, może powodować pogłębianie się współczesnych stresów cywilizacyjnych⁴⁴³. Z tego względu badania dotyczące zachowań powinny stanowić jeden z elementów otoczenia warunkujących proces decyzyjny gospodarstw domowych.

Tabela 18. Determinanty zachowań konsumentów w ujęciu mikro, mezo i makro

Wyszczególnienie	Mikro	Mezo	Makro
Ekonomiczne (gospodarcze)	Poziom dochodów Poziom oszczędności i kredytów Posiadanie mieszkania, Poziom zasobów gospodarstwa (wyposażenie mieszkania) Poziom zużycia Wyposażanie	Liczba mieszkań Liczba komunalnych w gminie Ceny mieszkań Ceny dóbr i usług na rynku	Podaż dóbr i usług w skali kraju Poziom rozwoju gospodarczego PKB Stopa inflacji i stopa bezrobocia Warunki kredytowe (kredyty konsumpcyjne, hipoteczne), reformy gospodarcze
Demograficzne	Wiek Płeć Liczba osób w gospodarstwie Struktura demograficzna członków gospodarstwa Faza życia gospodarstwa Poziom wykształcenia Stan cywilny Miejsce zamieszkania	Liczba ludności	Instrumenty państwa w zakresie oddziaływania na przyrost naturalny Możliwości edukacyjne
Fizjologiczne	Stan zdrowia, Sprawność fizyczna	Dostęp do służby zdrowia, do infrastruktury sportowej	Programy społeczne na rzecz „dbałości o zdrowie”, profilaktyki
Psychologiczne	Postawy osobowościowe Możliwości w zakresie uczenia się Przekonania Motywacje Postawy	Tradycja	
Społeczne	Przynależność do grupy społecznej Status jednostki	Grupy odniesienia Liderzy opinii Subkultury	

⁴⁴³ W. Wątroba, Społeczeństwo konsumpcyjne, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, Wrocław 2009, s. 131.

Status zawodowy	Aktywność zawodowa Przynależność do grupy społeczno-zawodowej Ambicje zawodowe		
Kulturowe	Wpływ kultury	Dostęp do kultury Wzorce konsumpcji	Dostęp do instytucji kulturalnych
Edukacja i informacja	Wiedza konsumenta Informacje o rynku	Informacja rynkowa	System edukacji konsumenckiej
Wirtualizacja	Dostęp do komputerów i Internetu	Możliwości realizacji zakupów przez Internet	Infrastruktura Ceny dostępu do Internetu
Środowiskowe	Stan pogody Krajobraz Zasoby środowiskowe (gleba, las)	Klimat Gleba Położenie	Stan środowiska Zanieczyszczenia
Czas wolny	Ilość czasu wolnego Sposób zagospodarowania	Infrastruktura umożliwiająca spędzanie czasu wolnego	

Źródło: opracowanie własne.

Analizując szeroki wpływ różnego rodzaju czynników na zachowania konsumenta, można wnioskować o różnej skali ich oddziaływania na zachowania konsumenta, które można ująć w trzech wymiarach: mikro, mezo i makro.

5. Konsumpcja zrównoważona jako przejaw konsumpcji myślącej o środowisku

Zgodnie z definicją Sympozjum w Oslo w 1994 roku zrównoważona konsumpcja i produkcja (SCP) to „wykorzystanie usług i powiązanych produktów, które odpowiadają na podstawowe potrzeby i przynoszą lepszą jakość życia, a jednocześnie minimalizują wykorzystanie zasobów naturalnych i materiałów toksycznych. Jak również emisji odpadów i zanieczyszczeń w całym cyklu życia usługi lub produktu, aby nie narażać na niebezpieczeństwo potrzeb kolejnych pokoleń”⁴⁴⁴. Inna definicja wskazuje, że jest to „wykorzystanie usług i związanych z nimi produktów, które odpowiadają na podstawowe potrzeby i przynoszą lepszą jakość życia przy jednoczesnej minimalizacji wykorzystania zasobów naturalnych i toksycznych materiałów, a także emisji odpadów i zanieczyszczeń w całym cyklu życiowym, aby nie narażać na niebezpieczeństwo przyszłych pokoleń”⁴⁴⁵.

⁴⁴⁴ International Institute on Sustainable Development (1994). Oslo Roundtable on Sustainable Production and Consumption. Defining sustainable consumption, <http://www.iisd.ca/consume/oslo004.html> (dostęp z dnia 13.04.2017).

⁴⁴⁵ UNEP (1999), Report: UNEP International Expert Meeting on Advertising and Sustainable Consumption, Paris 1999, s. 6, www.unep.fr/shared/uploads/events/docs/436_01.pdf (dostęp z dnia

Przez pojęcie zrównoważonej konsumpcji rozumiemy wytwarzanie produktów i usług celem zaspokajania podstawowych potrzeb, a także zapewnienia wyższej jakości życia przy jednoczesnym minimalnym wykorzystaniu zasobów naturalnych, ograniczaniu niepożądanych dostaw. Dodatkowo działalność ta koncentruje się na powstrzymaniu się od produkowania nadmiernych odpadów i zanieczyszczeń. Odnosząc się do definicji zrównoważonego rozwoju, należy stwierdzić, iż zrównoważona konsumpcja to działalność człowieka realizowana bez wyrządzania szkody kolejnym pokoleniom⁴⁴⁶. Asystent Dyrektora Zarządzającego Programu Środowiskowego Organizacji Narodów Zjednoczonych (ang. *Assistant Executive Director United Nations Environment Programme, UNEP*) stwierdza, że „zrównoważona konsumpcja nie polega na spożywaniu mniej, chodzi o spożycie w inny sposób, używając efektywnie i poprawiając jakość życia. Oznacza również dzielenie się bogatych z biednymi⁴⁴⁷”.

Podstawową koncepcją w zrównoważonej konsumpcji jest koncepcja 3R (*reduce, reuse and recycle*) – dotyczy ona zmniejszenia, ponownego wykorzystania i recyklingu. Zmniejszenie oznacza jakikolwiek wysiłek mający na celu zmniejszenie ilości odpadów wytwarzanych bezpośrednio lub pośrednio (np.: zmniejszenie zużycia energii elektrycznej, zmniejszenie wielkości emisji dwutlenku węgla). Ponowne użycie odnosi się do wielokrotnego użycia materialnych rzeczy. Recykling wskazuje na konwersję odpadów po zużyciu do zasobów materialnych lub energii⁴⁴⁸.

Ważnym aspektem w kontekście zrównoważonej konsumpcji jest ekoetykietowanie. Gospodarstwo domowe jest głównym podmiotem w zakresie konsumpcji dóbr i usług, w związku z tym niezbędny jest jasny, czytelny i przejrzysty system komunikacji. Znaczące możliwości informacyjne stwarzają programy ekoetykietowania⁴⁴⁹.

Jednym z ważnych elementów konsumpcji zrównoważonej jest samozaopatrzenie. Produkcja na własne potrzeby (samozaopatrzenie, ang. *subsistence*) odpowiada definicji produkcji gospodarstwa domowego, gdy wytwarzane towary są wykorzystywane w gospodarstwach domowych, które je wyprodukowały⁴⁵⁰. Produkcja gospodarstw domowych (samozaopatrzenie) jest produkcją towarów i usług przez członków gospodarstw na własne potrzeby, wykorzystując swój kapitał i własną nieopłacaną pracę. Towary i usługi produkowane przez gospodarstwa domowe na własne potrzeby obejmują zakwaterowanie, wyżywienie, czystą odzież i opiekę nad dzieckiem. Proces produkcji domowej obejmuje przekształcanie zakupionych produktów pośrednich (na przykład nabytych w supermarketach spożywczych i ener-

11.07.2018).

⁴⁴⁶ A. Kothari, S. Dawar, Sustainable Consumption: An Imperative for India, *Asian Journal of Research in Business Economics and Management*, 4(7)2014, 53-61.

⁴⁴⁷ M. Bentley, Tracking Progress: Implementing sustainable consumption policies. A global review of implementation of the United Nations Guidelines for Consumer Protection (Section G: Promotion of Sustainable Consumption), UNEP and Consumers International, 2004, s. 9.

⁴⁴⁸ K. Abeliotis, Ch. Koniari, E. Sardanou, The profile of the green consumer in Greece, *International Journal of Consumer Studies* 34 (2010) 153-160, s. 153-154.

⁴⁴⁹ M.J. Welfens, J. Wiśniewski, Wybrane problemy zrównoważonej konsumpcji, *Ekonomia i Środowisko*, 2005, nr 2 (28), s. 36.

⁴⁵⁰ D. Ironmonger, Household Production and the Household Economy, Research Paper. University of Melbourne, Australia, 2000, s. 5.

gii elektrycznej) w końcowe towary konsumpcyjne (posiłki i czyste ubrania). Gospodarstwa domowe wykorzystują kapitał własny (sprzęt kuchenny, stoły i krzesła, kuchnię i jadalnię) i własną pracę (godziny spędzone na zakupach, gotowaniu, praniu i prasowaniu)⁴⁵¹.

Gospodarstwa, które koncentrują się głównie w swojej produkcji na samozaopatrzeniu, określone zostały jako gospodarstwa samozaopatrzeniowe. Podmioty te charakteryzują się tym, iż więcej niż połowę własnej produkcji przeznaczają na samozaopatrzenie rodziny⁴⁵². Zazwyczaj są to podmioty niewielkie obszarowo, posiadające inne, pozarolnicze źródła utrzymania⁴⁵³.

Samozaopatrzenie w żywność na obszarach wiejskich stanowi istotny element konsumpcji w wiejskich gospodarstwach domowych, szczególnie tych, które realizują produkcję rolną. Natomiast produkcja żywności w miastach może przybierać różne formy, w tym ogrody przydomowe, ogrody na dachu, parapety w domach, miejskie ogrody. Wybór metod produkcji będzie się różnić ze względu na okoliczności każdego z gospodarstwa, a także preferencji społeczność lokalnej. Rolnictwo miejskie może zwiększyć dostęp do zdrowego i pożywnego jedzenia⁴⁵⁴.

Spożywanie żywności uzyskiwanej w ramach samozaopatrzenia jest niezwykle korzystne dla gospodarstw zarówno ze względów finansowych, jak i zdrowotnych. Jednakże pomimo znaczących zalet tego rodzaju żywności, jej pozyskiwanie wiąże się ze znacznymi ograniczeniami, takimi jak chociażby pozyskanie ziemi (np. do uprawy warzyw owoców), posiadanie zabudowań gospodarczych do hodowli zwierząt czy odpowiednia ilość czasu umożliwiająca zajmowanie się taką formą pozyskiwania żywności⁴⁵⁵.

Samozaopatrzenie konsumpcji zrównoważonej jest pojęciem wąskim; wiąże się z zakupem, użytkowaniem i usuwaniem produktów i usług. Natomiast zrównoważony styl życia jest pojęciem zdecydowanie szerszym. Obejmuje bowiem działania takie, jak: relacje międzyludzkie, zajęcia rekreacyjne, sport i edukację, a także – ale nie wyłącznie – zużycie materiałów. Styl życia jest oparty na przeszłych i obecnych wzorcach konsumpcji i produkcji, które są przeplatane codziennymi wyborami i praktykami ludzi⁴⁵⁶.

Zmiany zachodzące w podejściu ekonomistów do zagadnień związanych z konsumentem i gospodarstwem domowym mają swoje odzwierciedlenie w prowadzonych interdyscyplinarnych badaniach i analizach. Ekonomia behawioralna, jej me-

⁴⁵¹ D. Ironmonger, *Household Production...*, dz. cyt., s. 3.

⁴⁵² J. Zegar, *Kwestia gospodarstw samozaopatrzeniowych w Polsce*, *Wieś i Rolnictwo*, 1, 2007, s. 33-57.

⁴⁵³ M. Halamska, *Drobne gospodarstwa i ich właściciele na polskiej wsi. Refleksje socjologiczne*, *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, Lublin-Polonia*, vol. XXXVI, 2, 2011, s. 117.

⁴⁵⁴ S.S. Grewal, P.S. Grewal, *Can cities become self-reliant in food?* *J. Cities* (2011), doi:10.1016/j.cities.2011.06.003 (dostęp z dnia 12.10.2018).

⁴⁵⁵ R. Głowicka-Wołoszyn, A. Kozera, J. Stanisławska, *Zjawisko samozaopatrzenia w gospodarstwach domowych według klasy miejscowości zamieszkania w aspekcie zrównoważonej konsumpcji*, *Journal of Agribusiness and Rural Development*, 3(37)2015, 397-406, s. 402.

⁴⁵⁶ S. Breukers, O. Mont, M. Paukovic, R. Mourik, *Sustainable Lifestyles: Today's Facts & Tomorrow's Trends*, The research leading to these results has received funding from the European Union's Seventh Framework Programme (FP7 SSH-2010-4) under grant agreement n° 263962, 2011-2012, s. 9. Za: O. Mont (2007), *Concept paper for the International Task Force on Sustainable Lifestyles*. Third International Expert Meeting on Sustainable Consumption and Production, Stockholm, 26-29.

tody badawcze i wykorzystywane narzędzia stanowią jeden z elementów zmiany podejścia. Kolejnym krokiem w poszukiwaniu nowoczesnych rozwiązań i podejść jest chociażby neuroekonomia. Wykorzystanie takich narzędzi, jak np.: elektroencefalografia (EEG), tomografia mózgu (CAT i CT), rezonans magnetyczny (MRI) czy funkcjonalny rezonans magnetyczny (fMRI), pozwoli na wprowadzanie w ekonomii mikroekonomicznych podstaw makroekonomii. Neuroekonomia stwarza warunki badania różnorodnych zachowań jednostek, wnioski zaś dotyczą działań i funkcjonowania grupy. Stanowi to ogromną szansę na ciekawe i nowe zadania neuroekonomii⁴⁵⁷. Neuroekonomiczne metody badań określa się mianem „próby topograficznego odwzorowania myśli”, bowiem starają się one w sposób graficzny przedstawić zmiany, jakie zachodzą w mózgu pod wpływem dostarczanych jednostce informacji. Neuroekonomia jako nauka wchodzi w skład ekonomii behawioralnej, a szczególnie zalicza się ją do mikroekonomii behawioralnej⁴⁵⁸.

Neuroekonomia w swoich badaniach wykorzystuje metody badawcze szeregu nauk, w tym neurologii, biologii, fizyki, chemii, psychiatrii, psychologii oraz ekonomii. Ta szeroka interdyscyplinarność umożliwia wysoki poziom poznania rzeczywistości gospodarczej, co w konsekwencji pozwala na budowę prognostycznych modeli ekonomicznych. Formuła interdyscyplinarnych badań umożliwia budowanie nowoczesnej teorii podejmowania decyzji jednostek i decyzji grupowych będącej fundamentem współczesnej mikroekonomii i makroekonomii⁴⁵⁹.

Innym obszarem badań odnoszącym się do konsumpcji, konsumenta i jego zachowań jest neuromarketing. Neuromarketing to proces badania reakcji zachodzących w mózgu konsumentów w celu odkrycia ich reakcji na konkretne przekazy promocyjne i produkty. Działania te poprzedzają rozwój nowych kampanii reklamowych i budowę wizerunku marki⁴⁶⁰.

⁴⁵⁷ M. Noga, Powstanie neuromakroekonomii..., dz. cyt., s. 240.

⁴⁵⁸ L. Drenda, Neuroekonomia a problemy etyczne, *Współczesne Problemy Ekonomiczne. Globalizacja. Liberalizacja. Etyka*, 13/2016, s. 173.

⁴⁵⁹ M. Noga, Neuroekonomia a paradygmat ekonomii głównego nurtu, *Studia i Prace WNEIZ US* 50/2/2017, s. 104.

⁴⁶⁰ Neuromarketing, Collins Dictionary, <http://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/neuromarketing> (dostęp z dnia 16.07.2018).

Perspektywa makroregionalna w analizie funkcjonowania gospodarstw domowych

1. Powierzchnia i ludność

Pojęcie „region” jest terminem o wielorakim znaczeniu. „Dla ekonomisty region to przede wszystkim obszar o określonej specjalizacji gospodarczej, będącej wynikiem sposobu wykorzystania wewnętrznych i zewnętrznych zasobów ekonomicznych oraz przepływu czynników wzrostu: kapitału, siły roboczej, technologii, informacji i in.⁴⁶¹”. R. Domański zwraca uwagę na kwestie środowiskowe i stwierdza, że region ekonomiczny to: „ukształtowany lub kształtujący się układ ekonomiczny, którego elementy powiązane są między sobą i ze środowiskiem przyrodniczym relacjami współwystępowania i współzależności, a z otoczeniem zewnętrznym – relacjami współzależności o dużym nasileniu”⁴⁶².

Najczęściej region rozpatrujemy w różnej skali przestrzennej. Regionem może być zarówno część kraju, cały kraj, jak i grupa krajów (tzw. region międzynarodowy)⁴⁶³.

Podział według Klasyfikacji Jednostek Terytorialnych do Celów Statystycznych (ang. *Nomenclature of Territorial Units for Statistics, NUTS*) został wprowadzony w Polsce 26 listopada 2005 roku z wejściem w życie rozporządzenia Parlamentu

⁴⁶¹ A. Szewczuk, Rozwój lokalny i regionalny – główne determinanty, [w:] A. Szewczuk, M. Kogut-Jaworska, M. Ziolo, Rozwój lokalny i regionalny. Teoria i praktyka, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa 2011, s. 15.

⁴⁶² R. Domański, Kształtowanie otwartych regionów ekonomicznych, Wydawnictwo PWE, Warszawa 1972, s. 7.

⁴⁶³ Często używa się określeń takich, jak: megaregion, makroregion, region, mezoregion, subregion, mikroregion. Zob. K. Dyjach, Zróżnicowanie rozwojowe jako kryterium klasyfikacji typologicznej regionów, *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, sectio H, Oeconomia* 46/2, 2012, s. 59. Za: W. Kosiedowski, Regiony Europy Środkowo-Wschodniej w procesie integracji ze szczególnym uwzględnieniem wschodniego pogranicza Unii Europejskiej, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2008.

Europejskiego i Rady⁴⁶⁴ zmieniającego wcześniejsze rozporządzenie w sprawie ustalenia wspólnej Klasyfikacji Jednostek Terytorialnych do Celów Statystycznych (NUTS) z powodu przystąpienia Czech, Estonii, Cypru, Łotwy, Litwy, Węgier, Malty, Polski, Słowenii i Słowacji do Unii Europejskiej⁴⁶⁵. Od 1 stycznia 2018 roku w Polsce funkcjonuje 97 jednostek NUTS⁴⁶⁶:

- NUTS 1 – makroregiony (grupujące województwa) – 7 jednostek;
- NUTS 2 – regiony (województwa lub ich części) – 17 jednostek;
- NUTS 3 – podregiony (grupujące powiaty) – 73 jednostki.

Ze względu na zajmowaną powierzchnię dominują zdecydowanie trzy makroregiony: północno-zachodni, wschodni i północny. Każdy z nich obejmuje obszar powyżej 60 tys. km². Jednocześnie są to makroregiony o najniższym wskaźniku gęstości zaludnienia (tabela 19). Na terenie makroregionu wschodniego wynosi on jedynie 86 osób na 1 km². Wielkość ta w przypadku makroregionu południowego kształtuje się na poziomie 289 osób na 1 km². Poziom ten wskazuje na znaczące różnice występujące na terenie Polski, co w znaczącej mierze wiąże się między innymi z dominującym rodzajem działalności w poszczególnych makroregionach.

Mapa 1. Podział terytorialny Polski na makroregiony (NUTS 1)

Źródło: <http://stat.gov.pl/statystyka-regionalna/jednostki-terytorialne/klasyfikacja-nuts/klasyfikacja-nuts-w-polsce/> (dostęp z dnia 14.11.2018).

⁴⁶⁴ Rozporządzenie (WE) nr 1888/2005 Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 26 października 2005 roku zmieniające rozporządzenie (WE) nr 1059/2003 w sprawie ustalenia wspólnej klasyfikacji Jednostek Terytorialnych do Celów Statystycznych (NUTS) z powodu przystąpienia Republiki Czeskiej, Estonii, Cypru, Łotwy, Litwy, Węgier, Malty, Polski, Słowenii i Słowacji do Unii Europejskiej.

⁴⁶⁵ http://stat.gov.pl/statystyka-regionalna/jednostki-terytorialne/klasyfikacja-nuts/klasyfikacja-nuts-w-polsce/#_ftn1 (dostęp z dnia 14.11.2018).

⁴⁶⁶ Tamże.

Makroregion południowy jest najbardziej zaludnioną jednostką terytorialną wśród jednostek NUTS 1. Zamieszkuje go 7 939,6 tys. osób, co stanowi 20% ludności całego kraju. Najmniejsze pod względem liczby ludności są makroregiony: centralny i południowo-zachodni – zamieszkuje je odpowiednio 9,7% i 10,1% ludności Polski. Większy niż średnia dla Polski udział osób w wieku poprodukcyjnym jest szczególnie widoczny w makroregionie centralnym, gdzie osoby w wieku poprodukcyjnym stanowią 22,8% ludności. Jednocześnie jest to obszar charakteryzujący się najwyższym odsetkiem osób powyżej 65 roku życia – 18,7%, oraz najniższym poziomem przyrostu naturalnego⁴⁶⁷ na 1000 ludności wynoszącym (-2,9‰, co oznacza, iż na każde 1000 osób populacja zmniejszyła się o blisko 3 osoby). Wskazuje to na potrzebę podjęcia długofalowych działań w zakresie poprawy sytuacji związanej ze strukturą demograficzną ludności makroregionu (tabela 19).

Tabela 19. Wybrane statystyki charakteryzujące makroregiony pod względem terytorialnym i demograficznym (w 2017 roku)

Wyszczególnienie	Makroregion						
	południowy	północno-zachodni	południowo-zachodni	północny	centralny	wschodni	mazowiecki
Powierzchnia [km ²]	27 516	66 706	29 359	60 455	29 930	63 155	35 558
Gęstość zaludnienia [liczba osób na 1 km ²]	289	93	133	97	124	86	151
Ludność [w tys. osób]	7 939,6	6 211,6	3 892,6	5 841,1	3 724,0	5 440,0	5 384,6
Ludność w wieku nieprodukcyjnym na 100 osób w wieku produkcyjnym	63,3	62,8	62,5	62,5	65,7	61,7	66,4
Ludność w wieku przedprodukcyjnym [w %]	17,8	18,5	16,7	18,7	16,8	17,9	18,9
Ludność w wieku produkcyjnym [w %]	61,2	61,4	61,6	61,5	60,4	61,9	60,1
Ludność w wieku poprodukcyjnym [w %]	21,0	20,0	21,8	19,7	22,8	20,3	21,0
Odsetek osób w wieku 65 lat i więcej [w %]	17,2	16,2	17,7	16,0	18,7	16,7	17,2
Przyrost naturalny na 1000 ludności (w ‰)	0,0	0,9	-1,4	1,0	-2,9	-0,1	0,9
Współczynnik dzietności ⁴⁶⁸ (liczba dzieci)	1,45	1,50	1,34	1,49	1,36	1,38	1,57

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych pochodzących z Banku Danych Lokalnych.

⁴⁶⁷ Przyrost naturalny jest to różnica między liczbą urodzeń żywych a liczbą zgonów w danym okresie.

⁴⁶⁸ Współczynnik dzietności oznacza liczbę dzieci, które urodziłyby przeciętnie kobieta w ciągu całego okresu rozrodczego (15-49 lat) przy założeniu, że w poszczególnych fazach tego okresu rodziłyby z intensywnością obserwowaną w badanym roku, tzn. przy przyjęciu cząstkowych współczynników płodności z tego okresu za niezmiennie.

Znaczący udział osób w wieku poprodukcyjnym⁴⁶⁹ – 21,8%, przy jednocześnie wyższym udziale osób w wieku produkcyjnym⁴⁷⁰ występuje także w makroregionie południowo-zachodnim. W makroregionach wschodnim i północnym obserwujemy niższy niż w skali kraju udział osób w wieku poprodukcyjnym (w skali kraju 20,8%) i wyższy lub zbliżony udział osób w wieku przedprodukcyjnym (w skali kraju 18,0%). W makroregionach: mazowieckim i północno-zachodnim w 2017 roku na 100 kobiet w wieku rozrodczym (15-49 lat) przypadało odpowiednio 150 i 157 urodzonych dzieci, podczas gdy w makroregionach południowo-zachodnim i centralnym – jedynie 134 i 136 urodzonych dzieci. Makroregiony południowo-zachodni i centralny charakteryzują się także najniższym udziałem ludności w wieku przedprodukcyjnym – odpowiednio 16,7% i 16,8%.

Zmiany zachodzące w strukturze ludności odzwierciedla współczynnik zawieranych małżeństw, rozwodów i separacji. Współczynniki prezentowane są w tabeli 20.

Tabela 20. Współczynnik małżeństw, rozwodów i separacji na 1000 ludności w Polsce w latach 2008-2017 (w ‰)

Rok	Makroregion						
	południowy	północno-zachodni	południowo-zachodni	północny	centralny	wschodni	mazowiecki
Zawarte małżeństwa na 1000 ludności							
2008	6,7	7,1	6,5	7,1	6,5	6,7	6,5
2009	6,7	6,8	6,2	6,8	6,3	6,6	6,4
2010	6,1	5,9	5,6	5,9	5,8	6,1	5,8
2011	5,5	5,3	5,2	5,4	5,1	5,6	5,2
2012	5,4	5,3	5,2	5,3	5,1	5,5	5,1
2013	4,9	4,7	4,5	4,6	4,4	4,9	4,5
2014	5,0	4,9	4,7	4,9	4,6	5,2	4,7
2015	5,0	5,0	4,6	5,0	4,6	5,1	4,8
2016	5,2	5,1	4,8	5,1	4,7	5,1	5,0
2017	5,1	5,1	4,8	5,1	4,7	5,0	5,1
Rozwody na 1000 ludności							
2008	1,8	1,9	2,0	1,8	1,4	1,1	1,8
2009	1,6	1,8	2,1	1,9	1,6	1,3	1,7
2010	1,5	1,6	1,9	1,8	1,5	1,2	1,6
2011	1,7	1,8	1,9	1,9	1,4	1,3	1,7

⁴⁶⁹ Wiek dla mężczyzn – 65 lat i więcej, dla kobiet – 60 lat i więcej.

⁴⁷⁰ Wiek zdolności do pracy: dla mężczyzn wiek 18-64 lata, dla kobiet – 18-59 lat.

2012	1,7	1,8	1,9	1,7	1,7	1,3	1,7
2013	1,6	1,8	1,9	1,9	1,5	1,5	1,7
2014	1,6	1,8	1,9	1,7	1,7	1,4	1,8
2015	1,6	1,8	1,8	2,0	1,5	1,5	1,8
2016	1,6	1,8	1,7	1,8	1,6	1,4	1,6
2017	1,6	1,8	1,9	1,8	1,7	1,4	1,7
Separacje na 1000 ludności*							
2010	0,09	0,05	0,05	0,07	0,09	0,07	0,06
2011	0,10	0,06	0,05	0,07	0,07	0,08	0,07
2012	0,09	0,64	0,04	0,06	0,07	0,06	0,06
2013	0,07	0,04	0,04	0,06	0,06	0,06	0,06
2014	0,06	0,04	0,05	0,05	0,06	0,05	0,04
2015	0,06	0,04	0,03	0,05	0,06	0,05	0,04
2016	0,05	0,04	0,04	0,04	0,04	0,05	0,03
2017	0,05	0,03	0,04	0,04	0,04	0,05	0,03

*brak danych dla lat 2008-2009

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych pochodzących z Banku Danych Lokalnych.

Liczba nowo zawieranych związków małżeńskich na przestrzeni ostatnich 10 lat sukcesywnie spada – w 2008 roku współczynnik małżeństw wyniósł 6,8‰, podczas gdy w 2017 roku wyniósł 5,0‰. Na zawarcie małżeństwa decyduje się z każdym rokiem coraz mniej par. Chociaż tendencja spadkowa miała miejsce we wszystkich makroregionach, to jednak skala tych zmian w poszczególnych makroregionach była różna (tabela 20). Niekorzystne tendencje dotyczą nie tylko liczby zawieranych małżeństw, lecz także liczby rozwodów. Szacuje się, że w 2017 roku w naszym kraju rozwiodło się znacznie więcej par niż w roku poprzednim. Współczynnik rozwodów (liczony na 1000 ludności) nie zmienił się i wyniósł 1,7‰.

Jednakże w odniesieniu do poszczególnych makroregionów dostrzec można pewne różnice. I tak w makroregionie wschodnim można zaobserwować w analizowanym okresie wzrost współczynnika rozwodów z 1,1‰ w 2008 roku do 1,4‰ w 2017 roku. Podobna tendencja wystąpiła w makroregionie centralnym. Skoro mowa o różnicach, w 2017 roku najwyższe współczynniki rozwodów odnotowano w makroregionie południowo-zachodnim, najniższe zaś w makroregionie wschodnim. Co roku odnotowuje się też przypadki separacji, ale ich skala w porównaniu z rozwodami jest zdecydowanie mniejsza. W skali kraju są to wielkości na poziomie 0,07-0,09‰ (na 1000 mieszkańców) w roku 2017. Na przestrzeni omawianych dziesięciu lat wielkość ta tylko nieznacznie się zmieniała.

Obserwując natężenie zjawisk demograficznych, trudno jednoznacznie stwierdzić, w którym z makroregionów sytuacja demograficzna jest najbardziej korzystna. Można jednak zauważyć, iż zdecydowanie najbardziej niekorzystna jest w przypadku makroregionu południowo-zachodniego i centralnego, gdyż poza najniższym

udziałem ludności w wieku przedprodukcyjnym wyróżniają się one najwyższym udziałem ludności w wieku poprodukcyjnym.

2. Rynek pracy – charakterystyka

Struktura ludności w podziale na grupy osób w wieku przedprodukcyjnym, produkcyjnym i poprodukcyjnym wiąże się bezpośrednio z zagadnieniem rynku pracy. W poszukiwaniu instrumentów rozwoju regionów istotne jest zdiagnozowanie czynników endogenicznych i egzogenicznych. Jednym z najistotniejszych jest kapitał ludzki. Sytuacja na rynku pracy w Polsce została zdiagnozowana w oparciu o współczynnik aktywności zawodowej⁴⁷¹, wskaźnik zatrudnienia⁴⁷², jak również liczbę miejsc pracy. Wartości zmiennych charakteryzujące rynek pracy w makroregionach przedstawia tabela 21.

Tabela 21. Wybrane charakterystyki rynku pracy według makroregionów (w 2017 roku)

Wyszczególnienie	Makroregion						
	południowy	północno-zachodni	południowo-zachodni	północny	centralny	wschodni	mazowiecki
Współczynnik aktywności zawodowej	54,6	56,9	56,0	56,0	56,5	55,7	60,1
Wskaźnik zatrudnienia wg wieku produkcyjnego	52,3	54,8	53,5	53,0	53,5	51,7	57,2
Pracujący na 1000 ludności	256	251	255	229	226	197	305
Stopa bezrobocia rejestrowanego	5,2	5,2	6,1	8,5	7,4	9,1	5,6
Liczba nowo utworzonych miejsc pracy na 1000 mieszkańców	18,7	18,8	18,2	13,9	15,1	12,9	27,9
Liczba zlikwidowanych miejsc pracy na 1000 mieszkańców	6,9	6,9	6,1	5,9	5,6	5,2	11,0

⁴⁷¹ Współczynnik aktywności zawodowej informuje o stosunku osób aktywnych zawodowo (tzn. pracujących i bezrobotnych) w danym wieku (najczęściej jest to 15-64 lub 15+) do ogółu ludności w tym wieku.

⁴⁷² Wskaźnik zatrudnienia obliczono jako procentowy udział pracujących danej kategorii w ogólnej liczbie ludności danej kategorii wyróżnionej ze względu na płeć i wiek. Wiek produkcyjny to wiek zdolności do pracy; obejmuje mężczyzn w wieku 18-64 lata i kobiety w wieku 18-59 lat.

Oferty pracy dla osób niepełnosprawnych na 1000 bezrobotnych niepełnosprawnych	80	48	62	42	68	26	49
Przeciętne miesięczne wynagrodzenia brutto w relacji do średniej krajowej (Polska=100)	97,8	90,7	100,6	91,3	90,1	87,1	122,0
Osoby, którym decyzją przyznano świadczenia pomocy społecznej na 10 tys. ludności [osoby]	297,5	369,3	295,5	497,6	418,8	435,5	315,5
Poszkodowani w wypadkach przy pracy [ogółem na 1000 pracujących]	6,5	7,9	8,7	7,6	6,5	6,6	4,7

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych pochodzących z Banku Danych Lokalnych.

Najwyższą liczbą ludności aktywnej zawodowo (określaną też jako podaż pracy lub siła robocza) charakteryzuje się makroregion mazowiecki, w którym na każde 100 osób, które ukończyły 15 lat, 60 osób było aktywnych zawodowo, czyli miało pracę lub jej poszukiwało. W przypadku pozostałych makroregionów liczba osób aktywnych zawodowo kształtowała się znacznie poniżej wielkości odnotowanych w makroregionie mazowieckim – od blisko 55 osób w południowym makroregionie do blisko 57 osób w makroregionie północno-zachodnim. Oznacza to, iż sytuacja na rynku pracy była zdecydowanie korzystniejsza w makroregionie mazowieckim.

Analizując poziom zatrudnienia jedynie w stosunku do liczby ludności w wieku produkcyjnym, obserwujemy, że zdecydowanie najwięcej osób pracujących w wieku produkcyjnym było w makroregionie mazowieckim (57,2 osoby na 100 osób w wieku 15-60/65 lat). Drugim makroregionem o wysokim poziomie pracujących był makroregion południowy. Z kolei najniższy poziom zatrudnienia osób w wieku produkcyjnym (51,7 osób) zanotował makroregion wschodni. Makroregion wschodni był regionem o najwyższej stopie bezrobocia (9,1%). Na tle makroregionów południowego i północno-zachodniego była ona wyższa o 3,9 punktu procentowego. Nieznacznie niższy poziom stopy bezrobocia wystąpił w makroregionie północnym (8,5%).

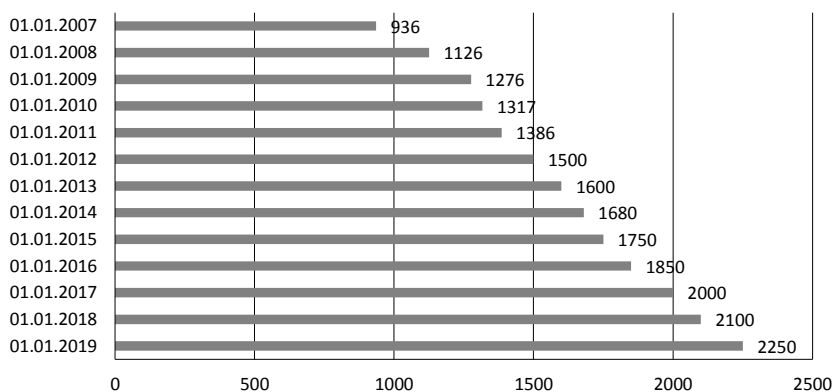
Zdecydowanie korzystniej ze względu na liczbę nowoutworzonych miejsc pracy kształtowała się sytuacja na rynku pracy w makroregionach: północno-zachodnim i południowym, w których utworzono w 2017 roku, odpowiednio 18,8 i 18,7 miejsc pracy na 1000 mieszkańców). Jednakże najlepsza sytuacja była w makroregionie mazowieckim, w którym liczba nowo utworzonych miejsc pracy na 1000 mieszkańców kształtowała się na poziomie 27,9. Makroregiony wschodni i północny to obszary o najmniejszej liczbie nowo powstałych miejsc pracy w przeliczeniu na 1000 mieszkańców (odpowiednio 12,9 oraz 14,0). Odnosząc się natomiast do liczby likwidowanych miejsc pracy w przeliczeniu na 1000 mieszkańców, wśród makroregionów dominuje makroregion mazowiecki – 11,0.

Ważną kwestią w obecnej sytuacji spadku bezrobocia, rosnącego popytu na pracę i niedoboru siły roboczej/pracowników jest aktywizacja społeczna osób biernych zawodowo. Wśród osób pozostających poza rynkiem pracy są między innymi osoby niepełnosprawne. Niestety, liczba ofert pracy dla osób niepełnosprawnych jest niewielka. W 2017 roku w siedmiu makroregionach na 1000 bezrobotnych niepełnosprawnych przypadało jedynie od 26 do 80 ofert. Regionem, który stwarzał największe możliwości podjęcia zatrudnienia przez osoby niepełnosprawne, był makroregion południowy (80 ofert), natomiast zdecydowanie najmniej korzystna sytuacja wystąpiła w makroregionie wschodnim (26 ofert). Niski stopień zatrudnienia tej grupy na otwartym rynku pracy świadczy o niskim poziomie integracji społecznej osób niepełnosprawnych.

Pozytywnym trendem zauważalnym na rynku pracy jest malejąca liczba wypadków przy pracy. Na 1000 pracujących (poza gospodarstwami indywidualnymi w rolnictwie) w 2017 roku wypadkom przy pracy uległo blisko 7 pracowników (6,8), podczas gdy w 2011 roku – 8 pracowników. Liczba wypadków jest zróżnicowana w zależności od sekcji gospodarki; najniższą ich liczbę odnotowano w sekcji „informacja i komunikacja” (1,3 osób poszkodowanych na 1000 pracujących), najwyższą zaś w sekcjach: „dostawa wody, gospodarowanie ściekami i odpadami, rekultywacja” (16,5 osób) oraz „górnictwo i wydobywanie” (15,8 osób)⁴⁷³. W regionach wskaźnik wypadkowości kształtował się następująco: najniższy był w makroregionie mazowieckim – 4,7 poszkodowanych na 1000 pracujących, najwyższy zaś w makroregionie południowo-zachodnim (8,7).

Źródło wzrostu gospodarczego makroregionów to akumulacja kapitału, która jest ściśle związana ze wzrostem produktywności pracy, a co za tym idzie – realnych wynagrodzeń. Jedną z kategorii płacy jest płaca minimalna definiowana jako najniższe dopuszczalne wynagrodzenie za pracę najemną realizowaną na podstawie umowy o pracę.

Wykres 1. Wysokość minimalnego wynagrodzenia w latach 2007-2019

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych <https://www.pit.pl> (dostęp z dnia 21.12.2018).

⁴⁷³ Wypadki przy pracy w 2017 r. Informacje statystyczne, Główny Urząd Statystyczny w Gdańsku Warszawa, Gdańsk 2018, s. 13.

Na przestrzeni lat 2007-2019 można zaobserwować coroczny wzrost wysokości płacy minimalnej (wykres 1). Zdecydowanie największy wzrost nastąpił w roku 2008 w porównaniu do 2007 (20%). W roku 2017 wysokość płacy minimalnej wynosiła 2000 zł i była wyższa w porównaniu do 2016 o 150 zł. Przeciętne miesięczne wynagrodzenie brutto w gospodarce narodowej w kraju wyniosło w 2017 roku 4271,51 zł. Najniższe przeciętne miesięczne wynagrodzenie brutto w relacji do średniej krajowej (Polska=100), zaobserwowano na poziomie regionów w makroregionie wschodnim (było niższe o 38% od średniej krajowej), najwyższe zaś w makroregionie mazowieckim (było wyższe o 67,1% od średniej krajowej).

Analizując sytuację na rynku pracy w poszczególnych regionach, można zaobserwować, iż najbardziej korzystna jest w makroregionie mazowieckim z uwagi między innymi na fakt przynależności do regionu Warszawy, ośrodka skupiającego usługi i przemysł. Równie korzystna sytuacja na rynku pracy kształtuje się w makroregionie południowym, w którym występuje najniższa stopa bezrobocia (5,2%), wysoki poziom przeciętnego miesięcznego wynagrodzenia brutto w relacji do średniej krajowej czy też wyższa niż w innych regionach liczba nowo tworzonych miejsc pracy. Makroregionem o zdecydowanie odwrotnej sytuacji na rynku pracy jest makroregion wschodni, utworzony przez województwa: lubelskie, podkarpackie i podlaskie. Jest to makroregion typowo peryferyjny, o charakterze rolniczym. Makroregion charakteryzuje najwyższy poziom bezrobocia (9,1%), jak również najniższy współczynnik aktywności zawodowej (55,7). Zmiany zachodzące od początku przemian systemowych dążące do wyrównywania szans rozwojowych w poszczególnych regionach w Polsce zdecydowanie poprawiły sytuację na tym obszarze, chociaż dysproporcji nie udało się w pełni ograniczyć.

3. Środowisko przyrodnicze i jego ochrona – podstawowe dane

Jednym z istotnych elementów budujących naszą świadomość ekologiczną jest pozyskana wiedza o środowisku przyrodniczym, a także możliwość obcowania z przyrodą. W odniesieniu do wiejskich gospodarstw domowych to obcowanie jest zdecydowanie prostsze i pełniejsze, niż ma to miejsce w przypadku mieszkańców miast. Jednym z elementów poddanych analizie środowiskowej w kontekście charakterystyki makroregionów jest udział obszarów prawnie chronionych w powierzchni ogółem. Najwyższy udział tych terenów wystąpił w makroregionach: południowym (39,1%), północnym (38,0%) i centralnym (37,4%). Natomiast makroregion południowo-zachodni jest obszarem, w którym udział obszarów prawnie chronionych w powierzchni jest najniższy i kształtuje się na poziomie 21,5 % (tabela 22).

Tabela 22. Wybrane dane charakteryzujące kwestie środowiskowe w makroregionach (rok 2017)

Wyszczególnienie	Makroregion							
	południowy	północno-zachodni	południowo-zachodni	północny	centralny	wschodni	mazowiecki	
Udział obszarów prawnie chronionych w powierzchni ogółem [%]	39,1	29,7	21,5	38,0	37,4	31,8	29,7	
Obszary Natura 2000	obszary specjalnej ochrony ptaków (OSO) [% powierzchni ogółem]	7,1	20,9	10,5	18,2	2,1	22,5	12,1
	specjalne obszary ochrony siedlisk (SOO) [% powierzchni ogółem]	8,9	13,1	13,0	8,7	7,0	16,8	5,4
Udział gruntów leśnych w powierzchni ogółem [%]	30,7	35,1	29,7	31,3	23,7	30,0	23,5	
Gospodarka ściekowa i ochrona wód, sieć kanalizacyjna-odprowadzająca ścieki [km]	485,8	288,4	232,8	260,4	194,9	326,5	269,0	
Ekonomiczne aspekty ochrony środowiska	208,2	230,3	134,4	168,5	187,1	129,6	155,0	
Emisja zanieczyszczeń powietrza z zakładów szczególnie uciążliwych	nakłady na środki trwałe na 1 mieszkańca [zł]	65,0	63,8	57,3	52,5	121,0	43,8	
	wpływy na fundusz ochrony środowiska i gospodarki wodnej ogółem na 1 mieszkańca [zł]	807,1	100,2	74,1	78,6	190,5	82,2	
Powierzchnia dzikich wysypisk na 100 km ² powierzchni ogółem [m ²]	emisja zanieczyszczeń gazowych ogółem bez dwutlenku węgla [t/r, tys.]	49783,7	24283,9	24826,1	18046,4	56654,3	29043,5	
	emisja zanieczyszczeń gazowych dwutlenek węgla [t/r, tys.]	313	394	2042	173	298	299	228
Opady komunalne zebrane selektywnie w relacji do ogółu odpadów komunalnych zebranych w ciągu roku z gospodarstw domowych [%]	36,4	25,9	27,5	27,8	28,2	29,3	28,2	

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych pochodzących z Banku Danych Lokalnych.

Największą powierzchnię ze wszystkich obiektów o szczególnych walorach przyrodniczych prawnie chronionych zajmują obszary Natura 2000. Idea ochrony przyrody w formie sieci Natura 2000 oparta jest na ochronie gatunkowej i obszarowej najbardziej wartościowych i najbardziej reprezentatywnych siedlisk dla kontynentu europejskiego.

Makroregionem, który posiada najwyższy udział obszarów specjalnej ochrony ptaków (OSO) i obszarów ochrony siedlisk (SOO) w powierzchni ogółem, jest makroregion wschodni. Obszary te zajmują odpowiednio 22,5% oraz 16,8% powierzchni ogółem (tabela 22). Drugim pod względem udziału obszarów Natura 2000 jest makroregion północno-zachodni, w którym obszary specjalnej ochrony ptaków obejmują 20,9% powierzchni, natomiast obszary ochrony siedlisk 13,1%. Zdecydowanie najniższy udział obszarów Natura 2000 występuje w makroregionie centralnym. O atrakcyjności makroregionów pod względem środowiskowym obok powierzchni chronionych obszarów decyduje również ilość emisji gazowych zanieczyszczeń powietrza z zakładów szczególnie uciążliwych. Wielkość emisji gazowych zależy głównie od specyfiki regionu w zakresie realizowanej produkcji. Makroregion wschodni, który w głównej mierze ma rolniczy charakter odznacza się najniższym udziałem tych zanieczyszczeń (tabela 22). Wielkość ta jest siedemnastokrotnie niższa w przypadku emisji zanieczyszczeń gazowych ogółem bez dwutlenku węgla w porównaniu z makroregionem południowym czy dwukrotnie niższa niż w makroregionie mazowieckim. Podobnie wygląda sytuacja w odniesieniu do emisji samego dwutlenku węgla. W makroregionie wschodnim jest ona znacznie niższa niż w pozostałych.

Makroregion wschodni wyróżnia się również największą powierzchnią gruntów leśnych w hektarach, jednak biorąc pod uwagę udział lasów w powierzchni ogółem makroregionu, grunty leśne zajmują 30% powierzchni, podczas gdy w makroregionie północno-zachodnim powyżej 35%.

Z uwagi na fakt, iż człowiek w dużej mierze korzysta ze wszystkich dobrodziejstw środowiska, zobligowany jest do podejmowania kroków związanych z ograniczeniem swojej presji na środowisko. Wiadome jest, że proces odtwarzania zasobów naturalnych Ziemi przebiega wolniej od ich zużywania i degradacji. Aby jednak nie doprowadzić do klęski⁴⁷⁴ związanej ze zmianami klimatycznymi, niezbędne jest podejmowanie działań związanych z dbałością o środowisko. Wiąże się to z ponoszeniem różnego rodzaju nakładów. Analizę nakładów przeprowadza się zwykle, rozpatrując nakłady na środki trwałe na 1 mieszkańca oraz wielkość nakładów na fundusz ochrony środowiska i gospodarki wodnej ogółem na 1 mieszkańca (w zł).

⁴⁷⁴ Coraz częściej głoszona jest teza, że obecna ścieżka rozwoju prowadzi wprost do krawędzi ekologicznej przepaści. Zob. M. Burchard-Dziubińska, A. Rzeńca, D. Drzazga, Zrównoważony rozwój – naturalny wybór, WUŁ, Łódź 2014, s. 7.

Nakłady na środki trwałe służące ochronie środowiska⁴⁷⁵ obejmują 9 dziedzin ochrony środowiska⁴⁷⁶:

- ochrona powietrza atmosferycznego i klimatu,
- gospodarka ściekowa i ochrona wód,
- gospodarka odpadami,
- ochrona i przywrócenie wartości użytkowej gleb oraz ochrona wód podziemnych i powierzchniowych,
- zmniejszanie hałasu i wibracji,
- ochrona różnorodności biologicznej i krajobrazu,
- ochrona przed promieniowaniem jonizującym,
- działalność badawczo-rozwojowa,
- pozostała działalność związana z ochroną środowiska.

Nakłady na środki trwałe służące ochronie środowiska pochodzą od trzech grup inwestorów: przedsiębiorstw, gmin i jednostek budżetowych⁴⁷⁷. W 2017 roku najwyższe nakłady na ochronę środowiska przeznaczono w makroregionie północno-zachodnim (230,3 zł na 1 mieszkańca), najniższe zaś w makroregionie wschodnim (129,6 zł). Warto zauważyć, iż na 1 mieszkańca w makroregionie wschodnim przypadają najniższe nakłady na fundusz ochrony środowiska i gospodarki wodnej (41,7 zł; tabela 22). Jednocześnie jest to region, który znajduje się w czołówce pod względem selekcji odpadów komunalnych (odpady komunalne zebrane selektywnie stanowią 29,3% ogółu odpadów komunalnych zebranych w ciągu roku z gospodarstw domowych). W makroregionie południowym przodującym w selekcji odpadów komunalnych wskaźnik ten wynosi 36,4%. Szczególnie istotne w ramach nakładów na środki służące infrastrukturze są nakłady przeznaczone na gospodarkę odpadami. W gospodarce odpadami niezwykle ważne są działania dążące do ograniczania „dzikich” składowisk odpadów, chociażby ze względu na fakt degradacji terenu, na którym są umiejscowione. „Dzikie” wysypiska nie spełniają wymogów, zgodnie z którymi powinny być one wyposażone w odpowiednie zabezpieczenia i instalacje zapobiegające emisji gazów do atmosfery i odcieków do wód gruntowych. Są to tereny nieprzeznaczone do składowania odpadów, na których porzucane są odpady komunalne z niewiadomych źródeł⁴⁷⁸. Jednym z powodów powstawania „dzikich” wysypisk są rosnące koszty zagospodarowywania i usuwania odpadów komunal-

⁴⁷⁵ Dane o nakładach na środki trwałe służące ochronie środowiska i ich efektach rzeczowych od 1999 roku prezentuje się zgodnie z Polską Klasyfikacją Statystyczną dotyczącą Działalności i Urządzeń Związanych z Ochroną Środowiska wprowadzoną rozporządzeniem Rady Ministrów z dnia 2 marca 1999 r. (Dz. U. nr 25 poz. 218). Klasyfikacja ta opracowana została na podstawie Międzynarodowej Standardowej Statystycznej Klasyfikacji EKG/ONZ Dotyczącej Działalności i Urządzeń Związanych z Ochroną Środowiska i Europejskiego Systemu Zbierania Informacji Ekonomicznych dotyczących Środowiska (SERIEE) wdrażanego przez Unię Europejską (EUROSTAT). Dane te są porównywalne z danymi prezentowanymi od 1996 roku. Ochrona środowiska 2017. Informacje i opracowania statystyczne, Główny Urząd Statystyczny 2017, Warszawa 2017, s. 366.

⁴⁷⁶ Ochrona środowiska 2017. Informacje i opracowania statystyczne, Główny Urząd Statystyczny 2017, Warszawa 2017, s. 366.

⁴⁷⁷ J.J. Chojnacki, Nakłady na środki trwałe służące ochronie środowiska i gospodarce wodnej w Polsce a nakłady inwestycyjne w gospodarce narodowej – badania GUS, Przegląd Nauk Ekonomicznych, nr 25/2017, s. 168.

⁴⁷⁸ M. Siemiński, Środowiskowe zagrożenia zdrowia, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2008, s. 556.

nych⁴⁷⁹. Największą powierzchnię zajmują „dzikie” wysypiska w makroregionie południowo-zachodnim, 2042 m² na 100 km² powierzchni, tj. blisko 12-krotnie większą niż w przypadku makroregionu północnego, w którym wielkość ta kształtuje się na poziomie 173 m².

4. Rolnictwo i jego rozwój w makroregionach

Intensywne użytkowanie środowiska przez człowieka ma miejsce szczególnie w ramach prowadzonej działalności rolniczej. Intensyfikacja produkcji i dążenie do zwiększenia efektywności są czynnikami, które w znaczący sposób wpłynęły i wpływają na jakość środowiska, jego degradację. Dążenie do realizacji koncepcji rozwoju zrównoważonego jest czynnikiem, który może tę sytuację znacząco poprawić. Rolnictwo to sektor specyficzny, wymagający instytucjonalnego wsparcia, jak również właściwego ukierunkowania pomocy na wielu płaszczyznach w celu ewolucji polityki rolnej realizowanej zgodnie z paradygmatem rolnictwa zrównoważonego⁴⁸⁰. Jednym z ważnych narzędzi w dążeniu do wdrażania rolnictwa zrównoważonego są programy rolno-środowiskowo-klimatyczne. Rolnicy objęci tymi programami są beneficjentami (finansowymi) tylko wówczas, gdy spełniają wyznaczone w ramach pakietu warunki. Programy te w swoich założeniach przyczyniają się do poprawy warunków środowiskowych, niwelowania negatywnego wpływu rolnictwa na środowisko. Jednocześnie stwarzają szansę na podniesienie poziomu dochodów gospodarstw domowych prowadzących produkcję rolniczą zgodną z *Kodeksem Dobrej Praktyki Rolniczej*.

Podstawowym wyznacznikiem potencjału rolnictwa jest ziemia, określana jako rolnicza przestrzeń produkcyjna. Natomiast o poziomie jej wykorzystania jako potencjału decydują zasoby pracy i kapitału, czyli uwarunkowania ekonomiczne i organizacyjne⁴⁸¹. Analizując potencjał rolnictwa przez pryzmat powierzchni ziemi w poszczególnych makroregionach, można zaobserwować, iż dominują tu dwa makroregiony: wschodni posiadający powierzchnię użytków rolnych równą 3 088 402 ha oraz północno-zachodni z powierzchnią użytków 2 975 655 ha. W pozostałych makroregionach obszary te są mniejsze, np. w makroregionie południowym użytki rolne zajmują powierzchnię 936 068 ha. Udział użytków rolnych w powierzchni ogółem makroregionów jest największy w makroregionach: centralnym (68,9%), mazowieckim (67,86%) i wschodnim (62,72%; tabela 23).

⁴⁷⁹ J. Bieniek, E. Najman, L. Romański, F. Molendowski, J. Grabowski, M. Kończyło, Analysis of municipal waste collected by the selected waste management establishments, *Agricultural Engineering*, 2014, 2(150), s. 15.

⁴⁸⁰ J. Góral, W. Rembisz, Produkcja w rolnictwie w kontekście ochrony środowiska, *Roczniki Naukowe Ekonomii Rolnictwa i Rozwoju Obszarów Wiejskich*, t. 104, z. 1, 2017, s. 8.

⁴⁸¹ S. Krasowicz, Potencjał produkcyjny rolnictwa Lubelszczyzny i jego wykorzystanie, *Biuletyn Informacyjny PAN Oddział w Lublinie*, 7, 2002, s. 38.

Tabela 23. Wybrane dane charakteryzujące rolnictwo w makroregionach (rok 2017)

Wyszczególnienie	Makroregion						
	południowy	północno-zachodni	południowo-zachodni	północny	centralny	wschodni	mazowiecki
Udział użytków rolnych w powierzchni ogółem [%]	56,3	54,4	61,0	56,3	68,9	62,7	67,9
Użytki rolne* [ha] w tys.	936,1	2 975,6	1 419,7	2 757,0	1 503,9	3 088,4	1 939,6
Użytki rolne [w % powierzchni w gospodarstwach rolnych]*	84,5	92,9	95,0	90,6	87,2	85,9	86,4
Gospodarstwa ekologiczne z certyfikatem [szt.]	937	2935	621	3627	968	4875	1507
Gospodarstwa ekologiczne w trakcie przedstawiania [szt.]	159	914	177	1146	249	1434	708
Powierzchnia użytkowa gospodarstw ekologicznych z certyfikatem [ha]	12 248	113 554	23 794	103 513	15 774	80 478	33 883
Gospodarstwa rolne ogółem [szt.]*	194 426	171 039	82 912	146 044	209 340	394 026	212 917
Przeciętna powierzchnia gospodarstwa indywidualnego o powierzchni powyżej 1 ha użytków rolnych*	4,6	14,8	14,2	17,4	6,9	7,8	8,9
Udział gospodarstw wielkopowierzchniowych w liczbie gospodarstw ogółem [w %]*	0,25	2,34	2,43	2,17	0,18	0,36	0,32
Pogłowie bydła na 100 ha użytków rolnych [szt.]	61,0	87,0	35,0	124,0	78,0	132,0	57,0
Pogłowie świń (trzody chlewnej) na 100 ha użytków rolnych [szt.]	98,0	313,0	102,0	281,0	164,0	96,0	57,0

Skup produktów na 1 ha użytkowników rolnych:							
• zboża podstawowe [kg/ha]	253	947	1755	1094	243	297	330
• ziemniaki [kg/ha]	23	205	167	185	53	110	12
• buraki cukrowe [kg/ha]	227	1305	1688	1408	410	870	541
• mleko krowie [l/ha]	397	655	303	736	668	999	1260
Produkcja roślinna – udział w zbiorach – zboża ogółem [%]***	5,7	23,2	14,8	18,9	9,6	18,3	9,4
Produkcja roślinna – udział w zbiorach – ziemniaki [%]****	7,9	19,0	8,5	15,4	16,7	20,0	12,4

*według nowej definicji, którą GUS wprowadził w 2010 roku, mówiącej, że „gospodarstwa rolne nie obejmują posiadaczy użytków rolnych nieprowadzących działalności rolniczej oraz posiadaczy do 1 ha użytków rolnych, prowadzących działalność rolniczą o małej skali” www.stat.gov.pl (dostęp z dnia 7.02.2018)

**dane dla 2016 roku

*** % udziału produkcji zbóż w makroregionach w produkcji zbóż w Polsce (Polska=100)

**** % udziału produkcji ziemniaków w makroregionach w produkcji ziemniaków w Polsce (Polska=100)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych pochodzących z Banku Danych Lokalnych.

Na zwiększenie potencjału rozwojowego produkcji rolniczej ma wpływ przeciętna powierzchnia gospodarstw indywidualnych (najmniej opłacalna staje się produkcja w gospodarstwach o małej powierzchni, poniżej 1 ha). Przeciętna wielkość gospodarstw jest zróżnicowana regionalnie – w makroregionie południowym średnia wielkość gospodarstw zaliczanych do najmniejszych wynosi 4,6 ha, w makroregionie centralnym zaś – 6,9 ha. Największą przeciętną powierzchnią charakteryzują się gospodarstwa indywidualne w makroregionie północnym (17,4 ha) i północno-zachodnim (14,8 ha).

Udział gospodarstw wielkopowierzchniowych (powyżej 100 ha) w liczbie gospodarstw ogółem wskazuje, iż gospodarstwa takie dominują w makroregionach: południowo-zachodnim (2,43% ogółu gospodarstw), północno-zachodnim (2,34%) oraz północnym (2,17%). Zdecydowanie mniejszy jest ich udział w pozostałych makroregionach. Warto w tym miejscu zaznaczyć, iż w makroregionach: południowym, centralnym i wschodnim dominują gospodarstwa rolne o powierzchni poniżej 20 ha (stanowią one odpowiednio: 97,5%, 95,1% oraz 92,7% ogółu gospodarstw). Makroregion wschodni, który cechuje się wysokim udziałem użytków rolnych i największą liczbą gospodarstw, jest jednocześnie regionem o największym rozdrobnieniu produkcji rolniczej. Region ten charakteryzuje się ponadto jednym z najwyższych udziałów gospodarstw małych do 5 ha (blisko 60% ogółu gospodarstw).

Ostatnie dekady to okres rozwoju produkcji rolnej opartej na walorach środowiska przyrodniczego, tj. produkcji ekologicznej. Wiele gospodarstw rolnych podjęło decyzję o rozpoczęciu tego rodzaju produkcji pod wpływem czynników

finansowych, a mianowicie możliwości uzyskania dopłat w ramach pakietów rolno-środowiskowych. Czynnikiem takimi były również możliwości wykorzystania warunków krajobrazowych, posiadanej gleby czy też zasobów pracy. Niejednokrotnie decydującym czynnikiem była możliwość dostarczania świeżej, zdrowej żywności sobie i członkom gospodarstwa domowego⁴⁸². W 2017 roku na terenie Polski funkcjonowało 15 470 certyfikowanych gospodarstw ekologicznych, które prowadziły produkcję rolniczą na obszarze 383 244 ha. Poziom rozwoju rolnictwa ekologicznego jest przestrzennie zróżnicowany. Jest to zjawisko występujące aktualnie zarówno w rolnictwie w skali światowej, europejskiej, jak i poszczególnych krajów⁴⁸³.

Biorąc pod uwagę liczbę gospodarstw zarówno certyfikowanych, jak i będących w trakcie przestawiania na produkcję ekologiczną, należy zaznaczyć, iż najliczniej występują one na obszarze makroregionu wschodniego. Gospodarstwa certyfikowane w makroregionie stanowiły 31,5% ogółu gospodarstw w Polsce, natomiast te, będące w trakcie przestawiania celem uzyskania certyfikatu, stanowiły blisko 30% wszystkich gospodarstw w Polsce będących w trakcie przestawiania.

Drugim makroregionem pod względem liczby certyfikowanych gospodarstw ekologicznych jest makroregion północny. Liczba gospodarstw certyfikowanych i będących w trakcie przestawiania stanowiła 23% ogółu gospodarstw w Polsce, a powierzchnia gospodarstw certyfikowanych stanowiła 27% ogółu powierzchni użytków rolnych w makroregionie. Najmniejszą powierzchnię zajmują ekologiczne gospodarstwa certyfikowane na terenie makroregionu południowego – jedynie 3,2% ogółu. Makroregion ten wyróżnia się także zdecydowanie mniejszą liczbą gospodarstw ekologicznych (certyfikowanych 6,1% ogółu, w trakcie przestawiania 3,3% ogółu). Jak wskazują dane w tabeli 23, produkcja ekologiczna odgrywa znaczącą rolę w dwóch wiodących makroregionach – wschodnim i północnym.

Prezentowane w tabeli 23 dane obrazują sytuację rolnictwa w omawianych makroregionach i dotyczą zasobów pogłowia bydła i trzody chlewnej oraz wielkości produkcji roślinnej. Chów bydła i trzody chlewnej jest zróżnicowany terytorialnie. Największy udział chowu bydła mają makroregiony wschodni i północny. W roku 2017 średnio na 100 ha użytków rolnych na terenie obu makroregionów przypadało odpowiednio 132 oraz 124 sztuk bydła. Z kolei największy udział w hodowli trzody chlewnej na 100 ha użytków rolnych mają makroregiony: północno-zachodni (313 sztuk trzody) i północny (281).

Analiza wybranych zmiennych charakteryzujących rolnictwo w siedmiu makroregionach wskazuje, iż o rozwoju makroregionów decydują czynniki przyrodnicze i społeczno-gospodarcze regionów oraz tradycje hodowlane kulturowane na przestrzeni lat. Wśród makroregionów najkorzystniejszymi warunkami do rozwoju produkcji rolniczej charakteryzuje się makroregion północny. Drugim wyróżniającym się makroregionem ze względu na potencjalne możliwości rozwoju produkcji ekologicznej jest makroregion wschodni. Na obszarze tego makroregionu z uwagi na jego

⁴⁸² A. Siedlecka, Uwarunkowania i perspektywy rozwoju gospodarstw ekologicznych na obszarach przyrodniczo cennych województwa lubelskiego, *Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu* 2015, t. 17, z. 6, s. 240-245.

⁴⁸³ H. Runowski, Ekonomiczne aspekty ekologicznej produkcji mleka, *Roczniki Nauk Rolniczych*, seria G, t. 96, z. 1, 2009, s. 49.

specyfikę – małą liczbę zakładów uciążliwych dla środowiska, znaczące zasoby ludzie, dobre jakościowo gleby – produkcja ekologiczna ma szansę dalszego rozwoju.

5. Infrastruktura komunalna i warunki mieszkaniowe gospodarstw domowych

Mieszkanie jest nie tylko ważnym elementem posiadanego majątku gospodarstw domowych; jest ono podstawowym elementem służącym zaspokojeniu potrzeb bytowych każdego człowieka. Warunki mieszkaniowe – mieszkanie, budynek i jego otoczenie – mają istotny wpływ na standard i jakość życia gospodarstw domowych. Standard mieszkania określa jego powierzchnia użytkowa, liczba pokoi ogółem, liczba pokoi w relacji do liczby jego użytkowników, wyposażenie mieszkania, otoczenie. Uznać można, iż otoczenie jest to obszar wokół mieszkania „wyposażony” w usługi, tereny zielone, z funkcjonalnym typem zabudowy, jak również z funkcjonalną strukturą terenów sąsiadujących z mieszkaniem. Budynek mieszkalny jest przestrzenią pośrednią, łączącą przestrzeń prywatną (mieszkanie) i publiczną (otoczenie). Cechami opisującymi budynek są: jego wiek, liczba kondygnacji, liczba mieszkań, wyposażenie techniczne, typ zabudowy czy stan techniczny⁴⁸⁴.

⁴⁸⁴ S. Kaczmarek, *Struktura przestrzenna warunków zamieszkania w Łodzi*, ŁTN, Łódź 1996, s. 25.

Tabela 24. Wybrane dane statystyczne charakteryzujące infrastrukturę komunalną i warunki mieszkaniowe w makroregionach (w roku 2017)

Wyszczególnienie	Makroregion						
	południowy	północno-zachodni	południowo-zachodni	północny	centralny	wschodni	mazowiecki
Przeciętna powierzchnia użytkowa mieszkania na 1 osobę [m ²]	27,4	27,7	29,2	25,6	27,8	27,3	30,3
Mieszkania w zasobach mieszkaniowych na 1000 mieszkańców	370,8	360,1	391,5	363,5	392,2	347,0	420,4
Przeciętna liczba izb w 1 mieszkaniu	3,82	3,98	3,92	3,78	3,66	3,98	3,63
Przeciętna liczba osób na 1 mieszkanie	2,70	2,78	2,55	2,75	2,55	2,88	2,38
Odsetek mieszkań w wodociąg [w %]	94,7	96,8	96,2	95,4	88,2	87,0	88,3
kanalizację [w %]	38,8	42,9	44,2	42,3	25,5	32,0	26,4
łazienkę [w %]	88,2	89,4	88,5	86,9	74,1	74,8	78,7
wyposażonych w instalację: centralne ogrzewanie [w %]	76,8	77,0	76,0	75,7	65,6	61,7	70,2
Przedsiębiorstwa świadczące usługi (dostarczające wodę)	690	922	391	726	411	778	444
Sieć rozdzielcza na wsi na 100 km ²	116,8	61,3	61,0	79,6	108,6	69,3	108,7
sieć wodociągowa [km]	74,1	24,9	37,1	28,7	26,8	30,4	23,4
sieć kanalizacyjna [km]	103,9	17,4	10,5	7,1	12,5	32,7	21,7
sieć gazowa [km]	968,6	333,95\	491,4	337,1	394,4	228,9	606,2
Ścieki komunalne oczyszczane na 100 km ² [dam ³]	488 498	614 384	218 336	415 395	121 796	200 443	119 748
Sprzedaż energii ciepłej w ciągu roku na wsi do budynków mieszkalnych [Gj]							

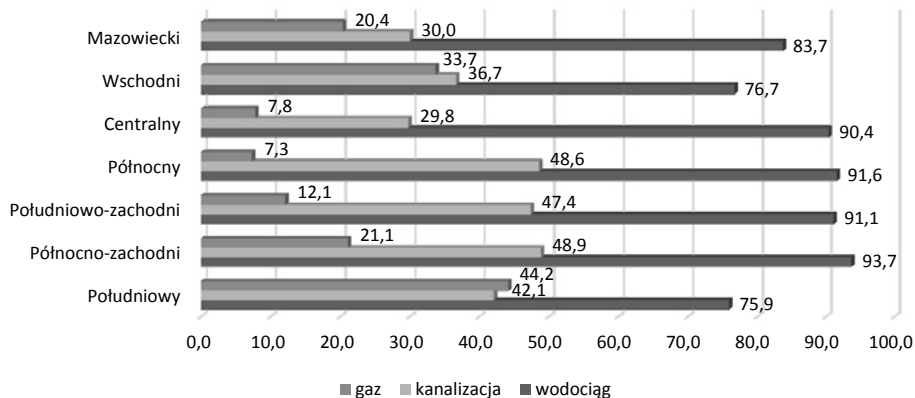
Źródło: opracowanie własne na podstawie danych pochodzących z Banku Danych Lokalnych.

Warunki mieszkaniowe, czyli warunki, w jakich ma możliwość funkcjonować każdy członek gospodarstwa domowego, określa między innymi ogólna powierzchnia użytkowa mieszkania, a ściślej „zagęszczenie”, czyli powierzchnia mieszkalna przypadająca na osobę. Zdecydowanie największą liczbą mieszkań (420,4) na 1000 mieszkańców charakteryzuje się makroregion mazowiecki. Przeciętnie w makroregionie na jedno mieszkanie przypada 2,38 osób, na każdą zaś z osób przypada przeciętnie 30,3 m² powierzchni użytkowej mieszkania (tabela 24). Makroregion mazowiecki chociaż charakteryzuje się przeciętnie zdecydowanie mniejszymi liczebnie gospodarstwami domowymi na tle pozostałych makroregionów, to jednak większą powierzchnią dla poszczególnych członków gospodarstw domowych. Mniej korzystne warunki mieszkaniowe pod względem powierzchni i „zagęszczenia” mieszkań posiadają mieszkańcy makroregionu wschodniego, w którym przeciętna liczba osób w mieszkaniu wynosiła w 2017 roku 2,88 osób, natomiast powierzchnia użytkowa przypadająca na 1 osobę kształtowała się na poziomie 27,3 m².

Warto nadmienić, iż w 2017 roku w Polsce 1 osoba miała do dyspozycji 27,8 m², a 1 pomieszczenie zajmowało średnio 0,7 osób (w miastach 0,67, a na wsi 0,75 osób).⁴⁸⁵

Poza danymi mówiącymi o liczebności mieszkań i ich przeludnieniu, istotny jest również ich standard. Standard i wygoda mieszkania zależy od jego wyposażenia w urządzenia techniczno-sanitarne: wodociąg, łazienkę oraz centralne ogrzewanie. Dysproporcje pomiędzy wsią a miastem w poziomie wyposażenia mieszkań w te podstawowe instalacje są znaczne. Makroregionami o najwyższym na terenach wiejskich odsetku mieszkań wyposażonych w w/w instalacje są makroregiony: południowy, północno-zachodni, południowo-zachodni i północny (94,7-96,2%; tabela 24). W przeciwieństwie do nich, makroregiony centralny, mazowiecki i wschodni charakteryzują się znacznie mniejszym na wsi odsetkiem mieszkań wyposażonych zarówno w wodociąg (87-88%), jak również w instalację kanalizacyjną (25,5-32,0% wobec 38,8-44,2%), w łazienkę (74,1-78,7% wobec 86,9-89,4%) oraz w instalację centralnego ogrzewania (61,7-70,2% wobec 76-77%). Na tle wszystkich makroregionów wyróżnia się makroregion północno-zachodni, którego większość mieszkańców wsi posiada mieszkania wyposażone w urządzenia techniczno-sanitarne.

⁴⁸⁵ <https://www.krnl.pl/wiadomosci/w-mieszkaniach-brakuje-podstawowego-wyposazenia,10440> (dostęp z dnia 20.01.2019).

Wykres 2. Korzystający z instalacji wodociągowej, gazowej i kanalizacji w % ogółu ludności wsi [%]

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych pochodzących z Banku Danych Lokalnych.

Porównując z kolei odsetek mieszkańców wsi korzystających z poszczególnych rodzajów instalacji infrastruktury komunalnej, widać wyraźnie, iż w każdym makroregionie w największym stopniu dostępna jest instalacja wodociągowa (wykres 2). Dostęp do niej ma ponad $\frac{3}{4}$ ludności wiejskiej – od blisko 78% w makroregionie wschodnim, do ponad 93% w makroregionie północno-zachodnim. Zdecydowanie mniejsza liczba mieszkańców wsi ma dostęp do instalacji kanalizacyjnej (średnio 40% mieszkańców makroregionów). W przypadku makroregionu północno-zachodniego, dostęp do infrastruktury kanalizacyjnej ma ok. 48,8%, natomiast w przypadku makroregionu centralnego – jedynie 29,8% mieszkańców wsi.

Niestety, instalacja gazowa jest dla większości mieszkańców wsi niedostępna. W dwóch makroregionach – północnym i centralnym – jedynie ok. 7% mieszkańców wsi ma do niej dostęp, blisko co drugi w makroregionie południowym (44,2%), co piąty zaś w przypadku makroregionu mazowieckiego i północno-zachodniego (około 21%).

Na koniec 2017 roku największe zagęszczenie sieci gazowej wystąpiło na terenach makroregionu południowego. Najwyższe zagęszczenie sieci wodociągowej w 2017 roku występowało na terenach makroregionu południowego (116,8 km na 100 km²) i mazowieckiego (108,7 km na 100 km²). W przypadku sieci kanalizacyjnej największe zagęszczenie wystąpiło również w makroregionie południowym – 74,1 km na 100 km².

W 2017 roku z gospodarstw domowych odprowadzono siecią kanalizacyjną ponad 72% ogółu ścieków, pozostałą zaś część (około 28%) ze zbiorników obsługujących budynki użyteczności publicznej lub budynki podmiotów prowadzących działalność gospodarczą.

Warunki mieszkaniowe gospodarstw domowych są zróżnicowane między makroregionami. Biorąc pod uwagę zarówno przeciętną powierzchnię użytkową na 1 osobę, jak i przeciętną liczbę osób na 1 mieszkanie, zdecydowanie najlepsze są one w makroregionie mazowieckim. Biorąc jednak pod uwagę wyposażenie mieszkań

na wsi w podstawowe instalacje, sytuacja zdecydowanie korzystniej kształtuje się w makroregionach Polski Zachodniej.

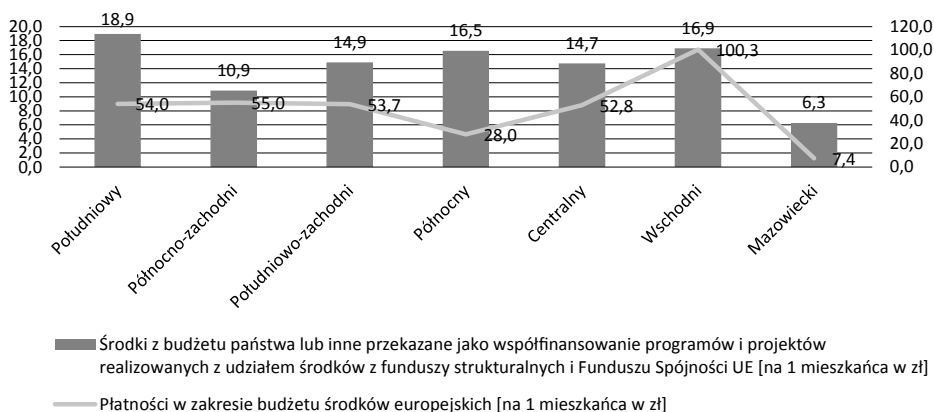
6. Potencjał rozwojowy makroregionów

Nierównomierny rozwój regionów i makroregionów w przestrzeni związany jest z ich nierównomiernym wyposażeniem w czynniki produkcji, dostępność zasobów naturalnych i technologii, a także uwarunkowaniami historycznymi. Sam potencjał rozwojowy regionów stanowi zbiór czynników wpływających na możliwości ich rozwoju. Stanowią go między innymi zasoby środowiska, poziom przedsiębiorczości, dostępność finansowania działalności oraz szereg innych czynników.

Na kształtowanie się sytuacji społeczno-gospodarczej jednostek samorządu terytorialnego, zaczynając od poziomu najniższego, jakim jest gmina, a kończąc na największych jednostkach, jakimi są makroregiony, wpływ mają w ostatnich latach środki finansowe uzyskiwane z Unii Europejskiej. Trafiają one do budżetów jednostek samorządu terytorialnego między innymi w postaci środków na realizację różnego rodzaju projektów. Są to głównie:

- środki z budżetu państwa lub inne przekazane jako współfinansowanie programów i projektów realizowanych z udziałem środków z funduszy strukturalnych i Funduszu Spójności UE [na 1 mieszkańca w zł] oraz
- płatności w zakresie budżetu środków europejskich [na 1 mieszkańca w zł].

Wykres 3. Środki z budżetu państwa lub inne przekazane jako współfinansowanie programów i projektów realizowanych z udziałem środków z funduszy strukturalnych i Funduszu Spójności UE oraz poziom płatności w zakresie budżetu środków europejskich [na 1 mieszkańca w zł] w makroregionach w 2017 roku

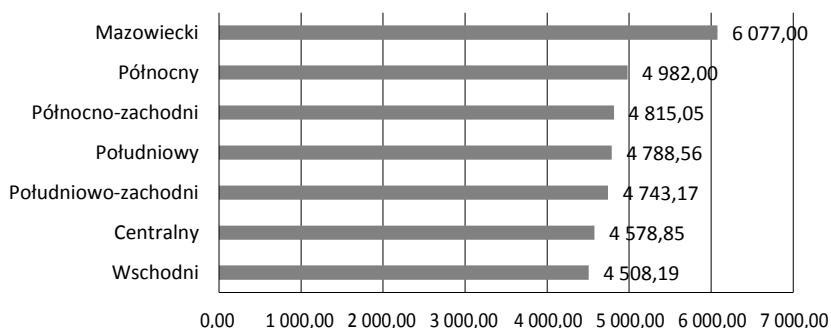
Źródło: opracowanie własne na podstawie danych pochodzących z Banku Danych Lokalnych.

Prezentowane na wykresie 3 wielkości wskazują, iż największym beneficjentem rozpatrywanych środków jest makroregion wschodni. Najwyższe pod względem wysokości na 1 mieszkańca były płatności w zakresie budżetu środków europejskich w makroregionach: północno-zachodnim (55,0 zł), południowym (54,0 zł) i południowo-zachodnim (53,7 zł)

Natomiast głównymi beneficjentami w zakresie środków z budżetu państwa lub innych przekazanych jako współfinansowanie z programów i projektów realizowanych z udziałem środków z funduszy strukturalnych i Funduszu Spójności UE w przeliczeniu na 1 mieszkańca w 2017 roku były makroregiony: wschodni, północny i południowy. Przeznaczane kwoty kształtowały się na poziomach odpowiednio: 16,9 zł, 16,5 zł i 18,9 zł na 1 mieszkańca makroregionu.

Pomimo wysokiego udziału środków zarówno z budżetu państwa, jak i z funduszy strukturalnych, makroregion wschodni cechuje się najniższym dochodem budżetu ogółem na 1 mieszkańca (gminy łącznie z miastami na prawach powiatu) (wykres 4).

Wykres 4. Dochody budżetu ogółem na 1 mieszkańca (gminy łącznie z miastami na prawach powiatu) [w zł] w poszczególnych makroregionach w 2017 roku

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych pochodzących z Banku Danych Lokalnych.

Można mówić o znaczącej różnicy pomiędzy makroregionem mazowieckim o najwyższym dochodzie na 1 mieszkańca (6 077,0 zł), a drugim w kolejności makroregionem północnym. Różnica ta wynosi ponad 1000 zł. Różnice występujące między kolejnymi w rankingu makroregionami są znacznie mniejsze (wykres 4).

W większości badań w analizach porównawczych regionów wykorzystywany jest głównie wskaźnik ilustrujący wielkość PKB na 1 mieszkańca. Zaproponowany przez S. Korenika i wykorzystany w badaniach Autorki nie jest z pewnością doskonały, ale uwzględnia oprócz PKB także inne jeszcze zmienne istotne dla analizy i oceny potencjału rozwojowego makroregionów. Potencjał ten dla poszczególnych regionów odzwierciedlają⁴⁸⁶:

⁴⁸⁶ S. Korenik, Region ekonomiczny w nowych realiach społeczno-gospodarczych, CeDeWu.PL, Warszawa 2011, s. 136.

- wskaźnik aktywności gospodarczej (liczba pracujących na 1000 mieszkańców),
- wskaźnik przedsiębiorczości (liczba podmiotów gospodarczych na 1000 mieszkańców),
- potencjał fiskalny (dochód własny gminy na 1 mieszkańca),
- nakłady na B+R w relacji do PKB,
- PKB na 1 mieszkańca.

Tabela 25. Wybrane wskaźniki odzwierciedlające potencjał rozwojowy w makroregionach w 2017 roku

Wyszczególnienie	Liczba pracujących na 1000 mieszkańców	Liczba podmiotów gospodarczych na 1000 mieszkańców	Dochód własny gminy bez miast na prawach powiatu na 1 mieszkańca (w zł)	Nakłady na B+R w relacji do PKB (w%)	PKB na 1 mieszkańca (w 2016) w zł
południowy	380,7	7,8	1815,8	0,95	47510,8
północno-zachodni	393,9	8,0	2098,2	0,57	47372,3
południowo-zachodni	360,3	7,2	2183,5	0,74	49862,3
północny	327,9	7,1	1791,4	0,72	41128,4
centralny	376,7	7,0	1778,9	0,70	41857,1
wschodni	369,5	5,5	1384,0	1,10	33918,9
mazowiecki	590,5	10,6	2083,4	1,74	76595,2

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych pochodzących z Banku Danych Lokalnych.

Wykorzystując dane zawarte w tabeli 25 dokonano oceny potencjału rozwojowego makroregionów. Oceny dokonano stosując metodę porządkowania liniowego (rangowania) obiektów (makroregionów). Rangowanie polega na zakwalifikowaniu różnego rodzaju obiektów (makroregionów) na skali liczb naturalnych według wartości ich rang od najwyższej do najniższej⁴⁸⁷. Pozycje makroregionów w sporządzonych rankingu przedstawiono na mapie 2.

⁴⁸⁷ Przyjętym pięciu zmiennym diagnostycznym (stymulantom) nadano rangi (od 1 do 7) ze względu na ich wartości uszeregowane malejąco. Liczba rangowa (rankingowa) obiektu będąca sumą rang oznacza istotność danego obiektu.

Mapa 2. Zróżnicowanie wskaźników potencjału rozwoju makroregionów

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BDL, podkład: <http://stat.gov.pl/statystyka-regionalna/jednostki-terytorialne/klasyfikacja-nuts/klasyfikacja-nuts-w-polsce/> (dostęp z dnia 14.11.2018).

Najwyższą pozycję w rankingu makroregionów pod względem rozpatrywanego potencjału rozwojowego zajmuje makroregion mazowiecki (suma rang=33), ostatnią zaś makroregion północny (11). Pozostałe makroregiony osiągnęły niższe oceny w ramach rozpatrywanego kryterium. Do makroregionów o dość wysokim potencjale rozwojowym należą makroregiony: południowy, południowo-zachodni, północno-zachodni. Niskim potencjałem rozwojowym charakteryzują się natomiast makroregiony: wschodni i centralny.

Podsumowując rozważania związane z potencjałem omawianych makroregionów, należy stwierdzić, że różnice występujące pomiędzy nimi na przestrzeni lat nie zmieniły się. Działania związane z ograniczaniem różnic rozwojowych dla poszczególnych regionów nie wpłynęły na poprawę sytuacji szczególnie na terenie Polski Wschodniej, gdzie negatywne zjawiska związane z rozwojem gospodarczym utrzymały się. Należy przypuszczać, iż potencjał, który tkwi we wszystkich makroregionach, szczególnie na terenie województw makroregionu wschodniego czy północnego, nie jest w dalszym ciągu w pełni wykorzystywany.

Zaprezentowane w niniejszym rozdziale dane ilustrują potencjał rozwojowy makroregionów, który wykorzystany został w dalszych rozdziałach w poszukiwaniu zależności pomiędzy aktywnością prośrodowiskową a miejscem zamieszkania gospodarstwa domowego.

Czynniki wpływające na konsumpcję zasobów i usług środowiskowych

1. Charakterystyka respondentów i badanych gospodarstw domowych

Badania ankietowe zostały przeprowadzone wśród gospodarstw domowych z terenu całej Polski. Liczba przebadanych gospodarstw w poszczególnych województwach kształtowała się w granicach 20-30 podmiotów. Średnia liczba badanych podmiotów w województwie wyniosła 26 (odchylenie standardowe 4,52). Badaniami objęto łącznie 404 gospodarstwa domowe.

1.1. Społeczno-demograficzna charakterystyka respondentów

Autorski kwestionariusz ankiety skierowany był do głowy gospodarstwa domowego – osoby o dominującej roli w gospodarstwie, inaczej również określanej jako kierownik gospodarstwa. Ważnym czynnikiem demograficznym determinującym zachowania konsumentów, jak i szereg innych decyzji w gospodarstwie domowym jest wiek (J. Zalejski i K. Faszczewska⁴⁸⁸, J. Łodziana-Grabowska⁴⁸⁹). Wśród respondentów nieznacznie przeważały kobiety (57,4%). Średni wiek respondentów kształtował się na poziomie 38,1 lat, przy odchyleniu standardowym 11,9 lat. Różnica między najmłodszym respondentem (18 lat) a najstarszym (65 lat) wyniosła 47 lat. Łącznie 50% respondentów było w wieku poniżej 36 lat, pozostali zaś to respondenci powyżej 36 roku życia.

⁴⁸⁸ J. Zalejski, K. Faszczewska, Zachowania polskich konsumentów wobec produktów ekologicznych, *Economy and Management*, 3/2012, s. 92-104.

⁴⁸⁹ J. Łodziana-Grabowska, Badania wpływu Internetu na decyzje zakupowe konsumentów, *Marketing i Rynek* 3/2016, s. 29-38.

Tabela 26. Charakterystyka kierowników gospodarstw domowych z uwzględnieniem wybranych cech społeczno-demograficznych

Wyszczególnienie	%	N
Płeć		
Kobieta	57,4	232
Mężczyzna	42,6	172
Wiek		
Do 24 lat	12,1	49
25-34 lat	33,2	134
35-44 lata	22,3	90
45-54 lata	20,8	84
Powyżej 55 lat	11,6	47
Poziom wykształcenia		
Wyższe	31,4	127
Policealne, średnie zawodowe i ogólnokształcące	39,6	160
Zasadnicze zawodowe	23,6	95
Gimnazjalne, podstawowe, bez wykształcenia	5,4	22
Status zawodowy		
Pracownik najemny na stanowisku robotniczym	22,7	90
Pracownik najemny na stanowisku nierobotniczym	23,4	93
Pracujący na własny rachunek/prowadzący własną działalność gospodarczą	9,6	38
Rolnik	9,6	38
Emeryt/rencista	10,8	43
Osoba bezrobotna	5,8	23
Inne	18,1	72
Makroregion zamieszkania		
Makroregion południowy	16,3	66
Makroregion północno-zachodni	22,8	92
Makroregion południowo-zachodni	11,1	45
Makroregion północny	17,1	69
Makroregion centralny	11,1	45
Makroregion wschodni	12,9	52
Makroregion mazowiecki	8,7	35

Źródło: opracowano na podstawie badań własnych.

W badanej grupie kierowników gospodarstw domowych dominowały osoby ze średnim wykształceniem policealnym, zawodowym i ogólnokształcącym (39,6%). Równie znaczącą grupę stanowiły osoby deklarujące wykształcenie wyższe (31,4%). Jedynie 5,4% osób wskazało wykształcenie na najniższym poziomie, natomiast ponad 20% zasadnicze zawodowe (tabela 26).

Większość respondentów było pracownikami najemnymi (46,1%), wśród których znalazły się zarówno osoby pracujące na stanowiskach robotniczych, jak i nierobotniczych. Wśród badanych były także osoby prowadzące działalność gospodarczą (9,6%) oraz rolnicy (9,6%). Odrębną grupę stanowiły osoby o statusie emeryta i/lub rencisty (10,8%). Jedynie niespełna 6% kierowników gospodarstw domowych

to osoby bezrobotne, natomiast w dość licznej kategorii „inne” znalazły się osoby kobiety na urloпах macierzyńskich i wychowawczych, osoby pracujące na umowę zlecenie czy też umowę o dzieło.

Gospodarstwo domowe jest podmiotem ekonomicznym tworzonym przez poszczególne jego członków. Średnia liczba osób w badanych gospodarstwach domowych kształtowała się na poziomie 3,67 (odchylenie standardowe 1,29), natomiast średnia liczba dzieci w wieku poniżej 18 lat wyniosła 0,94 (przy odchyleniu standardowym 1,00). Wśród badanych gospodarstw domowych dominowały gospodarstwa 3- i 4-osobowe; stanowiły one odpowiednio 28,0 % i 29,5% ogółu badanych.

Zmiany społeczne zachodzące w ostatnich dekadach w funkcjonowaniu rodzin wywołane przemianami w systemach wartości (kariera zawodowa i niezależność finansowa kobiet, równorzędność ról pełnionych przez małżonków) wiążą się bezpośrednio ze zmianami zachodzącymi wewnątrz gospodarstw domowych. Przekłada się to na ich strukturę (m.in. przyrost gospodarstw jednoosobowych, przyrost gospodarstw samotnych rodziców, ubytek gospodarstw czteroosobowych i większych) i skłania do rozpoznania gospodarstw według typu rodziny biologicznej (tabela 27). Dodatkowymi czynnikami, które wpływają na kształtowanie się zmian w obrębie gospodarstw domowych, są czynniki ekonomiczne (np. wyjazdy zagraniczne w celach zarobkowych).

Tabela 27. Gospodarstwa domowe według typu rodziny biologicznej

L.p.	Typ rodziny biologicznej	N	%
1.	Gospodarstwo domowe młodej samotnej osoby	31	7,7
2.	Gospodarstwo domowe samotnej osoby	11	2,8
3.	Gospodarstwo domowe młodego małżeństwa nieposiadającego dzieci	25	6,2
4.	Gospodarstwo domowe młodego małżeństwa posiadającego jedno lub więcej dzieci	94	23,3
5.	Gospodarstwo domowe samotnej osoby posiadającej jedno lub więcej dzieci	18	4,5
6.	Gospodarstwo domowe małżeństwa/partnerów/osoby samotnej w wieku między 30-45 lat z dziećmi w wieku szkolnym (pomiędzy 7 a 19 rokiem życia)	62	15,3
7.	Gospodarstwo domowe małżeństwa/partnerów/osoby samotnej w wieku między 46 a 60 lat z dorastającymi i usamodzielniającymi się dziećmi	90	22,3
8.	Gospodarstwo domowe małżeństwa/partnerów/osoby samotnej z dorosłym dzieckiem po 35 roku życia	15	3,7
9.	Gospodarstwo domowe małżeństwa/partnerów/osoby samotnej po usamodzielnieniu się dzieci oraz opuszczeniu przez nie rodzinnego domu	41	10,1

10.	Gospodarstwo domowe małżeństwa/partnerów/osoby samotnej z dzieckiem/dziećmi, które powróciły do gospodarstwa (po utracie pracy, rozwodzie, wyjeździe za granicę)	7	1,7
11.	Gospodarstwo domowe starszej, samotnej osoby po śmierci współmałżonka	1	0,2
12.	Gospodarstwo domowe starszej, samotnej osoby po śmierci współmałżonka i powrocie do gospodarstwa dziecka/dzieci	9	2,2
Suma		404	100

Źródło: opracowano na podstawie badań własnych.

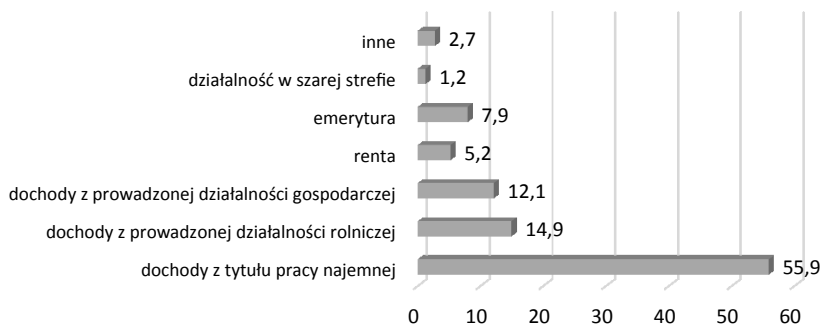
W oparciu o przeprowadzone badania wyodrębnionych zostało 12 kategorii gospodarstw domowych prezentowanych w tabeli 27. Struktury wyróżnione przy wykorzystaniu demograficznych kryteriów podziału (wielkość, typ i skład rodzinny, liczba dzieci) pozwolą na wyjaśnienie natężenia obserwowanych zmian, np. zjawiska „gniazdownictwa”. W ostatnich latach coraz częściej dorosłe już dzieci powracają do domów rodzinnych lub też nie usamodzielniają się i pozostają z rodzicami we wspólnym gospodarstwie domowym. Zjawisko to dobrze obrazuje udział osób w wieku 25-34 lat, które pozostają w jednym gospodarstwie domowym z przynajmniej jednym z rodziców w ogólnej liczbie osób w tej samej grupie wiekowej⁴⁹⁰. Powroty dorosłych dzieci do rodzinnych domów związane są często z utratą pracy, wcześniejszym wyjazdem za granicę, rozwodem. W badanej grupie gospodarstw domowych gospodarstwa z dorosłymi dziećmi (po 35 roku życia) stanowiły 3,7%, natomiast gospodarstwa z dorosłym dzieckiem po jego powrocie do gospodarstwa domowego rodziców – 3,9% ogółu badanych gospodarstw.

Struktura pozostałych typów gospodarstw wyodrębnionych według typu rodziny biologicznej była zróżnicowana; gospodarstwa domowe z dziećmi w różnym wieku stanowiły 73,1%, małżeństw bez dzieci – 16,3%, natomiast osób samotnych – 10,6% ogółu gospodarstw.

1.2. Poziom dochodów gospodarstw domowych

Gospodarstwo domowe poprzez swoje decyzje na rynku związane z wyborem dóbr i usług kształtuje poziom konsumpcji. Na decyzje o poziomie konsumpcji i jej strukturze wpływ ma szereg czynników o charakterze ekonomicznym i pozaekonomicznym. Wśród ekonomicznych wiążącym jest poziom osiągniętych dochodów.

⁴⁹⁰ W. Gierańczyk, Sytuacja osób młodych w Polsce na tle państw europejskich, Wiadomości Statystyczne, r. LXI 10 (665) 2016, s. 35.

Wykres 5. Gospodarstwa domowe według głównego źródła dochodów (w %)

Źródło: opracowano na podstawie badań własnych.

Biorąc pod uwagę źródło utrzymania gospodarstw domowych, wśród badanej grupy gospodarstw w zdecydowanej większości znalazły się gospodarstwa, w przypadku których głównym źródłem były dochody z tytułu pracy najemnej (55,9%; wykres 5). W dalszej kolejności pod względem liczebnym były gospodarstwa, które uzyskiwały dochód głównie z prowadzonej działalności rolniczej (14,9%) oraz z tytułu prowadzonej działalności gospodarczej (12,1%).

Jednym z czynników, od którego uzależnione są dochody gospodarstw domowych, jest miejsce zamieszkania. Miejsce zamieszkania warunkuje charakter i rodzaj wykonywanej pracy, a także wiodące źródło dochodów. Problem dysproporcji w ujęciu regionalnym w kształtowaniu się dochodów gospodarstw domowych badali między innymi: W. Pizło i A. Mazurkiewicz-Pizło⁴⁹¹, E. Mazurek-Krasodomska⁴⁹², A. Strzelecka⁴⁹³ i M. Leszczyńska⁴⁹⁴.

Przeprowadzona analiza danych pochodzących z badań własnych wśród 404 gospodarstw domowych wykazała, iż występuje istotna statystycznie zależność pomiędzy wiodącym źródłem dochodów a makroregionem, w którym mieszka gospodarstwo domowe ($p=0,004$; chi-kwadrat 62,286; V-Kramera 0,160). W makroregionach zdecydowanie silniej zurbanizowanych, gdzie występują możliwości podjęcia atrakcyjnej pracy, zdecydowanie więcej kierowników gospodarstw domowych deklaruje, iż wiodącym źródłem są dochody z tytułu pracy najemnej. W makroregionie mazowieckim było to 74,3% gospodarstw, w południowo-zachodnim zaś 62,2%. Natomiast w przypadku makroregionu wschodniego i północnego w dochodach go-

⁴⁹¹ W. Pizło, A. Mazurkiewicz-Pizło, Regionalne zróżnicowanie dochodów gospodarstw domowych w Polsce, Stowarzyszenie Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu, Roczniki Naukowe, t. XVI, z. 6, s. 397-402.

⁴⁹² E. Mazurek-Krasodomska, Dochody gospodarstw domowych i ich determinanty – zróżnicowanie regionalne w UE, *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, section H – Oeconomia*, vol. LI, 5, 2017, s. 189-197.

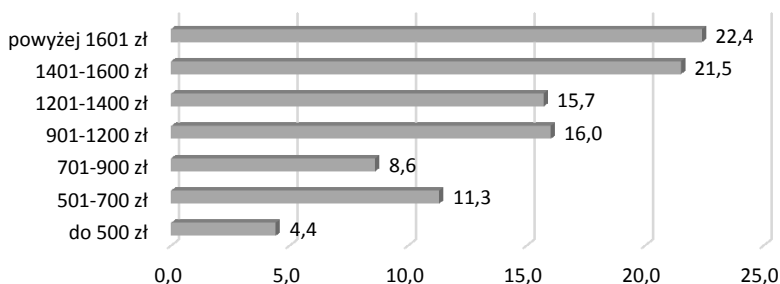
⁴⁹³ A. Strzelecka, Ocena zróżnicowania dochodów i oszczędności gospodarstw domowych w Polsce – ujęcie porównawcze według regionów, *Zeszyty Naukowe Wydziału Nauk Ekonomicznych*, 1(21), 2018, s. 279-303.

⁴⁹⁴ M. Leszczyńska, Dysproporcje dochodów ludności w przekroju regionalnym, [w:] M.G. Woźniak, *Nierówności społeczne a wzrost gospodarczy. Problemy globalizacji i regionalizacji*, z. nr 8, cz. 1, Rzeszów 2006, s. 365-376.

spodarstw dominowały dochody z tytułu prowadzonej działalności rolniczej. Były to odpowiednio wielkości: 19,2% i 20,4% badanych gospodarstw domowych.

Odrębną kwestią w kontekście analizy sytuacji dochodowej gospodarstw domowych jest określenie jej poziomu. W badanej grupie gospodarstw domowych respondentów określali przeciętny miesięczny poziom dochodów netto na jedną osobę w gospodarstwie domowym w 2017 roku.

Wykres 6. Przeciętny miesięczny poziom dochodów netto na jedną osobę w gospodarstwie domowym w 2017 roku (w %)

Źródło: opracowano na podstawie badań własnych.

Analiza danych prezentowanych na wykresie wskazuje, iż największą grupę (22,4%) stanowią gospodarstwa, w których dochód na 1 osobę w gospodarstwie kształtuje się powyżej 1601 zł. Nieznacznie mniej kierowników gospodarstw zadeklarowało dochody na poziomie 1401-1600 zł (21,5%). Dochody najniższe – na poziomie do 500 zł na osobę – uzyskiwało 4,4% gospodarstw domowych. Poszukując czynników mających wpływ na kształtowanie się poziomu dochodów, uwzględniono: poziom wykształcenia, wiek i status zawodowy głowy gospodarstwa domowego oraz miejsce zamieszkania (makroregion).

Jednym z czynników, który ma bezpośredni wpływ na podejmowanie konkretnej pracy, a przez to na poziom osiąganych dochodów, jest poziom wykształcenia. Na występowanie tego typu zależności wskazują między innymi badania T. Zalegi⁴⁹⁵ czy A. Wałęgi⁴⁹⁶. W badanej grupie gospodarstw domowych stwierdzono, iż istnieje statystyczna zależność pomiędzy poziomem wykształcenia a poziomem przeciętnego miesięcznego dochodu netto na osobę ($p^{497}=0,007$; $K^{498}=12,121$).

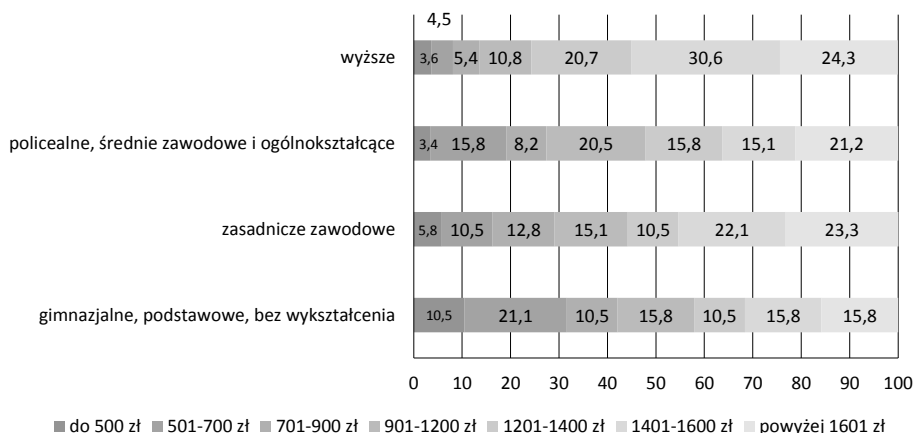
⁴⁹⁵ T. Zalega, Diagnoza sytuacji materialnej polskich gospodarstw domowych w okresie kryzysu finansowo-ekonomicznego, *Management and Business Administration. Central Europe*, 5/2012 (118), s. 50-82.

⁴⁹⁶ A. Wałęga, Wykształcenie jako determinanta poziomu i struktury wydatków gospodarstw domowych, *Zeszyty Naukowe* nr 817, Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie, 2010, s. 59-77.

⁴⁹⁷ p – poziom istotności.

⁴⁹⁸ K – test Kruskalla-Wallisa.

Wykres 7. Przeciętny miesięczny poziom dochodów netto na jedną osobę w gospodarstwie domowym w 2017 roku według poziomu wykształcenia głowy gospodarstwa domowego (%)

Źródło: opracowano na podstawie badań własnych.

Analiza danych zobrazowanych wykresem 7 wykazała, że im wyższy jest poziom wykształcenia głowy gospodarstwa domowego, tym wyższy poziom dochodów na 1 osobę w gospodarstwie. I tak, 10% gospodarstw domowych z kierownikiem gospodarstwa deklarującym wykształcenie gimnazjalne, podstawowe lub brak wykształcenia dysponowało dochodem netto na osobę poniżej 500 zł, podczas gdy dochodem w tej wysokości dysponowało jedynie 3,6% gospodarstw z kierownikiem posiadającym wykształcenie wyższe. W tych ostatnich gospodarstwach wystąpił zdecydowanie większy odsetek gospodarstw domowych „najbogatszych” – posiadających dochód netto na osobę powyżej 1600 zł.

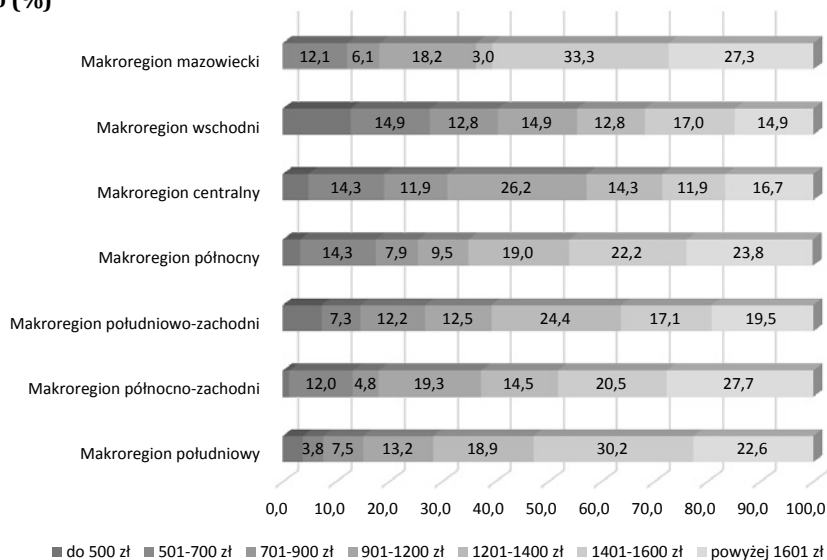
Wyższe kwalifikacje i wydajność warunkują wyższe wynagrodzenie, które rośnie z wiekiem i stażem zawodowym⁴⁹⁹. Przeprowadzona analiza wyników zrealizowanych badań własnych potwierdziła występowanie istotnych statystycznie różnic pomiędzy wiekiem głowy gospodarstwa domowego a poziomem dochodów netto na osobę ($p=0,004$; $K=15,490$). Zależność ta wskazuje, że im starszy jest kierownik gospodarstwa domowego, tym wyższy jest poziom dochodów na osobę w gospodarstwie. W grupie gospodarstw, w których kierownik był w wieku do 24 lat, najczęściej poziom dochodów na osobę kształtował się w przedziale 501-700 zł na osobę. W tej grupie gospodarstw również wystąpił najwyższy odsetek gospodarstw o dochodach najniższych – poniżej 500 zł na osobę (9,1%). W gospodarstwach domowych z kierownikiem w wieku powyżej 55 lat dochody najniższe (do 500 zł) osiągało jedynie 2,2% gospodarstw, natomiast dochody na najwyższym poziomie, powyżej 1600 zł, osiągało 31,1% gospodarstw.

⁴⁹⁹ B. Kasprzyk, J. Wojnar, Wykształcenie jako czynnik determinujący poziom dobrobytu ekonomicznego gospodarstw domowych w regionie podkarpackim, *Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy*, 19, 2011, s. 265.

Również rozpatrując gospodarstwa ze względu na status zawodowy jego kierownika, można stwierdzić występowanie istotnej statystycznie zależności pomiędzy poziomem dochodów na osobę a statusem zawodowym głowy gospodarstwa domowego ($p=0,000$; $K=41,518$). Różnice w poziomie osiągniętych dochodów przez poszczególne grupy gospodarstw ze względu na status zawodowy głowy gospodarstwa pozwalają zaobserwować, iż zdecydowanie najwyższe dochody osiągają gospodarstwa, w których kierownik pracuje jako pracownik najemny na stanowisku nierobotniczym. Blisko 40% tego typu gospodarstw posiadało przeciętne dochody netto na osobę powyżej 1600 zł, kolejne zaś 32% gospodarstw w granicach 1401-1600 zł. Jedynie 3,8% gospodarstw z kierownikiem pracującym na stanowisku nierobotniczym miało dochody na poziomie do 900 zł na osobę. Zdecydowanie najmniej korzystna sytuacja była w gospodarstwach domowych rolników – ponad 10% rolniczych gospodarstw uzyskiwało przeciętnie dochód na osobę poniżej 500 zł. Obok rolników, drugą grupę gospodarstw z najniższymi dochodami stanowią gospodarstwa z kierownikiem deklarującym brak pracy pomimo aktywnego jej poszukiwania. Aż ponad 40% gospodarstw z osobą bezrobotną będącą kierownikiem zadeklarowało dochody na niskim poziomie – do 900 zł, a jedynie 10% dochody powyżej 1600 zł.

Jak już wcześniej wskazano, miejsce zamieszkania (region) znacząco wpływa na rodzaj wykonywanej pracy, ta zaś ma wpływ na poziom osiągniętych dochodów. Również w tym przypadku istnieje statystyczna zależność pomiędzy poziomem przeciętnych miesięcznych dochodów netto na jedną osobę w gospodarstwach domowych a makroregionem zamieszkania gospodarstwa ($p=0,023$; $K=14,679$).

Wykres 8. Przeciętny miesięczny poziom dochodów netto na jedną osobę w gospodarstwie domowym w 2017 roku według makroregionu mieszkania gospodarstwa domowego (%)

Źródło: opracowano na podstawie badań własnych.

Analiza osiągniętych dochodów netto na osobę w gospodarstwach domowych z uwzględnieniem makroregionu zamieszkania obrazuje, iż najbardziej korzystną sytuację materialną uzyskują gospodarstwa domowe zamieszkujące w makroregionie mazowieckim. Ponad 60% kierowników gospodarstw domowych w tym regionie zadeklarowało, iż przeciętny dochód na osobę kształtuje się na poziomie powyżej 1400 zł, z czego 33,3% to gospodarstwa z dochodem na osobę na poziomie 1401-1600 zł. Zdecydowanie odmienna sytuacja występuje w makroregionie wschodnim, w którym w gospodarstwach poziom dochodów był znacznie niższy – blisko 13% gospodarstw zadeklarowało dochód na osobę poniżej 500 zł, natomiast 15% zadeklarowało dochód na osobę w wysokości od 501 zł do 700 zł. Jest to makroregion, w którym, w porównaniu z pozostałymi regionami, gospodarstwa domowe osiągały najniższe dochody. W nieznacznie tylko korzystniejszej sytuacji materialnej znajdowały się gospodarstwa domowe zamieszkujące w makroregionie centralnym (wykres 8).

Poziom osiągniętych dochodów jest czynnikiem, który stanowi wyznacznik zaspokajania potrzeb⁵⁰⁰ zarówno całego gospodarstwa domowego, jak i poszczególnych jego członków. Brak zaspokojenia potrzeb wywołuje u człowieka dyskomfort, niezadowolenie, a także powoduje dążenie do realizacji pragnień. Zaspokojenie potrzeb powoduje powrót do sytuacji wcześniejszej – zadowolenia i komfortu psychicznego z tytułu posiadania lub konsumpcji wybranego dobra. Wówczas potrzeba przechodzi w stan uspienia i przestaje być motorem aktywności, katalizatorem działań podejmowanych przez człowieka. Jednakże aby mogło dojść do zaspokojenia potrzeb, niezbędne jest nabywanie dóbr i usług na rynku lub też wytwarzanie ich w ramach samozaopatrzenia.

Tabela 28. Subiektywna ocena poziomu osiągniętych przez gospodarstwo domowe dochodów oraz możliwości zaspokojenia potrzeb

Poziom zaspokojenia potrzeb	%	N
Niewystarczający (np. gdy gospodarstwo domowe zapożycza się krótkoterminowo, ponieważ ma za małe miesięczne dochody)	11,1	45
Niski (podstawowe potrzeby mieszkańców gospodarstwa domowego są zazwyczaj zaspokajane lub zaspokajane nie w pełni)	21,5	87
Wystarczający (wszystkie podstawowe potrzeby mieszkańców gospodarstwa domowego, np. żywność, mieszkanie, odzież, są zaspokajane)	44,4	179
Zadawalający (zaspokojenie potrzeb mieszkańców gospodarstwa domowego występuje nie tylko na poziomie podstawowym)	20,8	84
Wysoki (możliwość dokonywania przez mieszkańców gospodarstwa domowego większych inwestycji i zakupu dóbr luksusowych)	2,2	9

Źródło: opracowano na podstawie badań własnych.

Kierownicy badanych gospodarstw domowych poddali ocenie poziom osiągniętych w gospodarstwie dochodów w kontekście stopnia zaspokojenia potrzeb (przy ocenie wykorzystano pięciostopniową skalę Likerta). Uzyskane wyniki prezen-

⁵⁰⁰ Pod pojęciem „potrzeby” rozumiemy pewien stan organizmu, który jest wynikiem odczucia braku czegoś.

wane w tabeli 28 obrazują, iż zdecydowana większość respondentów oceniła swoje dochody jako wystarczające. Ocena była równoznaczna z deklaracją, iż wszystkie potrzeby podstawowe członków gospodarstwa domowego są zaspokajane (44,4%). W kategorii potrzeb podstawowych znalazły się takie potrzeby, jak: żywność, mieszkanie, odzież. Co piąty kierownik gospodarstwa domowego wyraził opinię o zadowalającym poziomie dochodów, natomiast jedynie 2,2% określiło dochody gospodarstwa jako wysokie (co stwarza możliwość zakupu dóbr luksusowych, dokonywania inwestycji).

Blisko 1/3 kierowników gospodarstw domowych wskazała, iż poziom dochodów gospodarstwa jest niewystarczający lub niski. Wiąże się to głównie z potrzebą zaciągania pożyczek krótkoterminowych celem zaspokajania potrzeb bądź też z ograniczeniem zaspokajania potrzeb podstawowych.

Na poziom i strukturę osiągniętych przez gospodarstwo dochodów wpływa szereg innych czynników, wśród których do najważniejszych należy wykonywana praca, która z kolei wiąże się posiadaniem poziomu wykształcenia, umiejętnościami i zdolnościami. W przypadku obszarów wiejskich poza możliwościami pozyskiwania dochodów z tytułu pracy najmniej istotnym czynnikiem kształtującym poziom dochodów jest realizowana produkcja rolnicza. W badanych gospodarstwach zdecydowana większość gospodarstw osiągała dochód na osobę na poziomie powyżej 1600 zł. W zdecydowanie lepszej sytuacji były gospodarstwa mieszkające na terenie makroregionów, w których tempo rozwoju gospodarczego jest wysokie oraz występuje zdecydowanie większy poziom urbanizacji.

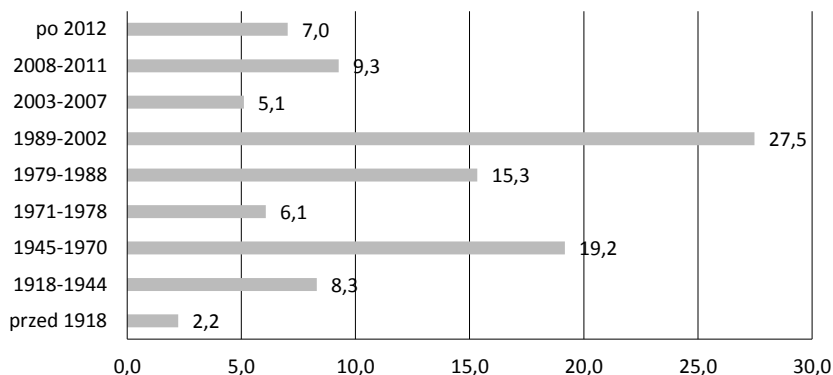
2. Mieszkanie i jego wyposażenie jako czynnik konsumpcji zasobów

Znaczącym zasobem kapitałowym gospodarstwa domowego, a zarazem elementem, który w znaczący sposób wpływa na kształtowanie się popytu na zasoby pochodzące z walorów środowiska, takie jak energia i woda, jest posiadany dom bądź zamieszkiwane mieszkanie. Wśród badanych gospodarstw jedynie 22,5% zamieszkiwało lokale mieszkalne w budynkach wielorodzinnych, większość jednak (77,5%) mieszkała we własnych domach jednorodzinnych (w budynkach wolnostojących bądź w budynkach w zabudowie bliźniaczej lub szeregowej). Większość domów jednorodzinnych stanowiły domy parterowe z użytkowym poddaszem (44,4%) oraz tradycyjne domy piętrowe (36,5%), a także domy parterowe bez użytkowego poddasza (17,1%). Zdecydowana większość domów jednorodzinnych była podpiwniczona (59,7%).

Średnia powierzchnia użytkowa mieszkań respondentów wyniosła 124,17 m² (przy odchyleniu standardowym 70,72 m²). Różnica w średniej powierzchni w przypadku budynków jednorodzinnych i mieszkań w budynkach wielomieszkaniowych była niewielka. Średnia powierzchnia mieszkań w budynkach wielomieszkaniowych była wyższa (132,45 m²; odchylenie standardowe 61,11 m²) w porównaniu z budynkami jednorodziennymi (119,58 m²; odchylenie standardowe 75,24 m²).

Możliwość wykorzystywania nowoczesnych rozwiązań umożliwiających ograniczenie zużycia energii wiąże się w wielu przypadkach z rokiem wybudowania. Średni wiek budynków jednorodzinnych zamieszkiwanych przez respondentów wyniósł 36,71 lat (przy odchyleniu standardowym 26,3). Większość gospodarstw domowych w naszym kraju (27,6%) mieszka w budynkach jednorodzinnych wybudowanych/powstałych w latach 1989-2002⁵⁰¹.

Wykres 9. Budynki mieszkalne respondentów według roku budowy budynku (w % ogółu zamieszkiwanych budynków)

Źródło: opracowano na podstawie badań własnych.

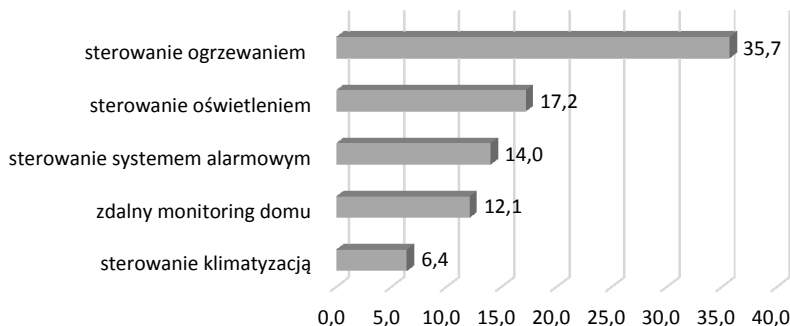
Wśród badanych gospodarstw dużą grupę stanowiły gospodarstwa domowe, które korzystają z budynków mieszkalnych powstałych w okresie wojennym i powojennym, wymagających modernizacji i słabo wyposażonych w podstawowe instalacje usprawniające realizację potrzeb jego członków, poprawę komfortu życia.

W badanej grupie gospodarstw zamieszkujących domy jednorodzinne na obszarach wiejskich najwyższy odsetek gospodarstw posiadał dostęp do wodociągów (90%). Kanalizacja stanowiła element wyposażenia 68,37% budynków jednorodzinnych, natomiast gaz – 32%.

Dane charakteryzujące makroregiony dotyczące infrastruktury komunalnej⁵⁰² wskazują, iż w przypadku sieci kanalizacyjnej najkorzystniejsza sytuacja występuje na terenie makroregionu południowego (74,1 km/100 km²). Najślabszy dostęp do instalacji kanalizacyjnej wystąpił w makroregionie mazowieckim (23,4 km/100 km²). Dostępność sieci gazowej była zdecydowanie najwyższa w makroregionie południowym (103,9 km/100 km²), najniższa zaś w makroregionie północnym (7,1 km/100 km²) i południowo-zachodnim (10,5 km/100 km²).

⁵⁰¹ Zamieszkane budynki. Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań 2011, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa 2013, s. 22.

⁵⁰² Tabela 24, Bank Danych Lokalnych.

Wykres 10. Odsetek wiejskich gospodarstw domowych zamieszkujących w budynkach jednorodzinnych, w których zastosowane są inteligentne instalacje sterowania (w %)

Źródło: opracowano na podstawie badań własnych.

Nowoczesne budynki jednorodzinne z reguły wyposażane są w inteligentne instalacje, które w znacznej mierze wpływają na jakość życia. Do najpopularniejszych instalacji należą: sterowanie oświetleniem, ogrzewaniem, klimatyzacją, jak również systemy alarmowe. Jednym z najnowocześniejszych rozwiązań jest zdalny monitoring domu. Wszelkiego rodzaju inteligentne systemy i rozwiązania pozwalają nie tylko na zarządzanie systemami w domu bez tzw. wstawania z fotela, lecz przede wszystkim na ograniczenie zużycia energii. Inteligentne systemy wykorzystywane w budynkach mieszkalnych stwarzają możliwość optymalizacji pracy urządzeń grzewczych poprzez możliwość korzystania z nich tylko w razie potrzeby. Inteligentne urządzenia grzewcze stwarzają również możliwość całkowitego wyłączenia ogrzewania (pod nieobecność domowników) lub też dostosowania go do aktualnej pogody, natomiast w godzinach nocnych – obniżenia temperatury oraz zgaszenia oświetlenia. Rozwój rynku zarówno w zakresie tego rodzaju rozwiązań, jak również rynku dostarczającego niezbędne oprzyrządowanie i oprogramowanie, stwarza ogromne możliwości oszczędności energii (oszczędność paliw zużytych do wytwarzania energii) oraz zmniejszenia wydatków na ten cel w budżecie domowym. Są to rozwiązania, które stosunkowo niedawno weszły na polski rynek na szeroką skalę i cieszą się coraz większym zainteresowaniem ze strony gospodarstw domowych.

Najwięcej energii w gospodarstwie domowym zużywa się na ogrzewanie pomieszczeń, stąd w badanych gospodarstwach wśród rozwiązań najczęściej wykorzystywanych są nowoczesne systemy ogrzewania. W badanej grupie wiejskich gospodarstw domowych zamieszkujących domy jednorodzinne systemy sterowania ogrzewaniem posiada 35,7% gospodarstw, natomiast z instalacji sterowania oświetleniem korzysta 17,2% gospodarstw. Pozostałe rozwiązania to sterowanie systemem alarmowym oraz klimatyzacją (wykres 10).

Stopień modernizacji, unowocześniania konsumpcji w zakresie rozwiązań systemowych stosowanych w budynkach mieszkalnych, związany jest w głównej mierze z poziomem osiągniętych dochodów, jak również z dostrzeżeniem potrzeby ich wprowadzania w gospodarstwach domowych. Wiele spośród rozwiązań umożliwiających oszczędność zasobów środowiska, niezbędnych do zaspokajania potrzeb

gospodarstwa domowego (nowoczesne systemy grzewcze, zdalne instalacje), dopiero zaczyna pozyskiwać grono świadomych odbiorców. Jedną z barier utrudniającą ich nabywanie, szczególnie istotną w przypadku gospodarstw niezamożnych, są koszty nabycia i montaż instalacji. Działaniami, które stwarzają szanse na poszerzenie grupy odbiorców, są: stosowanie zachęt do zakupu inteligentnych instalacji (np. w postaci dopłat, konsultacji itp.) oraz wprowadzanie wymagań (norm prawnych) odzwierciedlających obecny poziom techniki i tempo postępu technicznego.

3. Energia elektryczna – poziom wykorzystania

Efektywność energetyczna w budynkach mieszkalnych ma niezwykle ważne znaczenie z uwagi na skalę zużywania energii. W Unii Europejskiej budynki mieszkalne są odpowiedzialne za około 40% finalnego zużycia energii. Stosowanie efektywnych energetycznie urządzeń i technologii oraz korzystanie z energii odnawialnej są sposobami wzmacniania bezpieczeństwa dostaw energii na poziomie lokalnym⁵⁰³. Wymagania zapotrzebowania na energię (EP) w zależności od rodzaju budynku⁵⁰⁴ przedstawia poniższa tabela.

Tabela 29. Wymagania zapotrzebowania na energię (EP) w zależności od rodzaju budynków oraz harmonogram zmian

L.p.	Rodzaj budynku	Cząstkowe maksymalne wartości wskaźnika E_{PH+W} na potrzeby ogrzewania, wentylacji oraz przygotowania ciepłej wody użytkowej [kWh/(m ² ·rok)]		
		od 1 stycznia 2014 r.	od 1 stycznia 2017 r.	od 1 stycznia 2021 r.*
1.	Budynek mieszkalny:			
	a) jednorodzinny	120	95	70
	b) wielorodzinny	105	85	65
2.	Budynek zamieszkania zbiorowego	95	85	75
3.	Budynek użyteczności publicznej:			
	a) opieki zdrowotnej	390	290	190
	b) pozostałe	65	60	45
4.	Budynek gospodarczy, magazynowy i produkcyjny	110	90	70

*) Od 1 stycznia 2019 r. – w przypadku budynków zajmowanych przez władze publiczne oraz będących ich własnością.

Źródło: Obwieszczenie Ministra Infrastruktury i Rozwoju z dnia 17 lipca 2015 r. w sprawie ogłoszenia jednolitego tekstu rozporządzenia Ministra Infrastruktury w sprawie warunków technicznych, jakim powinny odpowiadać budynki i ich usytuowanie, Dz. U. z 2015 r. poz. 1422, dział X, § 329.

⁵⁰³ Niskoemisyjny Rozwój Mazowsza i Lubelszczyzny, Materiały szkoleniowe, Stowarzyszenie Polskich Energetyków Oddział w Radomiu, Narodowy Fundusz Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej, Warszawa 2016, s. 4.

⁵⁰⁴ Obwieszczenie Ministra Infrastruktury i Rozwoju z dnia 17 lipca 2015 r. w sprawie ogłoszenia jednolitego tekstu rozporządzenia Ministra Infrastruktury w sprawie warunków technicznych, jakim powinny odpowiadać budynki i ich usytuowanie, Dz. U. z 2015 r. poz. 1422.

Dla budynków mieszkalnych wielorodzinnych cząstkowa maksymalna wartość wskaźnika EP⁵⁰⁵ na potrzeby ogrzewania, wentylacji oraz przygotowania ciepłej wody użytkowej (E_{PH+W}) jest zdecydowanie niższa aniżeli w dla budynków jednorodzinnych. Skala różnicy w zapotrzebowaniu energii pochodzącej z węgla, gazu i ropy naftowej na potrzeby obu rodzajów budynków na przestrzeni lat 2014-2017 zmniejszyła się i jak wynika z harmonogramu zmian – ulegnie dalszemu zmniejszeniu. W przypadku badanych wiejskich gospodarstw domowych, ich zdecydowana większość zamieszkuje budynki jednorodzinne (77,5%), co wiąże się z większym zapotrzebowaniem na energię z ich strony.

Analizując zapotrzebowanie gospodarstw domowych na energię zarówno konwencjonalną, jak i z odnawialnych źródeł, można wskazać, iż nośniki energii w gospodarstwach domowych wykorzystywane są głównie⁵⁰⁶:

- na cele grzewcze (ogrzewanie pomieszczeń, ogrzewanie wody i gotowanie posiłków),
- na oświetlenie i zasilanie urządzeń elektrycznych,
- jako napęd pojazdów osobowych (paliwa silnikowe).

W przypadku wiejskich gospodarstw domowych prowadzących produkcję rolniczą warto dodać, iż nośniki energii (głównie gaz LPG) wykorzystywane są do napędu pojazdów i maszyn rolniczych.

Zużycie nośników energii w gospodarstwach domowych zależy od wielu czynników, między innymi od: liczby urządzeń elektrycznych, liczby mieszkańców, przyzwyczajęń, rodzaju ogrzewania (instalacji ogrzewania i ciepłej wody użytkowej – c.w.u.) i powierzchni mieszkania.

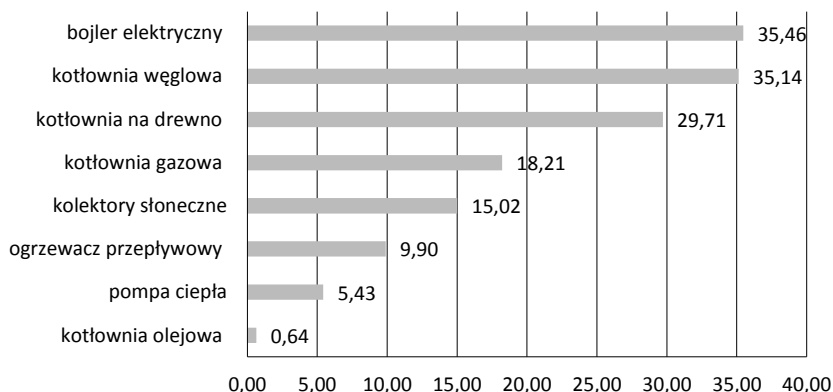
Wśród badanych gospodarstw średnia ogrzewana powierzchnia mieszkania wynosiła 123,54 m² (odchylenie standardowe 60,90), najpopularniejszą zaś metodą ogrzewania budynków był kocioł na tradycyjne źródła ciepła – węgiel i drewno (bliisko 70% gospodarstw). Można wskazać, iż to źródło wykorzystywane jest w znacznie większym stopniu, gdyż 19,8% gospodarstw wykorzystuje w swoich domach kominek z rozprowadzaniem ciepła. Kocioł gazowy stanowi główne źródło ciepła w 16,2% gospodarstw domowych, natomiast ogrzewanie olejowe cieszy się zdecydowanie najmniejszą popularnością, bowiem ten sposób ogrzewania powierzchni mieszkaniowych został wskazany jedynie przez sześć gospodarstw domowych. Również zdecydowanie rzadziej stosowaną metodą jest podłączenie do sieci ciepłowniczej – jedynie 3% badanych gospodarstw posiadało tego rodzaju instalację. Z punktu widzenia wykorzystywania zasobów środowiska przyrodniczego znacznie korzystniejsze przy ogrzewaniu budynków mieszkalnych jest wykorzystywanie odnawialnych źródeł energii. Nie są one jednak stosowane na szerszą skalę; system pompy ciepła stosowało 5,1%, a kotłów na biomasę czy pellet – 5,7% ogółu badanych gospodarstw. Warto zauważyć, iż w wielu gospodarstwach domowych wykorzystywane są jednocześnie różne rodzaje instalacji. W ponad 20% budynków mieszkalnych zainstalowane są dwa systemy ogrzewania, natomiast w 4% – trzy i więcej.

⁵⁰⁵ Wartość wskaźnika EP [kWh/(m² · rok)] określającego roczne obliczeniowe zapotrzebowanie na nieodnawialną energię pierwotną do ogrzewania, wentylacji, chłodzenia oraz przygotowania ciepłej wody użytkowej.

⁵⁰⁶ A. Górecka-Zbrońska, D. Zbroński, Zmiana struktury zużycia energii w gospodarstwach domowych w kontekście stosowanych nośników energii, Rynek Energii, nr 4, 2017, s. 24.

W badanych gospodarstwach domowych najczęstszą metodą uzyskiwania ciepłej wody użytkowej było wykorzystywanie bojlera elektrycznego i innych klasycznych form podgrzewania wody (wykres 11).

Wykres 11. Metody ogrzewania wody według technik ogrzewania (w %)

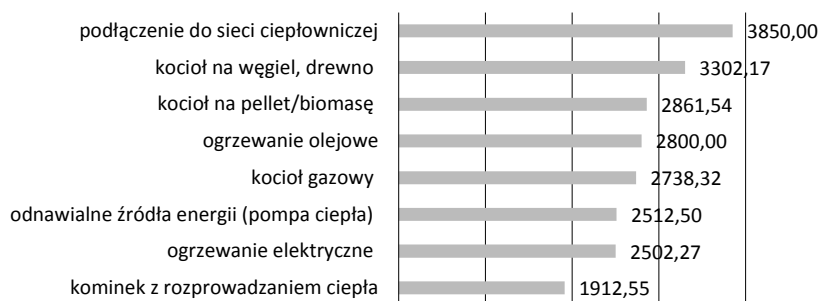
Źródło: opracowano na podstawie badań własnych.

Odnawialne źródła energii (OZE) stanowiły metodę uzyskania c.w.u. jedynie w 20% gospodarstwach domowych. Zdecydowanie częściej wskazywano kolektory słoneczne niż pompy ciepła. Korzyści z użytkowania kolektorów słonecznych z punktu widzenia dbałości o środowisko i wykorzystywania jego zasobów są oczywiste. Jest to najtańszy sposób podgrzewania wody, bowiem eliminuje się koszty paliwa, które należałoby ponieść, gdyby została wykorzystana energia konwencjonalna (np.: węgiel, drewno, pellet). Korzyści te są tym wyższe, im wyższy jest wzrost cen paliw i energii. Ponadto instalacje solarne nie emitują gazów cieplarnianych, co wiąże się z ograniczeniem lub uniknięciem ich emisji. Jednak mimo niewątpliwych korzyści, zbyt mało gospodarstw domowych korzysta z tego źródła pozyskiwania energii. Wydaje się, iż istotnymi powodami są koszty instalacji kolektorów słonecznych oraz brak zainteresowania gospodarstw domowych pokrywaniem kosztów inwestycji ze środków własnych

Inną metodą ogrzewania pomieszczeń oraz uzyskiwania ciepłej wody użytkowej jest wykorzystanie energii geotermalnej. Technologia ta wykorzystuje naturalny poziom temperatury gruntu, aby za pomocą pompy ciepła podnieść temperaturę do poziomu wymaganego w instalacji grzewczej. Pomimo iż technologia ta rozwija się już od wielu lat, wykorzystywana jest w niewielkiej grupie gospodarstw domowych. Warto również zaznaczyć, iż podobnie jak kolektory słoneczne, pompy ciepła stanowią odnawialne źródła energii, jednakże dla ich pracy niezbędne jest stałe dostarczanie energii elektrycznej. Dodatkowo należy pamiętać, iż z ekonomicznego punktu widzenia, aby pompa poza zaletami związanymi z ochroną zasobów środowiska pozwalała na ograniczanie kosztów związanych z ich eksploatacją i uzyskiwaniem energii, budynki, w których jest instalowana, powinny być energooszczędne. Oznacza to między innymi, że powinny posiadać odpowiednią izolację ścian i stropów, szczególnie stropów na gruncie lub nad pomieszczeniami nieogrzewanymi. Jest to

niezwykle istotne z uwagi na fakt, iż koszty montażu pompy ciepła mają zwrócić się po 5-7 latach. W innym wypadku jest to nieopłacalne⁵⁰⁷. Wśród badanych gospodarstw domowych nowe budynki mieszkalne (oddane w ciągu ostatnich 5 lat) stanowiły 5,4% ogółu zamieszkanego, użytkowane zaś 6-10 lat stanowiły blisko 11%.

Wykres 12. Średnie roczne koszty zużycia paliw służących ogrzewaniu domu w roku 2017 w badanych gospodarstwach (w zł)

Źródło: opracowano na podstawie badań własnych.

Najliczniejszą grupę odbiorników energii elektrycznej stanowią urządzenia, które znajdują się w wyposażeniu gospodarstw domowych. Analizując poziom wyposażenia, można zaobserwować, iż zdecydowana większość badanych gospodarstw posiadała jego podstawowe elementy. W badaniu uwzględniono 16 różnych urządzeń zasilanych elektrycznie, co ilustruje tabela 30.

Tabela 30. Struktura wyposażenia badanych gospodarstw domowych w odbiorniki energii elektrycznej

Wyszczególnienie	Tak, posiadam		Nie, chociaż chciał(a)bym/posiadać		Nie posiadam	
	%	N	%	N	%	N
Chłodziarka/lodówka	98,0	396	1,2	5	0,8	3
Pralka automatyczna	96,5	390	2,0	8	1,5	6
Odbiornik telewizyjny	94,1	380	1,4	6	4,5	18
Odkurzacz elektryczny	90,8	367	4,7	19	4,5	18
Laptop	89,3	361	6,2	25	4,5	18
Drukarka	80,7	326	8,2	33	11,1	45
Odbiornik radiowy	80,7	326	4,2	17	15,1	61
Urządzenie do odbioru telewizji satelitarnej lub kablowej	79,5	321	5,4	22	15,1	61
Zamrażarka	79,4	321	5,7	23	14,9	60

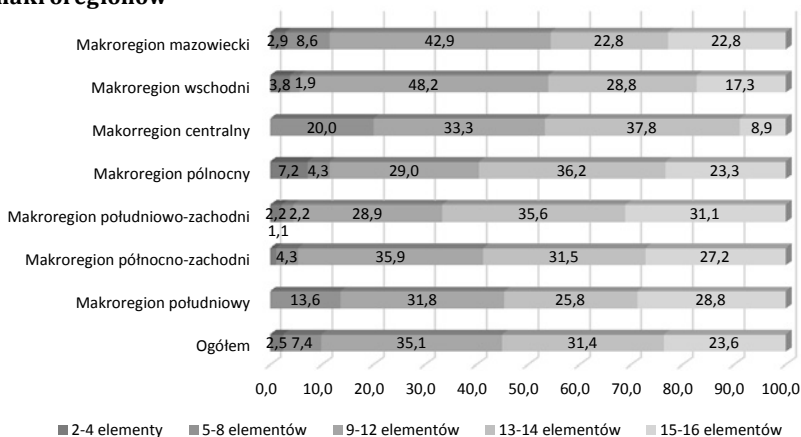
⁵⁰⁷ P. Jasiukiewicz, Racje techniczno-ekonomiczne wykorzystania pompy ciepła w systemach ogrzewania wolnostojących budynków mieszkalnych, Technika chłodnicza i klimatyzacyjna, 9/2008, s. 382-383.

Kuchenka mikrofalowa	76,2	308	9,4	38	14,4	58
Robot kuchenny	73,5	297	14,4	58	12,1	49
Zestaw do odbioru, nagrywania i odtwarzania dźwięków (wieża, radiomagnetofon)	66,9	270	10,6	43	22,5	91
Komputer stacjonarny	64,6	261	5,9	24	29,5	119
Odtwarzacz DVD, Blu-Ray, płyt kompaktowych	62,9	254	12,8	52	24,3	98
Zmywarka do naczyń	57,9	234	22,3	90	19,8	80
Zestaw kina domowego	35,6	144	25,8	104	38,6	156

Źródło: opracowano na podstawie badań własnych.

Analizując badane gospodarstwa pod względem liczby posiadanych urządzeń elektrycznych, można zaobserwować, iż dominowały gospodarstwa posiadające 9-12 urządzeń – 35,1% (wykres 13). Gospodarstwa posiadające tylko podstawowe elementy wyposażenia stanowiły jedynie 2,5% ogółu badanych. Poziom wyposażenia gospodarstw domowych w urządzenia elektryczne jest zróżnicowany regionalnie, bowiem występują istotne statystycznie różnice pomiędzy poziomem wyposażenia a makroregionem zamieszkania ($p=0,008$; chi-kwadrat 43,994; V-Cramera 0,165). Najwyższy poziom wyposażenia w sprzęt elektryczny wystąpił w przypadku gospodarstw makroregionu południowo-zachodniego (jedynie 4,4% gospodarstw posiadało od 2 do 8 urządzeń, a 31,1% – 15-16 urządzeń). Natomiast w makroregionie centralnym gospodarstwa domowe zamieszkujące obszary wiejskiej korzystały najczęściej z 2 do 8 urządzeń, co stanowiło 20% badanych gospodarstw. Jednocześnie jedynie 8,9% gospodarstw zamieszkujących ten makroregion posiadało maksymalną liczbę urządzeń elektrycznych.

Wykres 13. Poziom wyposażenia gospodarstw domowych w sprzęt elektryczny według makroregionów

Źródło: opracowano na podstawie badań własnych.

Polska jest krajem, w przypadku którego zarówno energia elektryczna, jak również ciepło, pochodzi w głównej mierze z węgla. Jest to jeden z obszarów, gdzie niezbędne jest wprowadzanie nowych rozwiązań, nie tylko zgodnych z wytycznymi UE. Celem dbałości o środowisko jest większy stopień wykorzystania OZE. Zmiany, które zostały wprowadzone, dotyczące zasad wsparcia i rozwoju OZE⁵⁰⁸, pozwalają przypuszczać, że tempo rozwoju gałęzi OZE w najbliższych latach ulegnie znacznemu spowolnieniu, co przy i tak niezbyt szybkim rozwoju branży jest zdecydowanie niepokojące. Zgodnie z celami unijnymi Polska powinna osiągnąć 15% udziału produkcji energii z OZE w zużyciu finalnym do 2020 roku (obecnie udział ten kształtuje się na poziomie 12,9%).

Zgodnie z Komunikatem Komisji do Rady Europejskiej i Parlamentu Europejskiego *Europejska polityka energetyczna* z 10.01.2007 roku, celem UE w negocjacjach międzynarodowych jest obniżenie do 2020 roku emisji gazów cieplarnianych w krajach rozwiniętych o 30% w stosunku do poziomu z 1990 roku, do 2050 r. zaś globalna emisja gazów cieplarnianych musi zostać zredukowana o maksymalnie 50% w stosunku do poziomu z 1990 roku. W przypadku krajów uprzemysłowionych oznacza to redukcję emisji o 60-80% do 2050 roku. Wiodącym zobowiązaniem jest również osiągnięcie do 2020 roku, niezależnie od sytuacji, co najmniej 20% redukcji emisji gazów cieplarnianych w stosunku do poziomu z 1990 roku.⁵⁰⁹ Osiągnięcie takich rezultatów umożliwi realizacja projektów współfinansowanych ze środków Unii Europejskiej. Polska w perspektywie finansowej 2007-2013 i 2014-2020 przeznaczyła najwięcej środków na realizację celu związanego z niskoemisyjną gospodarką.

Potencjał rozwoju energetyki odnawialnej w Polsce jest ogromny. W warunkach krajowych energia z odnawialnych źródeł obejmuje: energię promieniowania słonecznego, wody, wiatru, zasobów geotermalnych oraz energię wytworzoną z biopaliw stałych, biogazu i biopaliw ciekłych, a także energię otoczenia pozyskiwaną przez pompy ciepła⁵¹⁰. By plan rozwoju instalacji odnawialnych źródeł energii do roku 2020 się udał, potrzebne są zwłaszcza finansowe instrumenty wsparcia, zachęcające gospodarstwa domowe do zmiany lub uzupełnienia dotychczasowych systemów energetycznych o mikroinstalacje OZE. Niezwykle ważne są również działania państwa związane z uproszczeniem procedur związanych z inwestycjami w tym zakresie, pozyskiwaniem informacji, popularyzacją problematyki OZE, a także wspieraniem działań samorządów lokalnych na rzecz energii odnawialnej. Bardzo trudno jest osiągnąć założone cele rozwoju OZE przy niskiej społecznej akceptacji lokalnych mieszkańców⁵¹¹.

⁵⁰⁸ Ustawa z dnia 22 czerwca 2016 r. o zmianie ustawy o odnawialnych źródłach energii oraz niektórych innych ustaw, Dz. U. poz. 925.

⁵⁰⁹ Komunikat Komisji do Rady Europejskiej i Parlamentu Europejskiego *Europejska polityka energetyczna*, Bruksela 10.1.2007, wersja ostateczna, s. 5, [http://www.europarl.europa.eu/meetdocs/2004_2009/documents/com/com_com\(2007\)0001_/com_com\(2007\)0001_pl.pdf](http://www.europarl.europa.eu/meetdocs/2004_2009/documents/com/com_com(2007)0001_/com_com(2007)0001_pl.pdf) (dostęp z dnia 05.11.2018).

⁵¹⁰ A. Cyburt, Finansowanie publicznych inwestycji w energię przyjazną środowisku z funduszy Unii Europejskiej na przykładzie gmin województwa lubelskiego, *Roczniki Naukowe SERiA*, 2016, t. XVIII, z. 6, s. 24.

⁵¹¹ E. Ropuszyńska-Surma, M. Węglarz, Skłonność gospodarstw domowych do instalowania OZE – wyniki badań na Dolnym Śląsku, *Studia i Prace WNEIZ US 49/1*, s. 306-307.

Tabela 31. Akceptacja odnawialnych źródeł energii w domach respondentów

Rodzaje instalacji	Tak, mam instalację		Zamierzam zainstalować w ciągu najbliższych 3 lat		Nie mam instalacji, nie zamierzam zakładać	
	%	N	%	N	%	N
Pompa ciepła	12,6	51	8,9	36	78,5	317
Kolektory słoneczne	11,6	47	25,0	101	63,4	256
Kotły opalane biomasą	4,2	17	9,2	37	86,6	350
Instalacja fotowoltaiczna	2,0	8	18,6	75	79,4	321
Przydomowa elektrownia wiatrowa	0,7	3	6,9	28	92,4	373
Mikrobiogazownie	0,2	1	3,3	13	96,5	390

Źródło: opracowano na podstawie badań własnych.

Wyniki zamieszczone w tabeli 31 wskazują, iż zdecydowanie największym zainteresowaniem ze strony gospodarstw domowych cieszą się kolektory słoneczne i pompy ciepła. Do oceny czynników wpływających na podjęcie decyzji o zainstalowaniu OZE (bądź o zainstalowaniu OZE w przyszłości) wykorzystano miernik skłonności gospodarstw domowych do instalowania OZE. Konstrukcja miernika opiera się na obliczeniu⁵¹²:

$$P_{OZE}^i = (L_{OZE}^i + L_{pOZE}^i) L_{res}^i, \text{ gdzie } i=1, \dots, n$$

$$S_{OZE}^i = L_{OZE}^i \times P_{OZE}^i = L_{OZE}^i \times (L_{OZE}^i + L_{pOZE}^i) L_{res}^i, \text{ gdzie } i=1, \dots, n,$$

gdzie:

P_{OZE} – prawdopodobieństwo stania się posiadaczem OZE,

L_{OZE} – suma gospodarstw mających OZE,

L_{pOZE} – suma gospodarstw chcących zainstalować OZE,

L_{res}^i – suma gospodarstw odpowiadających na pytanie,

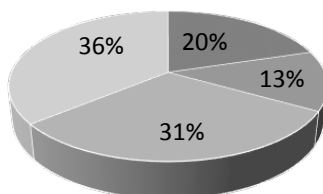
S_{OZE} – współczynnik skłonności gospodarstw domowych do instalowania OZE.

Gospodarstwa domowe szczególnie zainteresowane są pozyskiwaniem energii z kolektorów słonecznych, pomp ciepła oraz instalacji fotowoltaicznych – ten rodzaj energii wskazała większość badanych gospodarstw. Skłonność do instalowania OZE jest zróżnicowana w odniesieniu do w/w instalacji – zdecydowanie największą obserwuje się w odniesieniu do pomp ciepła (wielkość współczynnika prawdopodobieństwa wyniosła 49,30). W przypadku kolektora słonecznego prawdopodobieństwo jego zainstalowania przez gospodarstwo domowe jest dość duże (47,25), niewielkie zaś w przypadku instalacji fotowoltaicznej (8,18). Do instalowania OZE

⁵¹² Tamże.

zdecydowanie bardziej skłonne są kobiety będące kierownikami gospodarstw domowych w wieku 25-34 lat i lat posiadające wyższe wykształcenie.

Wykres 14. Deklaracja gotowości do inwestowania własnych środków w nowoczesne rozwiązania technologiczne mające na celu ochronę środowiska

- tak
- tak, maksymalna kwota
- nie
- nie wiem, trudno powiedzieć

Źródło: opracowano na podstawie badań własnych.

Wśród wszystkich gospodarstw domowych posiadających instalacje OZE 54% korzystało z dofinansowania ze strony gminy. Jest to bardzo znaczący czynnik wpływający na decyzję o ich instalacji, bowiem jedynie 1/3 gospodarstw gotowa była do inwestowania własnych funduszy w nowoczesne instalacje mające na celu ochronę środowiska przyrodniczego (wykres 14). Z ogółu gospodarstw mających takie zamiary, 13% gospodarstw było skłonnych dokonać inwestycji w OZE, ale do pewnej maksymalnej kwoty. Wielkość mediany dla tej kwoty kształtowała się na poziomie 5000 zł.

4. Transport i usługi transportowe jako obszar wykorzystania energii

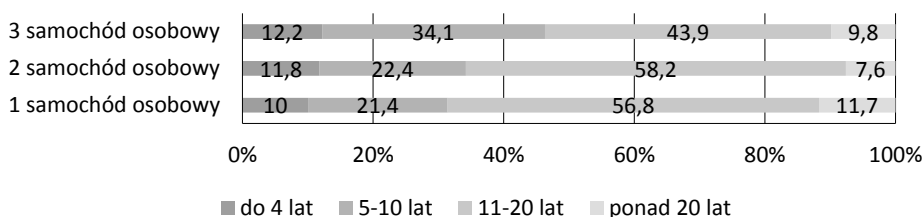
Ważnym obszarem wykorzystywania energii w gospodarstwach domowych jest transport. W tym zakresie możemy mówić o konsumpcji zarówno dóbr, jak i usług transportowych. Z badań budżetów gospodarstw domowych GUS wynika, że w 2017 roku 65% gospodarstw domowych posiadało samochód osobowy. Na obszarach wiejskich wielkość ta kształtowała się na poziomie 75,3%⁵¹³. Samochód osobowy współcześnie z dobra luksusowego stał się dobrem trwałym codziennego użytku. Wyniki badań realizowanych między innymi przez K. Hanusik i U. Łangowską-Szczeńniak na bazie analiz (dla 2004 i 2012 roku) wskazują, że wzrost i udział wydatków większości gospodarstw domowych na transport i łącznie, jak również na kulturę i rekreację, stanowią istotny symptom poprawy poziomu życia gospodarstw⁵¹⁴. Nie można zaprze-

⁵¹³ Budżety gospodarstw domowych w 2017 r., Główny Urząd Statystyczny, Warszawa 2018, s. 258.

⁵¹⁴ K. Hanusik, U. Łangowska-Szczeńniak, Różnicowanie modeli konsumpcji w Polsce po wejściu do Unii Europejskiej, [w:] A. Olejniczuk-Merta (red.), Konsumpcja i innowacje, nr 81, Instytut Badań Rynku, Konsumpcji i Koniunktur, Warszawa 2015, s. 93.

czyć, iż posiadanie samochodu osobowego jest czynnikiem poprawiającym warunki życia. Wśród badanych gospodarstw domowych 89% z nich wskazało, iż samochód stanowi element wyposażenia i majątku gospodarstwa domowego. Obecnie w wielu gospodarstwach domowych majątek stanowi więcej niż jedno auto (wśród badanych gospodarstw domowych 36% posiadało dwa samochody, a ponad 11% – trzy i więcej). Z uwagi na środowisko (względy środowiskowe) ważny jest stan techniczny pojazdów związany nieuchronnie z rokiem ich produkcji, jak również ze stosowanym rodzajem paliwa. Średni wiek samochodów osobowych w Polsce według informacji branżowych kształtuje się na poziomie 13 lat⁵¹⁵. W badanych gospodarstwach domowych średni wiek samochodów jest zbliżony: średni wiek pierwszego samochodu osobowego wynosił 13,79 (odchylenie standardowe 6,97), drugiego – 13,14 (odchylenie 6,14), trzeciego zaś – 13,31 lat (odchylenie standardowe 6,18). Regułą jest, iż każde kolejne nabywane auto jest młodsze. Dominują głównie samochody 11-20 letnie (wykres15). Dużą grupę stanowią również samochody zdecydowanie starsze, ponad 20- letnie.

Wykres 15. Struktura wiekowa parku samochodów osobowych w badanej grupie gospodarstw domowych

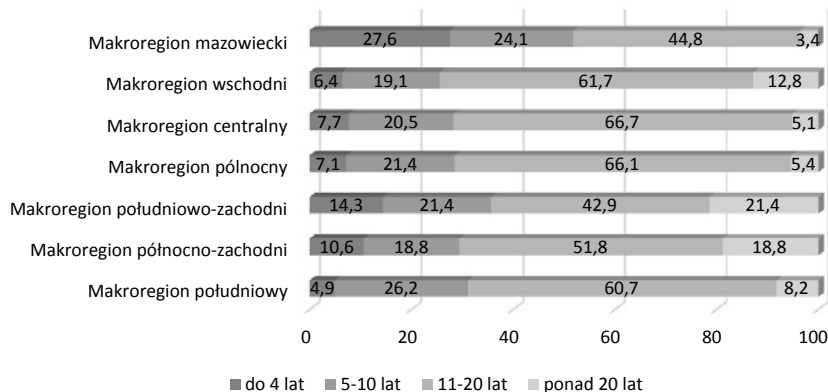
Źródło: opracowano na podstawie badań własnych.

Większość analiz przeprowadzonych w oparciu o badania budżetów gospodarstw domowych z lat 2000-2014 potwierdza, iż na przestrzeni tego czasu nastąpił sukcesywny wzrost wydatków na transport. Najsilniejszymi determinantami wydatków na transport okazały się: dochód rozporządzalny na osobę, poziom wykształcenia i wiek głowy gospodarstwa domowego⁵¹⁶.

Gospodarstwa domowe zamieszkujące w makroregionie mazowieckim posiadały najwięcej nowych samochodów (wiek pierwszego bądź jedynego samochodu nie przekraczał 4 lat) (wykres 16). Samochody nowe stanowiły 27,6% ogółu użytkowanych samochodów w regionie.

⁵¹⁵ <http://moto.pl/MotoPL/7,88389,21855004,ten-test-zderzeniowy-najlepiej-pokazuje-jak-zmienily-sie-auta.html> (dostęp z dnia 12.11.2018)

⁵¹⁶ M. Piekut, Konsumpcja dóbr i usług transportowych w różnych typach polskich gospodarstw domowych, *Handel Wewnętrzny* 2016;3(362), s. 252, 263.

Wykres 16. Struktura wiekowa parku samochodów osobowych (pierwszych) w badanej grupie gospodarstw domowych

Źródło: opracowano na podstawie badań własnych.

W wyposażeniu gospodarstw domowych regionów południowo-zachodniego i północno-zachodniego znajdowało się najwięcej ponad 20-letnich samochodów (stanowiły one odpowiednio 21,4 i 18,8% ogółu samochodów).

Ze wszystkich środków transportu samochód jest najmniej przyjazny środowisku. Negatywny wpływ na środowisko zauważalny jest we wszystkich stadiach cyklu życiowego samochodu, poczynając od produkcji, poprzez eksploatację, a kończąc na jego utylizacji. Na etapie produkcji szkody w środowisku wynikają z wykorzystania zasobów niezbędnych do jego wytworzenia (wydobycie surowców, uzyskanie materiałów, zużycie paliw i energii elektrycznej do produkcji). Na etapie eksploatacji pojazdów szkody w środowisku naturalnym spowodowane są ilością zużytych olejów i paliw (ilością emitowanych spalin), a także (pośrednio) budową dróg, w wyniku których następują zmiany w użytkowaniu gruntów, wycinka lasów itp. Jednym z działań, jakie mogą być podejmowane przez użytkowników dróg celem ograniczania presji na środowisko, jest eko-jazda, czyli jazda zdecydowanie mniej agresywna, utrzymywanie odpowiednich obrotów silnika, właściwe ciśnienie powietrza w oponach, hamowanie silnikiem czy wyłączenie go przy dłuższym zatrzymaniu. Taki rodzaj jazdy wpływa na zmniejszenie zużycia paliwa, a także na zmniejszenie emisji zanieczyszczeń i hałasu⁵¹⁷. Dążenie do ograniczania emisji spalin to działania ukierunkowane zarówno na dbałość o zdrowie społeczeństwa, jak i całego ekosystemu. W celu poprawy sytuacji podejmowane są między innymi działania ukierunkowane na ich ograniczenie, czego przykładem są europejskie standardy emisji spalin wynikające z dyrektyw UE. W wyniku ich przestrzegania, wszyscy producenci nowych aut zobligowani są do uwzględniania coraz bardziej restrykcyjnych norm emisji zanieczyszczeń⁵¹⁸. Samochody wyprodukowane w ostat-

⁵¹⁷ E. Tokarczyk, Wiedza i zachowania kierowców a ochrona środowiska, *Transport Samochodowy* 1, 2012, s. 18.

⁵¹⁸ K. Sienkiewicz, A. Drzewisz, Możliwości zmniejszenia negatywnego wpływu transportu samochodowego na środowisko przez zastosowanie alternatywnych paliw i układów napędowych, *Zeszyty Naukowe Politechniki Poznańskiej*, nr 60 Organizacja i Zarządzanie, 2013, s. 100.

nich latach, wyposażone między innymi w nowoczesne układy napędowe, nie stanowią tak szkodliwego emitenta spalin.

Etap utylizacji wycofywanych z eksploatacji środków transportu/samochodów wiąże się z zagrożeniami, jakie dla środowiska naturalnego stanowią odpady motoryzacyjne, z których wiele to odpady uznane za niebezpieczne (np. zużyte oleje, opony i akumulatory). Receptą na problemy związane z tymi odpadami jest recykling polegający na bezpiecznym dla środowiska demontażu tych pojazdów i gospodarczym wykorzystaniu pochodzących z nich części. Jest to znaczący problem chociażby ze względu na dużą liczbę samochodów osobowych, których okres użytkowania kształtuje się powyżej 20 lat.

W badanych (N=404) gospodarstwach domowych użytkowano ogółem 583 samochody osobowe. Wśród nich dominowały auta na benzynę (45,9%) oraz olej napędowy (36,7%). Zarówno jeden, jak i drugi rodzaj paliwa, jest szkodliwy dla środowiska przyrodniczego ze względu na emisję CO₂. Z wielu badań realizowanych na potrzeby środowiska wynika, iż gaz LPG stosowany w samochodach osobowych wydziela kilkadziesiąt razy mniej toksycznych związków niż benzyna⁵¹⁹. Z uwagi na środowisko, jest to zdecydowanie korzystniejsze rozwiązanie. Wśród badanych gospodarstw 17% posiadało auta zasilane na benzynę/olej napędowy oraz LPG.

Innymi rozwiązaniami, które są wprowadzane obecnie przez koncerny motoryzacyjne, są napędy elektryczne oraz hybrydowe. Ich dostępność w chwili obecnej jest znacznie ograniczona w głównej mierze ze względu na wysokie ceny aut.

5. Ziemia i jej wykorzystanie. Środowisko przyrodnicze a prowadzona działalność rolnicza

Każdy podmiot życia gospodarczego, w tym także każdy człowiek, zobowiązany jest do dbania o środowisko przyrodnicze bez względu na fakt prowadzenia – czy też nie, działalności gospodarczej. Pomimo faktu, że zarówno przedsiębiorstwa, gospodarstwa domowe, jak i gospodarstwa prowadzące działalność rolniczą, odpowiedzialne są za powstawanie i emisję zanieczyszczeń, jednak nie wszystkie w tym samym stopniu zobowiązane są do partycypowania w kosztach ochrony środowiska. Grupą zdecydowanie uprzywilejowaną w tym zakresie są indywidualne gospodarstwa rolne. Jako osoby fizyczne nie ponoszą one żadnych kosztów korzystania ze środowiska⁵²⁰. Nie zawsze również są świadome swojego wpływu na kształtowanie się walorów środowiska przyrodniczego w ich najbliższym otoczeniu czy też w skali makroregionalnej.

Analizując podejście do rolnictwa w kontekście rozwoju zrównoważonego i wykorzystywania zasobów środowiska w samym definiowaniu idei rozwoju zrównoważonego, można dostrzec nawiązanie do harmonijnego powiązania celów ekono-

⁵¹⁹ K. Sienkowicz, A. Drzewisz, *Możliwości zmniejszenia...*, dz. cyt., s. 103.

⁵²⁰ E. Klamut, *Koszty ochrony środowiska a gospodarstwa rolne*, Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu nr 329, 2014, s. 152.

micznych z innymi, szczególnie ekologicznymi czy środowiskowymi (Krasowicz⁵²¹, Runowski⁵²²).

Wśród badanych gospodarstw domowych 36% prowadziło produkcję rolniczą. Wśród nich, co drugie realizowało produkcję wielokierunkową (50,3%), ponad 30% było wyraźnie ukierunkowane na produkcję roślinną (33,3%), a jedynie 10% na produkcję zwierzęcą. W przypadku pozostałych gospodarstw kierownicy wskazali specjalistyczną produkcję roślinną (produkcja sadownicza, produkcja ziół, kwiatów).

Gospodarstwa rolne charakteryzowały się zróżnicowaną powierzchnią. Średnia powierzchnia ogółem badanych gospodarstw kształtowała się na poziomie 26,5 ha (odchylenie standardowe 72,04). Maksymalna powierzchnia gospodarstwa wyniosła 500 ha, minimalna zaś 1 ha. Z kolei średnia powierzchnia użytków rolnych kształtowała się na poziomie 15,99 ha (przy odchyleniu standardowym 37,89). Maksymalna powierzchnia użytków rolnych wyniosła 300 ha.

Tabela 32. Działania na rzecz ochrony środowiska naturalnego w gospodarstwie rolnym w opinii respondentów

Specyfikacja działań	Liczba wskazań
Staram się ograniczać zużywanie nawozów i środków ochrony roślin	36
Nie używam środków ochrony roślin	25
Dbam o środowisko, przyjazne środowisku	13
Staram się prowadzić produkcję ekologiczną	11
Segreguję odpady z produkcji rolniczej i staram się je ograniczać	9
Prowadzę produkcję ekologiczną na sprzedaż i na własne potrzeby	9
Używam bio-nawozów i nawozów naturalnych (gnojówka i gnojowica)	7
Oganiczam emisję spalin w maszynach rolniczych	4
Nie opryskuję pól	3
Prowadzone w sposób zrównoważony i prawie nie szkodzi środowisku	2
Staram się siać rośliny z kwiatami żeby pszczoły mogły gdzieś zbierać nektar, posiadamy pszczoły	2
W gospodarstwie zasadzonych jest dużo drzew	2
Stosuję zmianowanie	2
Nie wiem	29

Źródło: opracowano na podstawie badań własnych.

Zdecydowana większość respondentów (91,2%) uważała swoje gospodarstwo rolne za przyjazne środowisku. W przypadku kierowników gospodarstw będących przeciwnego zdania, opinia ta wynika głównie z faktu stosowania w produkcji rolniczej środków ochrony roślin (ŚOR) i sztucznych nawozów. Pojawiły się również opinie, iż tylko gospodarstwo produkujące zgodnie z wymogami produkcji ekolo-

⁵²¹ S. Krasowicz, Relacje człowiek – środowisko przyrodnicze w aspekcie zrównoważonego rozwoju, Problemy Inżynierii Rolniczej, nr 1, 2008, s. 22.

⁵²² H. Runowski, Kierunki zmian w produkcji zwierzęcej w kontekście zrównoważonego rozwoju rolnictwa, Przegląd hodowlany, r. 81 nr 5/2013, s. 1-5.

gicznej spełnia kryteria podmiotu przyjaznego względem środowiska (2 wskazania).

Wśród kierowników gospodarstw, którzy wyrażali opinię, iż gospodarstwo rolne jest przyjazne środowisku, głównym argumentem za uznaniem gospodarstwa za przyjazne środowisku było podjęcie starań w celu ograniczenia zużycia nawozów, jak również środków ochrony roślin (36 wskazań). Warto nadmienić, iż problem wykorzystywania ŚOR jest zagadnieniem, które ma swoje unormowania w prawie zarówno polskim, jak i Unii Europejskiej⁵²³.

Tabela 33. Klasyfikacja pestycydów według ich zastosowania

Grupa	Podgrupa	Zastosowanie	Grupa	Zastosowanie
zoocydy	Insektocydy	Owadobójcze	Herbicydy	Do zwalczania chwastów
	Akaryocydy	Do niszczenia roztoczy roślinnych	Fungicydy	Grzybobójcze i grzybobostacyjne
	Rodentocydy	Przeciw gryzoniom	Regulatory wzrostu	Stymulujące lub hamujące procesy życiowe
	Moluskocydy	Do zwalczania ślimaków	Synergetyki	Potęgujące działanie innych substancji
	Limacydy	Do zwalczania ślimaków nagich		
	Nematocydy	Niceniobójcze	Desykany	Wysuszające liście
	Bakteriocydy	Bakteriobójcze		
	Atraktanty	Zwabiające szkodniki	Defolianty	Usuwanie nadmiernej ilości liści
	Afiacydy	Działające selektywnie na mszyce		
	Repelenty	Odstraszające szkodniki	Defloranty	Usuwanie nadmiernej ilości kwiatów
Larwicydy	Do zwalczania larw			

Źródło: E. Malinowska, K. Jankowski, H. Wyrębek, M. Truba, Struktura sprzedaży i zużycia środków ochrony roślin w Polsce w latach 2000-2012, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego w Siedlcach, Seria: Administracja i Zarządzanie (31), nr 104, 2015, s. 175.

Środki ochrony roślin pozwalają na zwiększenie wysokości plonów roślin o 25-30%, a niekiedy nawet o 50-80%, pomimo, że nie należą do czynników plonotwórczych.

⁵²³ Sprawowanie nadzoru nad bezpieczeństwem żywności w Polsce pełni szereg instytucji, np. Główny Inspektorat Weterynarii, Państwowa Inspekcja Ochrony Roślin i Nasiennictwa (PIORiN) czy Urząd Ochrony Konkurencji i Konsumentów. Na poziomie UE taką instytucją jest np. Europejski Urząd ds. Bezpieczeństwa Żywności (ang. European Food Safety Authority, EFSA).

czych, a plonochronnych⁵²⁴. Środki ochrony roślin są stosowane głównie do zwalczania chwastów, mają również zastosowanie grzybobójcze. Dane zawarte w tabeli 33 wskazują rodzaj przeznaczenia poszczególnych grup pestycydów. Analiza zużycia środków ochrony roślin przeprowadzona w latach 2005-2012 wykazała, że na przestrzeni tego okresu nastąpił w Polsce wzrost sprzedaży substancji biologicznie aktywnych o 36,5%. Najwyższy wzrost zużycia dotyczył środków gryzoniobójczych i owadobójczych, spadło natomiast zużycie pozostałych środków, a utrzymało się na niezmiennym poziomie zużycie regulatorów wzrostu⁵²⁵. Według danych opublikowanych przez GUS w dokumencie Środki produkcji w rolnictwie w roku gospodarczym 2016/2017 na przestrzeni lat 2012-2017 nastąpił wzrost zużycia nawozów mineralnych ogółem. Natomiast sprzedaż środków ochrony roślin ogółem w latach 2014-2016 utrzymywała się na zbliżonym poziomie 68 500 ton⁵²⁶.

Można zatem przypuszczać, iż deklaracja kierowników gospodarstw domowych, że ich gospodarstwo rolne jest przyjazne środowisku, jest ściśle związana z ich potrzebą dbałości o środowisko, nie jest natomiast identyfikowana z rzeczywistym stanem. Jedyny wyjątek stanowić mogą gospodarstwa, w przypadku których kierownicy wskazali, iż w gospodarstwie nie są stosowane ŚOR (25 gospodarstw). W zdecydowanej większości były to gospodarstwa, gdzie prowadzona jest produkcja ekologiczna (9 wskazań) i gospodarstwa, w których rolnicy starają się taką produkcję realizować (11 wskazań). W badanej grupie były również gospodarstwa, w których do produkcji rolniczej używane są bio-nawozy i nawozy naturalne (gnojówka i gnojowica) – 7 wskazań. Wśród innych działań podejmowanych w gospodarstwie, które pozwalają zakwalifikować gospodarstwo jako przyjazne dla środowiska, wymieniono także: zasadzanie drzew, dbałość o roślinność pozwalającą pszczołom na zbieranie nektaru, ograniczanie emisji spalin przez maszyny rolnicze (tabela 32).

Niezwykle niepojęty jest fakt, iż w blisko 30 przypadkach kierownicy gospodarstw nie byli w stanie uzasadnić swojej opinii. Uważali, że ich gospodarstwo jest przyjazne otaczającemu je środowisku, jednakże nie potrafili uzasadnić, z czego wynikała ta opinia. Również w przypadku 13 gospodarstw jedynie sprecyzowano, iż przy produkcji rolniczej występuje dbałość o środowisko, bez podania konkretnych argumentów. Można przypuszczać zatem, iż w zdecydowanej mierze wiąże się to z małym zainteresowaniem problemami środowiskowymi i niskim poziomem świadomości ekologicznej, bowiem w połowie przypadków kierownicy tych gospodarstw nie byli zainteresowani poszerzaniem wiedzy na tematy związane ze środowiskiem.

⁵²⁴ M. Golinowska, Nakłady na chemiczną ochronę roślin w gospodarstwach wielkoobszarowych na początku XXI wieku, *Journal of Agrobusiness and Rural Development*, 2009, 2(12), s. 53-60.

⁵²⁵ S. Urban, Zmiany w zużyciu środków ochrony roślin w Polsce i ich aspekty ekonomiczne, *Roczniki Naukowe SERiA*, 16(6), 2014, s. 505-509.

⁵²⁶ <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/rolnictwo-lesnictwo/rolnictwo/srodki-produkcji-w-rolnictwie-w-roku-gospodarczym-20152016,6,13.html> (dostęp z dnia 28.12.2018).

6. Konsumpcja usług środowiskowych i ich wpływ na jakość życia gospodarstw domowych

Wzrost jakości życia społeczeństwa stanowi przedmiot zainteresowania, a zarazem nadrzędny cel polityki społecznej państw, nie tylko UE, na szczeblu krajowym czy regionalnym. Zagadnienie jakości życia jest jednym z celów szeroko eksponowanych w *Traktacie z Maastricht* czy *Traktacie z Lizbony*. Jedynym z wyraźnie eksponowanych celów UE jest utrzymanie równowagi pomiędzy rozwojem gospodarczym i rozwojem społecznym, przy zachowaniu środowiska naturalnego oraz dziedzictwa kulturowego⁵²⁷. Samo pojęcie „jakości życia” może być definiowane w różnorodny sposób, wiąże się bowiem z jego interdyscyplinarnym charakterem. Jedną z wielu definicji „jakości życia” wskazuje, iż jest to sposób zaspokojenia potrzeb jednostki w aspekcie materialnym i duchowym oraz stopień zaspokojenia licznych wymagań, jakie kształtuje w sobie sama jednostka i ogół społeczeństwa.⁵²⁸ Wśród obszarów tematycznych (domen) jakości życia⁵²⁹ znajdują się:

- materialne warunki życia,
- główny rodzaj aktywności, praca,
- zdrowie,
- edukacja
- czas wolny i relacje społeczne,
- bezpieczeństwo ekonomiczne i fizyczne,
- państwo i podstawowe prawa, aktywność obywatelska,
- jakość środowiska w miejscu zamieszkania,
- subiektywny dobrobyt.

Jednym z najważniejszych obszarów jest jakość środowiska. Na problematykę walorów środowiska w kontekście jakości życia zwraca uwagę wielu badaczy (J. Kusterka⁵³⁰, C. Bywalec i L. Rudnicki⁵³¹, B. Kryk i K. Włodarczyk-Śpiewak⁵³²). Subiektywna ocena jakości życia dotyczy⁵³³:

- wartościowania (oceny) jakości życia,
- zakresu i liczby aspektów jakości życia,
- obiektywności pomiaru jakości życia,
- kryterium liczby obiektów, których dotyczy jakość życia,
- bezpośredniości powiązania badań z rzeczywistą jakością życia,

⁵²⁷ T. Panek, Jakość życia gospodarstw domowych w Polsce w układzie wojewódzkim, ISiD Working Papers, nr 45, 2015, s. 6.

⁵²⁸ R. Kolman, Zespoły badawcze jakości życia, Problemy jakości 2000, nr 2, s. 2.

⁵²⁹ Jakość życia w Polsce. Edycja 2017, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa 2017, s. 4.

⁵³⁰ J. Kusterka, Jakość życia w aspekcie wybranych wskaźników ekorozwoju, [w:] J. Tomczyk-Tołkacz (red.), Jakość życia w perspektywie nauk humanistycznych, ekonomicznych i ekologii, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej we Wrocławiu, Jelenia Góra 2003, s. 190.

⁵³¹ C. Bywalec, L. Rudnicki, Podstawy ekonomiki..., dz. cyt., s. 26.

⁵³² B. Kryk, K. Włodarczyk-Śpiewak, Wybrane aspekty jakości życia na przykładzie województwa zachodniopomorskiego, [w:] D. Kopycińska (red.), Zachowania rynkowe gospodarstw domowych i przedsiębiorstw w okresie transformacji systemowej w Polsce, Wydawnictwo Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin 2006, s. 107.

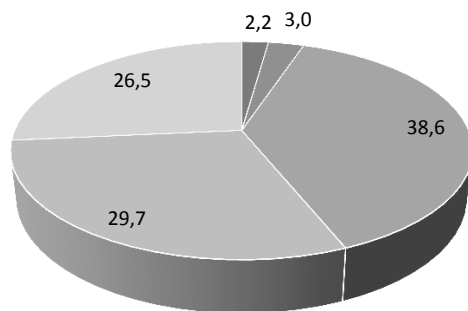
⁵³³ T. Borys, Propozycja siedmiu typologii jakości życia, Prace Naukowe Akademii Ekonomicznej we Wrocławiu. Gospodarka a Środowisko, nr 22, z. 9, 2008, s. 117.

- zrównoważenia aspektów jakości życia,
- ujawniania w jakości życia systemu wartości (kryterium aksjologiczne).

Koncentrując się na subiektywnej ocenie jakości życia, należy wskazać, iż łączy się ona z samooceną zaspokojenia potrzeb oraz z oceną własnego życia w odniesieniu do systemu wartości, w jakim dana jednostka funkcjonuje, oraz warunków politycznych, gospodarczych i społecznych⁵³⁴. W subiektywnym ujęciu jakości życia poza potrzebami materialnymi i społecznymi wyróżnia się potrzeby intelektualne i emocjonalne, takie jak posiadanie rodziny, sąsiadów lub przyjaciół, posiadanie miejsca zamieszkania, zdrowia czy pracy zawodowej⁵³⁵.

Obszarem analiz poddawanym w badaniu subiektywnej ocenie kierowników gospodarstw jest ocena wpływu jakości środowiska przyrodniczego na jakość życia członków gospodarstw domowych. Wyniki tej oceny prezentuje wykres 17.

Wykres 17. Ocena wpływu jakości środowiska przyrodniczego na jakość życia członków gospodarstw domowych w opinii respondentów (w %)

■ zdecydowanie mała ■ raczej mała ■ ani duża, ani mała ■ raczej duża ■ zdecydowanie duża

Źródło: opracowano na podstawie badań własnych.

Bardzo niewielka grupa kierowników gospodarstw domowych wskazała na brak wpływu środowiska przyrodniczego na jakość życia członków gospodarstw domowych (5,2%). W grupie tej opinii o braku wpływu opierały się na stwierdzeniach, że respondenci dostrzegają zbyt małą degradację środowiska przyrodniczego lub też mieszkają w miejscach mało zanieczyszczonych. Odpowiedzi wskazują na małą znajomość problemu i niezrozumienie zagadnień jakości środowiska przyrodniczego w skali mikro. Wśród osób dominowali mężczyźni z wykształceniem policealnym i średnim w wieku 25-34 lat, pracujący na stanowiskach robotniczych.

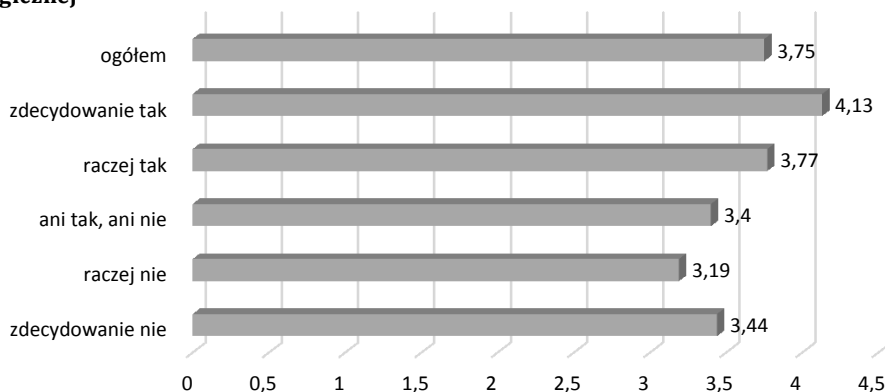
Ponad połowa biorących udział w badaniu kierowników gospodarstw domowych wyraziła opinię, iż jakość środowiska przyrodniczego jest powiązana z jakością życia członków gospodarstwa domowego, jak również samego respondenta,

⁵³⁴ T. Borys, P. Rogala, Jakość życia na poziomie lokalnym – ujęcie wskaźnikowe, PNZR, Warszawa 2008, s. 13-14.

⁵³⁵ J. Daszykowska, Jakość życia w perspektywie pedagogicznej, Oficyna Wydawnicza Impuls, Kraków 2007, s. 49-50.

jednak skala tego wpływu jest różna (wykres 17). Warto jednakże zwrócić uwagę na fakt, iż blisko 40% badanych nie wyraziło precyzyjnej odpowiedzi na postawione pytanie, co wskazuje na małe zainteresowanie zagadnieniami związanymi ze środowiskiem przyrodniczym lub też na brak wiedzy w tym zakresie. Analiza czynników społeczno-ekonomicznych, które mogą istotnie oddziaływać na opinię kierowników w zakresie wpływu jakości środowiska na jakość życia członków gospodarstwa domowego, pozwala na sformułowanie wniosku o jej występowaniu tylko w przypadku poziomu świadomości ekologicznej ($p=0,000$; $K=43,28$).

Wykres 18. Średnia ocena wpływu jakości środowiska przyrodniczego na jakość życia członków gospodarstw domowych w opinii respondentów według świadomości ekologicznej*

* ocena wpływu jakości środowiska przyrodniczego na jakość życia członków gospodarstwa domowego prowadzona była z wykorzystaniem 5 stopniowej skali, gdzie 1 oznaczało zdecydowanie mały wpływ, a 5 – zdecydowanie duży wpływ

Źródło: opracowano na podstawie badań własnych.

Jak obrazują dane zaprezentowane na wykresie 18, im większe zainteresowanie podnoszeniem i poszerzaniem wiedzy z zakresu problemów środowiskowych, tym ważniejsza staje się jakość środowiska dla jakości życia członków gospodarstwa. Wśród kierowników gospodarstw zdecydowanie zainteresowanych poszerzaniem swojej wiedzy, średnia ocena ważności jakości środowiska i jego walorów kształtowała się na poziomie 4,13 (odchylenie standardowe 1,09).

W odniesieniu do następujących cech opisujących kierownika gospodarstwa domowego:

- płeć ($p=0,811$),
- wiek ($p=0,067$),
- stan cywilny ($p=0,384$),
- status zawodowy ($p=0,600$),

nie można mówić o występowaniu istotnych statystycznie zależności. Podobnie ma to miejsce w odniesieniu do makroregionu, w jakim gospodarstwo mieszka ($p=0,633$) czy liczby osób w gospodarstwie domowym ($p=0,132$).

Niezwykle ważny aspekt rozumienia problematyki ochrony środowiska wiąże się z umiejętnym określeniem wpływu walorów środowiska przyrodniczego na jakość naszego życia i na ten temat wyrażali opinie badani kierownicy gospodarstw domowych.

Jedną z najczęstszych była odpowiedź wskazująca na istotne znaczenie jakości środowiska dla zdrowia ludzi. Powszechnie wiadome jest, iż szkodliwe czynniki środowiskowe mogą powodować różnego rodzaju ubytki na zdrowiu ludzi (nowotwory, uczulenia, zmiany zwyrodnieniowe, zaburzenia metabolizmu, zaburzenia odporności organizmu, zaburzenia rozrodczości, wpływ na sferę psychiczną człowieka, uszkodzenia materiału genetycznego i inne)⁵³⁶. Łącznie 23,3% kierowników gospodarstw domowych (94 wskazania) określiło wpływ stanu i jakości środowiska na problematykę zdrowotną członków gospodarstw domowych. W większości wypowiedzi stan środowiska i jego jakość są utożsamiane głównie z jakością powietrza atmosferycznego. W głównej mierze zwracano uwagę na to, iż czyste powietrze, bez smogu, jest wyznacznikiem stanu zdrowia człowieka. Zarówno stan powietrza, jak również inne elementy środowiska związane z zanieczyszczeniami, powodują ujawnianie się chorób.

Respondenci dostrzegają, że czyste, pozbawione zanieczyszczeń środowisko, stanowi element skłaniający zarówno do podejmowania aktywności, jak również stwarzający możliwość aktywnego odpoczynku. Dostrzeżono wpływ środowiska na odpoczynek, możliwość wyciszenia się, a przez to dbałość o swoje zdrowie psychiczne (5 wskazań). W opinii respondentów stan środowiska, w jakim żyjemy, wpływa także na samopoczucie. Im lepsza jakość środowiska, zdrowsze warunki, tym lepsze samopoczucie (39 wskazań).

Stan środowiska tożsamy jest z jakością żywności, którą w dalszej kolejności spożywają członkowie gospodarstw domowych. W wypowiedziach kierowników gospodarstw domowych zaobserwować można odpowiedzi wskazujące na zrozumienie i ważność tych powiązań. Zarówno chodzi o jakość żywności ekologicznej, jak też pochodzącej z tradycyjnych upraw.

Ważnym elementem w życiu człowieka czy też jednostki, jaką jest gospodarstwo domowe, są usługi środowiskowe. Stanowią one ważny element w życiu i funkcjonowaniu człowieka. Nie zawsze jednak ludzie mają świadomość, że to, co otrzymują od środowiska, jest pewnego rodzaju usługą. Poziom świadomości w tym zakresie prezentują dane w tabeli 34.

⁵³⁶ M. Siemiński, Środowiskowe zagrożenia..., dz. cyt., s. 49-50.

Tabela 34. Opinie dotyczące występowania wpływu wybranych usług środowiskowych na jakość życia respondentów oraz pozostałych członków gospodarstw domowych

Kategorie usług	Tak, ma wpływ		Tak, ale nie miałem świadomości, że jest to jakakolwiek usługa		Nie, nie ma wpływu		Nie wiem, trudno powiedzieć	
	%	N	%	N	%	N	%	N
Dostępność wody	77,2	313	13,1	53	5,2	21	4,5	18
Tereny zieleni i ich wpływ na zdrowie człowieka	74,3	300	15,3	62	5,7	23	4,7	19
Zapyłanie przez pszczoły, owady, ptaki	72,6	293	16,8	68	6,4	26	4,2	17
Tereny zieleni jako narzędzie dbałości o atmosferę	71,4	289	18,6	75	5,0	20	5,0	20
Zapewnienie warunków produkcji żywności	70,4	284	17,8	72	6,4	26	5,4	22
Dostępność drewna	67,3	272	18,8	76	9,7	39	4,2	17
Różnorodność biologiczna	62,4	252	25,5	103	6,9	28	5,2	21
Pokrywa zielona jako narzędzie dbałości o glebę	62,4	252	23,5	95	8,9	36	5,2	21
Występowanie źródeł zasobów leczniczych	60,4	244	23,5	95	10,9	44	5,2	21
Dostępność paliw	60,1	243	20,5	83	12,7	51	6,7	27
Środowisko na rzecz turystyki	59,9	242	21,0	85	12,6	51	6,5	26
Bagna jako element oczyszczający odpady	39,1	158	38,1	154	14,4	58	8,4	34

Źródło: opracowano na podstawie badań własnych.

Zapewnienie dostępu i jakości wody pitnej jest jednym z celów rozwoju zrównoważonego. Jak podaje UNICEF, 2,1 mld ludzi na świecie nie ma dostępu do wody pitnej w miejscu swojego zamieszkania. Natomiast ponad dwa razy więcej osób jest pozbawionych odpowiednich warunków sanitarnych⁵³⁷. Polska jest krajem o stosunkowo niewielkich zasobach wodnych⁵³⁸. Pochodzą one głównie z opadów atmosferycznych, które cechuje znaczne zróżnicowanie w czasie i przestrzeni. Działania dotyczące oszczędnego gospodarowania zasobami wodnymi oraz spowalniania obiegu wody w środowisku przyrodniczym, a także zwiększania retencji wodnej zlewni rzecznych, są ukierunkowane głównie na zapobieganie ryzyku deficytu wody⁵³⁹.

⁵³⁷ <https://www.unicef.pl/Centrum-prasowe/Informacje-prasowe/2-1-mld-osob-na-swiecie-nie-ma-dostepu-do-wody-pitnej-w-miejscu-zamieszkania-a-ponad-dwa-razy-wiecej-pozbawionych-jest-odpowiednich-warunkow-sanitarnych> (dostęp z dnia 10.11.2018)

⁵³⁸ G. Żurek, Zasoby wodne polski – obecne i przyszłe wyzwania dla praktyki rolniczej, Problemy Inżynierii Rolniczej nr 2/2008, s. 38.

⁵³⁹ I. Małecka, Z. Staszewski, Woda czynnikiem życia każdego organizmu, Zeszyty Naukowe – Inżynieria

Dostępność wody w opinii badanych kierowników gospodarstw była wiodącą kategorią usług środowiskowych mających wpływ na jakość życia gospodarstw domowych (77,2%). Warto jednakże zwrócić uwagę na fakt, iż 13% respondentów wskazało, iż nie miało dotychczas świadomości, iż jest to usługa środowiskowa. Drugą ważną obserwacją jest to, iż 10% badanych uważało, że dostęp do wody w ich opinii nie ma wpływu na jakość wody lub też nie było w stanie sprecyzować swojej opinii. Wydaje się, że w przypadku tego podstawowego dobra niezbędnego do życia zarówno człowieka jak również wszystkich organizmów na Ziemi, sprawa ta powinna być oczywista.

Kolejną usługą środowiskową, którą równie duża grupa respondentów wskazała jako kształtującą jakość życia członków gospodarstwa domowego, są tereny zieleni i ich wpływ na zdrowie człowieka (74,3%); nieznacznie mniejszy odsetek wystąpił w przypadku wskazania terenów zieleni jako narzędzia dbałości o atmosferę (71,4%). Art. 5. *Ustawy o ochronie przyrody* definiuje tereny zieleni jako „tereny urządzone wraz z infrastrukturą techniczną i budynkami funkcjonalnie z nimi związanymi, pokryte roślinnością, pełniące funkcje publiczne, a w szczególności parki, zieleńce, promenady, bulwary, ogrody botaniczne, zoologiczne, jordanowskie i zabytkowe, cmentarze, zieleń towarzysząca drogom na terenie zabudowy, placom, zabytkowym fortyfikacjom, budynkom, składowiskom, lotniskom, dworcom kolejowym oraz obiektom przemysłowym”⁵⁴⁰. Tereny zieleni mają znaczenie: przyrodnicze, ekonomiczne, społeczne i estetyczne⁵⁴¹. Powiązanie między zielenią a zdrowiem dostrzegł R.S. Ulrich, który wskazał zależność pomiędzy obecnością zieleni a zdrowiem ludzi związanym między innymi z mniejszym stresem, szybszą rekonwalescencją⁵⁴². Innymi aspektami zdrowotnymi w kontekście terenów zieleni jest możliwość ich wykorzystywania w celach rekreacyjnych i wypoczynkowych, co w konsekwencji pośrednio wpływa na stan zdrowia. Należy zwrócić również uwagę, że także w tych przypadkach, podobnie jak w ocenie dostępności wody jako usługi środowiskowej, 15-18% respondentów nie miało świadomości, iż omawiane powyżej usługi środowiskowe są jakimikolwiek usługami.

Istotnym „usługodawcą środowiskowym” są pszczoły. Od zawsze są istotnym elementem ekosystemu. Symbioza pszczół i roślin była stopniowo deformowana przez zmiany środowiska spowodowane przez człowieka, które to zmiany w ostatnim czasie są na tyle znaczące, że w efekcie zagrażają dalszemu istnieniu pszczół⁵⁴³. W dążeniu do przeciwdziałania tym zmianom, a także w celu kreowaniu świadomości społecznej w tym zakresie, podejmowanych jest szereg różnego rodzaju akcji. Ich przykładem są projekty zwracające uwagę na problem wymierających pszczół, np.

łądowa i wodna w kształtowaniu środowiska, nr 13, 2015. s. 103

⁵⁴⁰ Ustawa z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody, Dz. U. z 2004 r. nr 92 poz. 880, Dz. U. z 2018 r. poz. 1614.

⁵⁴¹ M. Kosmala, Po co ludziom drzewa, czyli o roli i znaczeniu drzew w życiu człowieka, [w:] Zieleni miejska. Naturalne bogactwo miasta. Zasady gospodarowania i ochrona. Materiały konferencyjne, Wyd. PZITS, Toruń 2005, s. 75.

⁵⁴² M. Błaszczuk, M. Kosmala, Społeczne znaczenie zieleni ulicznej i jej wpływ na ocenę możliwości użytkowania przestrzeni, *Nauka Przyroda Technologie*, 2, 4, #29, 2008, s. 2.

⁵⁴³ B. Madras-Majewska, J. Ścięgosz, Wpływ środowiska na pszczoły i pszczół na środowisko, *Przegląd hodowlany*, nr 10-12/2012, s. 26.

akcja *Manifest Gmin Przyjaznych Pszczołom*⁵⁴⁴ czy akcja Greenpeace *Adoptuj pszczołę*⁵⁴⁵. Inny przykład to akcja *Pszczoly proszą o pomoc* – kampania na rzecz ochrony środowiska życia pszczoł i innych owadów zapylających dofinansowana w ramach Mechanizmu Finansowego EOG 2009-2014 oraz Norweskiego Mechanizmu Finansowego 2009-2014. Można przypuszczać, iż takie akcje odgrywają znaczącą rolę w budowaniu świadomości ekologicznej, świadomości społecznej o zagrożeniach środowiska przyrodniczego. Ponad 70% kierowników gospodarstw domowych wyraziło opinię o wpływie usług w zakresie zapylania przez pszczoły i owady na jakość życia gospodarstw domowych. Wskazuje to na znaczącą świadomość w tym zakresie, tym bardziej, że jedynie niewiele ponad 6% kierowników było zdania, że usługa z tego zakresu nie ma wpływu na jakość życia.

Usługami środowiskowymi, które w opinii badanych mają wpływ na jakość życia gospodarstw domowych, a z których istnienia w kategorii usług nie zdawali sobie sprawy, były:

1. bagna jako element oczyszczający odpady (38,1%),
2. różnorodność biologiczna (25,5%),
3. pokrywa zielona jako narzędzie dbałości o glebę (23,5%),
4. występowanie źródeł zasobów leczniczych (23,5%),
5. środowisko na rzecz turystyki (21,0%).

Co ciekawe, w przypadku wymienionych powyżej usług środowiskowych wystąpił również najwyższy odsetek odpowiedzi wskazujących na brak ich wpływu na jakość życia członków gospodarstw domowych (tabela 34).

Jakość życia jednostki czy też całego gospodarstwa domowego jest zagadnieniem o charakterze interdyscyplinarnym. Odnosi się zarówno do zagadnień związanych z psychologią, socjologią, jak i ekonomią. Szczególnie ważna jest problematyka jakości życia w powiązaniu z kategorią rozwoju zrównoważonego, gdzie dbałość o wysoki poziom jakości życia wpisana jest w paradygmat rozwoju zrównoważonego. Metody pomiaru, podejście do tego pomiaru, są zróżnicowane. W odniesieniu do przedmiotu niniejszej monografii, głównym założeniem było poznanie subiektywnych odczuć kierowników gospodarstw domowych w tym zakresie.

⁵⁴⁴ <http://kampaniespoleczne.pl/samorzady-chronia-pszczoly/> (dostęp z dnia 14.11.2018).

⁵⁴⁵ <http://www.greenpeace.org/poland/pl/co-robimy/Chronimy-pszczoly/> (dostęp z dnia 14.11.2018).

Działania podejmowane przez wiejskie gospodarstwa domowe w zakresie ograniczania zużycia zasobów

1. Inwestycje w zakresie instalowania urządzeń działających na rzecz środowiska

Proces ochrony środowiska obejmuje: zapobieganie powstawaniu zagrożeń (działalność prewencyjna), ograniczanie emisji zagrożeń (działalność redukcyjna), naprawę zniszczeń (restytucję), zarządzanie tą działalnością⁵⁴⁶. Zdecydowana większość działań inwestycyjnych, które powinny jednocześnie zawierać w sobie rozwiązania innowacyjne zgodne zarówno z wymogami prawa o ochronie środowiska, jak i wychodzące poza standardowe ramy, to inwestycje publiczne. Pierwszym krokiem w realizacji inwestycji na terenach poszczególnych gmin jest opracowanie miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego, który odnosi się także do inwestycji podejmowanych przez gospodarstwa domowe. Wiodącą inwestycją podejmowaną przez gospodarstwa domowe jest budowa domu. To w jej trakcie oraz później, w okresie użytkowania, gospodarstwa mają możliwość dokonywania działań związanych z zakupem czy też montażem urządzeń mających na celu ochronę środowiska. Działania te mogą i powinny obejmować także posiadaną nieruchomości w postaci działki. Tabela 35 wskazuje takie realizowane działania w gospodarstwach domowych objętych badaniami, jak również obrazuje plany gospodarstw na przyszłość w tym zakresie.

⁵⁴⁶ J. Famielec, E. Broniewicz, Odzwierciedlenie aspektów ochrony środowiska w sprawozdawczości małych i średnich przedsiębiorców w świetle ustawy o rachunkowości, Opracowanie na zlecenie Ministerstwa Gospodarki, Białystok – Kraków 2006, s. 22.

Tabela 35. Działania w zakresie zakupu i montażu urządzeń mających na celu ochronę środowiska – stan rzeczywisty i plany na przyszłość

Wyszczególnienie	TAK				NIE			
	Wykonane wcześniej niż 3 lata temu		Wykonane w ostatnich 3 latach		Planuję wykonać w ciągu 3 lat		Nie zamierzam wykonać	
	%	N	%	N	%	N	%	N
Ochrona powietrza								
Instalacja podzielników, liczników ciepła i termoregulatorów, podzielniki i termoregulatory umieszczane na grzejnikach	17,1	69	20,3	82	24,3	98	38,3	155
Modernizacja instalacji ogrzewania budynku/mieszkania								
Wymiana kotła węglowego na kocioł gazowy lub olejowy*	14,7	46	15,7	49	33,2	104	36,4	114
Wymiana grzejników żeliwnych na grzejniki o mniejszej pojemności	23,8	96	21,0	85	24,3	98	30,9	125
Modernizacja instalacji (izolacja rur)*	24,9	78	19,8	62	26,2	82	29,1	91
Systemy automatycznej regulacji temperatury	16,8	68	16,3	66	26,7	108	40,2	162
Montaż urządzeń oczyszczających gazy kominowe*	10,2	32	7,7	24	30,7	96	51,4	161
Zakup i montaż okien energooszczędnych (szczelnych)	32,4	131	26,5	107	18,3	74	22,8	92
Montaż rolet zewnętrznych	16,6	67	16,6	67	29,7	120	37,1	150
Docieplenie budynku, remont ścian zewnętrznych wykonany w celu minimalizacji zużycia energii*	28,8	90	25,6	80	30,7	96	14,9	47
Zakup i montaż katalizatorów do pojazdów samochodowych użytkowanych przez gospodarstwo domowe niewyposażonych w katalizatory fabrycznie	8,9	36	12,9	52	21,0	85	57,2	231
Zakup i montaż instalacji gazowych do pojazdów samochodowych użytkowanych przez gospodarstwo domowe	13,4	54	12,4	50	22,0	89	52,2	211
Zakup i naprawa rur wydechowych pojazdów użytkowanych przez gospodarstwo domowe z napędem spalinowym	12,6	51	17,6	71	20,8	84	49,0	198

Badanie składu spalin i regulacja układu zasilania pojazdów użytkowanych przez gospodarstwo domowe (gaźnik, pompa wtryskowa)	11,9	48	11,1	45	19,3	78	57,7	233
Ochrona wód								
Podłączenie do kanalizacji miejskiej, wiejskiej, grupowej itp.*	31,3	98	16,6	52	22,0	69	30,1	94
Budowa indywidualnej (przydomowej) oczyszczalni ścieków*	14,4	45	9,9	31	24,3	76	51,4	161
Ochrona powierzchni ziemi								
Budowa przydomowych urządzeń do unieszkodliwiania odpadów*	11,2	35	12,5	39	26,5	83	49,8	156
Zakup pojemników na odpady	29,7	120	37,9	153	14,6	59	17,8	72
Ochrona różnorodności i krajobrazu								
Zasadzenie drzew i krzewów na posesji zakupionych w celu podniesienia walorów estetycznych*	33,2	104	39,6	124	13,4	42	13,8	43
Remont elewacji domu przeprowadzony w celu podniesienia walorów estetycznych*	21,1	66	26,8	84	32,6	102	19,5	61
Budowa zapór ochronnych dla migrujących żab (głównie przy drogach)	5,2	21	3,7	15	15,8	64	75,3	304
Budowa budek lęgowych	12,9	52	9,7	39	24,5	99	52,9	214
Ochrona przed hałasem i wibracjami								
Zakup i montaż okien redukujących hałas (z wentylacją)	17,8	72	16,8	68	20,3	82	45,1	182
Budowa płotów i osłon przeciwhałasowych, zasadzenie żywopłotów w celu ochrony przedhałasem*	19,2	60	16,9	53	22,7	71	41,2	129

*instalacje i urządzenia rozpatrywane dla gospodarstw domowych mieszkających w domach jednorodzinnych

Rodzaje działań oparte zostały o OS-GD Kwestionariusz o wydatkach poniesionych na ochronę środowiska w gospodarstwach domowych według rodzajów nakładów i elementów środowiska Głównego Urzędu Statystycznego.

Źródło: opracowano na podstawie badań własnych.

Gospodarstwo domowe może podejmować szereg działań mających na celu dbałość o środowisko przyrodnicze; wśród nich jest to montaż instalacji związanych z ochroną powietrza, wód, ziemi czy bioróżnorodności. Wśród aktywności związa-

nych z ochroną powietrza wskazać można między innym modernizację instalacji związanych z ogrzewaniem budynku jednorodzinnego lub mieszkania. W przypadku domów jednorodzinnych działaniem, które najczęściej realizowano, była wymiana grzejników (44,8%) oraz modernizacja instalacji związana z izolacją rur (44,7%). Natomiast wymiana kotła węglowego na kocioł gazowy lub olejowy miała miejsce w 30,4% gospodarstw domowych zamieszkujących domy jednorodzinne. Innym rozwiązaniem pozwalającym na ograniczanie kosztów związanych z ogrzewaniem mieszkań i domów są systemy automatycznej regulacji temperatury. Stanowią one element instalacji w 33,1% gospodarstwach domowych, jak również 26,7% kierowników deklaroowało, iż rozważa wprowadzenie takiego rozwiązania w najbliższych trzech latach. Jednocześnie w ponad 40% gospodarstwach nie uwzględnia się takiego rozwiązania na przyszłość. Co ciekawe, w znaczącej grupie gospodarstw nie przewiduje się zakupu i montażu kotła (36,4%), wymiany grzejników (30,9%) czy izolacji rur (29,1%).

Innymi działaniami podejmowanymi w dużej grupie gospodarstw domowych był zakup i montaż okien energooszczędnych (58,9%) oraz docieplanie i remont ścian zewnętrznych w domach jednorodzinnych (54,4%). W tych dwóch przypadkach zdecydowanie mniejszy odsetek gospodarstw nie jest zainteresowany dokonywaniem tego rodzaju inwestycji, odpowiednio 22,8% i 14,9%.

Dobrem powszechnym w gospodarstwach domowych jest samochód osobowy. Transport drogowy, a zatem także wykorzystywanie samochodów osobowych w gospodarstwach domowych, wiąże się ze znaczną emisją zanieczyszczeń, a tym samym kształtuje jakość powietrza. Z uwagi na istotny udział transportu drogowego w emisji zanieczyszczeń w krajach UE wprowadzono przepisy w zakresie limitów emisyjnych⁵⁴⁷. Celem ograniczenia emisji wprowadzane mogą być różnego rodzaju eko-innowacyjne rozwiązania, np. systemy energooszczędnego oświetlenia, ulepszanie elementów elektrycznych czy też rozwiązania w zakresie technologii oczyszczania spalin (katalizatory). Wśród badanych gospodarstw domowych jedynie w 21,8% przypadków samochody osobowe wcześniej nie będące wyposażone w katalizatory fabryczne zostały o nie uzupełnione. Blisko 60% respondentów stwierdziło, iż takie działanie nie zostanie podjęte. Równie duża grupa respondentów (21,0%) wskazała, iż nie planuje w ciągu najbliższych trzech lat tego rodzaju inwestycji. Biorąc pod uwagę rodzaje paliw wykorzystywane do napędu samochodów osobowych, zdecydowanie korzystniejsze dla środowiska są auta zasilane gazem LPG. Instalacje takie posiadały samochody w 25,8% gospodarstwach, natomiast zamierzenia związane z ich wprowadzeniem wskazało 22% kierowników gospodarstw. Ponad 50% nie przewiduje wdrażania takich rozwiązań. Równie ważne ze względu na oddziaływanie na środowisko jest badanie składu spalin i regulacja pomp wtryskowych i gaźników. Działania takie podejmowane były jedynie w 23% gospodarstw domowych, niespełna zaś 20% zamierza to zrobić w okresie nadchodzących trzech lat. W pozostałych gospodarstwach kierownicy nie zakładają wykonania takich badań oraz regulacji zasilania pojazdu.

⁵⁴⁷ I. Sówka, Transport drogowy jako źródło zanieczyszczenia powietrza na terenie aglomeracji miejskich, *Czysta energia*, 1-2/2017, s. 25.

Poza działaniami związanymi z modernizacją i wdrażaniem inwestycji pozwalających na ograniczanie zanieczyszczeń powietrza, gospodarstwa domowe mogą również podejmować aktywność w zakresie ochrony wód, szczególnie wód gruntowych. Działania te odnoszą się w głównej mierze do gospodarstw zamieszkujących domy wolnostojące. Jedną z takich form jest podłączanie się do kanalizacji oraz budowa indywidualnych, przydomowych oczyszczalni ścieków. Co jest ważne, realizacja pierwszego działania w bardzo dużej mierze uzależniona jest od aktywności samorządów lokalnych, które miały i mają możliwość pozyskiwania środków finansowych na ten cel. Budowa przydomowych oczyszczalni ścieków wiąże się z aktywnością tylko i wyłącznie członków gospodarstwa domowego. Podłączenie do kanalizacji posiada 48% gospodarstw domowych biorących udział w badaniu, natomiast przydomowa oczyszczalnia ścieków występuje w 24% podmiotów. Odnosząc się do planów związanych z tymi dwoma rodzajami inwestycji, zdecydowanie większe zainteresowanie występuje w przypadku podłączenia się do zewnętrznych możliwości odprowadzania nieczystości.

Kolejnymi działaniami o charakterze inwestycyjnym mającymi za zadanie chronić zasoby środowiska jest budowa przydomowych urządzeń unieszkodliwiających odpady, jak również zakup pojemników na odpady. Sam zakup pojemników jest inwestycją podejmowaną przez największą grupę gospodarstw domowych – 67,6%. Zdecydowanie mniej popularne i znane są przydomowe urządzenia unieszkodliwiające odpady; posiada je 23,7% gospodarstw. Urządzenia te to w głównej mierze kompostowniki.

Inwestycjami podejmowanymi w gospodarstwach domowych mającymi na celu ochronę bioróżnorodności i krajobrazu mogą być następujące działania:

- zasadzenie drzew i krzewów na posesji zakupione w celu podniesienia walorów estetycznych (zrealizowane w 72,8% gospodarstw),
- remont elewacji domu przeprowadzony w celu podniesienia walorów estetycznych (zrealizowane w 47,9% gospodarstw),
- budowa budek lęgowych (zrealizowane w 22,6% gospodarstw),
- budowa zapór ochronnych dla migrujących żab, głównie przy drogach (zrealizowane w 8,9% gospodarstw).

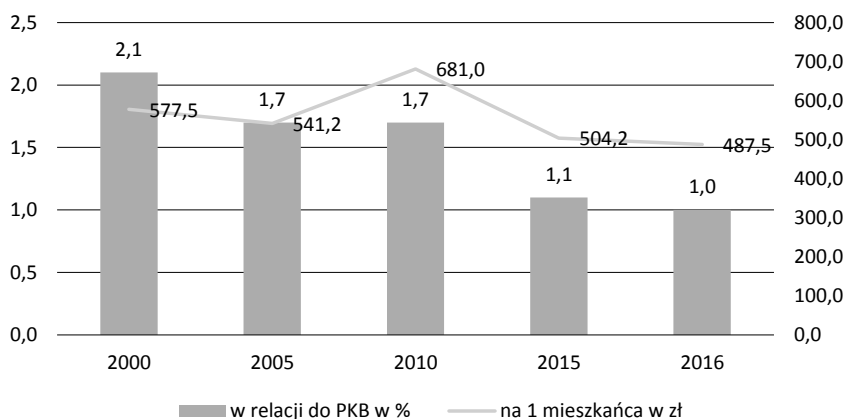
Jak widać na podstawie powyższych danych, najczęstszą inwestycją w zakresie dbałości o różnorodności i krajobraz jest zasadzanie roślinności na posesjach. Wpływa to na kształtowanie się walorów środowiska, a także na estetykę miejsca zamieszkania. Można przypuszczać, iż w głównej mierze to jest wyznacznikiem podejmowanych działań. Zasadzanie zieleni, żywopłotów wiąże się także z ochroną przed hałasem i wibracjami. Działania takie zostały zrealizowane w 36% gospodarstw domowych. Jednakże znaczący odsetek kierowników gospodarstw domowych wyraził opinię, iż nie zamierza takich inwestycji realizować – 41,2%. Ponadto duża grupa respondentów wypowiedziała się negatywnie o planach gospodarstw na przyszłość w zakresie montażu okien redukujących hałas (45,1%).

Wszelkiego rodzaju inwestycje realizowane w gospodarstwach domowych związane z ochroną środowiska czy też inne wiążą się z potrzebą ponoszenia kosztów. Wydatki gospodarstw domowych ponoszone na ochronę środowiska są jedną z kategorii wydatków w ujęciu sektorowym zgodnie z Europejskim Systemem Ra-

chunków (ESA, ang. *European System of Accounts*). Wydatki na ochronę środowiska obejmują także wydatki instytucji rządowych i samorządowych, przedsiębiorstw i instytucji finansowych, a także sektor „zagranica” (rozumiany jako transfery związane z ochroną środowiska)⁵⁴⁸.

Dokonując analizy nakładów na ochronę środowiska (środki trwałe i koszty bieżące), w okresie 2000-2016 można zaobserwować ich spadek. Wydatki te ogółem kształtowały się w roku 2000 na poziomie 4,4% produktu krajowego brutto, w roku 2010 wynosiły 3,1%, a w 2016 – 1,5%. Ta tendencja spadkowa widoczna jest także w wydatkach gospodarstw domowych (wykres 19). Na przestrzeni analizowanego okresu widoczne jest ograniczenie nakładów na ochronę środowiska (środki trwałe i koszty bieżące) z 2,1% PKB w 2000 roku do 1,0% PKB w 2016 roku.

Wykres 19. Nakłady na ochronę środowiska (nakłady na środku trwałe i koszty bieżące) netto – gospodarstwa domowe

Źródło: opracowanie własne na podstawie Ochrona środowiska 2017. Informacje i opracowania statystyczne, Główny Urząd Statystyczny 2017, Warszawa 2017, s. 375.

Rosnąca świadomość społeczna w zakresie potrzeby ochrony środowiska, medialne doniesienia o stanie środowiska i wpływie tego stanu na zdrowie człowieka, nie zawsze mają przełożenie na decyzje gospodarstw domowych w zakresie działań na rzecz środowiska podejmowanych chociażby poprzez uczestnictwo w akcjach społecznych, a dalej idąc poprzez inwestowanie własnych środków finansowych na rzecz urządzeń, które mogą poprawiać jakość środowiska i je chronić. Wyniki badań wskazują (tabela 35), iż stan ten w niektórych przypadkach nie jest zadowalający, jak również znacząca jest grupa kierowników gospodarstw domowych, którzy nie zamierzają takich rozwiązań wprowadzać. Jedynie 17,8% respondentów jednoznacznie stwierdziło, że nie jest skłonne wydatkować pieniędzy, natomiast ponad 1/3 zadeklarowała swoją gotowość w tym zakresie (34,7%). Bardzo duża grupa kierowników gospodarstw domowych (47,5%) nie miała zdania na ten temat i nie

⁵⁴⁸ P.P. Małecki, M. Urbaniec, Koszty środowiskowe w Polsce w ujęciu teoretycznym i statystycznym, *Optimum. Studia ekonomiczne*, nr 3 (69)2014, s. 100.

była w stanie sprecyzować swoich planów; blisko co drugi kierownik odpowiedział na postawione pytanie „nie wiem”.

W związku z powyższym nasuwa się pytanie: jakie czynniki wpływają na decyzje gospodarstw domowych w zakresie podejmowania działań na rzecz zakupu i montażu urządzeń, których celem jest ochrona środowiska. W przeprowadzonych analizach uwzględnione zostało następujące sześć cech: płeć, wiek, wykształcenie, miesięczny dochód netto na osobę w gospodarstwie domowym, poziom świadomości ekologicznej określony zainteresowaniem poszerzaniem wiedzy o środowisku i makroregion zamieszkania.

Tabela 36. Skłonność gospodarstw domowych do inwestowania w zakup i montaż urządzeń mających na celu ochronę środowiska według cech społeczno-ekonomicznych

Wyszczególnienie		Deklaracja dotycząca skłonności do wydania własnych środków finansowych na zakup i montaż urządzeń mających na celu ochronę środowiska			Istotność statystyczna
		Tak	Nie	Nie wiem, trudno powiedzieć	
Płeć	Kobieta	28,4	17,7	53,9	p=0,001* U=10,588
	Mężczyzna	43,0	18,0	39,0	
Wiek	do 24 lat	34,7	18,4	46,9	p=0,476
	25-34 lat	40,3	17,9	41,8	
	35-44 lat	32,2	16,7	51,1	
	45-54 lat	29,8	20,2	50,0	
	Powyżej 55 lat	31,9	14,9	53,2	
Wykształcenie	Podstawowe i gimnazjalne	27,3	31,8	40,9	p=0,744
	Zasadnicze zawodowe	43,5	8,7	47,8	
	Policealne, średnie zawodowe, średnie ogólnokształcące	30,5	20,1	49,4	
	Wyższe	37,2	16,3	46,5	
Miesięczny dochód netto w zł na jedną osobę w gospodarstwie domowym w 2017 roku	Do 500 zł	20,3	42,8	36,9	p=0,002 K=24,612
	501-700 zł	22,0	19,5	58,5	
	701-900 zł	28,4	21,8	49,8	
	901-1200 zł	33,9	20,2	44,9	
	1201-1400 zł	39,7	15,4	44,9	
	1401-1600 zł	41,8	23,5	34,7	
	Powyżej 1601 zł	42,0	18,5	39,5	

Zainteresowanie poszerzaniem wiedzy o środowisku	Zdecydowanie nie	50,0	25,0	25,0	p=0,000 K=28,518
	Raczej nie	29,6	18,5	51,9	
	Ani tak, ani nie	15,4	16,9	67,7	
	Raczej tak	31,4	18,9	49,7	
	Zdecydowanie tak	51,4	15,2	33,4	
Makroregion	południowy	31,8	10,6	57,6	p=0,008 K=17,452
	północno-zachodni	43,5	18,5	38,0	
	południowo-zachodni	46,6	26,7	26,7	
	północny	23,2	20,3	56,5	
	centralny	33,3	15,6	51,1	
	wschodni	32,7	23,1	44,2	
	mazowiecki	28,6	8,6	62,8	

*istotne zróżnicowanie przy $p < 0,05$

U – wartość testu Manna-Whitneya

K – wartość testu Kruskala-Wallis

Źródło: opracowano na podstawie badań własnych.

Spośród sześciu zmiennych uwzględnionych w analizie w dwóch przypadkach nie można mówić o istnieniu statystycznej zależności. Tak więc na skłonność do inwestowania w zakup i montaż urządzeń mających na celu ochronę środowiska w badanych gospodarstwach domowych wpływu nie mają wiek głowy gospodarstwa domowego i poziom wykształcenia. O istnieniu statystycznej zależności można mówić natomiast w przypadku płci. W gospodarstwach domowych, gdzie kierownikiem jest kobieta, wystąpił zdecydowanie większy odsetek odpowiedzi wskazujących na brak zdecydowania ($p=0,001$, $U=10,588$). Odpowiedzią na nurtujące pytanie, z czego może wynikać ta zależność, mogą być rozważania związane z inteligencją emocjonalną. Inteligencja emocjonalna jest to „zespół powiązanych ze sobą emocjonalnych i społecznych kompetencji, zdolności i cech determinujących efektywnie rozumienie i wyrażanie siebie, rozumienie innych ludzi i relacje z nimi, a także radzenie sobie z codziennym życiem”⁵⁴⁹. W swoich rozważaniach D. Goleman wskazuje, iż analiza emocjonalna dużej grupy kobiet i mężczyzn zobrazowała, iż kobiety są bardziej świadome swoich emocji, charakteryzują się większą empatią. Mężczyźni natomiast są bardziej pewni siebie, bardziej optymistycznie nastawieni⁵⁵⁰. Te cechy w pewien sposób są odpowiedzią na optymistyczne, pewne podejście mężczyzn dotyczące skłonności do wydawania środków finansowych na zakup, montaż urządzeń mających na celu ochronę środowiska. W związku z powyższym realizując różnego rodzaju akcje społeczne związane z promowaniem rozwiązań korzystnych dla środowiska przyrodniczego, w większym stopniu należy ukierunkowywać je na emocje, które będą bardziej czytelne dla kobiet, będą miały dla nich istotne znaczenie. Jest to o tyle ważne, że udział kobiet w podejmowaniu decyzji

⁵⁴⁹ M. Śmieja, J. Orzechowski, Inteligencja emocjonalna. Fakty, mity, kontrowersje, PWN, Warszawa 2008, s. 22.

⁵⁵⁰ D. Goleman, Inteligencja emocjonalna w praktyce, Media Rodzina, Poznań 2016, s. 20.

w gospodarstwach domowych jest bardzo duży. Niejednokrotnie to one pełnią rolę głównej gospodarstwa domowego.

O występowaniu statystycznej istotności możemy mówić również w przypadku makroregionu ($p=0,008$). Zdecydowanie wyższą skłonność do wydania własnych środków finansowych na zakup i montaż urządzeń mających na celu ochronę środowiska miały gospodarstwa zamieszkujące makroregiony o wyższym potencjale rozwojowym: północno-zachodni i południowo-zachodni. Zagadnienie inwestycji w rozwiązania innowacyjne związane z urządzeniami i instalacjami na rzecz ochrony środowiska przyrodniczego jest problemem rozwojowym i mogącym przybierać na znaczeniu, bowiem znacząca część respondentów nie potrafiła sprecyzować swojego zdania na ten temat. Największa grupa respondentów deklarujących brak ostatecznej opinii w tym zakresie wystąpiła w makroregionie mazowieckim i północnym.

Kolejną cechą, w przypadku której możemy mówić o występowaniu istotnych statystycznych różnic, jest poziom dochodów ($p=0,002$; $K=24,612$). W przypadku gospodarstw domowych osiągających najniższe dochody, zainteresowanie inwestycjami w urządzenia wspierające ochronę środowiska jest niższe w porównaniu z pozostałymi grupami gospodarstw. Wśród gospodarstw o dochodach na osobę na poziomie do 500 zł deklaracje o możliwości wydatkowania własnych środków złożyło 20,3% respondentów, natomiast w gospodarstwach o najwyższym dochodzie (powyżej 1600 zł) wielkość ta wyniosła 42,0%.

Traktując poziom zainteresowania poszerzaniem wiedzy o środowisku jako element charakteryzujący poziom świadomości ekologicznej, można mówić o występowaniu istotnej statystycznie zależności pomiędzy tym poziomem a skłonnością do wydania własnych środków finansowych na zakup i montaż urządzeń mających na celu ochronę środowiska ($p=0,000$; $K=28,518$). Kierownicy gospodarstw domowych, którzy wykazywali zainteresowanie podnoszeniem wiedzy, zdecydowanie częściej skłonni byli do dokonywania inwestycji z własnych środków, natomiast mniej zainteresowani wykazali niższą skłonność.

Wskazując akceptację potencjalnych inwestycji w nowoczesne rozwiązania mające na celu ochronę środowiska, respondenci w zdecydowanej większości deklaruowali ewentualną możliwość inwestowania w kwocie do 5 000 zł – 73%. Były to większości małe kwoty, które mogłyby stanowić nieznaczące uzupełnienie działań podejmowanych przez samorządy lokalne. Wskazuje to na potrzebę realizacji inwestycji w skali globalnej, które stanowiłyby elementy większych projektów wojewódzkich, makroregionalnych czy krajowych. Możliwości inwestowania w działania mające na celu oszczędność zasobów środowiska są mało prawdopodobne w sytuacji gospodarstw o niskich dochodach. Instrumentem, który mógłby zachęcać do podejmowania takich działań, jest system podatkowy stwarzający ulgi i zwolnienia w przypadku podejmowanych działań. Inne rozwiązanie stanowiłyby niskoprocentowane kredyty, w pewien sposób współfinansujące wprowadzane nowe rozwiązania. Można przypuszczać, iż znacznie częściej i w większej otwartości gospodarstwa domowe będą działać inwestycyjnie w sytuacji, gdy dostrzegać będą korzyści finansowe.

2. Prośrodowiskowe działania gospodarstw domowych podejmowane celem ograniczania zużycia zasobów wody

Woda jest podstawowym zasobem niezbędnym do życia zarówno człowiekowi, jak też każdej istocie na Ziemi. Zużycie wody na obszarach wiejskich uwarunkowane jest następującymi czynnikami: charakter terenu oraz tryb życia i przyzwyczajenia jego mieszkańców, sposób zaopatrzenia w wodę, specyfikacja oraz intensywność produkcji rolnej i hodowlanej, warunki atmosferyczne⁵⁵¹. Woda zarówno do miejscowości na obszarach wiejskich, jak i do miast, musi być dostarczana w oczekiwanych i racjonalnych ilościach. Dostarczana jest ona dla różnych celów; na obszarach wiejskich zaliczamy do nich⁵⁵²:

- cele bytowo- gospodarcze w gospodarstwach domowych,
- cele hodowlane,
- cele bytowo-gospodarcze w zakładach pracy i zakładach użyteczności publicznej,
- cele technologiczne związane z utrzymaniem pojazdów mechanicznych i warsztatów remontowych,
- cele produkcyjne w zakładach przemysłu rolno-spożywczego,
- cele technologiczne przy robotach budowlanych,
- cele związane z utrzymaniem zieleńców i upraw przydomowych,
- cele własne zakładu wodociągowego,
- cele przeciwpożarowe.

Woda używana w gospodarstwach domowych przeznaczana jest do picia, przygotowywania posiłków, higieny osobistej mieszkańców, mycia naczyń, utrzymywania czystości pomieszczeń, prania pościeli i bielizny⁵⁵³. Można wykazać szereg innych działań podejmowanych w gospodarstwie domowym, gdzie wykorzystywana jest woda do celów bytowo-gospodarczych. Jednocześnie wskazać należy, iż na wielkość zużycia wody wpływ mają czynniki natury instalacyjnej: niesprawna armatura, wycieki i przecieki wody.

Niewystarczające zasoby świeżej wody do pokrywania zapotrzebowania mogą powodować problemy natury zdrowotnej dla gospodarstw domowych, a także starły ekonomiczne dla gospodarki rolnej, przemysłu i produkcji energii⁵⁵⁴. Mając świadomość, iż w Polsce zasoby wodne są niskie, należy dążyć do oszczędnego gospodarowania nią. Zasoby wodne szacowane na jednego mieszkańca Polski wynoszą 1 660 m³×rok⁻¹. W innych krajach europejskich przeciętne zasoby wód powierzchniowych wynoszą około 4 560 m³ ×rok⁻¹. Niskie zasoby wodne kraju wiążą się z: położeniem geograficznym kraju, mniejszą alimentacją opadów atmosferycznych niż w Europie

⁵⁵¹ M. Orzechowska, Rzeczywiste zużycie wody w warunkach wiejskich na przykładzie wybranych wodociąg, *Inżynieria Ekologiczna*, nr 26, 2011, s. 206.

⁵⁵² A. Szpindor, *Zaopatrzenie w wodę i kanalizacja wsi*, Arkady, Warszawa 1992, s. 15.

⁵⁵³ A. Szpindor, *Zaopatrzenie w wodę...*, dz. cyt., s. 16.

⁵⁵⁴ W. Kuczyński, W. Żuchowicki, Ocena aktualnej sytuacji w zaopatrzeniu w wodę w Polsce na tle sytuacji w świecie, *Środkowo-Pomorskie Towarzystwo Naukowe Ochrony Środowiska, Rocznik Ochrona Środowiska*, t.12, 2010, s. 420.

Zachodniej, warunkami termicznymi mas powietrza (sprzyjają one stratom wody na parowanie)⁵⁵⁵.

Jak wskazują badania, czynnikami, które wpływają na zużycie wody, są: świadomość mieszkańców oraz poziom opłat za wodę (R. Pasela, M. Gorączko⁵⁵⁶, M. Orzechowska⁵⁵⁷, K. Pawęska i inni⁵⁵⁸). Gospodarstwa domowe mogą podejmować szereg działań mających na celu ograniczanie jej zużycia. Tabela 37 obrazuje średnią częstotliwość podejmowania poszczególnych działań w gospodarstwach domowych w tym celu.

Tabela 37. Średnia ocena częstotliwości podejmowania działań związanych z oszczędzaniem wody w badanych gospodarstwach*

Podejmowane działania	Średnia	Odchylenie standardowe
Dokładne dokręcanie kranu	5,38	1,18
Używanie pokrywek do garnków podczas gotowania potraw	5,28	1,11
Zakręcanie wody podczas mycia zębów	5,21	1,26
Używanie zmywarki wówczas, gdy jest zapełniona	5,14	1,21
Włączanie pralki załadowanej do pełna	5,12	1,21
Nalewanie odpowiedniej ilości wody do zagotowania	5,05	1,22
Używanie prysznica zamiast brania kąpieli	5,04	1,42
Dbanie o to, aby prysznic nie trwał zbyt długo	4,87	1,38
Kontrolowanie temperatury wody i korygowanie jej na bieżąco	4,80	1,50
Używanie możliwie najkrótszego programu do prania/zmywania	4,78	1,44
Uszczelnianie rur, kontrola uszczelek	4,75	1,48
Staranie, aby nie zmywać naczyń pod bieżącą wodą	4,72	1,55
Pranie w niskiej temperaturze	4,72	1,26
Kontrolowanie natężenia przepływu wody	4,62	1,63
Posiadania w toalecie spłuczki z systemem podwójnego spłukiwania	4,38	2,05
Unikanie podlewania ogrodu i trawnika podczas upałów	4,28	1,72
Zbieranie deszczówki celem podlewania ogródka, trawnika, kwiatów	4,23	1,93

* ocena w skali od 1 do 6, gdzie 1 oznaczało, że działanie nigdy nie było podejmowane, a 6, że było bardzo często realizowane

Źródło: opracowano na podstawie badań własnych.

Biorąc pod uwagę częstotliwość analizowanych działań w zakresie ograniczania poboru wody, można zaobserwować, iż we wszystkich przypadkach była ona

⁵⁵⁵ R. Pasela, M. Gorączko, Analiza wybranych czynników kształtujących zużycie wody w budynkach wielorodzinnych, Pomorskie Towarzystwo Naukowe Ochrony Środowiska, Rocznik Ochrona Środowiska, t. 15, 2013, s. 1658.

⁵⁵⁶ Tamże.

⁵⁵⁷ M. Orzechowska, Rzeczywiste zużycie wody..., dz. cyt., s. 210.

⁵⁵⁸ K. Pawęska, A. Bawiec, S. Włodek, E. Smaga, Wstępna analiza średniego zużycia wody w jednorodzinnych gospodarstwach domowych, Infrastruktura i ekologia terenów wiejskich, nr 1/IV/2013, s. 172.

powyżej średniej. Jednakże najczęściej realizowanym działaniem było dokręcanie kranów (średnia 5,38; odchylenie standardowe 1,18).

Rozpatrując gospodarstwa pod względem cech społeczno-ekonomicznych ich kierowników stwierdzono, że w żadnym z omawianych przypadków nie zachodzi sytuacja, iż można mówić o występowaniu zależności pomiędzy wyróżnioną cechą a częstotliwością wszystkich działań realizowanych w ramach oszczędnego gospodarowania wodą.

Istotna statystycznie zależność wystąpiła pomiędzy:

1. płcią a:

- praniem w niskiej temperaturze ($p=0,022$; $U^{559}=17879,00$),
- dbaniem o to, aby prysznic nie trwał zbyt długo ($p=0,010$; $U=1612,00$),
- zakręcaniem wody podczas mycia zębów ($p=0,002$; $U=16812,00$),
- używaniem pokrywek do garnków podczas gotowania potraw ($p=0,003$; $U=16843,00$),

2. wiekiem a:

- dokładnym dokręcaniem kranów ($p=0,006$; $K=14,458$),
- uszczelnianiem rur, kontrolą uszczelek ($p=0,042$; $K=9,901$),
- kontrolowaniem natężenia przepływu wody ($p=0,000$; $K=20,971$),
- kontrolą temperatury wody i korygowaniem na bieżąco ($p=0,033$; $K=10,520$),
- praniem w niskiej temperaturze ($p=0,002$; $K=16,579$),
- używaniem możliwie najkrótszego programu do prania/zmywania ($p=0,001$; $K=18,260$),
- używaniem prysznica zamiast kąpeli ($p=0,046$; $K=9,713$),
- dbaniem o to, aby prysznic nie trwał zbyt długo ($p=0,002$; $K=17,050$),
- używaniem zmywarki wówczas, gdy jest zapełniona ($p=0,018$; $K=11,851$),
- używaniem spłuczki z systemem podwójnego spłukiwania ($p=0,007$; $K=13,973$),
- używaniem pokrywek do garnków podczas gotowania potraw ($p=0,000$; $K=24,123$),
- gotowaniem takiej ilości wody, jaka jest potrzebna ($p=0,000$; $K=25,599$),

3. wykształceniem a:

- dokładnym dokręcaniem kranów ($p=0,001$; $K=16,703$),
- uszczelnianiem rur, kontrolą uszczelek ($p=0,023$; $K=9,555$),
- włączaniem pralki załadowanej do pełna ($p=0,002$; $K=14,826$),
- używaniem prysznica zamiast kąpeli ($p=0,011$; $K=13,288$),
- dbaniem o to aby prysznic nie trwał zbyt długo ($p=0,004$; $K=13,288$),
- zakręcaniem wody podczas mycia zębów ($p=0,027$; $K=9,168$),
- podczas gotowania potraw używanie pokrywek do garnków ($p=0,007$; $K=12,127$).

W przypadku występowania istotnej statystycznie zależności pomiędzy płcią a częstotliwością podejmowanych działań należy wskazać, iż w gospodarstwach domowych, gdzie kierownikiem była kobieta, były one zdecydowanie częściej re-

⁵⁵⁹ Test U Mann-Whitney'a.

alizowane. Natomiast czynnikiem warunkującym częstotliwość podejmowanych działań w zakresie zrównoważonego użytkowania wody był wiek respondentów. W gospodarstwach domowych prowadzonych przez respondentów w wieku do 35 lat działania te były średnio rzadziej realizowane w porównaniu do gospodarstw kierowników w wieku powyżej 35 lat. Jednakże zdecydowanie najczęściej w większości przypadków podejmowane były one w gospodarstwach domowych, w których decyzje podejmował kierownik w wieku powyżej 55 lat. Można przypuszczać, iż wiąże się to ze zwiększoną świadomością osób w wieku dojrzałym. W celu udzielenia precyzyjnej odpowiedzi w tym zakresie niezbędne jednak wydają się dodatkowe badania, być może uwzględniające także możliwości ich realizacji zgodnie z założeniami ekonomii behawioralnej. Analizując również zależności istotne statystycznie pomiędzy poziomem wykształcenia głowy gospodarstwa domowego a częstotliwością podejmowania określonych form aktywności w zakresie ograniczania zużycia wody, można zaobserwować, iż we wszystkich siedmiu przypadkach występuje zależność wskazująca, że im wyższy poziom wykształcenia, tym częściej działania są podejmowane.

Natomiast zależności nie było w odniesieniu do statusu zawodowego kierownika gospodarstwa domowego. Nie wystąpiła również istotna statystycznie zależność pomiędzy poziomem osiąganych dochodów netto na osobę a częstotliwością podejmowanych działań w celu ograniczenia zużycia wody w gospodarstwie.

W przypadku liczby osób w gospodarstwie domowym możemy powiedzieć o występowaniu istotnej statystycznie różnicy między cechą a częstotliwością uruchamiania zmywarki tylko wówczas, gdy jest ona w pełni zapełniona ($p=0,032$; $K=6,912$). W gospodarstwach domowych, w skład których wchodzi więcej osób, kierownicy wskazywali, że zdecydowanie częściej następuje uruchamianie zmywarki w sposób ekonomiczny, wówczas gdy jest ona w pełni zapełniona. W gospodarstwach dwuosobowych średnia częstotliwość wynosiła 3,15 (odchylenie standardowe 1,15), natomiast w gospodarstwach tworzonych przez pięć osób i więcej wielkość ta kształtowała się na zdecydowanie wyższym poziomie 4,23 (odchylenie standardowe 1,09).

Brak zależności statystycznych wystąpił pomiędzy rodzajem budynku mieszkalnego, wiekiem budynku a częstotliwością podejmowanych działań prośrodowiskowych mających na celu ograniczanie zużycia wody. Zależności takie nie wystąpiły również między makroregionem, w którym mieszka gospodarstwo domowe a częstotliwością podejmowanych działań w zakresie ograniczania zużycia wody.

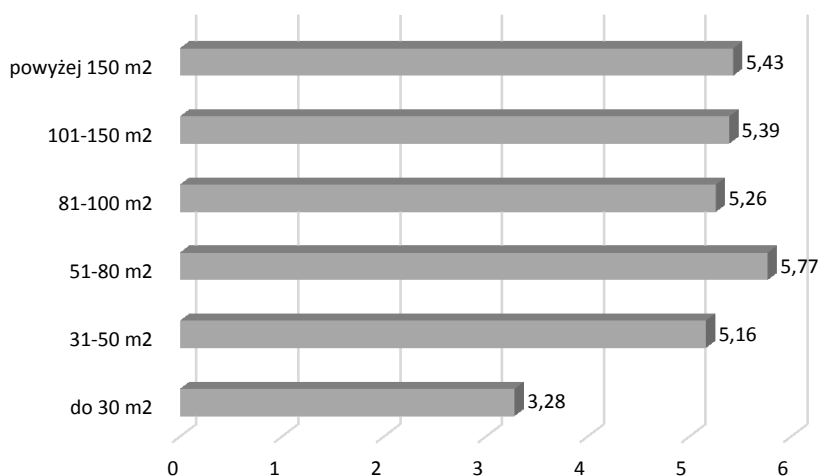
Zależności takie natomiast wystąpiły natomiast między wielkością powierzchni użytkowej domu czy też mieszkania a poniższymi czynnościami:

- dokładne dokręcanie kranu ($p=0,000$; $K=34,800$),
- kontrola temperatury wody i korygowanie na bieżąco ($p=0,023$; $K=13,033$),
- włączanie pralki załadowanej do pełna ($p=0,006$; $K=16,362$),
- używanie prysznica zamiast kąpieli ($p=0,22$; $K=13,144$),
- dbanie o to, aby prysznic nie trwał zbyt długo ($p=0,005$; $K=16,825$),
- zakręcanie wody podczas mycia zębów ($p=0,004$; $K=17,381$),
- używanie zmywarki wówczas gdy jest zawsze zapełniona ($p=0,001$; $K=20,803$),

- posiadanie w toalecie spłuczki z systemem podwójnego spłukiwania ($p=0,020$; $K=13,435$),
- unikanie podlewania ogrodu i trawnika podczas upałów ($p=0,008$; $K=15,481$),
- używanie pokrywek do garnków podczas gotowania potraw ($p=0,001$; $K=21,880$),
- gotowanie nie więcej wody, niż potrzebujemy ($p=0,000$; $K=23,810$).

Analizując częstotliwość działań z uwzględnieniem powierzchni mieszkania lub też domu jednorodzinnego, można zaobserwować następującą zależność: im większa powierzchnia domu tym częściej działania są podejmowane. Można to zobrazować na przykładzie czynności, jaką jest dokręcanie kranów. Jest to standardowe działanie, które powinno mieć miejsce w każdym gospodarstwie domowym.

Wykres 20. Średnia częstotliwość podejmowania działań związanych z oszczędzaniem zużycia wody – dokładne dokręcanie kranu z uwzględnieniem wielkości mieszkania

Źródło: opracowano na podstawie badań własnych.

Czynnikiem, który w największym stopniu wpływa na podejmowanie decyzji o realizacji wybranych kategorii działań w zakresie dbałości o ograniczenie zużycia zasobów wody, jest świadomość ekologiczna określona poziomem zainteresowania podnoszeniem wiedzy z zakresu problematyki środowiska przyrodniczego. We wszystkich przypadkach (poza jednym – podlewanie ogrodu i trawnika podczas upału) można mówić o występowaniu zależności pomiędzy poziomem świadomości a częstotliwością działań.

Zarysowująca się tendencja w odniesieniu do analizy zawartej w tabeli 38 wskazuje, iż w przypadku gospodarstw domowych, gdzie kierownik deklaruje brak lub raczej brak zainteresowania poszerzaniem wiedzy, średnio rzadziej występowały działania związane z ograniczaniem zużycia zasobów wody. Zaskakujący jest fakt, iż w przypadku gospodarstw domowych, w których kierownik gospodarstwa był raczej niezdecydowany w zakresie potrzeby i chęci poszerzania

wiedzy, średnia ocena częstotliwości podejmowanych działań jest zdecydowanie niższa. Można przypuszczać, iż brak jasnej i sprecyzowanej postawy wpływa na brak aktywności. W sytuacji gdy świadomie podejmowane są pewnego rodzaju działania, można przypuszczać, iż wiemy jaki jest cel naszych poczynań i chcemy dążyć do poprawy sytuacji. W gospodarstwach domowych, w których kierownik gospodarstwa świadomy jest potrzeby poszerzania wiedzy, można przypuszczać, że również świadomy jest znaczenia pewnych form aktywności w zakresie dbałości o środowisko przyrodnicze.

Tabela 38. Zużycie wody w latach 2008-2017 w makroregionach

	Lata					
	2008	2010	2012	2013	2015	2017
Eksploatacja sieci wodociągowej – gospodarstwa domowe⁵⁶⁰ (na 1 mieszkańca) dam³						
Polska	31,46	32,16	32,10	32,32	31,09	31,41
Makroregion południowy	34,44	34,69	35,09	35,52	35,11	35,08
Makroregion północno-zachodni	28,56	29,59	29,73	30,01	28,90	29,22
Makroregion południowo-zachodni	31,63	31,99	32,15	32,66	31,68	31,54
Makroregion północny	30,19	31,01	31,55	31,62	30,38	30,67
Makroregion centralny	31,15	32,43	30,75	31,27	29,41	30,72
Makroregion wschodni	38,58	39,06	38,47	38,38	36,25	36,96
Makroregion mazowiecki	27,20	27,89	27,72	27,68	26,43	26,61
Zużycie wody na 1 mieszkańca (zużycie wody na potrzeby gospodarki narodowej i ludności w ciągu roku) m³						
Makroregion południowy	268,5	268,9	268,6	262,5	261,6	251,3
Makroregion północno-zachodni	117,8	112,1	112,7	108,4	106,6	108,2
Makroregion południowo-zachodni	574,3	523,7	543,9	534,7	495,1	456,2
Makroregion północny	135,5	135,8	132,7	128,2	132,5	131,7
Makroregion centralny	101,9	93,9	94,5	90,6	93,9	94,3
Makroregion wschodni	354,8	437,8	417,2	398,1	430,3	447,3
Makroregion mazowiecki	125,6	126,8	120,9	125,7	122,8	114,0
Makroregion południowy	509,5	525,9	519,8	507,9	521,4	486,6

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych pochodzących z Banku Danych Lokalnych.

⁵⁶⁰ Eksploatacja sieci wodociągowej – woda dostarczona: gospodarstwom domowym, indywidualnym gospodarstwom rolnym i osobom zamieszkałym w obiektach długotrwałego zbiorowego zakwaterowania (np. internaty, domy dziecka, domy opieki społecznej, klasztory itp.), przedsiębiorcom i zakładom produkcyjnym we wszystkich działach gospodarki narodowej – niezależnie czy została zużyta na cele produkcyjne czy socjalno-bytowe (np. w łaźniach, stołówkach, budynkach biurowych) oraz pozostałe cele, <https://stat.gov.pl/metainformacje/slownik-pojec/pojecia-stosowane-w-statystyce-publicznej/3771,pojcie.html> (dostęp z dnia 3.01.2019).

Biorąc pod uwagę znaczenie zasobów wody dla życia organizmów na całej planecie, a także fakt, iż zasoby są na wyczerpaniu, co związane jest ze zmianami klimatycznymi, wydawać się może, że zużycie wody powinno się sukcesywnie zmniejszać. Jednakże analiza danych GUS z lat 2008-2017 wskazuje, iż zmiany związane z ograniczaniem zużycia są niewielkie. I tak na przestrzeni analizowanego okresu zużycie wody na 1 mieszkańca (zużycie na potrzeby gospodarki narodowej i ludności w ciągu roku) jedynie nieznacznie się zmieniło. W skali kraju spadek zużycia wody na przestrzeni 10 lat kształtował się na poziomie 6,3%. W przypadku poszczególnych makroregionów zmiany te były zróżnicowane od spadku na poziomie 2,8% w makroregionie południowo-zachodnim do 20,5% w północno-zachodnim, natomiast w makroregionie centralnym nastąpił znaczący wzrost zużycia wody na 1 mieszkańca – 26%.

W odniesieniu do eksploatacji sieci wodociągowej na 1 mieszkańca w gospodarstwie domowym sytuacja kształtuje się inaczej. Zmiana na przestrzeni dziesięciu lat była zdecydowanie mniejsza. Nastąpił spadek eksploatacji w czterech makroregionach: południowo-zachodnim o 0,27%, centralnym o 1,3%, wschodnim o 4,22% i mazowieckim o 2,16%. W pozostałych przypadkach nastąpił wzrost eksploatacji sieci, największy w makroregionie północno-zachodnim – 2,3%.

Znaczenie wody i dostępu do niej stanowi priorytet w paradygmacie rozwoju zrównoważonego. Wśród przyjętych 17 celów zrównoważonego rozwoju według *Agendy 2030* jest między innymi zagwarantowanie dostępu do wody i promocja zrównoważonego zarządzania zasobami wodnymi. Wskazuje to na istotę i ważność zagadnienia. Zarówno z perspektywy współczesnych, jak i przyszłych pokoleń, problem dostępności do wody pitnej może okazać się jednym z priorytetowych.

Tabela 39. Częstotliwość wykorzystywania poszczególnych działań na rzecz oszczędności gospodarowania wodą a poziom świadomości ekologicznej określony zainteresowaniem podnoszeniem wiedzy z zakresu problematyki środowiskowej*

Zainteresowanie poszerzeniem wiedzy o środowisku:	Zainteresowanie poszerzeniem wiedzy z zakresu problematyki środowiskowej*																	
	1 (p=0,004; K=15,508)	2 (p=0,000; K=23,085)	3 (p=0,000; K=24,085)	4 (p=0,000; K=29,139)	5 (p=0,001; K=18,567)	6 (p=0,000; K=28,515)	7 (p=0,000; K=28,449)	8 (p=0,001; K=18,586)	9 (p=0,000; K=27,751)	10 (p=0,000; K=22,831)	11 (p=0,000; K=32,004)	12 (p=0,000; K=22,687)	13 (p=0,001; K=18,300)	14 (p=0,004; K=15,362)	15 (p=0,067)	16 (p=0,000; K=22,551)	17 (p=0,000; K=23,357)	
Zdecydowanie nie	średnia	5,43	4,87	4,81	4,68	5,12	5,00	4,62	4,31	5,31	5,12	3,87	4,93	4,62	4,68	5,18	4,93	
	odchylenie standardowe	0,96	1,45	1,55	1,70	0,83	0,95	1,21	1,50	1,57	0,94	1,25	2,47	1,48	1,54	1,25	0,98	1,52
Raczej nie	średnia	5,11	4,77	4,22	4,33	4,48	4,81	4,48	4,44	4,70	4,77	3,55	4,37	4,29	4,03	5,03	4,92	
	odchylenie standardowe	1,33	1,36	1,64	1,73	1,25	1,46	1,42	1,31	1,33	1,58	1,50	2,34	1,86	1,85	1,84	1,34	1,20
Ani, tak ani nie	średnia	4,95	4,13	3,72	4,12	4,33	4,66	4,23	4,58	4,63	3,93	2,73	3,64	3,36	3,83	4,78	4,53	
	odchylenie standardowe	1,68	1,87	2,18	1,86	1,53	1,62	1,72	1,86	1,70	1,77	1,84	2,59	2,32	2,22	2,05	1,63	
Raczej tak	średnia	5,40	4,70	4,72	4,84	4,69	5,11	4,75	5,07	4,96	5,32	4,72	3,85	4,30	4,30	4,27	5,29	5,06
	odchylenie standardowe	1,08	1,40	1,50	1,43	1,23	1,09	1,43	1,40	1,32	1,07	1,41	2,46	2,10	1,85	1,63	1,03	1,09
Zdecydowanie tak	średnia	5,65	5,19	5,08	5,29	5,05	5,52	5,2190	5,40	5,23	5,49	5,11	4,42	4,89	4,58	4,60	5,65	5,40
	odchylenie standardowe	0,86	1,26	1,24	1,04	1,12	0,93	1,19	1,05	1,07	0,99	1,48	2,34	1,79	1,83	1,63	0,60	0,98

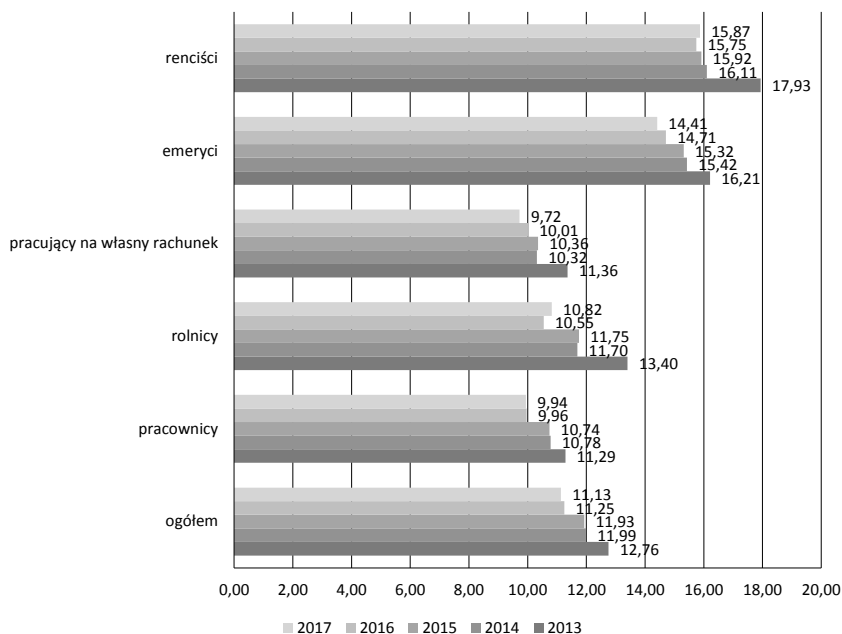
1 - dokładne dokręcanie kranu; 2 - uszczelnianie rur, kontrola uszczelek; 3 - kontrolowanie natężenia przepływu wody; 4 - kontrolowanie temperatury wody i jej korygowanie na bieżąco; 5 - pranie w niskiej temperaturze; 6 - włączanie pralki załadowanej do pełnia; 7 - używanie możliwie najkrótszego programu do prania/zmywania; 8 - używanie przysnacza zamiast kąpieli; 9 - dbanie o to aby przysnacz nie trwał zbyt długo; 10 - zakręcanie wody podczas mycia zębów; 11 - staranie aby nie zmywać naczyń pod bieżącą wodą; 12 - używanie zmywarki wówczas gdy jest zawsze zapelniona; 13 - w toalecie jest spluczka z systemem podwójnego splukiwania; 14 - zbieramy deszczówkę celem podlewania ogrodnika, trawnika, kwiatów; 15 - unikamy podlewania ogrodu, trawnika podczas upałów; 16 - podczas gotowania potraw używamy pokrywki do garnków; 17 - gotując wodę staramy się nalewać nie więcej niż potrzebujemy* ocena w skali od 1 do 6, gdzie 1 oznaczało, że działanie nigdy nie było podejmowane, a 6, że było bardzo często realizowane

Źródło: opracowano na podstawie badań własnych.

3. Zasoby energii – racjonalne użytkowanie a aktywność gospodarstw domowych

Wydatki na energię stanowią istotny element wydatków w budżetach gospodarstw domowych. Analiza danych pochodzących z *Badań budżetów gospodarstw domowych* prowadzonych przez GUS z lat 2013-2017 wskazuje, iż przeciętne wydatki na nośniki energii⁵⁶¹ na 1 osobę w gospodarstwie domowym kształtowały się w granicach 11-12% ogółu przeciętnych wydatków. Na przestrzeni analizowanych pięciu lat nastąpił nieznaczny spadek udziału wydatków na nośniki energii w wydatkach na towary i usługi konsumpcyjne ogółem, z 12,76% w 2013 roku do 11,13% w 2017 roku.

Wykres 21. Udział wydatków na nośniki energii na 1 osobę w gospodarstwach domowych w wydatkach ogółem na towary i usługi konsumpcyjne w latach 2013-2017 według grup społeczno-ekonomicznych

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych pochodzących z *Badań budżetów gospodarstw domowych* dla lat 2013-2017.

Należy jednak zwrócić uwagę na fakt, iż udział wydatków na nośniki energii w ogóle przeciętnych wydatków na towary i usługi konsumpcyjne na 1 osobę w gospodarstwach domowych w poszczególnych grupach gospodarstw kształtuje się w zróżnicowany sposób. Zdecydowanie największy udział wydatki te stanowią w gospodarstwach domowych rencistów i emerytów. Na przestrzeni badanych pię-

⁵⁶¹ W kategorii tej ujmowane są wydatki na energię elektryczną i gaz, energię ciepłą, opał.

ciu lat w gospodarstwach domowych rencistów stanowiły blisko 18% w 2013 roku, a 16% w roku 2017. Nieznacznie mniej wartości te wynosiły w gospodarstwach emerytów. Warto zaznaczyć, iż w większości kategorii gospodarstw domowych w latach 2013-2017 następował spadek udziału wydatków na nośniki energii na 1 osobę w gospodarstwie domowym w wydatkach na towary i usługi konsumpcyjne na 1 osobę w gospodarstwie. Dane obrazujące te zmiany prezentuje wykres 21.

Zarówno ze względu na skalę wydatków ponoszonych przez gospodarstwa domowe na energię, jak również jej znaczenie dla środowiska, gospodarstwa mogą dążyć do ograniczania jej wykorzystania, jak i efektywnego gospodarowania tymi zasobami. W tym celu mogą podejmować szereg działań związanych z prowadzeniem gospodarstwa.

Tabela 40. Średnia ocena częstotliwości podejmowania działań związanych z oszczędzaniem energii w badanych gospodarstwach*

Podejmowane działania	Średnia	Odchylenie standardowe
Wyłączamy światła w nieużywanych pomieszczeniach	5,26	1,00
Stosujemy energooszczędne żarówki i świetlówki	5,21	1,05
Przy zakupie sprzętu RTV i AGD zwracamy uwagę na jego energooszczędność	5,12	1,09
Nie ustawiamy lodówki w pobliżu źródeł ciepła (np. piekarnika)	5,09	1,25
Zmniejszamy ogrzewania przy wychodzeniu na dłużej lub na czas wyjazdu	5,06	1,09
Wietrzymy mieszkanie krótko, ale intensywnie	5,06	1,08
Utrzymujemy w czystości oprawy oświetleniowe	4,95	1,10
Nie zostawiamy ładowarek w gniazdkach	4,82	1,34
Regularnie rozmrażamy lodówkę	4,78	1,17
Wietrzymy mieszkanie po uprzednim wyłączeniu grzejników	4,71	1,26
Odłączamy od prądu urządzenia nie używane (nie używamy opcji <i>stand-by</i>)	4,65	1,35
Nie ogrzewamy pomieszczeń, których nie używamy	4,60	1,35
Zawieszamy na zimę grubsze zasłony, zasłaniamy okna	4,41	1,38
Nie używamy czajnika elektrycznego	4,08	1,75
Mamy zamontowane ekrany zagrzejnikowe	3,93	1,75

* ocena w skali od 1 do 6, gdzie 1 oznaczało, że działanie nigdy nie było podejmowane, a 6, że było bardzo często realizowane

Źródło: opracowano na podstawie badań własnych.

Wśród wyróżnionych działań, których celem jest ograniczanie zużycia energii, najbardziej popularnym, a jednocześnie najczęściej podejmowanym, jest wyłączenie światła w pomieszczeniach w danym momencie nieużytkowanych (średnia 5,26; odchylenie standardowe 1,00) oraz stosowanie energooszczędnych żarówek i świetlówek (średnia 5,21; odchylenie standardowe 1,05). Dodatkowym argumen-

tem, który skłania do stosowania energooszczędnego oświetlenia są rozporządzenia Komisji Europejskiej, na mocy których od 2016 roku w krajach UE wycofane zostały ze sprzedaży tradycyjne, energochłonne żarówki. Zmiany takie również dotyczą żarówek halogenowych, w przypadku których zakaz importu obowiązuje od 1 września 2018 roku. Zakaz ten jest jednym z działań zmierzających do ograniczenia emisji dwutlenku węgla do atmosfery. Zakłada się, że w przyszłości dominować będzie oświetlenie LED i diodowe.

Kolejnym działaniem często podejmowanym, zmierzającym do ograniczania zużycia energii w gospodarstwach domowych, jest zakup energooszczędnego sprzętu RTV i AGD – tabela 40. Działanie to jest ułatwione dzięki temu, iż zgodnie z przepisami Unii Europejskiej, wszystkie urządzenia AGD muszą posiadać oznaczenie klasy efektywności energetycznej. Jest to informacja wskazująca, ile energii elektrycznej zużywają sprzęty; dodatkowo w przypadku pralek i zmywarek zawarta jest również informacja o zużyciu wody.

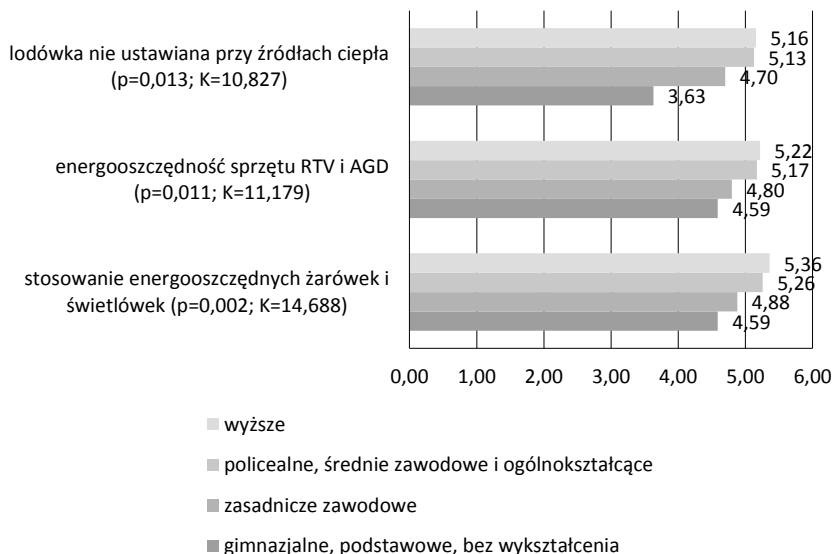
Działaniem najrzadziej podejmowanym jest natomiast montaż ekranów zagrzejnikowych. Głównym celem tych ekranów jest niwelowanie strat ciepła – jest to rozwiązanie efektywne, jednocześnie tanie.

Analizując czynniki, które mają wpływ na podejmowanie poszczególnych działań związanych z ograniczaniem zużycia energii w gospodarstwach domowych, uwzględnione zostały zarówno cechy społeczno-ekonomiczne charakteryzujące kierowników gospodarstw domowych, jak i zmienne związane z samym gospodarstwem domowym (liczba osób, poziom osiągniętych dochodów, makroregion, w którym gospodarstwo mieszka).

Odnosząc się do cech charakteryzujących kierownika gospodarstwa domowego, można mówić o występowaniu istotnych statystycznie różnic pomiędzy płcią a częstotliwością takich działań, jak wyłączenie światła w nieużywanych pomieszczeniach ($p=0,008$; $U=17211,00$) i montaż ekranów zagrzejnikowych ($p=0,019$; $U=17273,50$). Kobiety będące kierownikami gospodarstw zdecydowanie częściej niż mężczyźni wyłączają światło w pomieszczeniach nieużytkowanych. Natomiast wykorzystywanie rozwiązań technologicznych (np. ekranów) jest częstsze w gospodarstwach domowych mężczyzn (średnia 3,17; odchylenie 1,05) niż kobiet (średnia 2,67; odchylenie 0,98). Z pewnością wpływa na to z fakt, iż to mężczyźni są znacznie częściej odpowiedzialni za organizację remontów i kwestii organizacyjnych związanych z pracami okołodomowymi.

W przypadku poziomu wykształcenia można mówić o występowaniu istotnych statystycznie różnic w częstotliwości realizacji trzech działań o charakterze prośrodowiskowym celem ograniczania zużycia energii: stosowanie energooszczędnych żarówek i świetlówek, zwracanie uwagi na klasę energooszczędności nabywanych sprzętów i unikanie ustawiania lodówki przy źródłach ciepła. We wszystkich przypadkach uwidoczniła się następująca tendencja: im wyższy poziom wykształcenia głowy gospodarstwa domowego, tym większa częstotliwość stosowania działań prośrodowiskowych w gospodarstwie domowym – wykres 22.

Wykres 22. Średnia ocena częstotliwości podejmowania działań związanych z oszczędzaniem energii w badanych gospodarstwach a poziom wykształcenia głowy gospodarstwa domowego*

* ocena w skali od 1 do 6, gdzie 1 oznaczało, że działanie nigdy nie było podejmowane, a 6, że było bardzo często realizowane

Źródło: opracowano na podstawie badań własnych.

O występowaniu istotnych statystycznie różnic pomiędzy statusem zawodowym kierownika gospodarstwa domowego a częstotliwością podejmowania działań prośrodowiskowych można mówić w odniesieniu do następujących aktywności na rzecz ograniczenia zużycia energii: stosowanie energooszczędnych źródeł światła ($p=0,022$; $K=14,754$), zakup energooszczędnych sprzętów AGD i RTV ($p=0,040$; $K=13,191$) oraz niepozostawianie w gniazdkach ładowarek ($p=0,035$; $K=13,566$). We wszystkich tych trzech przypadkach można zaobserwować, iż działania podejmowane były znacznie częściej w gospodarstwach domowych kierowanych przez pracowników na stanowiskach nierobotniczych oraz prowadzących własną działalność gospodarczą. W przypadku wykorzystywania energooszczędnych świetlówek i żarówek średnia częstotliwość ich wykorzystywania w gospodarstwach domowych pracowników na stanowiskach nierobotniczych wynosiła 5,50 (odchylenie standardowe 0,73), w gospodarstwach rolników 4,86 (odchylenie standardowe 1,03), a osób bezrobotnych 4,82 (odchylenie standardowe 1,04). Również w przypadku poszukiwania w trakcie zakupu sprzętu RTV i AGD urządzeń o wyższej klasie energooszczędności można zaobserwować częstsze występowanie tego zjawiska w gospodarstwach domowych prowadzonych przez te dwie kategorie kierowników. Dodatkowo w przypadku tego działania pod względem średniej częstotliwości działania wyróżniają się gospodarstwa domowe prowadzone przez rolników; wielkość

ta zbliżona jest do średniej w gospodarstwach osób prowadzących własną działalność gospodarczą (średnia 5,23; odchylenie standardowe 0,81).

Cechą demograficzną, która ma zdecydowanie największy wpływ na częstotliwość podejmowania działań w zakresie oszczędzania energii w gospodarstwach domowych, jest wiek kierowników gospodarstw. W dziesięciu na piętnaście analizowanych działań można mówić o występowaniu istotnej statystycznie zależności.

W trzech przypadkach uwidacznia się tendencja wskazująca, że im starsza jest głowa gospodarstwa domowego, tym częściej w gospodarstwie podejmowane są działania w zakresie stosowania energooszczędnych źródeł światła, niepozostawiania ładowarek w gniazdkach czy utrzymywania opraw oświetleniowych w czystości (tabela 41). Najlepiej obrazuje to działanie najczęściej stosowane – użytkowanie w gospodarstwie domowym energooszczędnych żarówek i świetlówek. Średnia częstotliwość podejmowanej aktywności w tym zakresie w gospodarstwach domowych prowadzonych przez kierowników w wieku do 24 lat wynosiła 4,83 (odchylenie standardowe 1,44), w gospodarstwach pozostałych grup kierowników odpowiednio: 35-44 lat – 5,01 (odchylenie standardowe 1,42), 45-54 lat – 5,38 (odchylenie standardowe 1,06) i powyżej 55 lat – 5,76 (odchylenie standardowe 0,56).

Warte zaobserwowania jest następujące zjawisko: w przypadku szeregu działań zdecydowanie częściej dochodzi do ich podejmowania w gospodarstwach domowych kierowanych przez osoby w wieku powyżej 45 lat niż w pozostałych gospodarstwach. Można przypuszczać, iż wiąże się to z doświadczeniem życiowym, posiadaną wiedzą. Co również interesujące, w wielu przypadkach, takich jak: zwracanie uwagi na energooszczędność sprzętów RTV i AGD, wyłączanie światła w nieogrzewanych pomieszczeniach czy nieużywanie opcji *stand-by*, nie dostrzega się znaczących różnic między częstotliwością działań w gospodarstwach prowadzonych przez kierowników najmłodszych do 24 lat a pozostałymi grupami gospodarstw.

Tabela 41. Średnia ocena częstotliwości podejmowania działań związanych z oszczędzaniem energii w badanych gospodarstwach wiek głowy gospodarstwa domowego*

Wiek głowy gospodarstwa domowego		Stosowanie energooszczędnych źródeł i świetlówek (p=0,000; K=24,954)	Energooszczędne RTV i AGD (p=0,000; K=20,552)	Krótkie i intensywne wietrzenie mieszkania (p=0,002; K=17,058)	Wyłączanie światła w nieużywanych pomieszczeniach (p=0,000; K=25,892)	Zmniejszanie ogrzewania na czas wyjazdu (p=0,037; K=10,231)	Nieużywanie opcji stand-by (p=0,001; K=18,713)	Niezostawianie ładowarek w gniazdkach (p=0,001; K=19,003)	Utrzymywanie w czystości opraw oświetleniowych (p=0,000; K=23,834)	Ustawianie lodówki ciepła (p=0,001; K=18,702)	Regularne rozmrażanie lodówki (p=0,006; K=14,403)
do 24 lat	średnia	4,83	4,81	4,32	5,04	4,42	4,40	4,10	4,44	4,75	4,46
	N	49	49	49	49	49	49	49	49	49	49
25-35 lat	odchylenie standardowe	1,44	1,36	1,55	1,51	2,07	1,56	1,81	1,45	1,82	1,65
	średnia	5,05	4,91	5,00	5,11	4,89	4,33	4,44	4,6493	4,68	4,29
35-44 lat	odchylenie standardowe	1,30	1,38	1,28	1,25	1,39	1,64	1,55	1,42	1,79	1,77
	średnia	5,01	4,88	4,91	5,02	4,65	4,38	4,55	4,7111	4,83	4,14
45-54 lat	odchylenie standardowe	1,42	1,46	1,37	1,35	1,71	1,51	1,50	1,43	1,63	1,71
	średnia	5,38	5,39	5,17	5,54	5,02	4,88	4,72	5,1190	5,21	4,44
powyżej 55 lat	odchylenie standardowe	1,06	0,99	1,04	0,91	1,43	1,50	1,60	1,21	1,40	1,71
	średnia	5,76	5,57	5,34	5,74	5,29	4,97	5,21	5,3617	5,72	5,08
powyżej 55 lat	odchylenie standardowe	0,56	0,65	0,89	0,60	1,36	1,53	1,35	0,98	0,49	1,31
	N	47	47	47	47	47	47	47	47	47	47

* ocena w skali od 1 do 6, gdzie 1 oznaczało, że działanie nigdy nie było podejmowane, zaś 6 – że było bardzo często realizowane
Źródło: opracowano na podstawie badań własnych.

W odniesieniu do cech charakteryzujących gospodarstwo domowe, takich jak: poziom dochodów, liczba osób tworzących gospodarstwo domowe czy makroregion zamieszkania, możemy mówić o występowaniu istotnej statystycznie zależności jedynie pomiędzy poziomem osiągniętych dochodów a częstotliwością nieużywania opcji *stand-by*. W pozostałych przypadkach nie ma istotnych statystycznie różnic, co wskazuje na fakt, iż na decyzje związane z podejmowaniem działań w obszarze oszczędzania energii wpływ mają także w dużej mierze czynniki pozaekonomiczne.

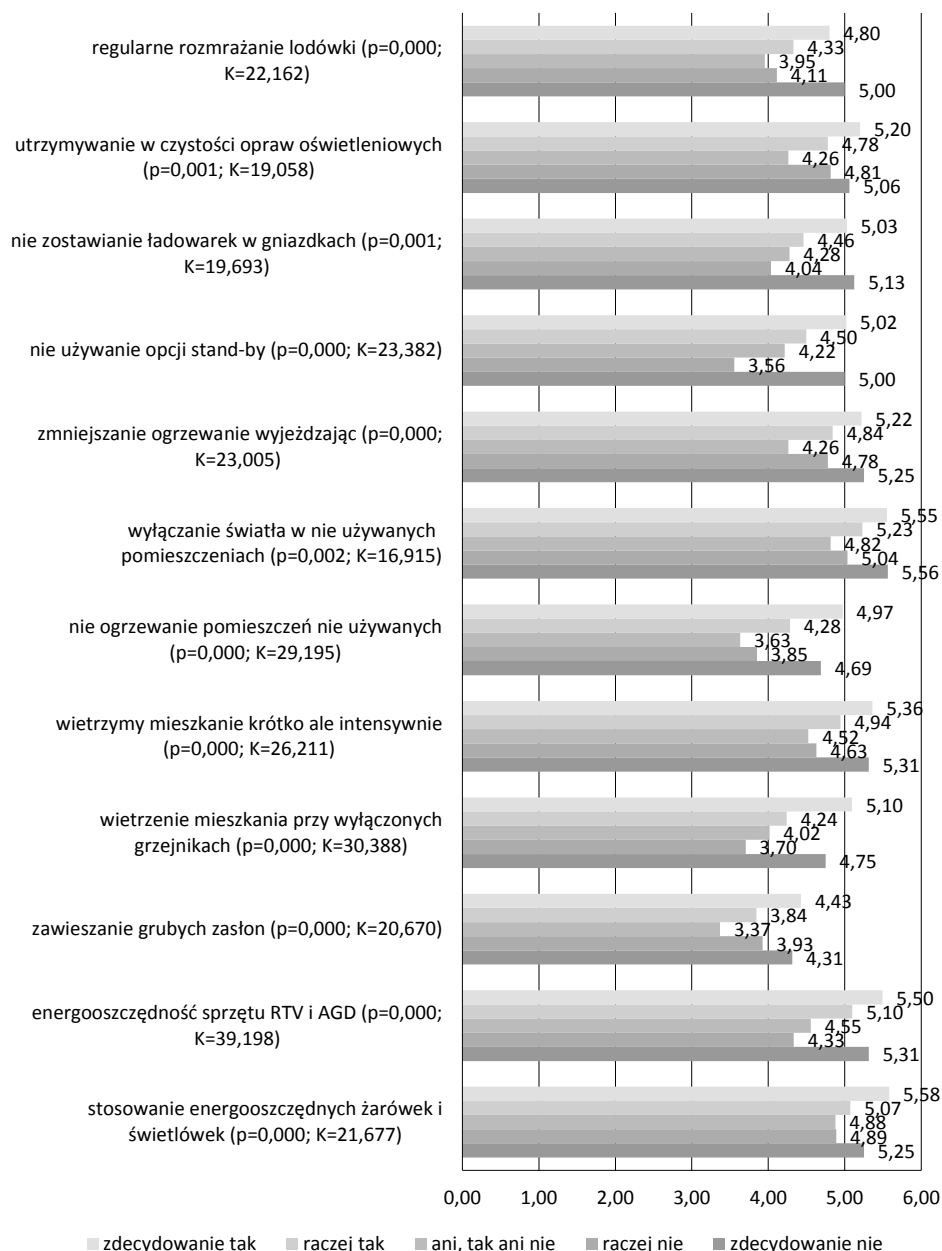
Kolejnym czynnikiem, w przypadku którego możemy mówić o występowaniu istotnych statystycznie różnic pomiędzy częstotliwością prawie wszystkich⁵⁶² działań podejmowanych w ramach oszczędzania energii w gospodarstwach domowych, jest poziom świadomości ekologicznej wyrażonej chęcią poszerzania wiedzy o środowisku przez kierowników gospodarstw domowych. Warto jest zauważyć, że w przypadku gospodarstw domowych, gdzie głowa gospodarstwa charakteryzowała się wysokim poziomem świadomości, również można mówić o wysokiej średniej częstotliwości podejmowania poszczególnych działań zmierzających do ograniczenia zużycia energii. Jednakże nie zawsze miało to miejsce, bowiem w gospodarstwach, w których kierownik wskazywał, że nie jest zdecydowanie zainteresowany podnoszeniem swojej wiedzy o środowisku, częstotliwość ta była również wysoka. Przykładem jest między innymi działanie związane z krótkim i intensywnym wietrzeniem mieszkań. Średnia częstotliwość w gospodarstwach domowych, gdzie kierownik charakteryzował się najniższą świadomością wynosiła 5,31 (odchylenie standardowe 0,98), natomiast w gospodarstwach, gdzie świadomość była najwyższa, wielkość kształtowała się na poziomie 5,36 (odchylenie standardowe 1,01).

Warto również zaznaczyć, iż w przypadku gospodarstw domowych, gdzie kierownik jednoznacznie nie był w stanie zadeklarować swojego zainteresowania podnoszeniem wiedzy o problemach środowiskowych, wystąpiła najniższa częstotliwość podejmowanych działań mających na celu ograniczenia zużycia energii.

Uzyskane dane wskazują jednoznacznie, iż nie zawsze poziom świadomości ekologicznej jednoznaczny jest z podejmowanymi działaniami w zakresie aktywności prośrodowiskowej. Konsument może twierdzić, iż nie jest zainteresowany aktywnością prośrodowiskową, podnoszeniem swojej wiedzy w tym zakresie, a jednocześnie podejmować działania, które są wyrazem dbałości o środowisko przyrodnicze.

⁵⁶² Z wyłączeniem montowania ekranów zagrzejnikowych i nieustawiania lodówki blisko źródeł ciepła.

Wykres 23. Średnia ocena częstotliwości podejmowania działań związanych z oszczędzaniem energii w badanych gospodarstwach a poziom świadomości ekologicznej*

* ocena w skali od 1 do 6, gdzie 1 oznaczało, że działanie nigdy nie było podejmowane, a 6, że było bardzo często realizowane

Źródło: opracowano na podstawie badań własnych.

Działania związane z aktywnością prośrodowiskową w obszarze ograniczania zużycia energii elektrycznej wiążą się także z pewnymi cechami charakterystycznymi dla miejsca zamieszkania gospodarstwa domowego. W tym wymiarze chodzi o takie kategorie, jak: rodzaj domu, rok jego budowy, powierzchnia użytkowa.

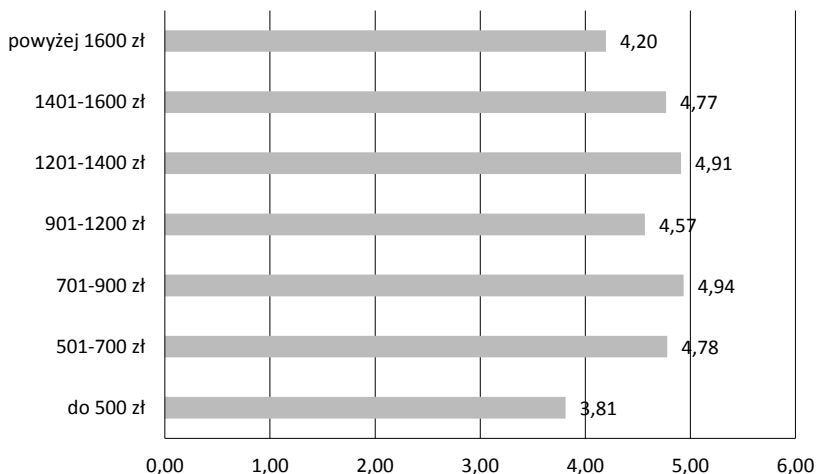
Dostępne rozwiązania technologiczne umożliwiają wdrażanie nowoczesnych rozwiązań do domów bez względu na okres ich budowy. Zarówno budynki mieszkalne powstałe w okresie powojennym, jak i nowe, mogą mieć wdrażane technologie bez większych przeszkód; jedynym czynnikiem stanowiącym barierę jest ich koszt. Analizując relacje pomiędzy częstotliwością działań prośrodowiskowych podejmowanych przez gospodarstwa domowe celem oszczędzania energii a wiekiem domu można zaobserwować brak zależności istotnych statystycznie. Nie można również mówić o występowaniu zależności pomiędzy rodzajem domu (jednorodzinny, mieszkaniem) a częstotliwością tychże działań prośrodowiskowych.

Zmienną wpływającą na kształtowanie się częstotliwości działań w zakresie oszczędzania energii jest powierzchnia użytkowa domu. Występuje istotna statystycznie zależność pomiędzy powierzchnią a częstotliwością stosowania energooszczędnych źródeł światła ($p=0,046$; $K=11,309$), wyłączeniem światła w nieużywanych pomieszczeniach ($p=0,011$; $K=14,808$) oraz niezostawianiem ładowarek w gniazdkach ($p=0,008$; $K=15,612$). Uzyskane dane wskazują, iż im większa powierzchnia użytkowa zajmowana przez gospodarstwo domowe, tym częściej działania te są podejmowane. Wskazywać to może, że na dążenie do ograniczania kosztów związanych z utrzymaniem mieszkania znaczący wpływ mają koszty związane z energią.

Na podejmowanie działań prośrodowiskowych związanych z oszczędzeniem energii wpływać może liczba różnorodnych elementów stanowiących wyposażenie gospodarstwa domowego (RTV i AGD). Wystąpiły istotne statystycznie różnice pomiędzy liczbą urządzeń RTV i AGD a częstotliwością podejmowanych działań mających na celu ograniczanie zużycia energii w przypadku takich działań, jak: sugerowanie się energooszczędnością przy zakupie sprzętu ARTV i AGD ($p=0,034$; $K=10,397$), nieużywanie opcji *stand-by* ($p=0,027$; $K=10,949$), niepozostawianie ładowarek w gniazdkach ($p=0,027$; $K=10,938$). Im większa liczba urządzeń stanowiła wyposażenie gospodarstw domowych, tym częściej podejmowane były powyższe działania. W gospodarstwach domowych, w których na stanie występowały tylko 2-4 elementy, częstotliwość uwzględniania informacji o energooszczędności urządzeń wynosiła średnio 3,40 (odchylenie standardowe 0,99), natomiast w tych, gdzie wyposażenie było zdecydowanie większe, bo stanowiło je 15-16 elementów, średnia częstotliwość wynosiła 5,07 (odchylenie standardowe 0,89). Podobnie sytuacja częstotliwości podejmowanych działań wygląda w dwóch pozostałych przypadkach: im większa liczba elementów stanowiących wyposażenie gospodarstwa, tym średnio częściej są podejmowane działania prośrodowiskowe.

Analizując wpływ poziomu dochodów gospodarstwa domowego na częstotliwość działań związanych z oszczędzaniem energii, uwidoczniła się istotna statystycznie zależność jedynie pomiędzy tą cechą a nieużywaniem opcji *stand-by* ($p=0,041$; $K=13,154$).

Wykres 24. Średnia ocena częstotliwości działania prośrodowiskowego związanego z nieużywaniem opcji stand-by w badanych gospodarstwach a poziom przeciętnego dochodu netto na osobę w gospodarstwie*

* ocena w skali od 1 do 6, gdzie 1 oznaczało, że działanie nigdy nie było podejmowane, a 6, że było bardzo często realizowane

Źródło: opracowano na podstawie badań własnych.

Jednakże nie jest to związane z dążeniem do ograniczania kosztów związanych z energią, gdyż nie uwidoczniła się tendencja wskazująca na to, że niższy dochód wpływa na częstsze działania związane z odłączaniem od dopływu prądu poszczególnych zasilanych urządzeń. W gospodarstwach, gdzie dochody były najniższe, średnia częstotliwość działania kształtowała się na poziomie 3,81 (odchylenie standardowe 1,05). Najwyższą była w gospodarstwach o dochodach 701-900 zł na osobę – 4,94 (odchylenie standardowe 1,03). Można przypuszczać, iż podejmowanie działań prośrodowiskowych w zakresie oszczędzania zasobów energii wiąże się głównie z czynnikami innymi niż ekonomiczne. Również nie stwierdzono istotnych statystycznie różnic występujących pomiędzy częstotliwością podejmowanych działań prośrodowiskowych a makroregionem czy regionem, w którym gospodarstwo domowe mieszka.

4. Powietrze – działania ograniczające zanieczyszczenia

Powietrze atmosferyczne jest zasobem niezbędnym do życia człowieka od urodzenia aż do śmierci. Oddychanie powietrzem wysokiej jakości jest istotne między innymi ze względu na stan zdrowia, aktywność zawodową, a także finanse i gospodarkę. Stan powietrza oddziałuje bowiem na budynki i budowle, co ma przełożenie na problematykę ekonomiczną. Powietrze jest zasobem naturalnym niewyczerpywalnym, jednakże zmienianym, podobnie jak woda. Zmienność wiąże się z proce-

sem użytkowania przez człowieka i jego działalnością powodującą zmiany w tym zasobie.

Źródła zanieczyszczeń powietrza możemy podzielić na dwie grupy: antropogeniczne (spalanie paliw ciekłych – diesel i stałych, paleniska domowe, przemysł, ścieranie powierzchni dróg, opon samochodowych, klocków i tarcz hamulcowych, i inne) oraz naturalne (erupcja wulkanów, pożary lasów, burze piaskowe, erozja wietrzna gleb i skał, i inne)⁵⁶³.

W przypadku gospodarstw domowych głównym źródłem zanieczyszczeń powietrza są między innymi instalacje grzewcze w domach i mieszkaniach, a także wzmożony ruch samochodowy.

Wśród działań prośrodowiskowych mających wpływ na jakość powietrza, które mogą być realizowane w badanych gospodarstwach domowych poddanych analizie częstotliwości, znalazło się siedem wybranych. Respondenci poddali ocenie ich częstotliwość z wykorzystaniem wcześniej już omawianej sześciostopniowej skali.

Tabela 42. Średnia ocena częstotliwości podejmowania działań związanych z oszczędzaniem energii w badanych gospodarstwach*

Podejmowane działania	Średnia	Odchylenie standardowe
W przypadku bliskich odległości, pokonujemy je pieszo lub rowerem	5,07	1,01
W sposób odpowiedzialny pozbywamy się zużytych chłodziarek, lodówek, klimatyzatorów	5,04	1,06
Prowadząc samochód, staramy się jechać zgodnie z zasadami <i>eco-drivingu</i> (unikanie gwałtownych przyspieszeń, kontrolowanie ciśnienia w kołach)	4,94	1,14
Oszczędzamy i poddajemy recyklingowi papier	4,93	1,14
Ograniczamy zastosowanie aerozoli, a jeżeli korzystam to z tych bez freonów	4,70	1,18
Świadomie kupujemy towary wytwarzane jak najbliżej miejsca zamieszkania	4,61	1,19
Ograniczamy korzystanie z samochodu na rzecz komunikacji miejskiej, roweru lub jazdy z sąsiadami	4,20	1,07

* ocena w skali od 1 do 6, gdzie 1 oznaczało, że działanie nigdy nie było podejmowane, a 6, że było bardzo często realizowane

Źródło: opracowano na podstawie badań własnych.

Zdecydowanie największym zagrożeniem dla jakości powietrza jest eksploatacja samochodów, stąd też niezwykle istotne jest budowanie świadomości społecznej na temat ważności wykorzystywania zarówno środków komunikacji miejskiej, jak i innych form przemieszczania się, np. pieszo lub rowerem. Dlatego też niewątpliwie korzystne jest to, iż działaniem najczęściej realizowanym w gospodarstwach domowych było pokonywanie bliskich odległości pieszo lub rowerem; średnia częstotli-

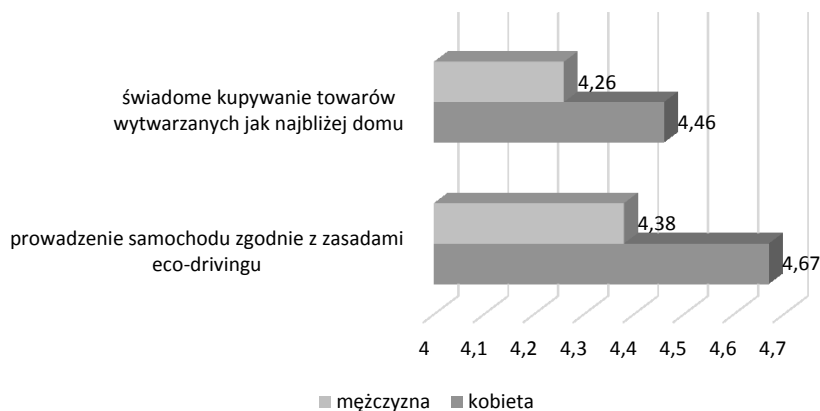
⁵⁶³ D. Kraszewski, D. Grzezińska, Jesteś tym, czym oddychasz. Kompendium wiedzy na temat niskiej emisji, Stowarzyszenie Zielone Mazowsze, Warszawa 2016, s. 13.

wość aktywności wyniosła 5,07 (odchylenie standardowe 1,01). Na drugim miejscu pod względem częstotliwości wskazano działania związane z odpowiedzialnym pozbywaniem się nieużytkowanych sprzętów, takich jak chłodziarki, lodówki czy klimatyzatory – średnia 5,04 (odchylenie standardowe 1,06). Jest to o tyle ważne, iż pozbywanie się tego rodzaju sprzętów we własnym zakresie jest niebezpieczne zarówno dla środowiska, jak i dla ludzi. Wydaje się, iż czynnikiem, który w największym stopniu wpływa na formę utylizacji tego rodzaju odpadów jest odpowiednia infrastruktura przedsiębiorstw zajmujących się odbiorem odpadów. Co ważne, tylko w tym przypadku można mówić o występowaniu istotnych statystycznie różnic pomiędzy częstotliwością tego działania prośrodowiskowego a makroregionem mieszkania gospodarstwa domowego ($p=0,023$; $K=14,641$). Najwyższa częstotliwość działania określonego jako odpowiedzialne pozbywanie się sprzętów, takich jak lodówki i klimatyzatory, wystąpiła w makroregionach o najwyższym potencjale rozwojowym. W makroregionie północno-zachodnim średnia częstotliwość wyniosła 5,14 (odchylenie standardowe 1,01), natomiast w makroregionie wschodnim 4,96 (odchylenie standardowe 1,07).

Działaniem, które w opinii respondentów nastęrczało najwięcej trudności, było ograniczanie korzystania z samochodów na rzecz komunikacji miejskiej lub innych form przemieszczania się. Średnia częstotliwość podejmowanego działania prośrodowiskowego kształtowała się na poziomie 4,20 przy odchyleniu standardowym 1,07. Nie wystąpiły istotne statystycznie różnice pomiędzy częstotliwością realizacji tego działania w gospodarstwach domowych a zarówno cechami społeczno-demograficznymi charakteryzującymi głowę gospodarstwa, jak i cechami samego gospodarstwa domowego. Można jedynie mówić o występowaniu tego rodzaju zależności pomiędzy częstotliwością ograniczenia korzystania z samochodu a poziomem świadomości ekologicznej ($p=0,000$; $K=32,637$). W gospodarstwach domowych, gdzie kierownik wskazywał najwyższy poziom zainteresowania poszerzeniem swojej wiedzy w zakresie problematyki środowiska, średnia częstotliwość była zdecydowanie wyższa. Kształtowała się ona na poziomie 4,32, przy odchyleniu standardowym 1,02. W gospodarstwach o najniższym poziomie świadomości wielkość ta wynosiła 3,92 (odchylenie standardowe 0,87).

Wszelkie działania prośrodowiskowe podejmowane w gospodarstwie domowym muszą znaleźć potwierdzenie i chęć realizacji przez jego członków. Szczególnie istotne jest to w odniesieniu do kwestii związanych z przemieszczaniem się; wiąże się to bowiem ze zwiększonym wysiłkiem wszystkich osób w gospodarstwie.

Wykres 25. Średnia częstotliwość działań prośrodowiskowych realizowanych w gospodarstwie domowym mających na celu ograniczanie zużycia powietrza a płeć głowy gospodarstwa domowego*

* ocena w skali od 1 do 6, gdzie 1 oznaczało, że działanie nigdy nie było podejmowane, a 6, że było bardzo często realizowane

Źródło: opracowano na podstawie badań własnych.

Analizując zależności pomiędzy pozostałymi działaniami o charakterze prośrodowiskowym, jakie mogą podejmować gospodarstwa domowe celem ograniczania zanieczyszczenia powietrza a czynnikami, które mogą wpływać na ich częstotliwość, można mówić o występowaniu istotnych statystycznie różnic pomiędzy płcią kierowników gospodarstw a prowadzeniem samochodów zgodnie z zasadami *eco-drivingu* ($p=0,012$; $U=17167,5$) i świadomym nabywaniem towarów wytwarzanych jak najbliżej miejsca zamieszkania ($p=0,017$; $U=17276,5$). W obu przypadkach częstotliwość podejmowanych działań jest zdecydowanie wyższa w gospodarstwach domowych prowadzonych przez kobiety, co prezentuje wykres 25.

Poziom osiągniętych dochodów w gospodarstwie domowym jest czynnikiem, który ma istotny statystycznie wpływ na dwie kategorie podejmowanych działań związanych z ograniczaniem oddziaływania gospodarstwa domowego na powietrze: jazda zgodnie z zasadami *eco-drivingu* ($p=0,033$; $K=8,712$) oraz pokonywanie niewielkich odległości pieszo lub rowerem ($p=0,012$; $K=10,916$). Jednak w obu przypadkach zależności te mają odwrotny kierunek. W odniesieniu do częstotliwości wykorzystywania jazdy zgodnej z zasadami *eco-drivingu* działanie to zdecydowanie częściej miało miejsce w gospodarstwach, w przypadku których średni dochód netto na osobę był wyższy⁵⁶⁴. Im wyższe dochody, tym częściej tę formę prowadzenia auta wykorzystywano. W przypadku gospodarstw o dochodach najniższych do 500 zł średnia częstotliwość kształtowała się na poziomie 4,31 (odchylenie standardowe 0,98), a w gospodarstwach o dochodach powyżej 1600 zł wielkość ta wynosiła 4,60 (odchylenie standardowe 0,98). Natomiast w przypadku drugiego dzia-

⁵⁶⁴ Analiza prowadzona dla gospodarstw domowych posiadających samochody osobowe.

łania prośrodowiskowego mającego na celu dbanie o walory powietrza, w gospodarstwach o najniższych dochodach średnia częstotliwość pokonywania bliskich odległości pieszo lub rowerem była zdecydowanie wyższa – 5,18 (odchylenie standardowe 1,1). Gospodarstwa posiadające dochody powyżej 1600 zł netto na osobę nieznacznie rzadziej realizowały ten rodzaj działań – średnia 4,88 (odchylenie standardowe 1,03). Można przypuszczać, iż podejmowanie obu tych działań związane jest z próbą pozyskiwania oszczędności na kosztach paliwa oraz amortyzacji aut.

Dwoma cechami, które mają również wpływ na kształtowanie się częstotliwości realizowanych działań, jest wiek i poziom wykształcenia głowy gospodarstwa domowego. W obu przypadkach możemy mówić o występowaniu zależności pomiędzy następującymi działaniami prośrodowiskowymi: prowadzenie samochodu zgodnie z zasadami *eco-drivingu*, pokonywanie bliskich odległości pieszo lub rowerem, odpowiedzialne pozbywanie się zużytych sprzętów AGD posiadających freon (lodówki itp.) – skalą oddziaływania przedstawia tabela 43.

Tabela 43. Siła zależności pomiędzy cechami społeczno-demograficznymi kierowników gospodarstw domowych a działaniami prośrodowiskowymi mającymi na celu ochronę powietrza

Wyszczególnienie	Prowadzenie samochodu zgodnie z zasadami <i>eco-drivingu</i>	Pokonywanie bliskich odległości pieszo lub rowerem	Odpowiedzialne pozbywanie się zużytych sprzętów AGD posiadających freon
Poziom wykształcenia	p=0,033; K=8,712	p=0,012; K=10,916	p=0,001; K=15,449
Wiek	p=0,001; K=19,035	p=0,040; K=10,055	p=0,000; K=25,993

Źródło: opracowano na podstawie badań własnych.

W odniesieniu do poziomu wykształcenia możemy stwierdzić, że im wyższy poziom wykształcenia głowy gospodarstwa domowego, tym wyższa częstotliwość podejmowania działań prośrodowiskowych związanych z ochroną powietrza. W gospodarstwach domowych, gdzie kierownik gospodarstwa deklaruwał wykształcenie gimnazjalne i podstawowe, średnia częstotliwość prowadzenia samochodu zgodnie z zasadami *eco-drivingu* była najniższa i wynosiła 3,40 (odchylenie standardowe 1,20). W gospodarstwach domowych, których kierownik ma wykształcenie zasadnicze zawodowe częstotliwość wynosiła 4,25 (odchylenie standardowe 1,15), najwyższa zaś była w gospodarstwach osób deklarujących wykształcenie wyższe – 4,85 (odchylenie standardowe 1,19). Podobne zależności wystąpiły w przypadku dwóch pozostałych działań, jednakże większe rozbieżności wystąpiły w odniesieniu do odpowiedzialnego pozbywania się zużytych sprzętów, takich jak np. lodówki i chłodziarki. W gospodarstwach, gdzie kierownik posiadał najniższy poziom wykształcenia, średnia częstotliwość działania wynosiła 3,90 (odchylenie standardowe 1,50), natomiast w gospodarstwach z kierownikiem z wykształceniem na poziomie średnim i wyższym, wielkość ta wynosiła odpowiednio 4,96 i 4,98. Można przypuszczać, iż tak kształtujące się zależności związane są nie tylko z posiadaną

wiedzą, ale również z kompetencjami miękkimi posiadanymi przez kierowników gospodarstw, którzy w tych przypadkach mają większą świadomość wpływu działań na środowisko, jak i na możliwości finansowe, bowiem jazda zgodnie z zasadami *eco-drivingu* to jazda bardziej ekonomiczna ze względu na mniejsze zużycie paliwa.

Analizując natomiast te same działania w kontekście wieku głowy gospodarstwa domowego, można zaobserwować, iż pewnego rodzaju świadomość w kontekście podejmowanych działań związana jest z wiekiem. Im starsza głowa gospodarstwa domowego, tym średnia częstotliwość działań jest wyższa. Przykładem jest aktywność w zakresie rezygnacji z transportu samochodowego w przypadku pokonywania małych odległości na rzecz pokonywania ich pieszo lub rowerem. W gospodarstwach domowych młodych kierowników do 24 lat średnia częstotliwość tego działania określona została na poziomie 4,67 (odchylenie standardowe 1,41), w kolejnych grupach wiekowych wielkość ta wzrasta. Najwyższa jest w gospodarstwach domowych kierowników, których wiek oscylował w granicach powyżej 55 lat – 5,01 (odchylenie standardowe 1,06).

Podobnie jak we wcześniejszych przypadkach częstotliwości działań prośrodowiskowych podejmowanych w gospodarstwach domowych czynnikiem, w przypadku którego można mówić o występowaniu istotnej statystycznie różnicy pomiędzy zmiennymi, jest poziom świadomości ekologicznej wyrażony zainteresowaniem podnoszeniem wiedzy zakresu problemów środowiska (tabela 44).

Tabela 44. Częstotliwość wykorzystywania poszczególnych działań na rzecz powietrza a poziom świadomości ekologicznej określony zainteresowaniem podnoszeniem wiedzy z zakresu problematyki środowiskowej*

Zainteresowanie poszerzaniem wiedzy o środowisku:		1 (p=0,004; K=19,758)	2 (p=0,000; K=34,713)	3 (p=0,000; K=41,226)	4 (p=0,000; K=25,321)	5 (p=0,000; K=30,457)
zdecydowanie nie	średnia	4,30	4,43	4,02	4,47	4,08
	n	16	16	16	16	16
	odchylenie standardowe	1,09	0,72	0,96	1,02	1,09
raczej nie	średnia	4,44	4,85	4,18	4,59	4,18
	n	27	27	27	27	27
	odchylenie standardowe	1,08	1,53	1,71	1,06	1,01
ani tak, ani nie	średnia	3,83	4,10	3,72	3,95	3,63
	n	65	65	65	65	65
	odchylenie standardowe	1,05	1,09	1,08	1,30	1,03
raczej tak	średnia	4,63	4,96	4,30	4,86	4,36
	n	191	191	191	191	191
	odchylenie standardowe	1,57	1,22	1,09	1,40	1,02

zdecydowanie tak	średnia	4,87	5,39	5,14	5,20	4,89
	n	105	105	105	105	105
	odchylenie standardowe	1,06	0,81448	1,07	1,22	1,12

1 - prowadząc samochód staramy się jechać zgodnie z zasadami eco-drivingu (unikanie gwałtownych przyspieszeń, kontrolowanie ciśnienia w kołach); 2- w przypadku bliskich odległości pokonujemy je pieszo lub rowerem; 3- ograniczamy zastosowanie aerozoli, a jeżeli korzystamy, to z tych bez freonów; 4 - w sposób odpowiedzialny pozbywamy się zużytych chłodziarek, lodówek, klimatyzatorów; 5 - świadomie kupujemy towary wytwarzane jak najbliżej miejsca zamieszkania

* ocena w skali od 1 do 6, gdzie 1 oznaczało, że działanie nigdy nie było podejmowane, a 6, że było bardzo często realizowane

Źródło: opracowano na podstawie badań własnych.

Dane zaprezentowane w tabeli 44 wskazują na fakt, iż im wyższy jest poziom świadomości ekologicznej, tym wyższa jest średnia częstotliwość podejmowanych działań w gospodarstwie domowym. Jednakże warto wskazać, iż w przypadku gospodarstw domowych, gdzie kierownik niejednoznacznie odniósł się do potrzeby poszerzania wiedzy, średnia ta jest najniższa. Wydawać się w związku z tym może, iż kierownicy gospodarstw, którzy nie do końca mają sprecyzowaną potrzebę podnoszenia swojej wiedzy o problemach środowiska, zagrożeniach, metodach przeciwdziałania jego dewastacji, jednocześnie najrzadziej podejmują działania, które mogłyby wpływać na ograniczenie zanieczyszczeń powietrza pochodzących z gospodarstw domowych w wyniku analizowanych działań.

W związku z powyższym po raz kolejny wydaje się, iż wskazane jest podejmowanie działań ukierunkowanych na budowanie poziomu świadomości ekologicznej zarówno wśród kierowników gospodarstw domowych, jak i wśród wszystkich członków gospodarstw.

Działania związane z ograniczaniem zanieczyszczeń powietrza to także aktywność gospodarstw w zakresie wymiany systemów grzewczych, montażu katalizatorów czy innych urządzeń. Zagadnienia te zostały omówione we wcześniejszych częściach pracy.

5. Pozostałe działania prośrodowiskowe i ich częstotliwość w gospodarstwach domowych

Wśród innych działań podejmowanych przez gospodarstwa domowe poddane badaniom częstotliwości znalazło się osiem form aktywności związanej z nabywaniem produktów, ich wykorzystywaniem czy też pozbywaniem się. Podobnie jak we wcześniej omawianych przypadkach, respondenci poddawali ocenie częstotliwość ich podejmowania w gospodarstwie domowym przez nich prowadzonym.

Tabela 45. Średnia ocena częstotliwości podejmowania innych działań związanych z dbałością o środowisko*

Podejmowane działania	Średnia	Odchylenie standardowe
Korzystamy z toreb wielokrotnego użytku	5,29	0,93
Zużyte baterie wyrzucamy do odpowiednich pojemników	5,20	1,08
Korzystamy z e-faktur (na maila)	5,16	1,15
Nie wlewamy chemikaliów do kanalizacji (np. farb)	5,03	1,35
Niepotrzebne urządzenia elektryczne oddajemy do specjalnych punktów	4,95	1,16
Kupujemy produkty w opakowaniach, które można poddać recyklingowi	4,91	1,08
Unikamy zakupu produktów jednorazowych	4,84	1,08
Przeterminowane leki oddajemy do apteki lub do specjalnych wyznaczonych w tym celu miejsc	4,60	1,49

* ocena w skali od 1 do 6, gdzie 1 oznaczało, że działanie nigdy nie było podejmowane, a 6, że było bardzo często realizowane

Źródło: opracowano na podstawie badań własnych.

Aktywnością najczęściej stosowaną jest korzystanie z toreb wielokrotnego użytku – średnia częstotliwość 5,29 (odchylenie standardowe 0,93). Działaniem natomiast najrzadziej realizowanym było oddawanie przeterminowanych leków do apteki lub innych wyznaczonych w tym celu miejsc (średnia 4,60; odchylenie standardowe 1,49).

Analizując zależności między średnią częstotliwością podejmowanych działań a cechami społeczno-demograficznymi oraz poziomem świadomości ekologicznej kierowników gospodarstw domowych, można zaobserwować występowanie istotnych statycznie różnic w odniesieniu do poszczególnych działań.

Tabela 46. Siła zależności pomiędzy cechami społeczno-demograficznymi kierowników gospodarstw domowych i makroregionem a działaniami prośrodowiskowymi

Wyszczególnienie	Płeć	Wykształcenie	Wiek	Status społeczny	Świadomość ekologiczna	Makroregion
Zużyte baterie wyrzucam do odpowiednich pojemników	p=0,020 U=14465,00	p=0,003 K=14,169	p=0,030 K=10,749	Brak zależności	p=0,000 K=22,213	p=0,046 K=12,799
Niepotrzebne urządzenia elektryczne oddaję do specjalnych punktów	Brak zależności	Brak zależności	p=0,001 K=19,408	Brak zależności	p=0,000 K=45,129	Brak zależności

Przeterminowane leki oddają do apteki lub do specjalnych wyznaczonych w tym celu miejsc	p=0,018 U=17299,50	p=0,048 K=7,918	Brak zależności	Brak zależności	p=0,001 K=19,874	p=0,027 K=14,283
Nie wlewam chemikaliów do kanalizacji (np. farby)	Brak zależności	p=0,000 K=24,933	Brak zależności	Brak zależności	p=0,000 K=26,988	p=0,034 K=13,625
Korzystam z e-faktur (na maila)	Brak zależności	p=0,000 K=18,323	p=0,000 K=29,588	p=0,035 K=13,536	Brak zależności	Brak zależności
Korzystam z toreb wielokrotnego użytku	p=0,005 U=16985,50	p=0,000 K=18,587	p=0,004 K=15,584	Brak zależności	p=0,003 K=16,165	Brak zależności
Unikam zakupu produktów jednorazowych	Brak zależności	p=0,030 K=8,914	p=0,013 K=12,749	Brak zależności	p=0,001 K=19,077	Brak zależności
Kupuję produkty w opakowaniach, które można poddawać recyklingowi	Brak zależności	Brak zależności	p=0,002 K=17,545	Brak zależności	p=0,000 K=42,108	Brak zależności

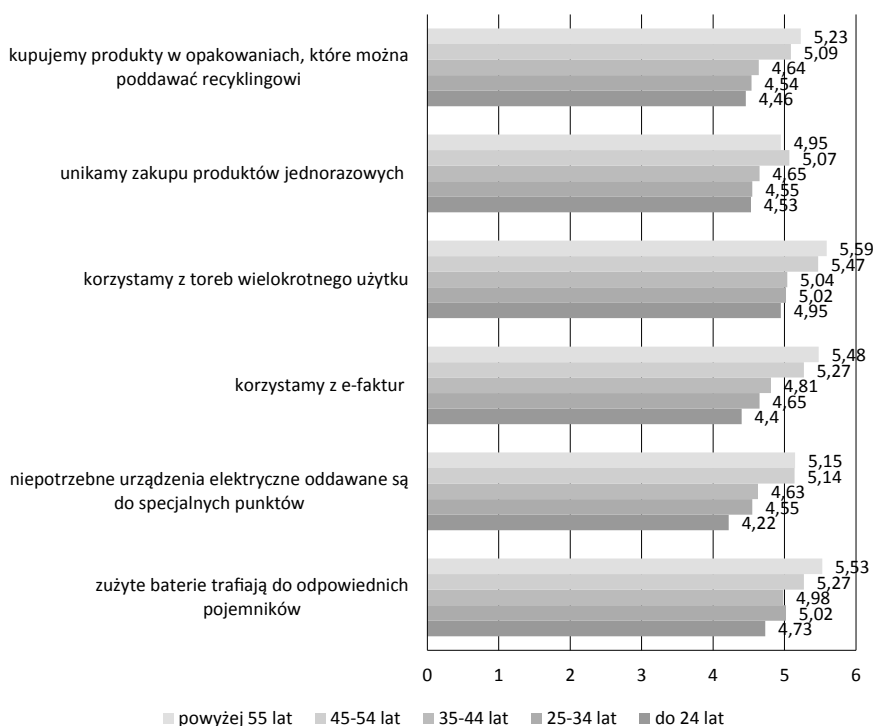
Źródło: opracowano na podstawie badań własnych.

W przypadku występowania istotnych statystycznych różnic w częstotliwości podejmowania działań prośrodowiskowych w gospodarstwach domowych w zależności od płci kierownika gospodarstwa można zaobserwować, iż zdecydowanie częściej działania realizowane są w gospodarstwach prowadzonych przez kobiety. Można przypuszczać, iż jest to związane z ich wrażliwością szczególnie, że działania te związane są z odpowiednim pozbywaniem się przeterminowanych leków i baterii, a także korzystaniem z toreb wielokrotnego użytku.

Natomiast w odniesieniu do tej grupy działań wystąpiły istotne statystyczne różnice pomiędzy poziomem wykształcenia a sześcioma aktywnościami (tabela 46). Przeprowadzona analiza średniej częstotliwości podejmowanych zachowań wykazała, iż w gospodarstwach domowych respondentów miała ona miejsce częściej, gdy kierownik gospodarstwa posiadał wykształcenie średnie i wyższe. Najbardziej widoczna różnica ta jest w przypadku korzystania z e-faktur. Średnia częstotliwość korzystania z tej formy w gospodarstwach kierowników z wykształceniem gimnazjalnym i podstawowym wynosiła 3,59 (odchylenie standardowe 1,03), natomiast w gospodarstwach kierowników z wykształceniem średnim i wyższym wielkość ta kształtowała się odpowiednio 5,03 i 5,18 (odchylenie 1,07 i 1,05).

Analizując wiek kierowników gospodarstw domowych i częstotliwość działań prośrodowiskowych związanych z omawianymi aspektami, zarysowuje się tendencja wskazująca, że im starszy respondent, tym średnia częstotliwość działań jest większa.

Wykres 26. Średnia częstotliwość działań prośrodowiskowych realizowanych w gospodarstwie domowym a wiek głowy gospodarstwa domowego

Źródło: opracowano na podstawie badań własnych.

W przypadku wszystkich działań, gdzie wystąpiła istotna statystycznie zależność, można mówić o występowaniu tego rodzaju tendencji, co może wskazywać, iż zarówno wcześniej omawiana zależność w odniesieniu do wykształcenia, jak i wiek, są dwiema cechami, które w największym stopniu wpływają na podejmowanie działań związanych z aktywnością w zakresie prośrodowiskowych rozwiązań w gospodarstwach domowych.

W przypadku statusu zawodowego wystąpiła jedynie istotna statystycznie zależność pomiędzy jego rodzajem a częstotliwością działań w zakresie wykorzystywania e-faktur. Aktywność ta była zdecydowanie wyższa w gospodarstwach, w których kierownik był pracownikiem najemnym na stanowisku nierobotniczym (średnia 5,30; odchylenie standardowe 1,20) lub prowadził własną działalność gospodarczą (średnia 5,07; odchylenie standardowe 1,32). Można przypuszczać, iż wiąże się to z sytuacją, gdzie kierownicy mają ciągły dostęp do urządzeń mobilnych oraz poczty elektronicznej, co ułatwia wykorzystywanie tej formy rozliczeń w przypadku nabywanych dóbr i usług.

W odniesieniu do makroregionu, w którym mieszkają gospodarstwa, można mówić o występowaniu istotnych statystycznie różnic w częstotliwości podejmowania

działań prośrodowiskowych w odniesieniu do następujących aktywności: wyrzucania zużytych leków i baterii do przeznaczonych na ten cel pojemników oraz niewylewania środków chemicznych (np. farb) do kanalizacji. We wszystkich tych przypadkach zdecydowanie największą częstotliwość podejmowanych działań miała miejsce w gospodarstwach zamieszkujących makroregion południowy i południowo-zachodni (charakteryzujące się wysokim potencjałem rozwojowym). Najniższą częstotliwość wystąpiła natomiast w makroregionie północnym.

Kolejną cechą, w przypadku której można mówić o występowaniu istotnych statystycznie różnic pomiędzy częstotliwością podejmowania działań prośrodowiskowych a jej poziomem, jest świadomość ekologiczna. Analizując średnią częstotliwość działań, można zaobserwować, iż jest ona wyższa w gospodarstwach domowych, gdzie jego kierownik deklaruje zainteresowanie podnoszeniem wiedzy zakresu środowiska. Im większe było zainteresowanie kierownika tego rodzaju aktywnością w budowaniu świadomości ekologicznej, tym częstsze było realizowanie działań prośrodowiskowych z analizowanego zakresu. I podobnie jak we wcześniejszych przypadkach – odstępstwem były gospodarstwa, gdzie kierownik nie potrafił jednoznacznie określić swojego zainteresowania. W tych podmiotach częstotliwość podejmowanych działań była najniższa.

6. Selektywna zbiórka odpadów jako narzędzie działań prośrodowiskowych

Jednym z głównym problemów współczesnego świata są odpady, zarówno ich ilość, jak również rodzaje. Odpady są negatywnymi efektami produkcji i konsumpcji, i ich ilość nie powinna przekraczać zdolności środowiska do ich wchłonięcia⁵⁶⁵.

Problem odpadów stał się zauważalny w skali globalnej w momencie pojawiających się na coraz większą skalę zagrożeń środowiskowych. W Polsce zagadnienie to zaczęło stanowić przedmiot regulacji prawnych głównie po rozpoczęciu zmian systemowych, w okresie akcesji Polski do struktur Unii Europejskiej.

Tabela 47. Masa wytworzonych odpadów komunalnych przez jednego mieszkańca na terenie makroregionów w latach 2015-2017

Wyszczególnienie	Masa wytworzonych odpadów komunalnych przez jednego mieszkańca [w kg]			Zmiana masy wytwarzanych odpadów [w %]	
	2015	2016	2017	2016/2015	2017/2016
Polska	283	303	312	7,07	2,97
Makroregion południowy	291	327	328	12,37	0,31
Makroregion północno-zachodni	319	337	354	5,64	5,04
Makroregion południowo-zachodni	324	345	360	6,48	4,35

⁵⁶⁵ B. Gołębiowska, T. Pajewski, Odpowiedzialność rolników za stan środowiska naturalnego, Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu, 2015, t. XVII, z. 2, s. 65.

Makroregion północny	289	308	320	6,57	3,90
Makroregion centralny	231	245	252	6,06	2,86
Makroregion wschodni	199	212	217	6,53	2,36
Makroregion mazowiecki	337	328	331	-2,67	0,91

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych pochodzących z Banku Danych Lokalnych.

Skala wytwarzanych odpadów rokrocznie wzrasta. Dane Głównego Urzędu Statystycznego wskazują, iż masa wytworzonych odpadów komunalnych przez jednego mieszkańca⁵⁶⁶ w roku 2017 wynosiła 312 kg i w porównaniu z rokiem 2016 wzrosła o 2,97%. W skali kraju daje to blisko 12 mln ton odpadów komunalnych rocznie. Można jednak zaobserwować różnice w produkcji odpadów w poszczególnych województwach oraz makroregionach. Makroregionem, w którym masa wytworzonych odpadów komunalnych przez jednego mieszkańca jest najniższa, jest makroregion wschodni. Wielkość ta na przestrzeni analizowanych trzech lat oscylowała w granicach 200-217 kg. Drugim makroregionem, który charakteryzował się niską masą wytworzonych odpadów był makroregion centralny, w przypadku którego w roku 2015 wielkość ta wyniosła 231 kg, natomiast w 2017 roku – 252kg. Niepokojące jest to, iż we wszystkich makroregionach z roku na rok zwiększa się ilość odpadów. Jedyny wyjątek stanowi makroregion mazowiecki, gdzie w roku 2016 w porównaniu do 2015 nastąpił niewielki spadek (o 2,67%), jednakże w kolejnym roku nastąpił już nieznaczny wzrost. W przypadku pozostałych makroregionów skala wzrostu była różnicowana co zostało przedstawione w tabeli 47.

Poza ilością wytwarzanych odpadów ważna jest ich segregacja. Z ogółu badanych gospodarstw domowych jedynie 3,7% zadeklarowało, iż segregacja odpadów nie jest prowadzona. W przypadku pozostałych działania te są realizowane. Na decyzję o segregacji odpadów miały wpływ zmiany ustawy o utrzymaniu czystości i porządku w gminach⁵⁶⁷. Z wielu badań⁵⁶⁸ wynika, iż wejście ustawy wpłynęło na zwiększenie liczby gospodarstw domowych podejmujących się selektywnej segregacji odpadów. Potwierdzeniem tego są również wyniki badań Autorki, bowiem w 25% gospodarstw w momencie wejścia ustawy (tj. w roku 2012) podjęto działania w tym zakresie. Nie oznacza to jednakże, że wszystkie gospodarstwa domowe realizują te działania zgodnie z wymogami. Zdarzają się również sytuacje takie, że

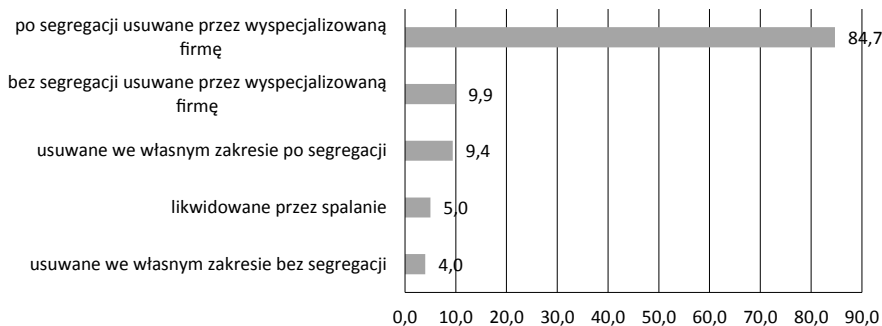
⁵⁶⁶ Odpady komunalne są to odpady powstające w gospodarstwach domowych, z wyłączeniem pojazdów wycofanych z eksploatacji, a także odpady niezawierające odpadów niebezpiecznych pochodzące od innych wytwórców odpadów, które ze względu na swój charakter lub skład są podobne do odpadów powstających w gospodarstwach domowych; Wskaźniki zrównoważonego rozwoju Polski 2015, Główny Urząd Statystyczny, Katowice 2015, s. 286

⁵⁶⁷ Ustawa z dnia 1 lipca 2011 r. o zmianie ustawy o utrzymaniu czystości i porządku w gminach oraz niektórych innych ustaw, Dz. U. z 2011 r. nr 152 poz. 897, z późn. zmianami.

⁵⁶⁸ Wskazują na to badania m.in. poniższych autorów: L. Klein, A. Jarosiewicz (zob. Nowy system gospodarowania odpadami komunalnymi w opinii mieszkańców obszarów miejskich i wiejskich powiatu śląskiego, Inżynieria Ekologiczna Ecological Engineering, vol. 19, iss. 1, 2018, s. 80) oraz A. Lorek (zob. Ocena systemu gospodarki odpadami komunalnymi województwa śląskiego w opinii konsumentów, Studia Ekonomiczne. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach, nr 232, 2015, s. 116).

część odpadów pomimo, że segregowane odpady zabierane są przez specjalistyczne firmy, poddawana jest usuwaniu we własnym zakresie, co ilustruje wykres 27.

Wykres 27. Metody usuwania odpadów w badanych gospodarstwach domowych

Źródło: opracowano na podstawie badań własnych.

Pomimo że jest to niewielki odsetek badanych gospodarstw, niepokojące jest, że działania takie mają miejsce (4%). Wśród innych metod usuwania, pozbywania się odpadów, kierownicy gospodarstw wymieniali głównie kompostowanie oraz oddawanie do punktu skupu makulatury czy metali. Pomimo iż zdecydowana większość z nich wskazała, że w gospodarstwie odpady poddawane są segregacji, to w dużej mierze można przypuszczać, iż jest ona pobieżna. Wniosek taki można bowiem wysnuć, analizując wybrane rodzaje odpadów poddawane segregacji.

Zgodnie z definicją zawartą w art. 3.1. *Ustawy o odpadach* przez odpady rozumie się każdą substancję lub przedmiot, których posiadacz pozbywa się, zamierza się pozbyć lub do których pozbycia się jest obowiązany⁵⁶⁹. Klasyfikacji i kategorii odpadów w literaturze przedmiotu jest wiele w zależności od potrzeby badacza czy instytucji. Najczęściej stosowanym podziałem jest podział odpadów ze względu na pochodzenie, a mianowicie na odpady przemysłowe (poprodukcyjne) i odpady bytowo-gospodarcze (komunalne)⁵⁷⁰. Odpady powstające w gospodarstwach domowych stanowią odpady komunalne. Innymi źródłami pochodzenia odpadów komunalnych są: infrastruktura miejska i wiejska, place, ulice, obiekty turystyczne, usługi, handel czy szkolnictwo⁵⁷¹.

Analizując segregację odpadów w badanych gospodarstwach domowych, uwzględniono osiem kategorii. Do odpadów, które są segregowane najczęściej w gospodarstwach, można zaliczyć: szkło (87,1%), tworzywa sztuczne (86,4%) oraz makulaturę (79,7%; tabela 48). Na decyzje gospodarstw o segregowaniu odpadów komunalnych niewątpliwie ma wpływ:

⁵⁶⁹ W Polsce obowiązuje rozbudowany katalog odpadów, który zgodnie z rozporządzeniem Ministra Środowiska z dnia 27.09.2011 klasyfikuje odpady na 20 podstawowych grup w zależności od źródła ich powstawania. Zob. Ustawa z dnia 14 grudnia 2012 r. o odpadach, Dz. U. z 2013 r. poz. 21, art. 3.1.

⁵⁷⁰ R. Żurawski, *Gospodarka odpadami*, [w:] K. Smolnicki, M. Szykasiuk (red.), *Informator o stanie środowiska Wrocławia 2002*, Dolnośląska Fundacja Ekorozwoju, Wrocław 2002, s. 150.

⁵⁷¹ D. Lipińska, *Gospodarka odpadowa i wodno-ściekowa*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2016, s. 16.

- poziom świadomości ekologicznej głowy gospodarstwa rozumiany jako zainteresowanie poszerzaniem wiedzy o środowisku,
- poziom wykształcenia głowy gospodarstwa domowego,
- wielkość gospodarstwa domowego wyrażona liczbą osób w gospodarstwie domowym.

Analizując przedstawione w tabeli 48 wyniki badań, można zaobserwować istnienie pewnego rodzaju prawidłowości w zakresie świadomości ekologicznej i podejmowanymi działaniami w zakresie segregacji poszczególnych kategorii odpadów. W zdecydowanej większości uwzględnionych kategorii odpadów (poza odpadami niebezpiecznymi i popiołem) w gospodarstwach domowych, których kierownik zadeklarował chęć poszerzania wiedzy o środowisku, wystąpił wyższy odsetek gospodarstw segregujących odpady (tabela 48). W niektórych przypadkach różnice te są znaczące. I tak blisko 83% kierowników gospodarstw domowych wyrażających zainteresowanie poszerzaniem wiedzy w zakresie środowiska zadeklarowało, iż w ich gospodarstwie segreguje się makulaturę; w przypadku respondentów niezainteresowanych poszerzaniem wiedzy w zakresie ochrony środowiska wielkość ta kształtowała się na poziomie 67,4%. Równie znaczące różnice wystąpiły w przypadku segregacji odpadów organicznych. Kierownicy gospodarstw domowych zainteresowani poszerzaniem wiedzy na tematy związane ze środowiskiem częściej podejmowali kroki związane z segregacją odpadów organicznych w porównaniu z pozostałymi grupami gospodarstw.

Biorąc pod uwagę poziom wykształcenia kierowników gospodarstw, można zaobserwować większą odpowiedzialność w zakresie segregacji omawianych kategorii odpadów w grupie kierowników deklarujących wykształcenie średnie i wyższe.

Tabela 48. Wybrane kategorie odpadów segregowane w gospodarstwach domowych z uwzględnieniem wybranych cech gospodarstwa domowego oraz jego kierownika

Wyszczególnienie	Ogółem		Ze względu na liczbę osób w gospodarstwie domowym								Poziom wykształcenia głowy gospodarstwa domowego						Poziom świadomości ekologicznej określony zainteresowaniem poszerzaniem wiedzy o środowisku							
			2-osobowe		3-osobowe		4-osobowe		5-osobowe i więcej		Gimnazjalne, podstawowe, bez wykształcenia		Zasadnicze zawody		Policealne, średnie		Wyższe		Nie		Ani tak, ani nie		Tak	
			%	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%	n
Makulatura	79,7	322	81,3	65	75,2	85	82,4	98	80,4	74	54,5	12	74,7	71	86,3	138	79,5	101	67,4	29	73,8	48	82,8	245
Szkoła	87,1	352	85	68	85,8	97	89,1	106	88	81	68,2	15	81,1	77	90,6	145	90,6	115	79,1	34	83,1	54	89,2	264
Metale	69,6	281	63,7	51	69,9	79	66,4	79	78,3	72	45,5	10	72,6	69	68,1	109	73,2	93	65,1	28	69,2	45	70,3	208
Tworzywa sztuczne	86,4	349	83,8	67	85	96	92,4	110	82,6	76	59,1	13	81,1	77	88,1	141	92,9	118	74,4	32	87,7	57	87,8	260
Odpady niebezpieczne (np. leki)	68,3	276	57,5	46	72,6	82	72,3	86	67,4	62	27,3	6	69,5	66	70,6	113	71,7	91	72,1	31	61,5	40	69,3	205
Odpady organiczne (np. kuchenne)	64,4	260	65	52	66,4	75	62,2	74	64,1	59	45,5	10	52,6	50	67,5	108	72,4	92	48,8	21	55,4	36	68,6	203
Odpady z gospodarstwa rolnego*	41,5	61	52,4	11	42,4	14	31,7	13	44,2	23	30	3	40,9	18	43,6	24	42,1	16	23,3	10	26,2	17	45,5	50
Popiół**	45,8	161	65,4	34	45,5	40	52,1	49	48,1	38	42,5	9	49,3	35	59,1	75	44,6	45	50	17	56,5	26	50,6	118

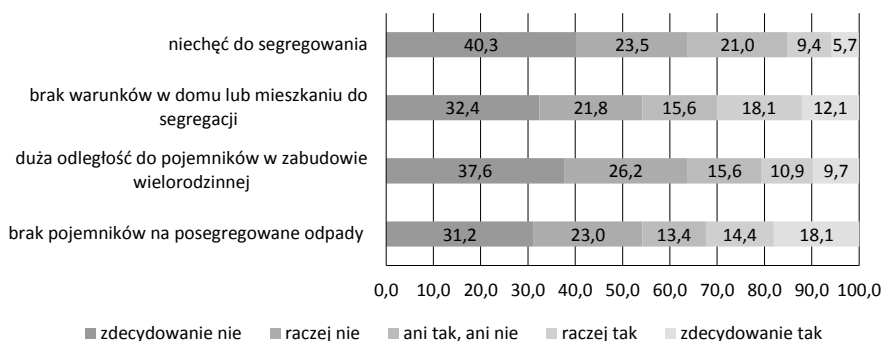
*tylko gospodarstwa prowadzące działalność rolniczą

**tylko gospodarstwa zamieszkujejące domy jednorodzinne

Źródło: opracowano na podstawie badań własnych.

Szczególnie zależność ta widoczna jest w przypadku odpadów szczególnie niebezpiecznych dla zdrowia ludzi, do których należą: leki, odpady zawierające rtęć (np. termometry), baterie i akumulatory, zużyte kartridże i tonery. Im wyższy poziom wykształcenia kierowników gospodarstw domowych, tym większy udział gospodarstw segregujących niebezpieczne odpady. Podobna zależność wystąpiła w przypadku grupy odpadów w kategorii tworzywa sztuczne. Wśród kierowników gospodarstw posiadających ukończone studia wyższe, ponad 90% wskazało, iż segregacja tworzyw sztucznych w ich gospodarstwie ma miejsce. W gospodarstwach z kierownikiem deklarującym wykształcenie zasadnicze zawodowe odsetek gospodarstw segregujących tworzywa sztuczne wyniósł 69,6%.

Wykres 28. Ocena problemów związanych z selektywną zbiórką odpadów w opinii respondentów

Źródło: opracowano na podstawie badań własnych.

Na decyzje związane z segregacją wybranych grup odpadów komunalnych nie ma wpływu liczba osób w gospodarstwie domowym.

W przypadku gospodarstw domowych niezwykle ważna jest częstotliwość zbiórki odpadów komunalnych oraz użytkowanie pojemników do krótkotrwałego magazynowania odpadów. Dobranie pojemników do gromadzenia odpadów wiąże się z częstotliwością zbiórki oraz z sortowaniem u źródła (np.: przemywanie puszek, zagęszczanie odpadów spożywczych)⁵⁷². Problemy gospodarstw domowych w selektywnej zbiórce odpadów dotyczą przeważnie braku pojemników na posegregowane odpady oraz brak warunków do segregacji w domu lub mieszkaniu. Respondenci oceniali cztery ewentualne problemy, z jakimi mogą się spotkać w związku ze zbiórką odpadów co ilustruje wykres 28.

Działalność zmierzająca do ograniczenia zużycia zasobów środowiskowych podejmowana jest zarówno przez gospodarstwa domowe, jak i inne podmioty ekonomiczne. Jednakże to gospodarstwa domowe są tymi, które mają znaczące możliwości w ograniczaniu zużycia zarówno wody i energii czy też w zakresie dbania o walory powietrza. W tym celu mogą podejmować szereg różnorodnych działań, rozpoczynając od ograniczania poziomu konsumpcji, zmniejszania marnotrawstwa żywno-

⁵⁷² Z. Korzeń, Ekogolistyka, Biblioteka Logistyka, Poznań 2001, s. 54.

ści czy też innych działań z pozoru nie będących istotnymi w skali całej gospodarki. Jednakże biorąc pod uwagę liczbę gospodarstw domowych w całym systemie mających istotny wpływ na kształtowanie się walorów środowiska, ich oddziaływanie jest bardzo duże/znaczące. Szczególnie ważna jest w tym względzie rola wiejskich gospodarstw domowych, które z uwagi na swoje usytuowanie przestrzenne mają większe oddziaływanie na środowisko szczególnie wówczas, gdy w gospodarstwie jest właściciel indywidualnego gospodarstwa rolnego. W przypadku wiejskich gospodarstw domowych otoczenie środowiska jest im zdecydowanie bliższe, w większym stopniu mają do czynienia z jego walorami, chociażby krajobrazowymi.

Zrealizowane badania na grupie 404 gospodarstw domowych z terenu Polski pozwoliły zobrazować częstotliwość podejmowanych różnego rodzaju działań wiejskich gospodarstw domowych w zakresie podejmowania próby oszczędzania wody, energii, dbałości o powietrze. Działania te obejmowały najprostsze czynności związane z dokładnym zakręcaniem kranów, wymianą oświetlenia czy też tymi, które wymagają szerszych inwestycji związanych na przykład z modernizacją systemów grzewczych czy wymianą okien.

Można stwierdzić, iż gospodarstwa domowe realizują z różną częstotliwością działania prośrodowiskowe mające na celu ograniczanie zużycia zasobów, jednakże wpływ na to mają różnorodne czynniki, jak również zróżnicowana jest skala ich oddziaływania na ten rodzaj aktywności gospodarstw domowych. Wymaga to podejmowania różnorodnych działań o charakterze makroregionalnym i krajowym celem większego aktywizowania w tym zakresie, ale także uświadamiania roli gospodarstw domowych w oddziaływaniu na otaczające środowisko.

Ograniczanie marnotrawstwa żywności jako sposób realizacji rozwoju zrównoważonego

1. Tendencje zmian w konsumpcji i marnotrawstwie żywności

Ostatnie dekady to czas, kiedy nastąpiły zmiany w postawach konsumentów zarówno w Polsce, jak też w innych krajach Europy. W Polsce związane było to z transformacją systemową, otwieraniem się rynku krajowego na rynki światowe (U. Grzega, L. Rudnicki⁵⁷³, A. Małyś-Kaleta^{574,575,576}). Zmiany postaw konsumentów wynikały z poszerzenia oferty asortymentowej dla klientów, możliwości nabywania dóbr nowych, wcześniej nieosiągalnych, stwarzających szansę zaspokajania potrzeb zarówno podstawowych, jak również wyższego rzędu⁵⁷⁷. Konsekwencją tych zmian był wyższy poziom konsumpcji⁵⁷⁸ oraz zmiany w strukturze konsumpcji⁵⁷⁹. Efekty urynkowienia gospodarki przyniosły widoczne przemiany w spożyciu żywności.

⁵⁷³ L. Rudnicki, Wpływ transformacji systemowej na warunki bytu polskich gospodarstw domowych, Zeszyty Naukowe Małopolskiej Wyższej Szkoły Ekonomicznej w Tarnowie, 1(9)2006, s. 9-24.

⁵⁷⁴ Tamże.

⁵⁷⁵ U. Grzega, Ocena transformacji polskiej gospodarki na podstawie mierników konsumpcji, [w:] S. Pangsy-Kania, G. Szczodrowski (red.), Gospodarka polska po 20 latach transformacji: osiągnięcia, problemy i wyzwania, Instytut Wiedzy i Innowacji, Warszawa 2009, s. 95-112.

⁵⁷⁶ A. Małyś-Kaleta, Zmiany jakościowe w konsumpcji Polaków na tle procesów integracyjnych w Europie, Acta Universitatis Ludziensis, Folia Oeconomica 179, 2004, s. 171-180.

⁵⁷⁷ W wyznaczaniu i hierarchizowaniu potrzeb pomocny jest model hierarchii potrzeb A. Masłowa, który porządkuje je od najbardziej podstawowych (wynikających z funkcji życiowych) do potrzeb wyższego rzędu (potrzeb rozwoju).

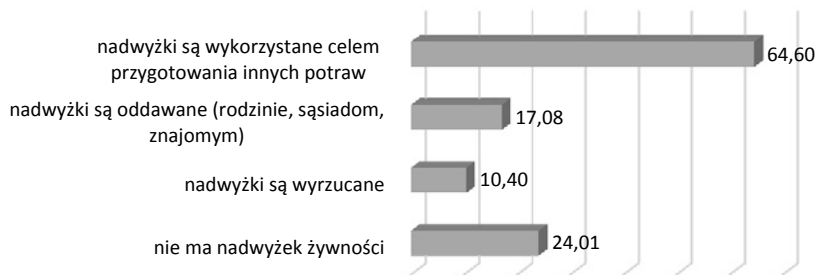
⁵⁷⁸ G.W. Kołodko, Sukces na dwie trzecie. Polska transformacja ustrojowa i lekcje na przyszłość, Ekonomista, 6/2007, s. 799.

⁵⁷⁹ U. Grzega, Zmiany i trendy w konsumpcji gospodarstw domowych jako uwarunkowanie działania małych przedsiębiorstw w Polsce, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego nr 638, Ekonomiczne Problemy Usług, nr 63, 2011, s. 75-83.

ności⁵⁸⁰. Obok zmian korzystnych (lepsza jakość żywności) obserwujemy też niekorzystne, jak np. marnotrawstwo żywności.

Marnotrawstwo żywności jest problemem o charakterze globalnym. Jest to problem nie tylko marnotrawionych zasobów – kapitałowych, środowiskowych, ale również problem nieumiejętnego ich wykorzystywania, problem z wdrażaniem koncepcji rozwoju zrównoważonego.

Wykres 29. Metody wykorzystywania nadwyżek żywności w badanych gospodarstwach domowych, możliwość wielokrotnych odpowiedzi (w%)

Źródło: opracowano na podstawie badań własnych.

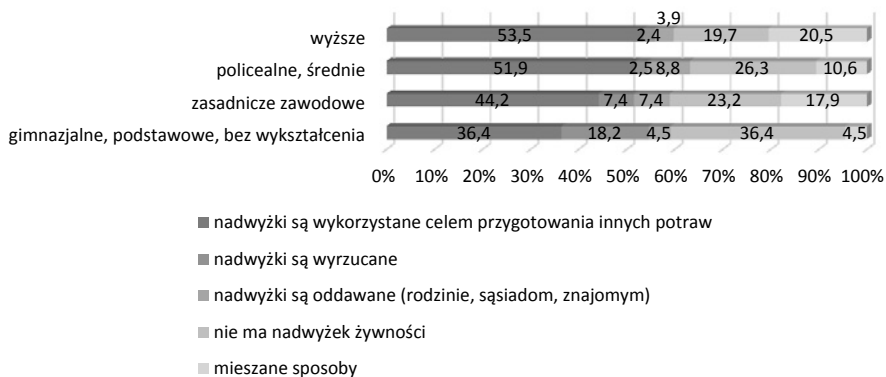
W blisko 1/4 gospodarstw domowych objętych badaniami kierownicy gospodarstw zadeklarowali, iż nie dochodzi do powstawania nadwyżek żywności, co jak można przypuszczać wiąże się z brakiem marnotrawstwa, wyrzucaniem artykułów żywnościowych. Zdecydowana większość gospodarstw domowych dysponuje zbyt dużą ilością żywności. Jedną z najpopularniejszych metod wykorzystywania nadwyżek w gospodarstwach domowych jest przygotowanie innych potraw (64,6%). Innym sposobem jest przekazywanie nadwyżek żywności innym osobom, co ma miejsce w 17,1% gospodarstw objętych badaniami. Nadwyżki są przekazywane sąsiadom, znajomym czy też rodzinie. Jedynie 10% kierowników gospodarstw przyznaje, że nadmiar żywności jest wyrzucany.

Analiza zachowań gospodarstw domowych w zakresie gospodarowania nadwyżkami żywności wykazała, iż nie występują zależności statystyczne pomiędzy sposobem zagospodarowania nadmiaru żywności a: płcią głowy gospodarstwa domowego ($p=0,190$), wiekiem głowy gospodarstwa domowego ($p=0,177$), statusem zawodowym ($p=0,918$), poziomem przeciętnych dochodów netto miesięcznie na osobę w 2017 roku w gospodarstwie domowym ($p=0,179$), wielkością gospodarstwa określoną liczbą osób w gospodarstwie domowym ($p=0,620$), makroregionem, w którym gospodarstwo mieszka ($p=0,326$). Na podejmowanie działań w tym zakresie nie wpływa również poziom świadomości ekologicznej (wiedza w zakresie problematyki środowiskowej; $p=0,074$).

Można natomiast mówić o występowaniu istotnego statystycznie związku pomiędzy poziomem wykształcenia a metodą zagospodarowywania nadmiaru artykułów żywnościowych ($p=0,006$; chi-kwadrat=27,714; V-Kramera=0,151).

⁵⁸⁰ B. Jaros, Pomiar zrównoważonej konsumpcji, Optimum. Studia Ekonomiczne, nr 3 (69) 2014, s. 171.

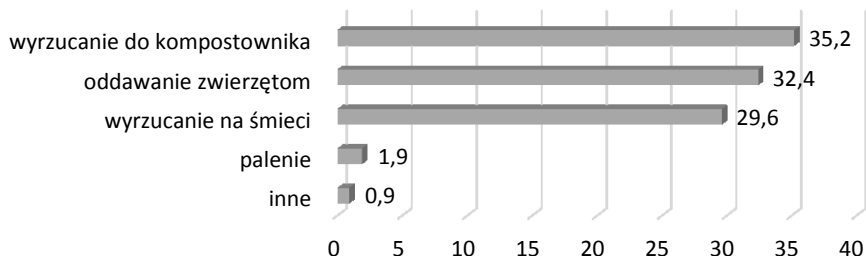
Wykres 30. Metody wykorzystywania nadwyżek żywności w badanych gospodarstwach domowych według poziomu wykształcenia kierownika gospodarstwa domowego

Źródło: opracowano na podstawie badań własnych.

Pogłębiona analiza sposobów wykorzystania nadmiaru artykułów żywnościowych w grupach gospodarstw wyróżnionych według poziomu wykształcenia kierownika gospodarstwa domowego wskazuje, że im wyższy poziom wykształcenia, tym większa świadomość w zakresie dokonywania racjonalnych zakupów żywnościowych. Jedynie 2,4% gospodarstw domowych, których kierownik posiada wykształcenie wyższe przyznało, iż wyrzuca żywność. W przypadku gospodarstw domowych prowadzonych przez osobę o wykształceniu zasadniczym zawodowym żywność była wyrzucana w 7,4% gospodarstw, natomiast w gospodarstwach, gdzie kierownik legitymował się najniższym poziomem wykształcenia (gimnazjalne, podstawowe) lub nie posiadał wykształcenia – w 18,2% gospodarstw. Również w tej grupie gospodarstw, w których kierownik deklarował wykształcenie gimnazjalne i niższe, zdecydowanie najwięcej gospodarstw (36,4%) nie posiadało nadwyżek żywności. Z pewnością poziom osiąganych dochodów w tych gospodarstwach był zdecydowanie najniższy w porównaniu z pozostałymi grupami gospodarstw. Wśród gospodarstw, w których kierownik deklarował wykształcenie wyższe (zarówno licencjackie jak i magisterskie), jedynie 19,7% gospodarstw nie wytwarzało nadwyżek żywności.

Odrębną kwestią – obok wyrzucania żywności, jest częstotliwość, z jaką żywność jest wyrzucana. Jedynie 3% kierowników gospodarstw domowych wskazało, iż żywność jest wyrzucana codziennie, 7% – 2-3 razy w tygodniu, 14% – raz w tygodniu. Blisko 10% gospodarstw pozbywa się żywności 2-3 razy w miesiącu, a ponad 20% gospodarstw domowych nadmiar żywności wyrzuca raz w miesiącu lub rzadziej. Znaczącą grupę gospodarstw tworzą te, które artykułów żywnościowych nie wyrzucają – 46%.

Wykres 31. Metody pozbywania się zbędnej żywności w gospodarstwach domowych

Źródło: opracowano na podstawie badań własnych.

Najwięcej gospodarstw (35,2%) nadmiar wyprodukowanej żywności lub też nabytych artykułów żywnościowych składowało w kompostownikach. O ile samo pozbywanie się żywności jest naganne (trudne do zaakceptowania z uwagi choćby na pozbywanie się zasobów finansowych przeznaczonych na zakup artykułów spożywczych, jak również z uwagi na niedostatek panujący w wielu rejonach świata), to metoda ta jest jedną z bardziej zgodnych z wymogami środowiskowymi. Również przeznaczanie nadmiaru żywności celem dokarmiania zwierząt jest sposobem w miarę etycznym. „Oddawanie” marnotrawionej żywności zwierzętom (zarówno gospodarskim, jak i domowym) stosowane jest w blisko 1/3 gospodarstw wyrzucających żywność (wykres 31). Ten sposób charakterystyczny jest dla wiejskich gospodarstw domowych.

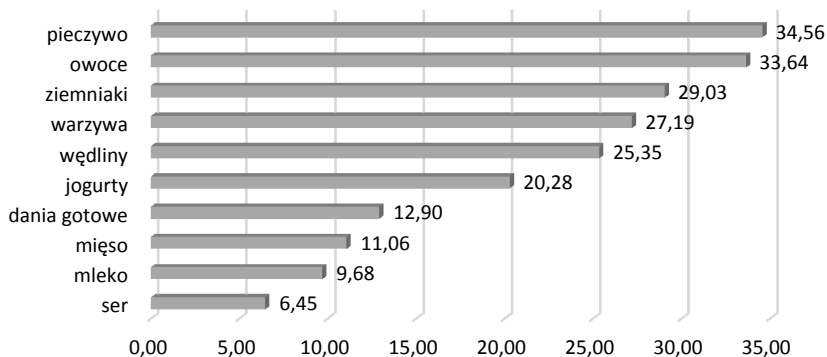
Zdecydowanie najmniej zgodną z zasadami rozwoju zrównoważonego metodą pozbywania się nadmiaru żywności jest wyrzucanie jej do śmieci. Sposób ten wykorzystywany jest najczęściej w blisko 30% gospodarstw, których kierownicy zadeklarowali, iż w ich gospodarstwie dochodzi do wyrzucania artykułów spożywczych.

W Polsce co roku marnuje się 247 kg żywności na osobę, co rocznie kosztuje 14 mld Euro⁵⁸¹. Produktami najczęściej marnowanymi są między innymi: pieczywo, wędliny, warzywa, zwłaszcza ziemniaki, owoce, mięso, jogurty, dania gotowe⁵⁸². Wśród badanych gospodarstw domowych te same produkty były wyrzucane najczęściej.

Najczęściej wyrzucanymi produktami wśród badanych gospodarstw domowych było pieczywo (34,56%) oraz owoce (33,64%).

⁵⁸¹ D. Sipiński, *Zgubione kalorie. Jak skutecznie walczyć z marnotrawieniem żywności*, Polityka Insight, Warszawa 2018, s. 5.

⁵⁸² D. Sipiński, *Zgubione kalorie...*, dz. cyt., s. 18.

Wykres 32. Produkty spożywcze najczęściej wyrzucane w badanych gospodarstwach domowych*

* nie sumuje się do 100%, respondenci mogli wybrać maksymalnie 10 pozycji

Źródło: opracowano na podstawie badań własnych.

Zdecydowana większość respondentów deklaruwała świadomość, iż proces konsumpcji żywności związany z rodzajem nabywanych dóbr czy też ich ilością i wpływa na stan środowiska (72,8%). Jednakże sam fakt uświadomienia sobie powiązania pomiędzy zjawiskami nie zawsze wiązał się z umiejętnym wskazaniem ich przyczyn. Znacząca grupa kierowników gospodarstw, pomimo, że wyraziła opinię o wpływie konsumpcji na stan środowiska, nie potrafiła uzasadnić tego wpływu (37,8%). W przypadku pozostałych respondentów pojawiły się zróżnicowane opinie – są one prezentowane w tabeli 49.

Tabela 49. Opinie kierowników gospodarstw domowych dotyczące powiązań między procesem konsumpcji żywności a stanem środowiska

Charakter powiązań	Liczba wskazań
Zwiększona konsumpcja wpływa na zwiększoną produkcję/wytwarzanie opakowań oraz odpadów	103
Nadmierna konsumpcja skutkuje marnotrawstwem żywności. Utylizacja żywności wpływa na środowisko	51
Nadmierna konsumpcja skutkuje nadprodukcją i nadmiernym wykorzystywaniem zasobów naturalnych (w procesie produkcji, przechowywania)	30
Konsumpcja żywności ekologicznej wpływa pozytywnie na środowisko	12
Jeśli spożywamy duże ilości żywności, potęgujemy procesy wytwarzania sztucznej żywności czy też wymuszamy stosowanie środków chemicznych, aby wyprodukować większą ilość żywności, w tym owoców i warzyw	8
Produkcja zwierzęca jest wyniszczająca dla środowiska (śląd węglowy, emisja CO ₂)	7
Produkcja opakowań powoduje niszczenie środowiska	2
Konsumpcja generuje wielkość produkcji w gospodarstwach i negatywnie wpływa na środowisko	2

Źródło: opracowano na podstawie badań własnych.

W opinii respondentów produkcja opakowań jest przykładem negatywnego wpływu konsumpcji na środowisko. Kierownicy gospodarstw domowych uważali, iż konsumpcja jest źródłem powstawania zanieczyszczeń wynikających z wytwarzania opakowań po konsumowanych produktach (103 wskazania). Poza samymi opakowaniami, które tworzą zagrożenie dla środowiska, wskazywano także na odpady powstałe wskutek wyrzucania żywności. Odrębną kwestią w opinii respondentów jest marnotrawstwo żywności (51 wskazań). Artykuły żywnościowe nabywane w nadmiarze w stosunku do efektywnego popytu wiążą się później z potrzebą ich wyrzucania, co z kolei wpływa na środowisko, gdyż produkty takie należy poddać recyklingowi czy też utylizacji.

Zdecydowanie w mniejszym stopniu konsumenci dostrzegają problem wykorzystywania zasobów (30 wskazań). Ich eksploatacja ma miejsce zarówno w procesie wytwarzania artykułów żywnościowych, jak również na poszczególnych etapach drogi od producenta do konsumenta. Zwrócono uwagę na wykorzystywanie energii w procesie przechowywania, jak też dostarczania wytworzonych dóbr do konsumentów.

Odmiernym zagadnieniem jest konsumpcja żywności ekologicznej. W opinii badanych kierowników gospodarstw domowych konsumpcja żywności ekologicznej ma pozytywny wpływ na kształtowanie się walorów środowiska (12 wskazań). Można przypuszczać, że opinia taka wynika z faktu, iż w trakcie tego rodzaju procesu produkcji wykorzystuje się naturalne sposoby dbałości o wytwarzany produkt. Nie wprowadza się środków ochrony roślin używanych w tradycyjnej produkcji co oznacza, że produkcja ta ogranicza ujemny wpływ na środowisko, jak również pozytywnie na nie oddziałuje (między innymi poprzez ograniczanie erozji gleb). Rynek żywności ekologicznej jest rynkiem specyficznym, bowiem współcześnie na rynku żywnościowym coraz większego znaczenia nabiera wybór rynku docelowego. Rynek taki opiera się o procedurę skoncentrowaną na badaniach empirycznych, która zwraca uwagę na przyczyny dokonywania zakupu (wzorce zachowań) i pozwala na identyfikację nisz rynkowych⁵⁸³.

Konsumenci zwrócili również uwagę na fakt, iż nadmierna konsumpcja zmusza producentów do dostarczania większej ilości artykułów żywnościowych na rynek, a co za tym idzie – wpływa na intensyfikację produkcji poprzez stosowanie środków chemicznych (8 wskazań). W procesie wytwarzania surowców do produkcji żywności wykorzystywane są wszystkie czynniki produkcji, które zużywane są w mniej lub bardziej intensywny sposób. Póki natężenie produkcji było niewielkie, środowisko radziło sobie z wchłanianiem produktów ubocznych produkcji rolniczej. Nasilenie wykorzystania zasobów spowodowało zakłócenia na linii gospodarka – środowisko i zwiększenie negatywnego wpływu na środowisko⁵⁸⁴.

Ważne jest również to, iż respondenci dostrzegli problem wynikający z produkcji zwierzęcej, która to produkcja ma bardzo duży wpływ na emisję CO₂. Jednakże

⁵⁸³ J. Szwacka-Mokrzycka, Działania segmentacyjne producentów żywności, *Przemysł Spożywczy*, 2014, t. 68, z. 1, s. 35.

⁵⁸⁴ B. Gołębiwska, Ekonomiczne i środowiskowe cele produkcji rolniczej w gospodarstwach o zróżnicowanych powiązaniach z otoczeniem, *Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu*, 2012, t. XIV, z. 5, s. 58.

liczba wskazań obrazuje, iż negatywne skutki produkcji zwierzęcej nie są znane czy też nie są identyfikowane z kształtowaniem się wpływu na środowisko przyrodnicze.

Część kierowników gospodarstw domowych wyraziła opinię, iż konsumpcja żywności, ilość nabywanych artykułów spożywczych, nie wpływa na środowisko, nie oddziałuje na nie (27,2%). Jednakże podobnie jak wcześniej, większość respondentów nie potrafiła uzasadnić swojej opinii. Ci kierownicy, którzy udzielali takiej odpowiedzi, skoncentrowali się na tym, że konsumpcja jednego gospodarstwa domowego nie ma wpływu na kształtowanie się zmian w środowisku. W opinii badanych wyrzucanie żywności nie ma również wpływu na walory środowiska, gdyż żywność ulega biodegradacji.

Należy zaznaczyć, że zjawisko marnotrawstwa żywności nie występuje jedynie w gospodarstwach domowych. Marnotrawstwo żywności ma miejsce na różnych szczeblach procesu dystrybucji od producenta do finalnego konsumenta. Rozważając je jako zagadnienie globalne, należy szukać rozwiązań, które pozwolą na jego ograniczanie. W tym celu niezbędne jest poszukiwanie rozwiązań systemowych. Mogą mieć one charakter rozwiązań prawnych obowiązujących w całej UE lub też odnoszących się do poszczególnych państw. Pierwszym krokiem w tym zakresie powinien być system edukacji, tak aby już małym dzieciom i młodzieży wpajać zasady zrównoważonej konsumpcji oraz przekazywać wiedzę o rozwoju zrównoważonym.

2. Samozaopatrzenie jako metoda wykorzystywania zasobów środowiska

Jedną z form zaspokajania potrzeb konsumpcyjnych gospodarstw domowych jest samozaopatrzenie. Samozaopatrzenie – inaczej nazywane spożyciem naturalnym, autokonsumpcją, jest najstarszą formą uzyskiwania surowców i artykułów żywnościowych⁵⁸⁵. Jest to pozyskiwanie artykułów przez gospodarstwo domowe z pominięciem rynku. Przyjmuje się, że jest to żywność, którą gospodarstwa domowe pozyskują z własnej produkcji pochodzącej z ogródków działkowych i przydomowych czy prowadzonej produkcji rolniczej. W odniesieniu do gospodarstw domowych prowadzących działalność rolniczą, skala samozaopatrzenia jest zdecydowanie wyższa. Analizując aspekt pomijania rynku w procesie dostarczania dóbr, samozaopatrzenie można rozważać w zdecydowanie większej skali, nie tylko w odniesieniu do konsumpcji artykułów żywnościowych. Zaspokajanie potrzeb zarówno gospodarstwa domowego, jak też wszystkich jego członków, odbywa się bowiem nie tylko poprzez zaspokajanie podstawowej potrzeby, jaką jest poczucie głodu, ale także innych potrzeb umiejscowionych w hierarchicznej piramidzie potrzeb człowieka. Innymi bowiem potrzebami będzie na przykład potrzeba bezpieczeństwa, opieki. W tym kontekście możemy mówić także o różnego rodzaju usługach, których celem jest dawanie satysfakcji i zadowolenia konsumentowi. Przykładem mogą być chociażby usługi fryzjerskie realizowane we własnym zakresie, usługi kosmetyczne

⁵⁸⁵ K. Gutkowska, *Diagnoza funkcjonowania...*, dz. cyt., s. 152.

czy opiekuńcze (w stosunku do dzieci czy też osób starszych). Tak więc samozaopatrzenie odnosi się do realizacji potrzeb związanych z konsumpcją bezpośrednio poprzez produkcję własną żywności. Drugim jednak zagadnieniem jest samoobsługa, która również pełni znaczącą rolę w zaspokajaniu potrzeb konsumpcyjnych. W literaturze przedmiotu można znaleźć również pojęcie prosumpcji. Definiując termin „prosumpcja” wskazuje się na splatanie się w jednym procesie konsumpcji i produkcji, do zatarcia granic pomiędzy tymi aktami⁵⁸⁶.

Prosumpcja analizowana jest również z punktu widzenia przedsiębiorstwa, gdzie konsument włączany jest w proces produkcji i innowacji produktów⁵⁸⁷. Inne jej ujęcie to prosumpcja ekshibicjonistyczna i racjonalizatorska. Prosumpcja ekshibicjonistyczna to konsumpcja związana z wyrażaniem „własnego ja”. Prosumpcja racjonalizatorska związana jest natomiast z obniżaniem kosztów zakupu i użytkowania produktów poprzez realizację pewnych czynności wykonywanych tradycyjnie przez przedsiębiorstwa, sprzedawców (np. samodzielne porcjowanie, transport)⁵⁸⁸.

Można wyróżnić następujące grupy prosumenów⁵⁸⁹:

- koncentrujący się na ocenianiu i opiniowaniu produktów, np. na forach internetowych,
- aktywnie uczestniczący w akcjach organizowanych przez firmy, w działaniach mających uatrakcyjnić oferty czy przekazy, np. poprzez zgłaszanie pomysłów,
- innowatorzy – próbujący wpływać na ofertę firm, np. z własnej inicjatywy projektują produkty i przedstawiają je firmie,
- prosumenci, którzy – ze względów oszczędnościowych czy praktycznych – we własnym zakresie produkują dobra, które następnie konsumują.

Działania tych ostatnich rozważane są zwykle przez pryzmat dążenia do obniżenia kosztów nabycia (samozaopatrzenie) i użytkowania produktu (samoobsługa).

Głównym zaletami spożycia naturalnego są między innymi świeżość, brak środków konserwujących czy też innych substancji chemicznych. Analizując zarówno wady, jak i zalety samozaopatrzenia, dostrzec można, że w głównej mierze przeważają pozytywne aspekty.

⁵⁸⁶ C. Bywalec, *Konsumpcja a rozwój...*, dz. cyt., s. 220.

⁵⁸⁷ Ł. Gajewski, *Prosumpcja – praktyki konsumenckiej innowacyjności*, E-mentor, nr 2(29), Wydawnictwo SGH, Warszawa 2009, s. 21-25.

⁵⁸⁸ M. Mitręga, *Prosumpcja racjonalizatorska użytkowników tzw. nowych mediów w kontekście ogólnoeuropejskiego kryzysu gospodarczego*, *Handel Wewnętrzny* 2014;1(354), s. 173-174.

⁵⁸⁹ E. Szul, *Prosumpcja jako aktywność współczesnych konsumentów – uwarunkowania i przejawy*, *Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy*, 2013, z. nr 31, s. 355.

Tabela 50. Samozaopatrzenie a konsument i środowisko

Zalety z punktu widzenia konsumenta	Wady z punktu widzenia konsumenta
<ul style="list-style-type: none"> • Świeże produkty • Wysokie walory spożywcze związane z brakiem przechowywania (smak, zapach) • Bez środków konserwujących • Bez zbędnego przechowywania (krótki czas pomiędzy produkcją a konsumpcją) • Dostarczanie zdrowych produktów dla członków gospodarstw domowych, a przez to wzrost poczucia bezpieczeństwa żywnościowego • Oszczędność • Poczucie niezależności i odrębności 	<ul style="list-style-type: none"> • Mała różnorodność produktów • Sezonowość dóbr • Duże nakłady pracy w porównaniu do zakupu gotowych produktów
Zalety z punktu widzenia środowiska	Wady z punktu widzenia środowiska
<ul style="list-style-type: none"> • Dbłość konsumentów o środowisko • Mniejsza emisja gazów (ograniczenie transportu produktów, dojazdy do sklepu celem zakupów) • Efektywność wykorzystywania odpadów (kompostowanie) 	<ul style="list-style-type: none"> • Brak

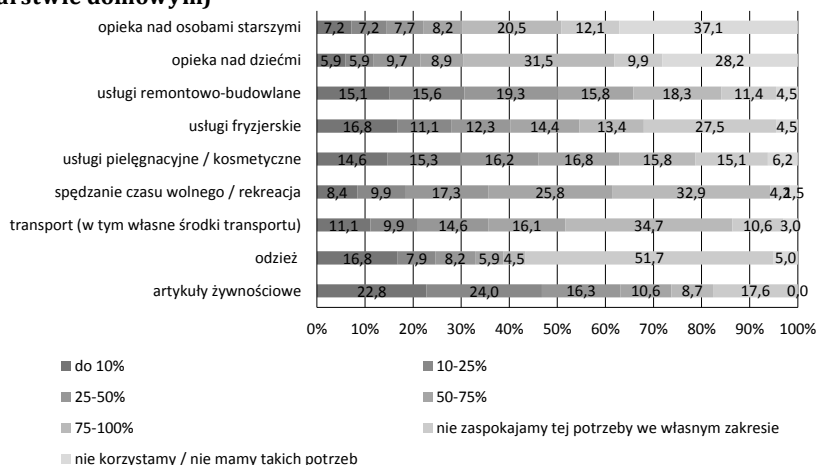
Źródło: opracowanie własne.

Pozytywne strony samozaopatrzenia odnoszą się zarówno do konsumentów, jak i środowiska (tabela 50).

Zdecydowana większość gospodarstw domowych swoje potrzeby w zakresie uzyskiwania artykułów żywnościowych zaspokaja w postaci samozaopatrzenia – wytwarza do 25% artykułów (46,8%). Jedynie niespełna 17,6% gospodarstw domowych wskazało, że nie zaspokaja potrzeb związanych z nabywaniem artykułów żywnościowych w ten sposób. Były to gospodarstwa nieprowadzące działalności rolniczej i zamieszkujące w budynkach wielomieszkaniowych.

Grupą potrzeb, które w zdecydowanej większości gospodarstw nie są zaspokajane w postaci samozaopatrzenia, są potrzeby odzieżowe. Ponad 50% kierowników gospodarstw domowych stwierdziło, iż potrzeby te nie są zaspokajane we własnym zakresie. Na fakt ten niewątpliwie mają wpływ dość niskie ceny oferowanej na rynku odzieży, jej dostępność i różnorodność.

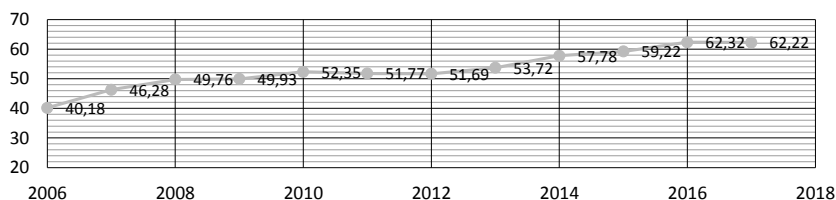
Wykres 33. Poziom zaspokojenia poszczególnych kategorii potrzeb we własnym zakresie (nie nabywane i nie świadczone odpłatnie, a wytwarzane i zaspokajane w gospodarstwie domowym)

Źródło: opracowano na podstawie badań własnych.

Polska branża odzieżowa ma silną pozycję na rynku europejskim. Zajmuje bowiem ósme miejsce w Europie pod względem obrotów, a szóste miejsce w nakładach inwestycyjnych. Polskie marki (np. LPP, Ryłko, Big Star czy Gino Rossi) wraz z setkami małych i średnich przedsiębiorstw z branży odzieżowej tworzą trzeci największy branżowy rynek miejsc pracy w Europie. Znacząca część firm polskich planuje wzrost liczby placówek (także zagranicznych), a 3/4 polskich producentów odzieży prowadzi już sprzedaż *e-commerce*⁵⁹⁰. Jest to rynek bardzo prężnie rozwijający się; w ostatnich latach zauważalny jest wzrost wydatków konsumentów na zakup odzieży. Analiza wydatków konsumentów na przestrzeni lat 2006-2017 wskazuje na roczny wzrost przeciętnych miesięcznych wydatków na odzież i obuwie na 1 osobę w gospodarstwach domowych ogółem (wykres 34). Choć są to wydatki łączne zarówno na odzież i obuwie, to stanowią one pewien obraz sytuacji.

Wykres 34. Przeciętne miesięczne wydatki na odzież i obuwie na 1 osobę w gospodarstwach domowych ogółem (w PLN)

Źródło: opracowanie własne na podstawie Badań budżetów gospodarstw domowych w latach 2006-2017, GUS.

⁵⁹⁰ <http://fashionbusiness.pl/innowacje-szyte-na-miare/> (dostęp z dnia 15.12.2018)

Znaczenie wykorzystywania samozaopatrzenia czy samoobsługi w zakresie rynku odzieżowego potwierdziły także badania realizowane na zlecenie Centralnego Muzeum Włókiennictwa w Łodzi⁵⁹¹. W odpowiedzi na pytanie o rodzaj użytkowanej garderoby, jedynie 2,2% respondentów wskazało, iż jest to odzież szyta na miarę. Istotną kwestią z punktu widzenia ograniczania konsumpcjonizmu czy też dążenia do konsumpcji zrównoważonej w kontekście rynku odzieżowego jest wielokrotne wykorzystywanie odzieży, czyli wymiana ze znajomymi lub zakupywanie odzieży w *second-handach*. Tę ostatnią metodę wskazało jedynie 10,3% uczestniczących w badaniu⁵⁹². Tak więc uzyskane wyniki wskazujące na niski stopień wykorzystywania samoobsługi w zakresie zaopatrzenia w odzież nie są niczym zaskakującym. Dostępność, a także szeroka oferta rynkowa, nie są czynnikami zachęcającymi do realizacji tego rodzaju potrzeb we własnym zakresie.

Zupełnie odmiennie kształtuje się zaspokajanie potrzeb w zakresie korzystania z własnych środków transportu (wykres 33). Blisko 90% kierowników gospodarstw domowych wyraziło opinię, iż potrzeby w tym obszarze zaspokajane są przez członków gospodarstwa domowego we własnym zakresie. Ponad 1/3 respondentów wskazała, iż potrzeby w zakresie transportu zaspokajane są w 75-100%. Można przypuszczać, iż w głównej mierze jest to związane z faktem posiadania przez gospodarstwa domowe samochodu osobowego, który stał się jednym z dóbr podstawowych. Należy jednak pamiętać, że zapewnienie zbiorowego transportu publicznego jest zadaniem własnym gmin⁵⁹³, jednakże głównie ze względów finansowych rozwój tego obszaru świadczenia usług jest niewystarczający⁵⁹⁴. Zapewnienie usług transportowych jest szczególnie istotne z punktu widzenia wdrażania koncepcji rozwoju zrównoważonego oraz dbałości o środowisko przyrodnicze. Ograniczanie świadczenia usług w zakresie transportu zbiorowego ma daleko idące skutki społeczne związane z izolacją przestrzenną najmniej mobilnych grup społecznych na obszarach wiejskich (między innymi osób starych, dzieci, najmniej zamożnych). W konsekwencji wiąże się to z utrudnionym dostępem do podstawowych usług publicznych, są bowiem one świadczone najczęściej w centralnej miejscowości gminy⁵⁹⁵. W dużej mierze jest to prawdopodobnie jeden z czynników kształtujących wysoki poziom samozaopatrzenia w realizacji potrzeb transportowych.

Kolejną kategorią potrzeb, które członkowie badanych gospodarstw domowych zaspokajają we własnym zakresie, są potrzeby związane z zagospodarowaniem czasu wolnego i rekreacją. Obecnie czas wolny (traktowany jako zasób będący w posiadaniu każdego człowieka) jest towarem deficytowym rozpatrywanym zarówno od

⁵⁹¹ Celem badania analiza potencjału ekonomiczno-społecznego oraz diagnoza kondycji polskiego rynku mody; próba N=222, respondentami byli konsumenci marek modowych.

⁵⁹² Branża modowa – znaczenie gospodarcze, analiza czynników sukcesu i dalszych możliwości rozwoju. Raport z badań, Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego, Łódź 2017, s. 36.

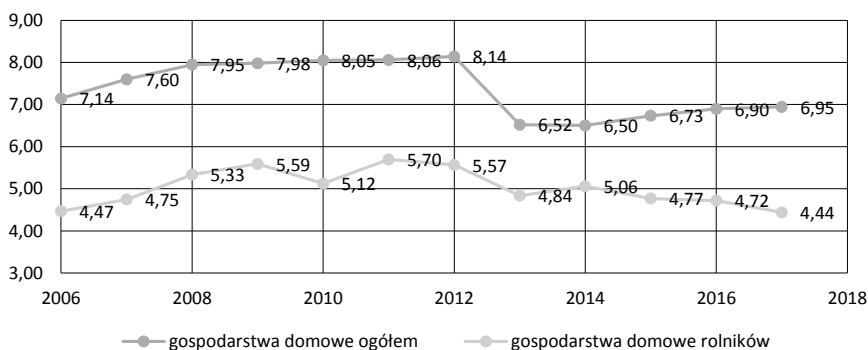
⁵⁹³ Ustawa z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym, Dz. U. z 2018 r. poz. 994, art. 7.

⁵⁹⁴ M. Wolański, W. Mrozowski, M. Pieróg, Transport zbiorowy poza miastami – regres, reformy, rekomendacje, Zarządzanie Publiczne 4(38)/2016, s. 72-75.

⁵⁹⁵ Ł. Komorowski, M. Stanny, Publiczny transport zbiorowy na obszarach wiejskich – wnioski z badań, Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu, t. XIX, z. 3, 2017, s. 129-130. Za: A. Rosner, M. Stanny, Monitoring rozwoju obszarów wiejskich. Etap 1, Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN, Fundacja Europejski Fundusz Rozwoju Wsi Polskiej, Warszawa 2014.

strony jego posiadania, jak i sposobów spędzania. Niewątpliwie sposób zagospodarowania czasu wolnego wiąże się z szeregiem uwarunkowań, w tym: z dostępnością infrastruktury, poziomem osiąganych dochodów przez gospodarstwo domowe, stylem życia. Ilość i sposób spędzania czasu wiążą się z odczuwaniem jakości życia przez człowieka. W badanej grupie gospodarstw domowych jedynie 4,2% kierowników wskazało, iż potrzeby związane z zagospodarowaniem czasu wolnego nie są zaspokajane we własnym zakresie przez członków gospodarstwa, w pozostałych zaś przypadkach realizowane są głównie poprzez samoobsługę, różna jedynie jest skala samozaopatrzenia (wykres 33). Jednym z czynników wpływających na sposób spędzania czasu wolnego jest poziom osiąganych dochodów. Z badań *Budżetów gospodarstw domowych* GUS wynika, że na przestrzeni ostatnich dziesięciu lat poziom wydatków związanych z zagospodarowaniem czasu wolnego (wydatki na rekreację i kulturę) zasadniczo się nie zmienia. W latach 2006-2017 średnie miesięczne wydatki na 1 osobę w gospodarstwie domowym w kategorii „rekreacja i kultura” wynosiły od 53,20 zł do 81,71 zł. W gospodarstwach domowych rolników wydatki na ten cel były zdecydowanie niższe i kształtowały się na poziomie 25,77 zł w 2006 roku, a w 2017 – 38,54 zł.

Wykres 35. Udział średnich miesięcznych wydatków na 1 osobę w gospodarstwie domowym na rekreację i kulturę w wydatkach ogółem gospodarstw domowych w latach 2006-2017

Źródło: opracowanie własne na podstawie Badań budżetów gospodarstw domowych w latach 2006-2018, GUS.

W analizowanym okresie udział tej kategorii wydatków w wydatkach ogółem gospodarstw praktycznie niewiele się zmienił (spadek o blisko 0,2 pkt. proc.; wykres 35). Udział ten nie zmienił się również w gospodarstwach rolników. W latach 2006-2017 w gospodarstwach domowych rolników udział na rekreację i kulturę stanowił od 4,47% do 5,70% (w 2011 roku) wydatków ogółem. Analizując powyższe dane, można przypuszczać, iż poziom zaspokajania potrzeb w tym zakresie dzięki nabywanym na rynku dobrom i usługom jest niewielki. Z tego też powodu większość potrzeb w zakresie zagospodarowania czasu wolnego w gospodarstwach do-

mowych, szczególnie na obszarach wiejskich, musi być zaspokajana poprzez samoobsługę.

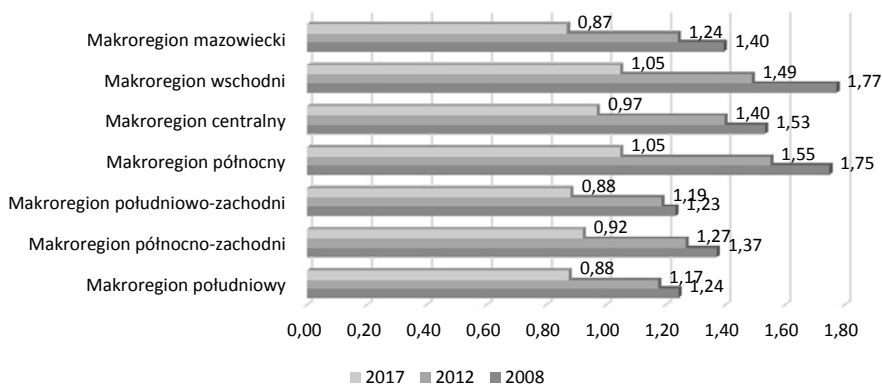
Kolejną grupę potrzeb zaspokajanych z wykorzystaniem pracy własnej są potrzeby związane z opieką nad osobami starszymi czy też dziećmi. Powszechnie przyjmuje się, iż opieka nad innymi osobami, głównie dziećmi, jest jedną z ról dotyczących kobiet; to one stanowią podstawę i zaplecze zaspokajania tego rodzaju potrzeb. Jedną kwestią jest postrzeganie społeczne tej roli, a drugą jest opinia samych kobiet na ten temat. Zdecydowana większość kobiet wiejskich wyraża opinię, iż jedną z ich podstawowych ról jest wychowywanie i opieka nad dziećmi (84% wskazań w grupie 765 kobiet)⁵⁹⁶. Tak więc wykorzystywanie własnych zasobów czasu celem realizacji potrzeb w zakresie zapewnienia opieki wiąże się zarówno z dostępnością instytucji wspomagających ich realizację, jak i kwestiami finansowymi. Wczesna edukacja i opieka nad dziećmi w wieku przedszkolnym są jednym z obszarów wsparcia, do którego dąży się na szczeblach samorządowych, krajowych oraz unijnych. Uwidacznia się to między innymi poprzez działania związane z organizacją punktów przedszkolnych, jak również innych form wspierania opieki rodzinnej⁵⁹⁷.

O deficycie usług przedszkolnych, zwłaszcza w makroregionach północnym i wschodnim, na przestrzeni ostatnich dziesięciu lat świadczą wielkości dwóch wskaźników charakteryzujących edukację przedszkolną: liczba dzieci w placówkach wychowania przedszkolnego na 1 tys. dzieci w wieku 3-5 lat oraz liczba dzieci w wieku 3-5 lat przypadających na jedno miejsce w placówce wychowania przedszkolnego. Liczba dzieci korzystająca z placówek przedszkolnych z roku na rok powiększa się. W 2017 roku największa liczba dzieci w placówkach wychowania przedszkolnego na 1 tys. dzieci w wieku 3-5 lat przypadała w makroregionie mazowieckim (916 dzieci), najniższa zaś w makroregionie północnym (776 dzieci). Na przestrzeni lat 2008-2017 nastąpił znaczący wzrost liczby dzieci w placówkach na 1 tys. dzieci w wieku 3-5 lat. Należy zauważyć, iż wzrost tego wskaźnika nastąpił we wszystkich makroregionach, zróżnicowana była jednakże ich skala. Przyrost ten w makroregionie mazowieckim wynosił 58%, w północnym zaś 77%, jednak największy miał miejsce w makroregionie wschodnim, gdzie wzrost ten kształtował się na poziomie 86,6% (rok 2008 do 2017). Podobnie korzystne zmiany obserwuje się w przypadku liczby dzieci w wieku 3-5 lat przypadającej na jedno miejsce w placówce wychowania przedszkolnego, co ilustruje wykres 36.

⁵⁹⁶ J. Sikora, Społeczno-zawodowa sytuacja kobiet w procesie przemian obszarów wiejskich w Polsce, *Journal of Agribusiness and Rural Development*, 4(34) 2014, s. 144.

⁵⁹⁷ Potrzeba dokonywania tych zmian zauważalna jest w wymiarze krajowym w strategicznych dokumentach, np. Długookresowa Strategia Rozwoju Kraju – Polska 2030. Trzecia fala nowoczesności. Zob. Polska 2030. Trzecia fala nowoczesności. Długookresowa Strategia Rozwoju Kraju, Ministerstwo Administracji i Cyfryzacji, Warszawa 2013, s. 31.

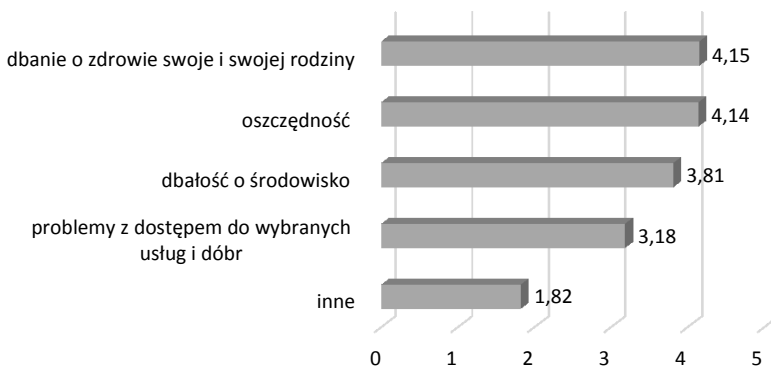
Wykres 36. Liczba dzieci w wieku 3-5 lat przypadająca na jedno miejsce w placówce wychowania przedszkolnego w makroregionach w wybranych latach

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Banku Danych Lokalnych, GUS.

W roku 2017 jedynie w dwóch makroregionach wielkość wskaźnika „liczba dzieci w wieku 3-5 lat przypadająca na jedno miejsce w placówce wychowania przedszkolnego” kształtowała się powyżej 1. Pomimo występowania nieznacznych różnic pomiędzy siedmioma makroregionami w zakresie tworzenia warunków do opieki nad dziećmi w wieku przedszkolnym (grupą, która w największym stopniu potrzebuje opieki), nie można mówić o wystąpieniu istotnych statystycznie różnic pomiędzy makroregionem a poziomem samoobsługi w tym zakresie w badanych gospodarstwach domowych ($p=0,617$).

Podejmowanie decyzji dotyczących inwestowania zasobów własnych w realizację samozaopatrzenia i samoobsługi wynika z szeregu różnorodnych czynników. W realizowanych badaniach uwzględniono cztery wiodące: czynnik ekonomiczny (możliwość osiągnięcia oszczędności), problem dostępności do dóbr i usług, dbałość o zdrowie rodziny, a także względy środowiskowe. Względy środowiskowe to w głównej mierze ograniczanie wpływu działalności człowieka na środowisko przyrodnicze. Respondenci poddawali ocenie powyższe przyczyny z wykorzystaniem pięciostopniowej skali pozwalającej na ocenę wpływu czynników na decyzję związaną z samozaopatrzeniem (wykres 37).

Wykres 37. Średnia ocena ważności poszczególnych czynników w zaspokajaniu potrzeb gospodarstwa domowego we własnym zakresie*

*ocena dokonana z wykorzystaniem skali od 1 do 5, gdzie 1 oznaczało czynnik zdecydowanie niewpływający na decyzje o zaspokajaniu potrzeb w ramach działań własnych gospodarstwa domowe, a 5 – czynnik zdecydowanie wpływający

Źródło: opracowano na podstawie badań własnych.

W opinii kierowników gospodarstw zdecydowanie najważniejszym powodem podjęcia decyzji o samozaopatrzeniu i samoobsłudze jest potrzeba dbania o zdrowie zarówno własne, jak również wszystkich członków gospodarstwa (średnia 4,15; odchylenie standardowe 0,79). Równie wysoko oceniono przyczyny ekonomiczne związane z pozyskiwaniem oszczędności dzięki ograniczeniu zakupów dóbr i usług na rynku (średnia 4,14; odchylenie standardowe 0,88). Kwestie związane z dbałością o środowisko przyrodnicze były ocenione nieznacznie niżej – średnia ocena tej przyczyny określona została na poziomie 3,81 przy odchyleniu standardowym 0,88. Najniżej oceniono kwestie związane z dostępnością dóbr i usług na rynku (wykres 37).

Jednym z czynników kształtujących poziom samozaopatrzenia w gospodarstwach domowych jest poziom rozwoju gospodarczego kraju. Im jest on wyższy, tym niższy poziom autokonsumpcji⁵⁹⁸. Poziom ten ma wpływ na kształtowanie się dochodów w gospodarstwach domowych. Poszukując czynników, które mają wpływ na decyzje związane z podejmowaniem realizacji potrzeb poprzez samozaopatrzenie i samoobsługę, jedną z uwzględnianych cech był przeciętny miesięczny dochód netto w zł na jedną osobę w gospodarstwie domowym (w 2017 roku). W przypadku tego czynnika można mówić o istnieniu statystycznej zależności pomiędzy poziomem przeciętnego dochodu a oceną istotności oszczędności ($p=0,005$; $K=14,675$) i problemów z dostępem do wybranych dóbr i usług ($p=0,000$; $K=21,698$).

⁵⁹⁸ K. Gutkowska, Diagnostyka funkcjonowania wiejskich gospodarstw domowych na przełomie wieków, Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2003, s. 152.

Tabela 51. Średnia ocena ważności poszczególnych czynników w zaspokajaniu potrzeb gospodarstwa domowego we własnym zakresie a przeciętny miesięczny dochód netto w zł na jedną osobę w gospodarstwie domowym

Przeciętny miesięczny dochód netto w zł na jedną osobę w gospodarstwie domowym (w 2017 roku)										
Przyczyny	Do 700 zł (N=57)		701-900 zł (N=30)		901-1200 zł (N=58)		1201-1400 zł (N=56)		Powyżej 1400 zł (N=154)	
	śred-nia	s	śred-nia	s	śred-nia	s	śred-nia	s	śred-nia	S
Oszczędność p=0,005; K=14,675	4,32	0,848	4,40	0,675	4,41	0,702	4,20	0,862	3,97	0,959
Problemy z dostępem do wybranych usług i dóbr (p=0,000; K=21,698)	3,65	1,026	3,17	1,147	3,34	1,236	3,39	1,003	2,88	1,215
Dbłość o środowisko	3,86	0,833	3,97	0,809	3,83	0,920	3,88	0,955	3,79	0,855
Dbanie o zdrowie swoje i swojej rodziny	4,07	0,799	4,33	0,711	4,21	0,710	4,13	0,854	4,19	0,776

s – odchylenie standardowe

Źródło: opracowano na podstawie badań własnych.

W odniesieniu do czynnika ekonomicznego, jakim jest oszczędność środków finansowych, można zaobserwować, iż w gospodarstwach domowych, gdzie dochód jest niższy, oszczędności zostały ocenione jako ważniejsze w decyzji o wykorzystywaniu samozaopatrzenia i samoobsługi (tabela 51). Kierownicy gospodarstw domowych, w których dochody kształtowały się poniżej 1200 zł na osobę, ocenili go średnio powyżej 4,30 (w pięciostopniowej skali). Jest to całkowicie związane z problemem wynikającym z potrzeby zaspokojenia jak największej grupy potrzeb w sytuacji niskich dochodów.

Dochód jest niezwykle ważnym czynnikiem wpływającym na poziom i zakres konsumpcji. Wynika to między innymi z tego, iż kształtuje się w sferze podziału, jest czynnikiem ilościowym określającym popyt i konsumpcję, a także w sposób pośredni wyraża zmiany innych czynników (zarówno ekonomicznych, jak i pozaekonomicznych)⁵⁹⁹. W przypadku analizy czynników wpływających na decyzję o wykorzystaniu samozaopatrzenia i samoobsługi w badanej grupie gospodarstw wystąpiła istotna statystycznie zależność pomiędzy poziomem przeciętnych dochodów netto na osobę w gospodarstwie a dostępnością do dóbr i usług. Kierownicy gospodarstw domowych, w przypadku których poziom dochodów był wyższy, zdecydowanie niżej ocenili znaczenie czynnika „dostępności” jako istot-

⁵⁹⁹ E. Kieźel, Konsument i jego zachowania na rynku europejskim, PWE, Warszawa 2010, s. 105.

nego dla decyzji o samozaopatrzeniu. Można przypuszczać, iż wynika to głównie z faktu, że gospodarstwa domowe, gdzie dochody są wyższe, mogą swoje potrzeby zaspokajać niekoniecznie w miejscu zamieszkania; mają dostęp do znacznie szerszej oferty rynkowej.

3. Modele zachowań gospodarstw domowych w zakresie konsumpcji żywności

Charakteryzując rynek żywności w Polsce, należy stwierdzić, że oferta produktowa, przed którą stają konsumenci, jest bardzo szeroka. Ilość, a także dostępność żywności są – można powiedzieć – nieograniczone. Wiąże się to również z różnego rodzaju nieprawidłowościami. Dlatego też zmiany w regulacjach prawnych, tworzenie nowych instytucjonalnych możliwości ochrony przed oszustwami żywnościowymi, przyczyniać się będą w coraz bardziej większym stopniu do kompleksowej ochrony konsumentów na rynku żywności⁶⁰⁰.

Artykuły spożywcze występujące na rynku można sklasyfikować, wykorzystując dwa kryteria: pochodzenie surowców, z których żywność jest wytworzona, oraz stopień przetworzenia (tabela 52).

Tabela 52. Klasyfikacja artykułów żywnościowych

Żywność	
Podział ze względu na pochodzenie surowców	Podział ze względu na stopień przetworzenia
- Zwierzęce - Roślinne	- Nieprzetworzone - Częściowo przetworzone - Przetworzone

Źródło: opracowanie własne.

W związku z dużą dostępnością żywności poza ograniczeniami, jakimi jest bariera ekonomiczna w postaci poziomu osiągniętych dochodów oraz cen rynkowych, na decyzję o zakupie artykułów żywnościowych wpływ mają inne czynniki⁶⁰¹:

- związane z produktem – odnoszą się do właściwości fizykochemicznych, cech sensorycznych, wartości odżywczych, cech funkcjonalnych (np. opakowanie),
- związane z konsumentem – wśród nich wymienić można cechy osobowe (np. płeć, wiek), czynniki psychologiczne (np. osobowość),
- związane ze środowiskiem – wyodrębnić można w tej kategorii ekonomiczne (np. cena, dochód), kulturowe (przekonania), społeczne (np. status ekonomiczny).

W przeprowadzonych badaniach uwzględnionych zostało trzynaście czynników, które można odnieść do powyżej wymienionych grup. Respondenci poddawali oce-

⁶⁰⁰ I. Ozimek, Bezpieczeństwo żywności w kontekście regulacji prawnych, Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu, 2018, t. XX, z. 6, s. 195.

⁶⁰¹ H. Makała, Konsumenci na rynku żywności, Przemysł spożywczy 7/2004, s. 15.

nie wpływ każdego z nich na decyzje związane z wyborem artykułów żywnościowych. Uzyskane wyniki prezentuje tabela 53.

Tabela 53. Średnia ocena wpływu wybranych czynników na decyzje o zakupie żywności*

Czynniki	Średnia	Odchylenie standardowe
Smak *p	4,45	0,73
Jakość *p	4,34	0,73
Cena *ś	4,19	0,74
Zdrowe żywienie*k	4,13	0,82
Korzystna promocja cenowa *ś	4,08	0,80
Sposób uprawy, hodowli *ś	3,89	0,85
Ochrona środowiska naturalnego *ś	3,88	0,86
Lokalne pochodzenie – wspieranie lokalnej produkcji*ś	3,85	0,93
Sposób produkcji	3,85	0,86
Produkcja ekologiczna*ś	3,78	0,91
Rodzaj opakowania (możliwość recyklingu) *p	3,70	0,93
Etyczne standardy w produkcji *p	3,69	0,96
Posiadane certyfikaty *p	3,57	0,99

*skala oceny od 1 do 5, gdzie 1 oznaczało zdecydowanie nieważny wpływ, a 5 – zdecydowanie ważny wpływ na decyzje

*p – związany z produktem

*k – związany z konsumentem

*ś – związany ze środowiskiem

Źródło: opracowano na podstawie badań własnych.

W kategorii czynników związanych z konsumentem znalazły się: wiek, wykształcenie, płeć. Dodatkowymi kategoriami poddanymi analizie w związku z określaniem modelu zachowań gospodarstw domowych w zakresie konsumpcji żywności były: wielkość gospodarstwa domowego określona liczbą osób je tworzących, poziom dochodów w gospodarstwie, makroregion, w którym gospodarstwo mieszka, a także poziom świadomości ekologicznej głowy gospodarstwa określony poprzez chęć poszerzania wiedzy z zakresu środowiska.

Wśród czynników, które w największym stopniu wpływają na decyzję badanych konsumentów w zakresie nabywania artykułów żywnościowych, są czynniki związane z produktem, takie jak smak (średnia 4,45; odchylenie standardowe 0,73) i jakość (średnia 4,34; odchylenie standardowe 0,73). Ważność tych cech związana jest z faktem, iż w miarę podwyższania standardu życia konsumenci stają się coraz bardziej wymagający w zakresie jakości żywności. Trendy w sferze konsumpcji żywności wynikają z większej świadomości konsumentów w zakresie wartości żywności pod względem zdrowotnym⁶⁰².

⁶⁰² D. Komorowska, Rozwój rolnictwa ekologicznego w Europie, Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu, 2016, t. XVIII, z. 1, s. 124.

Zdecydowanie mniejsze znaczenie w tej grupie czynników miały czynniki takie, jak rodzaj opakowania (średnia 3,70; odchylenie standardowe 0,93) czy etyczne standardy w produkcji (średnia 3,69; odchylenie standardowe 0,96).

Konsumenci wysoko ocenili również czynnik, jakim jest świadomość zdrowego żywienia, który w opinii badanych był również ważną determinantą (średnia 4,13; odchylenie standardowe 0,82). Zdrowe odżywianie jest takim sposobem odżywiania, który polega na przyjmowaniu substancji korzystnych dla zdrowia w celu jego zapewnienia lub poprawy. Instytut Żywności i Żywienia w Warszawie wskazuje na następujące zasady zdrowego żywienia⁶⁰³:

1. Dbanie o różnorodność spożywanych produktów.
2. Strzeżenie się nadwagi i otyłości, codzienna aktywność fizyczna.
3. Produkty zbożowe powinny być głównym źródłem energii (kalorii).
4. Codzienne spożywanie co najmniej dwóch dużych szklanek mleka (można je zastąpić jogurtem, kefirem lub serem).
5. Umiar w spożywaniu mięsa.
6. Spożywanie dużych ilości warzyw i owoców.
7. Ograniczanie spożycia tłuszczów, w szczególności zwierzęcych, a także produktów zawierających dużo cholesterolu i izomery trans nienasyconych kwasów tłuszczowych.
8. Zachowanie umiaru w spożyciu cukru i słodczy.
9. Ograniczanie spożycia soli.
10. Picie wystarczającej ilości wody.
11. Wystrzeganie się alkoholu.

Można wskazać, iż respondenci posługujący się terminem „zdrowe żywienie” dostrzegają obszary wskazane przez Instytut Żywności i Żywienia. Rozumienie terminu prezentują definicje zawarte w tabeli 54.

Tabela 54. Czynności utożsamiane ze zdrowym odżywianiem w opinii respondentów

Zdrowe odżywianie to:	Liczba wskazań
Zbilansowana dieta	85
Spożywanie dużej ilości warzyw i owoców	77
Spożywanie żywności nieprzetworzonej, jak najmniej przetworzonej	58
Spożywanie ekologicznej żywności	55
Spożywanie produktów naturalnego pochodzenia	50
Spożywanie żywności bez konserwantów, chemii	47
Ograniczenie spożywania cukru	22
Rezygnacja z obfitości na rzecz jakości	20
Ograniczanie spożywania tłuszczów	19
Regularne spożywanie posiłków, posiłki o tej samej porze	13
Ograniczanie spożywania mięsa	13
Spożywanie świeżej i zdrowej żywności wysokiej jakości	12

⁶⁰³ A. Dąbrowska, I. Ozimek, Zdrowy styl życia jako nowy trend w zachowaniach współczesnych konsumentów, *Handel Wewnętrzny*, 2011, nr 4, s. 57.

Spożywanie żywności przez siebie produkowanej	10
Spożywanie produktów świeżych, naturalnych, od lokalnych producentów	10
Spożywanie żywności bez GMO	7
Rezygnacja ze spożywania mięsa	5
Czytanie etykiet	4
Picie dużej ilości wody	4
Odżywianie nie wyrządzające szkód ludziom i środowisku	3
Spożywanie żywności sezonowej	3

Źródło: opracowano na podstawie badań własnych.

Konsument na rynku żywności jest nie tylko ostatecznym odbiorcą żywności, ale ponosi także ryzyko konsekwencji zdrowotnych związanych z jej spożyciem⁶⁰⁴. Z tego też wynika, iż w opinii respondentów zdrowe odżywianie to głównie zbilansowana dieta, dostosowana na wieku, płci osób (85 wskazań). Respondenci zwracali także uwagę na jedzenie dużej ilości warzyw i owoców (77 wskazań). Na szczególną uwagę zdaniem badanych zasługuje pochodzenie żywności z ekologicznej produkcji (55 wskazań), a także produktów pochodzących od lokalnych producentów (10 wskazań).

Zainteresowanie żywnością nieprzetworzoną lub jak najmniej przetworzoną jest wynikiem promowania w ostatniej dekadzie zdrowego stylu życia. Zarówno doniesienia medialne, jak i programy popularno-naukowe, coraz większą uwagę zwracają na problematykę zdrowego odżywiania, zdrowego stylu życia. Ma to swoje konsekwencje w podejściu do konsumpcji żywności. Konsumenty świadomi są zagrożeń związanych z żywnością. Zagrożeniami tymi mogą być zanieczyszczenia środowiskowe (np. pestycydy, metal) lub technologiczne (np. leki weterynaryjne)⁶⁰⁵.

Nabywcy w coraz większym stopniu poszukują żywności minimalnie przetworzonej, która utożsamiana jest ze zdrowym odżywianiem (58 wskazań). Pod pojęciem „żywności minimalnie przetworzonej” rozumie się produkty żywnościowe otrzymywane nowoczesnymi metodami niskoenergetycznymi, zapewniającymi ochronę naturalnych właściwości surowca wyjściowego⁶⁰⁶. Równie ważne dla respondentów w definiowaniu pojęcia „zdrowe odżywianie” było określenie, iż jest to konsumowanie żywności naturalnego pochodzenia (50 wskazań), a także żywności bez konserwantów i środków chemicznych (47 wskazań). Wśród innych elementów definiujących ten rodzaj odżywiania znalazły się takie określenia, jak: zdrowe żywienie to ograniczanie spożycia cukru (22 wskazania), tłuszczów (19 wskazań), mięsa (13 wskazań), a nawet całkowita rezygnacja z niego (5 wskazań).

⁶⁰⁴ I. Ozimek, Ochrona konsumentów na rynku żywności – wybrane aspekty, *Konsumpcja i rozwój*, nr 1/2012 (2), s. 62.

⁶⁰⁵ I. Ozimek, K. Gutkowska, S. Żakowska-Biemans, Postrzeganie przez konsumentów zagrożeń związanych z żywnością, *Żywność. Nauka. Technologia. Jakość*, 2004, 4(41), s. 100.

⁶⁰⁶ P. Nowicka, A. Wojdyło, J. Oszmiański, Zagrożenia powstające w żywności minimalnie przetworzonej i skuteczne metody ich eliminacji, *Żywność. Nauka. Technologia. Jakość*, 2014, 2 (93), s. 6. Za: S. Pietrzyk, *Żywność minimalnie przetworzona*, Laboratorium Przemysłowe, 2008, 11, 18-23.

Respondenci wskazywali także na potrzebę spożywania regularnych posiłków (13 wskazań), spożywanie produktów od lokalnych producentów (10 wskazań) oraz żywności produkowanej we własnym zakresie (10 wskazań). Nabywanie żywności u lokalnych producentów to nie tylko kwestia zdecydowanie mniejszego wykorzystywania środków chemicznych celem wydłużenia terminu trwałości artykułów żywnościowych, ale również ograniczenia związane z transportem żywności, co również jest pozytywne dla środowiska przyrodniczego.

Elementem, który nie znalazł się w rozważaniach respondentów na temat definicji zdrowego odżywiania, była aktywność fizyczna, która jest niezwykle istotna w samej idei zdrowego odżywiania.

Stwierdzono brak występowania zależności statystycznej pomiędzy wpływem poszczególnych czynników na podejmowanie decyzji o zakupie żywności a makroregionem, wykształceniem głowy gospodarstwa domowego, liczbą osób w gospodarstwie oraz poziomem dochodów. Istotne statystycznie różnice wystąpiły pomiędzy wpływem poszczególnych czynników na podejmowanie decyzji o zakupie żywności a płcią, wiekiem oraz poziomem świadomości ekologicznej.

Czynnikiem, w przypadku którego możemy mówić o istotnej statystycznie różnicy pomiędzy średnią oceną poszczególnych czynników wpływających na decyzję o zakupie artykułów żywnościowych, spośród omawianych cech, jest poziom świadomości ekologicznej. Analizując uzyskane wyniki badań prezentowane w tabeli 55 można zaobserwować, że im wyższy poziom zainteresowania kwestiami środowiska przyrodniczego, tym wyższa średnia ocena czynników związanych z procesem produkcji i uprawy, rodzajem opakowania, lokalnym pochodzeniem produktów. Warto również wskazać, iż w przypadku kierowników gospodarstw, którzy wyrażali niejednoznaczną opinię w kwestii zainteresowania poszerzania wiedzy na tematy środowiskowe, średnia ocena wpływu poszczególnych czynników na decyzje zakupowe była zdecydowanie niższa niż w opinii pozostałych kierowników gospodarstw. I tak na przykład w odniesieniu do wpływu rodzaju opakowania na decyzje związane z zakupem produktów żywnościowych średnia ocena dla tego czynnika w tej grupie gospodarstw kształtowała się na poziomie 3,22 (odchylenie standardowe 0,718). Jednocześnie w grupie gospodarstw, których kierownik wyraził opinię, że jest zdecydowanie niezainteresowany poszerzaniem wiedzy o środowisku, wielkość ta kształtowała się na poziomie 3,62 (odchylenie standardowe 0,718), a w grupie o najwyższym poziomie zainteresowania – na poziomie 4,03 (odchylenie standardowe 0,893).

Można w związku z tym przypuszczać, iż działania związane z kształtowaniem modelu zachowań konsumpcyjnych związanych z zakupem artykułów żywnościowych zależą w głównej mierze od poziomu świadomości ekologicznej, co oznacza, iż niezbędne jest podejmowanie działań społecznych zmierzających do jej kształtowania, kreowania. Analizując zależności między średnią oceną wpływu smaku na decyzję o zakupie artykułów żywnościowych a wiekiem kierownika gospodarstwa domowego można zaobserwować, że w tym przypadku występują istotne statystycznie różnice w ocenie. Podobnie jest jeśli chodzi o zależności między świadomością wpływu na ochronę środowiska przy podejmowaniu decyzji o zakupie artykułów żywnościowych a wiekiem kierownika gospodarstwa domowego. Również

w tym przypadku można zaobserwować występowanie istotnych statystycznie różnic w ocenie.

Tabela 55. Średnia ocena wpływu smaku i świadomości ochrony środowiska w procesie produkcji na decyzje o zakupie

Wyszczególnienie	Smak (p=0,008; K=13,832)		Ochrona środowiska naturalnego (p=0,000; K=20,033)	
	średnia	odchylenie standardowe	średnia	odchylenie standardowe
do 24 lat	4,69	0,585	3,51	0,916
25-35 lat	4,43	0,780	3,81	0,869
35-44 lata	4,28	0,779	3,90	0,835
45-54 lata	4,42	0,748	4,01	0,871
powyżej 55 lat	4,60	0,538	4,21	0,720

Źródło: opracowano na podstawie badań własnych.

W przypadku gdy analizujemy czynnik związany z produktem – smak – można zaobserwować, iż jest on ważniejszy przy podejmowaniu decyzji o zakupie u osób kierujących gospodarstwem domowym w wieku do 25 lat i powyżej 55 lat. W pozostałych przypadkach średnia ocena kształtuje się na zbliżonym poziomie. Natomiast w odniesieniu do czynnika, jakim jest ochrona środowiska w procesie produkcji, zaobserwować można tendencję wskazującą, iż wraz z wiekiem kierownika gospodarstwa wzrasta także średnia ocena ważności tego czynnika. Można przypuszczać, iż wiąże się to ze zwiększoną świadomością w podejmowaniu decyzji związanych z zakupami artykułów żywnościowych. Im osoby starsze, tym większą przykładają wagę do jakości produktów, jak również środowiska wokół siebie i swojego gospodarstwa.

Tabela 56. Średnia ocena wpływu wybranych czynników na decyzje o zakupie żywności według poziomu świadomości ekologicznej określone jako zainteresowanie poszerzaniem wiedzy o środowisku

Zainteresowanie poszerzaniem wiedzy o środowisku:		Jakość (p=0,000; K=40,238)	Smak (p=0,000; K=35,323)	Zdrowe żywienie (p=0,000; K=33,780)	Lokalne pochodzenie - wspieranie lokalnej produkcji (p=0,000; K=34,224)	Ochrona środowiska naturalnego (p=0,000; K=55,212)	Etyczne standardy w produkcji (p=0,000; K=25,961)	Sposób uprawy, hodowli (p=0,000; K=45,817)	Sposób produkcji (p=0,000; K=43,018)	Cena (p=0,040; K=10,009)	rodzaj opakowania (możliwość recyklingu) (p=0,000; K=38,873)	produkcja ekologiczna (p=0,000; K=40,825)	posiadane certyfikaty (p=0,000; K=26,301)	korzystna promocja nowa (p=0,028; K=10,906)
Zdecydowanie nie	średnia	4,31	4,63	4,06	3,88	3,94	3,56	3,94	3,75	4,38	3,62	3,87	4,00	4,44
	N	16	16	16	16	16	16	16	16	16	16	16	16	16
Raczej nie	odchylenie standardowe	0,79	0,50	1,06	0,80	1,06	1,41	0,85	1,18	1,02	1,08	0,80	1,03	0,51
	średnia	4,04	4,04	3,93	3,15	3,56	3,33	3,74	3,78	4,00	3,44	3,33	3,19	4,00
Ani, tak ani nie	N	27	27	27	27	27	27	27	27	27	27	27	27	27
	odchylenie standardowe	0,85	1,05	0,82	1,26	0,97	1,14	0,76	0,84	0,83	1,21	1,03	1,30	0,83
Raczej tak	średnia	3,92	4,09	3,68	3,55	3,35	3,34	3,37	3,37	4,00	3,22	3,35	3,20	3,86
	N	65	65	65	65	65	65	65	65	65	65	65	65	65
Zdecydowanie tak	odchylenie standardowe	0,75	0,78	0,81	0,70	0,75	0,83	0,72	0,69	0,84	0,71	0,71	0,77	0,78
	średnia	4,38	4,48	4,17	3,88	3,90	3,71	3,90	3,86	4,22	3,72	3,81	3,59	4,12
Zdecydowanie tak	N	191	191	191	191	191	191	191	191	191	191	191	191	191
	odchylenie standardowe	0,70	0,69	0,80	0,89	0,77	0,86	0,84	0,78	0,65	0,88	0,83	0,88	0,74
Zdecydowanie tak	średnia	4,61	4,69	4,40	4,14	4,26	3,99	4,23	4,16	4,29	4,03	4,09	3,81	4,11
	N	105	105	105	105	105	105	105	105	105	105	105	105	105
odchylenie standardowe		0,58	0,57	0,70	0,91	0,85	0,98	0,83	0,91	0,73	0,89	0,99	1,11	0,92

*skala oceny od 1 do 5, gdzie 1 oznaczało zdecydowanie nie ważny wpływ, zaś 5 - zdecydowanie ważny wpływ na decyzje

Nabywanie artykułów żywnościowych wiąże się z pewnym przyjętym modelem zachowania w gospodarstwie. Większość badanych gospodarstw domowych robi duże zakupy spożywcze raz na kilka dni lub rzadziej, a potem dokupuje te produkty, które są aktualnie potrzebne lub o których zapomniano podczas zakupów (56,4%). Zdecydowanie rzadziej gospodarstwa robią duże zakupy bez późniejszej potrzeby ich uzupełniania (20%). Inną metodą wykorzystywaną w gospodarstwach jest realizacja zakupów często w zależności od potrzeby, bez dokonywania zapasów (14,6%). Ta metoda jest z punktu widzenia konsumpcji zrównoważonej najlepsza, gdyż wiąże się z pełnym wykorzystywaniem zakupionych zasobów żywnościowych. Zapasy bowiem, które są robione w gospodarstwach domowych, stanowią jeden z powodów pojawiania się problemu z marnotrawstwem żywności. Jedynie niespełna 9% kierowników gospodarstw domowych wskazało, iż w ich gospodarstwach nie ma jednego dominującego sposobu robienia zakupów. Postępowanie w tym zakresie jest często zmieniane.

Wyniki przeprowadzonych badań potwierdziły, iż na decyzje związane z kształtowaniem modelu zachowania na rynku artykułów żywnościowych wpływ ma szereg czynników nie tylko związanych bezpośrednio z produktami, ale również z samym konsumentem czy środowiskiem. Czynnikiem w największym stopniu wpływającym na decyzje jest smak, jakość i cena. Jednakże należy zwrócić uwagę, iż coraz większego znaczenia nabierają inne czynniki, takie jak sposób uprawy i możliwość zdrowego odżywiania. Zdrowe odżywianie w potocznym odczuciu jest bardzo szeroko rozpowszechnione, co odzwierciedlają zmiany w strukturze nabywanych na rynku dóbr (zwiększona konsumpcja owoców, warzyw), jak również podejście do samego procesu konsumpcji („jedzenie nie na ilość, lecz na jakość”). Jednakże działaniem, które w największym stopniu wpływa na kształtowanie się modelu zachowań konsumpcyjnych na rynku artykułów żywnościowych, jest poziom świadomości ekologicznej. Wydaje się zasadne wdrażanie zasad zrównoważonej konsumpcji już od najmłodszych lat, tak aby odpowiednie wzorce konsumpcji miały możliwość kształtowania się i utrwalenia.

Zakończenie

Gospodarstwo domowe jako podmiot występujący w systemie gospodarczym w największej liczbie ma istotne znaczenie dla kształtowania i przebiegu procesów gospodarczych. Jego decyzje zarówno w sposób pośredni, jak i bezpośredni, oddziałują na to, jak zachodzą procesy wymiany na rynku, jak kształtuje się proces wykonywania dóbr i usług. Decyzje te odnoszą się zarówno do kwestii związanych z zagospodarowaniem kapitału finansowego, jak również zasobów ludzkich. Poprzez swoje decyzje o oszczędzaniu lub też konsumowaniu, gospodarstwa domowe wpływają na kształtowanie się sytuacji na rynku finansowym. Podejmując decyzje o zmianach związanych z procesem konsumpcji, oddziałują na funkcjonowanie przedsiębiorstw dostarczających dobra i usługi na rynek; wpływają także na sytuację związaną z kształtowaniem się poziomu produkcji przez przedsiębiorstwa, co w znaczącym stopniu wpływa także na sytuację w zakresie produkcji odpadów – zarówno komunalnych dostarczanych przez gospodarstwa domowe, jak i odpadów wytwarzanych przez przedsiębiorstwa podczas procesów produkcyjnych. Kolejnym aspektem związanym z procesem konsumpcji i zgłaszanym zapotrzebowaniem na dobra i usługi jest poziom wykorzystywania przez gospodarstwa domowe zasobów odnawialnych i nieodnawialnych. Dodatkowo należy pamiętać, iż gospodarstwa domowe w trakcie realizacji swojego podstawowego celu, jakim jest zaspokajanie potrzeb wszystkich swoich członków, wykorzystują zasoby pochodzące ze środowiska, takie jak: energia, woda czy powietrze. Również poprzez konsumpcję żywności w sposób pośredni wpływają na wykorzystanie zasobów Ziemi. Z procesem konsumpcji artykułów żywnościowych wiąże się dodatkowo istotny problem mający pośredni związek ze środowiskiem, a mianowicie marnotrawstwo żywności. Zagadnienie to ma dwojaki rodzaj charakter. Po pierwsze jest to wykorzystywanie zasobów środowiska na rzecz produkcji, która nie zostaje skonsumowana, Po drugie równie istotnym zagadnieniem jest problem z utylizacją i pozbywaniem się nadmiaru nabywanych artykułów żywnościowych na rynku.

Przemiany społeczno-ekonomiczne ostatnich dekad w sposób znaczący wpływają na zmiany zachodzące zarówno w otoczeniu gospodarstw domowych, jak i w nich samych. To otoczenie tworzone przez różnego rodzaju instytucje, organizacje i podmioty oddziałuje na proces funkcjonowania gospodarstw. Jednym z tych obszarów jest dążenie poprzez ich działalność do wdrażania koncepcji rozwoju zrównoważonego. Działania te kształtują w sposób pośredni warunki życia gospodarstw domowych, bowiem realizowane są na szczeblu lokalnym, a także na szczeblu regionalnym, makroregionalnym i krajowym. Przykładem takiego rodzaju działań na poziomie „mezo” jest dofinansowywanie montażu solarów czy instalacji fotowoltaicznych. Działania w skali zdecydowanie szerszej to między innymi zmiany w ustawodawstwie krajowym wpływające na podejmowanie przez większą grupę gospodarstw domowych działań w zakresie segregacji odpadów.

Gospodarstwa domowe poprzez podejmowane przez siebie działania zarówno w sposób pośredni, jak i bezpośredni mogą przyczyniać się do kształtowania walorów środowiska, jak również wpływać na poziom wykorzystywania jego zasobów. Dodatkowo działania prośrodowiskowe przez nie podejmowane w sposób istotny wpływają na jakość otaczającego je środowiska.

Celem głównym badań było dokonanie diagnozy i ocena zachowań prośrodowiskowych wiejskich gospodarstw domowych w kontekście wykorzystania zasobów naturalnych oraz poznanie i określenie ich determinant w poszczególnych makroregionach Polski. Temu celowi podporządkowane zostało przeprowadzenie badań.

Podjęta została próba określenia wpływu czynników demograficznych i społeczno-ekonomicznych na decyzje wiejskich gospodarstw domowych. Poza zmiennymi społeczno-demograficznymi, które zostały uwzględnione w celu poszukiwania zależności wskazujących na podejmowanie decyzji, dodatkowo podjęto próbę odpowiedzi na pytanie, czy świadomość ekologiczna i miejsce zamieszkania korelują z aktywnością gospodarstw domowych w zakresie podejmowanych działań mających na celu ograniczanie zasobów środowiskowych, takich jak energia, woda, powietrze.

W badaniach wykorzystane zostały źródła pierwotne i wtórne. Dokonano analizy literatury przedmiotu z zakresu rozwoju zrównoważonego oraz ekonomiki gospodarstw domowych, ekonomiki konsumpcji. Poddano analizie definicje pojęcia „rozwój zrównoważony” sformułowane przez polskich autorów oraz zawarte w aktach prawnych krajowych i międzynarodowych. Autorka skonstruowała własną definicję „rozwoju zrównoważonego” wskazującą istotę zamożności społeczeństw. Ważnym elementem tej części pracy była próba określenia roli gospodarstw domowych we wdrażaniu koncepcji rozwoju zrównoważonego w skali mikro.

W części poświęconej gospodarstwom domowym skoncentrowano się na analizie definicji pojęcia „gospodarstwo domowe” i jego ewolucji w związku ze zmianami zachodzącymi w podmiocie, aby w końcowej części wskazać szeroką definicję obejmującą aspekty związane z zasobami gospodarstw, jak również z kwestią decyzyjności. Ważnym elementem w części teoretycznej była analiza klasyfikacji gospodarstw domowych z różnych punktów widzenia, jak również z uwzględnieniem przemian społecznych zachodzących w podmiocie. Autorka poszerzyła klasyfikację gospodarstw opierającą się o podstawowe fazy ich życia o kolejne, wynikające z przemian zachodzących w badanym podmiocie. Analizie poddane zostały uwarunkowania zachowań konsumentów poprzez stworzenie klasyfikacji opierającej się na uwarunkowaniach w skali mikro, mezo i makro. Zwrócono również szczególną uwagę na samozaopatrzenie i prosumpcję jako narzędzia wdrażania konsumpcji zrównoważonej.

Charakterystyka częstotliwości działań prośrodowiskowych skupiała się głównie na analizie działań ukierunkowanych na oszczędne gospodarowanie zasobami wody związanymi z prowadzonym gospodarstwem domowym. Wśród najczęściej realizowanych form aktywności znalazły się między innymi: dokręcanie kranów, zakręcanie wody w trakcie czynności higienicznych czy używanie pralki i zmywarki wówczas, gdy są one w pełni zapełnione. Zdecydowanie najrzadziej natomiast podejmowane są działania związane z unikaniem podlewania ogrodów czy trawników

podczas upałów, czy też zbieranie w tym celu deszczówki. Wydaje się, iż w przypadku tych działań wskazane jest podejmowanie zdecydowanych kroków przez samorządy lokalne w szczególności gminy, które w trakcie trwania okresów suszy wprowadzałyby zakazy podlewania ogródków przydomowych. Druga grupa działań zmierzających do ograniczania wykorzystywania zasobów środowiska to działania ukierunkowane na zmniejszenie zużycia energii. W badanych wiejskich gospodarstwach domowych zdecydowanie najczęściej działaniem takim jest wyłączenie światła w pomieszczeniach nieużytkowanych w danym czasie, a także stosowanie energooszczędnych żarówek i świetlówek. Te dwa wiodące działania mają zarówno charakter działań ograniczających zużywanie zasobów, jak również pozwalają na uzyskiwanie wymiernych oszczędności w postaci niższych rachunków za energię elektryczną. Innym działaniem o tym charakterze jest zakup energooszczędnego sprzętu RTV i AGD; aktywność ta jest również często podejmowana w gospodarstwach. Najrzadziej występującym w gospodarstwach działaniem jest wykorzystywanie zamontowanych ekranów zagrzewnikowych, które mają na celu ograniczanie zużycia energii w trakcie sezonu grzewczego. Równie ważnym zasobem, na jakość którego wpływ ma gospodarstwo domowe i w stosunku do którego może podejmować działania zmierzające do ograniczania negatywnego wpływu, jest powietrze atmosferyczne. Wśród form aktywności ze strony wiejskich gospodarstw domowych, które mogą mieć na nie wpływ, wymienić należy między innymi ograniczanie użytkowania samochodów osobowych na rzecz pokonywania odległości pieszo lub rowerem, ekonomiczną jazdę samochodem czy niestosowanie aerozoli posiadających w swoim składzie freon. Formą aktywności najczęściej stosowaną w badanych gospodarstwach było wykorzystywanie roweru lub poruszanie się pieszo. W przypadku gospodarstw domowych mieszkających na obszarach wiejskich zdecydowanie najrzadziej wykorzystuje się komunikację miejską. W dużej mierze może to się wiązać z jej ograniczoną dostępnością. Wśród innych równie często podejmowanych działań mających na celu ograniczenie oddziaływania gospodarstw domowych na środowisko wymienić należy rezygnację z korzystania z toreb jednorazowych czy też wyrzucanie zużytych baterii do przeznaczonych do tego celu pojemników.

Wśród innych działań o charakterze środowiskowym realizowanych przez wiejskie gospodarstwa domowe jest zakup oraz montaż urządzeń i instalacji mających na celu ochronę środowiska. Najczęściej podejmowane w tym zakresie inwestycje gospodarstw wiążą się z zakupem i montażem energooszczędnych okien oraz docieplaniem budynków celem minimalizacji zużycia energii czy podłączanie mieszkania do kanalizacji.

Ważną częścią pracy i wartością dodaną była prezentacja wyników własnych badań zrealizowanych w losowo wybranych gospodarstwach domowych na terenie siedmiu makroregionów Polski. Analiza danych wtórnych i pierwotnych pozwoliła na zweryfikowanie przyjętych we wstępie hipotez.

W wyniku przeprowadzonych badań Autorka wykazała, że **„aktywność środowiskowa gospodarstw domowych determinowana jest wieloma czynnikami społeczno-demograficznymi, przestrzennymi oraz ekonomicznymi, aczkolwiek czynniki ekonomiczne nie zawsze są najważniejsze”**. Działania środowiskowe Autorka definiuje jako różnego rodzaju działania podejmowane

w gospodarstwie domowym w ramach jego funkcjonowania, których celem jest ograniczenie wykorzystania zasobów (np. wody, energii). Ponadto, działania prośrodowiskowe obejmują także czynności i inwestycje zmierzające do ograniczenia negatywnego oddziaływania gospodarstwa domowego na walory środowiska (np. wymiana pieca węglowego na gazowy, wymiana okien).

Wśród form aktywności prośrodowiskowej podejmowanych przez gospodarstwa domowe poddane badaniom znalazły się między innymi następujące: zakup i montaż urządzeń i instalacji mających na celu ochronę środowiska, formy wykorzystywania nadwyżek żywności, wykorzystywanie samozaopatrzenia i prosumpcji celem ograniczania zużycia zasobów i ograniczania konsumpcji rynkowej, podejmowanie działań związanych z ograniczaniem zużycia zasobów (np. wody, energii, powietrza). W toku analizy poddano badaniu wpływ następujących czynników na kształtowanie się aktywności prośrodowiskowej: czynniki społeczno-demograficzne charakteryzujące kierownika gospodarstwa domowego (wiek, płeć, poziom wykształcenia, status zawodowy), poziom dochodów gospodarstwa domowego określony przez przeciętny miesięczny dochód netto na jedną osobę w gospodarstwie domowym, poziom świadomości ekologicznej określony zainteresowaniem związanym z poszerzeniem wiedzy o środowisku, makroregion, w którym gospodarstwo domowe mieszka. Innymi zmiennymi uwzględnionymi w analizie były: wiek i powierzchnia użytkowa domu lub mieszkania, poziom wyposażenia w sprzęt RTV i AGD, liczba osób w gospodarstwie domowym.

Uzyskane wyniki wykazały, iż wśród szeregu czynników wpływających na kształtowanie się aktywności prośrodowiskowej największe znaczenie miały: poziom wykształcenia głowy gospodarstwa, wiek i status zawodowy. Ważnymi czynnikami są także te związane ze strukturą gospodarstwa domowego – liczbą osób w gospodarstwie domowym. Wśród czynników ekonomicznych związanych z domem, w którym mieszka wiejskie gospodarstwo domowe, należy wskazać powierzchnię użytkową mieszkania i okres budowy domu. Duże znaczenie dla podejmowanej aktywności prośrodowiskowej ma świadomość ekologiczna, która jest przedmiotem rozważań przy weryfikacji drugiej z postawionych hipotez.

W chwili obecnej w ramach funkcjonowania Unii Europejskiej coraz większy nacisk kładzie się na kreowanie strategii makroregionalnych. W Polsce na poziomie makroregionalnym mówimy o siedmiu wyodrębnionych obszarach zróżnicowanych pod względem potencjału rozwojowego. Miejsce zamieszkania poprzez swoje umiejscowienie historyczne i geograficzne wpływa na kształtowanie się warunków życia oraz postaw. Stawiana hipoteza zakładała, że jedną z determinant oddziałujących na zachowania prośrodowiskowe było położenie geograficzne przetrzonne gospodarstw domowych. Można mówić o występowaniu istotnych statystycznie różnic pomiędzy makroregionem zamieszkania a podejmowaniem działań prośrodowiskowych w odniesieniu do planów związanych z zakupem i montażem instalacji mających na celu ochronę środowiska. Wystąpiła istotna statystycznie zależność wskazująca, iż w makroregionach o większym potencjale rozwojowym (makroregion północno-zachodni i południowo-zachodni) kierownicy gospodarstw domowych są zdecydowanie bardziej skłonni do podejmowania tego rodzaju inwestycji. W przypadku pozostałych aktywności prośrodowiskowych makroregion za-

mieszkania miał istotne znaczenie między innymi w kontekście utylizacji sprzętów RTV i AGD oraz przeterminowanych leków. Można w związku z tym wnioskować, że było to głównie związane z istnieniem infrastruktury umożliwiającej utylizację odpadów zgodne z obowiązującymi przepisami.

Czynnik ekonomiczny, określony poziomem dochodów netto na osobę w gospodarstwie domowym, stanowił istotny element kształtowania działań prośrodowiskowych, jednakże nie zawsze był on najważniejszy. Szczególnie istotne znaczenie ma on przy podejmowaniu decyzji w zakresie planów związanych z inwestowaniem własnych środków finansowych w instalacje urządzeń mających na celu ochronę środowiska. Tak więc można wnioskować, iż na aktywność prośrodowiskową gospodarstw domowych wpływ ma zdecydowanie szersza grupa czynników, niż tylko względy ekonomiczne.

Zainteresowanie społeczne problemami środowiska wiąże się z poziomem świadomości ekologicznej, na kształtowanie której wpływ ma szereg różnorodnych czynników: norm społecznych, przepływu informacji w środkach masowego przekazu, miejsca zamieszkania czy też edukacji ekologicznej. Ważnym elementem kreowania jej poziomu jest wykorzystywanie środków masowego przekazu celem wskazywania możliwości wpływu jednostki na jakość walorów środowiska, organizacja akcji społecznych propagujących postawy prośrodowiskowe. W zrealizowanych badaniach jedna z postawionych hipotez brzmiała: „**ważną determinantą podejmowania aktywności prośrodowiskowej jest świadomość ekologiczna. Im wyższa świadomość ekologiczna, tym większa aktywność prośrodowiskowa**”. W świetle wyników badań powyższa hipoteza potwierdziła się. Kierownicy gospodarstw domowych deklarujący wyższy poziom świadomości ekologicznej zdecydowanie częściej skłonni byli do ponoszenia kosztów związanych z inwestowaniem środków finansowych w instalacje mające na celu ochronę środowiska. Również w przypadku częstotliwości różnego rodzaju działań prośrodowiskowych mających na celu oszczędne gospodarowanie takimi zasobami, jak woda czy energia, były one częściej podejmowane w gospodarstwach, gdzie kierownik cechował się wyższym poziomem świadomości ekologicznej. Również w przypadku innych działań prośrodowiskowych, takich jak np. oddawanie przeterminowanych leków do specjalnie wyznaczonych punktów, unikanie nabywania produktów jednorazowych czy nabywanie produktów w opakowaniach, które można poddawać recyklingowi, można mówić o występowaniu takiej zależności. Tak więc kreowanie poziomu świadomości ekologicznej ma istotne znaczenie dla działań realizowanych w gospodarstwach domowych, których celem bezpośrednim lub pośrednim jest dbałość o środowisko.

pozytywnie zweryfikowana została trzecia hipoteza potwierdzająca, że: „**wpływ konsumpcji na stan środowiska znajduje odzwierciedlenie w świadomości kierowników gospodarstw domowych**”. W literaturze przedmiotu, zarówno krajowej, jak i zagranicznej, wskazuje się na znaczący wzrost poziomu konsumpcji w społeczeństwach. Rosnący poziom konsumpcji wiąże się ze wzrostem wykorzystania zasobów środowiska do wytworzenia dóbr i usług nabywanych na rynku. Szczególnie istotne jest to oddziaływanie w kontekście konsumpcji żywności. Wiąże się to bowiem z tym, iż w procesie wytwarzania produktów żywnościowych wykorzystuje się różnego rodzaju surowce, materiały pomocnicze i technologie. Proces

ten stanowi także źródło odpadów, emisji ścieków do wód i/lub ziemi oraz pyłów i gazów do atmosfery.

Przeprowadzone badania empiryczne wykazały, że zdecydowana większość kierowników gospodarstw domowych ma świadomość wpływu procesu konsumpcji na stan i zmiany zachodzące w środowisku. Najczęściej wskazywanym rodzajem oddziaływania była produkcja opakowań. W opinii kierowników gospodarstw domowych konsumpcja wiąże się z powstawaniem zanieczyszczeń wynikających z pozostawiania opakowań po konsumowanych produktach. Również odpady związane z wyrzucaną żywnością stanowią element negatywnie oddziałujący na środowisko. Problemem również zauważanym jako czynnikiem negatywnie wpływającym na walory środowiska jest wykorzystywanie zasobów. Ich eksploatacja ma miejsce zarówno w procesie wytwarzania artykułów żywnościowych, jak również na poszczególnych etapach drogi od producenta do konsumenta. Zwrócono uwagę na wykorzystywanie energii w procesie przechowywania oraz dostarczania wytworzonych dóbr do konsumentów. Wśród innych negatywnie oddziałujących czynników wskazano, iż nadmierna konsumpcja zmusza producentów do dostarczania większej ilości artykułów żywnościowych na rynek, a co za tym idzie – wpływa na dążenie do intensyfikacji produkcji poprzez stosowanie środków chemicznych. Ważnym czynnikiem oddziaływania na środowisko jest także produkcja zwierzęca; ma ona bardzo duże przełożenie na emisję CO₂. Zagadnienie to również było wskazywane przez kierowników badanych wiejskich gospodarstw. Dostrzeżony został również pozytywny wpływ konsumpcji żywności ekologicznej na walory środowiska. W opinii kierowników gospodarstw domowych konsumpcja żywności ekologicznej ma pozytywny wpływ na kształtowanie się walorów środowiska. Wiąże się to głównie z tym, iż w trakcie tego rodzaju procesu produkcji wykorzystuje się naturalne sposoby dbałości o wytwarzane produkty – nie wprowadza się środków ochrony roślin używanych w tradycyjnej produkcji. Oznacza to, że produkcja ta ogranicza negatywny wpływ na środowisko, jak również pozytywnie oddziałuje między innymi poprzez ograniczanie erozji gleb.

Gospodarstwa domowe poprzez swoje działania mogą wpływać na kształtowanie się walorów środowiska, ograniczać negatywne oddziaływanie na te walory. W tym celu mogą realizować inwestycje prośrodowiskowe związane z montażem instalacji, urządzeń stwarzających takie możliwości. Stanowią one wówczas realne działania zmierzające do ochrony środowiska stanowiącego ich otoczenie. Urządzenia i instalacje wykorzystywane w gospodarstwach domowych stanowią mogą elementy ochrony powietrza, wód, powierzchni ziemi, bioróżnorodności czy nawet ochronę przed hałasem. Uzyskane wyniki badań empirycznych pozwoliły pozytywnie zweryfikować czwartą hipotezę mówiącą, że: **„gospodarstwa domowe są zainteresowane inwestowaniem własnych środków finansowych w urządzenia działające na rzecz środowiska”**. Przeprowadzone badania empiryczne w grupie 404 gospodarstw domowych wykazały, iż jedynie 17,8% respondentów jednoznacznie stwierdziło, że nie jest skłonne wydatkować własnych środków finansowych na zakup i montaż urządzeń mających na celu ochronę środowiska. Blisko 35% zadeklarowało gotowość w zakresie podejmowania tego rodzaju inwestycji. Bardzo duża grupa kierowników wiejskich gospodarstw domowych nie była jednakże w stanie

sprecyzować swojej opinii w tym zakresie (47,5%). Ważne jest również to, iż w przypadku tego rodzaju aktywności prośrodowiskowej można mówić o występowaniu istotnej statystycznie zależności pomiędzy poziomem świadomości ekologicznej a deklarowaną gotowością do ponoszenia kosztów związanych z inwestycjami. Kierownicy gospodarstw domowych, którzy wykazywali wyższy poziom świadomości, zdecydowanie częściej byli skłonni do dokonywania inwestycji z własnych środków. Analizując poziom wyposażenia gospodarstw domowych w instalacje, można zaobserwować, iż zdecydowanie większe zainteresowanie ich wprowadzaniem jest w przypadku działań mających jednocześnie wpływać na kształtowanie się walorów środowiska, jak również pozwalać na uzyskiwanie oszczędności finansowych.

Gospodarstwa domowe są podmiotami, które mają znaczący wpływ na kreowanie się walorów i jakość środowiska. Wpływ na środowisko wywierają wszystkie gospodarstwa domowe, zarówno wiejskie jak i miejskie. Wśród gospodarstw domowych zamieszkujących obszary wiejskie, oddziaływanie takie ma miejsce w przypadku gospodarstw nierealizujących produkcji rolniczej, jak i gospodarstw, w których jest właściciel gospodarstwa rolnego. Skala tego wpływu jest zróżnicowana w zależności od struktury gospodarstwa domowego, podejmowanej aktywności zawodowej i pozazawodowej.

Jedną z wiodących determinant częstotliwości podejmowania działań prośrodowiskowych jest poziom świadomości ekologicznej obrazowany jako potrzeba poszerzania wiedzy z zakresu środowiska. Dotychczas w polskiej literaturze z tego zakresu nie został wypracowany jeden miernik pozwalający na ocenę poziomu świadomości ekologicznej. W związku z tym istnieje potrzeba skonstruowania obiektywnego narzędzia pozwalającego na dokonywanie pomiaru świadomości ekologicznej. Pozwoli to na prowadzenie badań i podejmowanie działań z zakresu poszerzania poziomu świadomości i wiedzy na tematy środowiskowe. Z uwagi na fakt, iż jest to czynnik najsilniej wpływający na podejmowanie działań prośrodowiskowych, należy rozważyć wprowadzenie szeroko zakrojonych akcji społecznych związanych z poszerzaniem i budowaniem świadomości ekologicznej z uwzględnieniem wskazywania zarówno korzyści ekonomicznych, jak i pozaekonomicznych z tytułu dbałości o środowisko. Działania takie stwarzać będą szansę na realizację wdrażania w gospodarstwach domowych zasad zrównoważonej konsumpcji, a przez to – zrównoważonego rozwoju.

Drugą niezwykle istotną kwestią jest wdrażanie kampanii społecznych, informacyjnych, propagujących istotę dbałości o środowisko skierowanych do konkretnych grup odbiorców. Wiąże się to głównie z tym, iż zarówno wiek, jak i poziom wykształcenia są kolejnymi czynnikami, które w największym stopniu wpływają na podejmowanie działań prośrodowiskowych w gospodarstwach domowych. Dlatego też należy rozważyć wdrażanie w systemie edukacji zagadnień z tego zakresu realizowanych wśród dzieci i młodzieży tak, aby proces budowania świadomości ekologicznej rozpoczął się już od najmłodszych lat życia. Równie istotną kwestią jest ciągłe monitorowanie czynników wpływających na podejmowanie działań prośrodowiskowych w gospodarstwach domowych celem korygowania wdrażanych kampanii uświadamiających rolę i znaczenie gospodarstwa domowego we wpływowaniu na jakość otaczającego środowiska.

Jednocześnie biorąc pod uwagę duże niezdecydowanie kierowników gospodarstw domowych w zakresie podejmowania działań inwestycyjnych celem montażu instalacji i urządzeń mających na celu ochronę środowiska, należałoby poszukiwać rozwiązań pozwalających na wskazywanie pozytywnych skutków tego rodzaju aktywności – zarówno skutków ekonomicznych dla samego gospodarstwa, jak również dla środowiska stanowiącego jego otoczenie. Działania realizowane w ramach polityki państwa, dążenie do tworzenia strategii makroregionalnych, powinny iść w kierunku budowania takich możliwości. Wiązać się to powinno także z poszukiwaniem rozwiązań systemowych, gdyż to one dają największe możliwości na powodzenie takich działań. Najlepszym przykładem są zmiany związane z podejściem do segregacji odpadów w związku ze zmianami w ustawodawstwie. Wskazuje to, iż czynnikiem w największym stopniu sprzyjającym kreowaniu postaw prośrodowiskowych są normy prawne.

Problematyka zachowań prośrodowiskowych gospodarstw domowych jest zagadnieniem o charakterze interdyscyplinarnym. Podjęcie próby poszukiwania czynników determinujących zachowania tego podmiotu wskazuje, iż niezwykle ważnym aspektem w tym obszarze mogą być badania realizowane w ramach ekonomii behawioralnej. Pozwalać będą one na poszukiwanie czynników pozaekonomicznych wpływających na decyzje kierujących gospodarstwami domowymi. Wskazuje to na potrzebę realizacji badań interdyscyplinarnych realizowanych w ramach takich dziedzin, jak nauki społeczne (ekonomia, socjologia, psychologia) i nauki o zdrowiu.

Bibliografia:

1. Abeliotis K., Koniari Ch., Sardanou E., The profile of the green consumer in Greece, *International Journal of Consumer Studies* 34, 2010.
2. Adamski F., *Socjologia małżeństwa i rodziny. Wprowadzenie*, Wydawnictwo PWN, Warszawa 1984.
3. Adamski F., *Rodzina. Wymiar społeczno-kulturowy*. Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2002.
4. Adamus M., *Ekonomia Homo sapiens*, *Studia i Prace WNEIZ US* 44/1/2016.
5. Analiza tematyczna Forum Odpowiedzialnego Biznesu dla Programu Partnerstwa, nr 3/2012, s. 2.
6. Antonides G., van Raaij F., *Zachowania konsumenta*. Podręcznik akademicki, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2003.
7. Baczulis S., *Idea zrównoważonego rozwoju w dokumentach końcowych Szczytów Ziemi w Rio de Janeiro i Johannesburgu, Świat Idei i Polityki*, t. 3, 2003.
8. Bański J., Rydz E. (red.), *Społeczne problemy wsi, Studia Obszarów Wiejskich*, t. 2, Polskie Towarzystwo Geograficzne, Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania Polska Akademia Nauk, Warszawa 2002.
9. Bański J., Stola W., *Przemiany struktury przestrzennej i funkcjonalnej obszarów wiejskich w Polsce, Studia Obszarów Wiejskich*. Tom 3, Komisja Obszarów Wiejskich, Polskie Towarzystwo Geograficzne, Zespół Badań Transformacji Obszarów Wiejskich, Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania Polska Akademia Nauk, Warszawa 2002.
10. Bartkowiak R., *Historia myśli ekonomicznej*, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa 2008.
11. Bartkowiak R., *Rozwój myśli ekonomicznej*, Oficyna Wydawnicza SGH, Warszawa 2011.
12. Bartkowiak R., Ostaszewski J. (red.), *Nauki ekonomiczne w świetle nowych wyzwań gospodarczych*, Wydawnictwo SGH, Warszawa 2010.
13. Bartniczak B., Ptak M., *Opłaty i podatki ekologiczne. Teoria i praktyka*, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, Wrocław 2011.
14. Bąbel P., Ostaszewski P. (red.), *Współczesna psychologia behawioralna*, Wydawnictwo UJ, Kraków 2008.
15. Becker G.S., *Ekonomiczna teoria zachowań ludzkich*, PWN, Warszawa 1990.
16. Begg D., Fischer S., Dornbusch R., *Ekonomia*. Tom 1, Państwowe Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa 1995.
17. Begg D., Fischer S., Dornbusch R., *Makroekonomia*, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa 2007.
18. Bentley M., *Tracking Progress: Implementing sustainable consumption policies. A global review of implementation of the United Nations Guidelines for Consumer Protection (Section G: Promotion of Sustainable Consumption)*, UNEP and Consumers International, 2004.
19. Bielecki W., *Informatyzacja zarządzania*, PWE, Warszawa 2001.
20. Bielski P., *Rolnictwo ekologiczne jako zawód i powołanie*, *Przegląd Socjologii Jakościowej* 5/3, 2009.
21. Bieniek J., Najman E., Romański L., Molendowski F., Grabowski J., Kończyło M., *Analysis of municipal waste collected by the selected waste management establishments, Agricultural Engineering*, 2(150), 2014.
22. Bilińska-Reformat K. (red.), *Relacje podmiotów rynkowych w warunkach zmian*, Placet, Warszawa 2009.
23. Blaug M., *Metodologia ekonomii*, WN PWN, Warszawa 1995.
24. Blok Z., *Bariery ekspanacyjne w ekonomii i polityce*, *Teoria polityki* 1/2017.

25. Błaszczyk M., Kosmała M., Społeczne znaczenie zieleni ulicznej i jej wpływ na ocenę możliwości użytkowania przestrzeni, *Nauka Przyroda Technologie*, 2, 4, #29, 2008.
26. Bochenek M., Historia rozwoju ekonomii. Kierunek subiektywno-marginalny i jego szkoły. Tom 3, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2016.
27. Bochenek M., Historia rozwoju ekonomii. Od Keynesizmu do syntezy neoklasycznej. Tom 5, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2016.
28. Bogda A., Kabała C., Karczewska A., Szopka K., Zasoby naturalne i zrównoważony rozwój, Uniwersytet Przyrodniczy we Wrocławiu, Wrocław 2010.
29. Bojarski W., Koncepcja badań nad zharmonizowanym rozwojem społeczno-gospodarczym z poszanowaniem dóbr przyrody. Problemy rozwoju społeczno-gospodarczego z poszanowaniem dóbr przyrody, Biuletyn Komitetu Ochrony Środowiska PAN, Wrocław – Warszawa 1988.
30. Borowiecki R., Siuta-Tokarska B., Charakterystyczne problemy społeczno-gospodarcze i ekologiczne Polski w okresie transformacji, [w:] S. Czaja, S. Graczyk (red.), *Ekonomia i środowisko. Księga jubileuszowa Profesora Bogusława Fiedora*, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, Wrocław 2016.
31. Borys T. (red.), *Wskaźniki ekorozwoju*, Wydawnictwo Ekonomia i Środowisko, Białystok 1999.
32. Borys T., Spory wokół pojęcia zrównoważonego rozwoju, [w:] S. Czaja (red.), *Zrównoważony rozwój – doświadczenia polskie i europejskie*, Europejskie Stowarzyszenie Ekonomistów Środowiska i Zasobów Naturalnych, Biblioteka „Ekonomia i Środowisko” nr 33, Nowa Ruda 2005.
33. Borys T., Wąskie i szerokie interpretacje zrównoważonego rozwoju oraz konsekwencje wyboru, [w:] A. Papuziński (red.), *Zrównoważony rozwój. Od utopii do praw człowieka*, Oficyna Wydawnicza Branta, Bydgoszcz 2005.
34. Borys T., Propozycja siedmiu typologii jakości życia, *Prace Naukowe Akademii Ekonomicznej we Wrocławiu. Gospodarka a Środowisko*, nr 22, z. 9, 2008.
35. Borys T. (red.), *Edukacja dla zrównoważonego rozwoju, Tom I Główne problemy, Edukacja dla ładu zintegrowanego*, Wydawnictwo Ekonomia i Środowisko, Białystok – Wrocław 2010.
36. Borys T., Rogala P., Jakość życia na poziomie lokalnym – ujęcie wskaźnikowe, PNZR, Warszawa 2008.
37. Branża modowa – znaczenie gospodarcze, analiza czynników sukcesu i dalszych możliwości rozwoju, Raport z badań Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego, Łódź 2017.
38. Breukers S., Mont O., Paukovic M., Mourik R., *Sustainable Lifestyles: Today's Facts & Tomorrow's Trends*, Perla Srour-Gandon, Germany, 2012.
39. Bruni L., Sugden R., The Road Not Taken: How Psychology Was Removed from Economics, and How It Might Be Brought Back, *The Economic Journal* 2007, vol. 117, January.
40. Brzeziński M., Gorynia M., Hockuba Z., *Ekonomia a inne nauki społeczne na początku XXI w. Między imperializmem a kooperacją*, *Ekonomista* 2008, nr 2.
41. *Budżety gospodarstw domowych w 2017 r.*, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa 2018.
42. Burchard-Dziubińska M., Zielona gospodarka jako nowy obszar zainteresowania ekonomii, Referat na IX Kongres Ekonomistów Polskich, 2013.
43. Burchard-Dziubińska M., Rzeńca A., Drzazga D., *Zrównoważony rozwój – naturalny wybór*, WUŁ, Łódź 2014.
44. Burchard-Korol D., *Zrównoważone zarządzanie zasobami naturalnymi bazując na gospodarce cyrkulacyjnej*, *Zeszyty Naukowe Politechniki Śląskiej. Seria: organizacja i zarządzanie*, z. 87, 2016.
45. Bywalec C., *Konsumpcja a rozwój gospodarczy i społeczny*, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa 2010.
46. Bywalec C., *Ekonomika i finanse gospodarstw domowych*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2012.

47. Bywalec C., Rudnicki L., Podstawy ekonomiki konsumpcji, Akademia Ekonomiczna, Kraków 1999.
48. Bywalec C., Rudnicki L., Konsumpcja, PWE, Warszawa 2002.
49. Canberra Group Handbook on Household Income Statistics, United Nations, Geneva 2011.
50. Chmielewski T.J. (red.), Struktura i funkcjonowanie systemów krajobrazowych: Meta-analazy, modele, teorie i ich zastosowania. Problemy Ekologii Krajobrazu, t. XXI Lublin, 2008.
51. Chojnacki J.J., Nakłady na środki trwałe służące ochronie środowiska i gospodarce wodnej w Polsce a nakłady inwestycyjne w gospodarce narodowej – badania GUS, Przegląd Nauk Ekonomicznych, nr 25/2017.
52. Commission Staff Working Document Exploiting the employment potential of green growth Accompanying the document, Communication From the Commission to the European Parliament, The Council, The European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions, Strasbourg, 2012.
53. Costanza R., Cumberland J., Daly H., Goodland R., Norgaard R., An Introduction to Ecological Economics, Boca Raton 1997
54. Costanza R., d'Arge R., de Groot R., Farber S., Grasso M., Hannon B., Limburg K., Naeem S., O'Neill R.V., Paruelo J., R.G. Raskin, Sutton P., van den Belt M., The value of the world's ecosystem services and natural capital, Nature, 1997, vol. 387.
55. Costanza R., de Groot R., Sutton P., van der Ploeg S., Anderson S.J., Kubiszewski I., Farber S., Turner R.K., Changes in the global value of ecosystem services, Global Environmental Change 26, 2014.
56. Cyburt A., Finansowanie publicznych inwestycji w energię przyjazną środowisku z funduszy Unii Europejskiej na przykładzie gmin województwa lubelskiego, Roczniki Naukowe SERiA, 2016, t. XVIII, z. 6.
57. Czaja S. (red.), Zrównoważony rozwój – doświadczenia polskie i europejskie, Europejskie Stowarzyszenie Ekonomistów Środowiska i Zasobów Naturalnych, Biblioteka „Ekonomia i Środowisko” nr 33, Nowa Ruda 2005.
58. Czaja S., Becla A., Czterech jeźdźców ekologicznej zagłady we współczesnym świecie, [w:] B. Kryk (red.), Trendy i wyzwania zrównoważonego rozwoju, Uniwersytet Szczeciński, Szczecin 2011.
59. Czaja S., Becla A., Włodarczyk J., Poskrobko T., Wyzwania współczesnej ekonomii. Wybrane problemy, Difin, Warszawa 2012.
60. Czaja S., Graczyk S. (red.), Ekonomia i środowisko. Księga jubileuszowa Profesora Bogusława Fiedora, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, Wrocław 2016.
61. Czech K., Szczyt Ziemi Rio +20 – jaka przyszłość zrównoważonego rozwoju? Studia Ekonomiczne, Uniwersytet Ekonomiczny w Katowicach, nr 170 (2013) Międzynarodowe stosunki gospodarcze: wybrane czynniki instytucjonalne i procesy realne w warunkach światowej niestabilności.
62. Czyżewski A., Kułyk P., Kształtowanie rozwoju trwale równoważonego w ekonomii rolnej w optyce historycznej i współczesnej, Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, nr 452, 2016.
63. Dach Z. Podstawy mikroekonomii, Wydawnictwo Naukowe SYABA, Kraków 2001.
64. Dach Z., Mikroekonomia dla studiów licencjackich, Wydawnictwo Naukowe SYNABA, Kraków 2007.
65. Daily G.C. (ed.), Nature's Services. Societal Dependence on Natural Ecosystem, Island Press, Washington, D.C. Covelo, California 1997.
66. Daszykowska J., Jakość życia w perspektywie pedagogicznej, Oficyna Wydawnicza Impuls, Kraków 2007.
67. Dąbrowska A., Ozimek I., Zdrowy styl życia jako nowy trend w zachowaniach współczesnych konsumentów, Handel Wewnętrzny, 2011, nr 4.

68. Degórski M., Wykorzystanie świadczeń ekosystemów w rozwoju regionów, *Ekonomia i Środowisko*, 1(37), 2010.
69. Depraz S., Czy powstanie międzynarodowa definicja obszaru wiejskiego w Europie?, *Wież i Rolnictwo*, nr 2 (139) 2008.
70. Dębowski J., Edukacja ekologiczna wobec wyzwań XXI wieku, Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, Olsztyn 2001.
71. Dokurno Z., Fiedor B., Scheuer B., Makroekonomiczna i metodologiczna perspektywa dyskursu wokół pojęcia zielonej gospodarki, *Gospodarka Narodowa*, nr 1, 2016.
72. Domański R., Kształtowanie otwartych regionów ekonomicznych, Wydawnictwo PWE, Warszawa 1972.
73. Domka L., Kryzys środowiska a edukacja dla ekorozwoju, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań, 1998.
74. Drabińska D., Mini wykłady z historii myśli ekonomicznej. Od merkantylizmu do monetaryzmu, Szkoła Główna Handlowa, Warszawa 2007.
75. Drenda L., Neuroekonomia a problemy etyczne, *Współczesne Problemy Ekonomiczne. Globalizacja. Liberalizacja. Etyka*, 13/2016.
76. Drozdowicz-Bieć M., Psychologiczne uwarunkowania nastrojów konsumentów i propozycja alternatywnego ich pomiaru, *Prace i Materiały Instytutu Rozwoju Gospodarczego SGH*, 87 (2011).
77. Dudziak S., Ekonomia behawioralna – interdyscyplinarne podejście do zachowań ekonomicznych, *Studia i Prace WNEiZ US* 32/2/2013.
78. Duvall E.M., Family Development's First Forty Years, *Family Relations*, vol. 37, no. 2 (Apr., 1988).
79. Dyczewski L., Więż rodzinna a media elektroniczne, *Ruch Prawniczy, ekonomiczny i socjologiczny*, 2005, z. 1.
80. Dyjach K., Zróżnicowanie rozwojowe jako kryterium klasyfikacji typologicznej regionów, *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, sectio H, Oeconomia* 46/2, 2012.
81. Edgeworth F.Y., *Mathematical Psychics. An Essay on the Application of Mathematics to the Moral Sciences*. C. Kegan Paul & Co., 1 Paternoster Square, London 1881.
82. Ekonomia ekosystemów i bioróżnorodności w polityce lokalnej i regionalnej. Poradnik TEEB dla miast: usługi ekosystemów w gospodarce miejskiej, Fundacja Sendzimira, Kraków 2011.
83. Environmental Indicator Report 2012. Ecosystem Resilience and Resource Efficiency in a Green Economy in Europe, EEA, 2012.
84. Faber S.C., Cortanza R., Wilson M., Economic and ecological concepts for valuing ecosystem services, *Ecological Economics*, vol. 41, 2002.
85. Famielec J., Ekologizacja jako paradygmat rozwoju społeczno-gospodarczego, [w:] M. Kozuch (red.), *Ekologizacja gospodarki*, Wydawnictwo: Fundacja Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie, Kraków 2015.
86. Famielec J., Broniewicz E., Odzwierciedlenie aspektów ochrony środowiska w sprawozdawczości małych i średnich przedsiębiorców w świetle ustawy o rachunkowości, Opracowanie na zlecenie Ministerstwa Gospodarki, Białystok – Kraków 2006.
87. Famielec J., Famielec S., Integracja nauk ekonomicznych, technicznych i chemicznych na rzecz rozwoju zrównoważonego, *Ekonomia i Środowisko*, 3 (58), 2016.
88. Fjałkowski K., Dydaktyczne znaczenie ekonomii instytucjonalnej, jako nurtu ukazującego rolę moralności w życiu gospodarczym, *Annales. Etyka w życiu gospodarczym* 2009, vol. 12, nr 2.
89. Frąckiewicz L., Waszczak S., *Polityka ludnościowa i rodzinna. Materiały do studiowania*, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej, Katowice 1997.
90. Gajewski Ł., *Prosumpcja – praktyki konsumenckiej innowacyjności*, E-mentor, nr 2(29), Wydawnictwo SGH, Warszawa 2009.
91. Gałęski B., *Socjologiczna problematyka gospodarstw domowych. Badania nad wzorcami konsumpcji*, PWN, Warszawa 1987.

92. Gałązka K., *Finanse gospodarstw domowych*, [w:] A. Paździor, *Finanse. Funkcjonowanie, instytucje i instrumenty rynku finansowego, finanse publiczne, przedsiębiorstw i gospodarstw domowych*, Monografie – Politechnika Lubelska, Lublin 2014.
93. Garbarski L. (red.), *Kontrowersje wokół marketingu w Polsce – tożsamość, etyka, przyszłość*, Wydawnictwo WSPiZ im. Leona Koźmińskiego w Warszawie, Warszawa 2004.
94. Gębarowski M., Cholewa-Wójcik A., *Popularyzacja ekologicznego wymiaru zrównoważonej konsumpcji z wykorzystaniem marketingu sensorycznego*, *Journal of Agribusiness and Rural Development*, 3(37)2015.
95. Gierańczyk W., *Sytuacja osób młodych w Polsce na tle państw europejskich*, *Wiadomości Statystyczne*, r. LXI 10 (665) 2016.
96. Giza W., *Metoda badawcza ekonomii w ujęciu Edwarda Taylora*, *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie*, *Zeszyty Naukowe UEK*, 2013; 902.
97. *Global Green New Deal. Policy Brief*, United Nations Environment Programme, 2009.
98. Głazewski M., Steiner R., *Przyczynek do bibliografii*, *Przegląd Pedagogiczny* (1)2013.
99. Głowicka-Wołoszyn R., Kozera A., Stanisławska J., *Zjawisko samozaopatrzenia w gospodarstwach domowych według klasy miejscowości zamieszkania w aspekcie zrównoważonej konsumpcji*, *Journal of Agribusiness and Rural Development*, 3(37)2015.
100. Główczyk J., *Uniwersalny słownik ekonomiczny*, Fundacja Innowacja Wyższa Szkoła Społeczno-Ekonomiczna, Warszawa 2000.
101. Godłów-Legiędź J., *Ekonomia behawioralna: od koncepcji racjonalności do wizji ustroju ekonomicznego*, *Ekonomia* 4/2013.
102. Goleman D., *Inteligencja emocjonalna w praktyce*, Media Rodzina, Poznań 2016.
103. Golinowska M., *Nakłady na chemiczną ochronę roślin w gospodarstwach wielkoobszarowych na początku XXI wieku*, *Journal of Agrobusiness and Rural Development*, 2009, 2(12).
104. Gołębiwska B., *Ekonomiczne i środowiskowe cele produkcji rolniczej w gospodarstwach o zróżnicowanych powiązaniach z otoczeniem*, *Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu*, 2012, t. XIV, z. 5.
105. Gołębiwska B., Pajewski T., *Odpowiedzialność rolników za stan środowiska naturalnego*, *Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu*, 2015, t. XVII, z. 2.
106. Gorlewski B., *Podejście behawioralne w naukach ekonomicznych. Przykład ekonomiki transportu*, [w:] R. Bartkowiak, J. Ostaszewski (red.), *Nauki ekonomiczne w świetle nowych wyzwań gospodarczych*, Wydawnictwo SGH, Warszawa 2010.
107. *Gospodarstwa domowe i rodziny. Charakterystyka demograficzna*. Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań 2011, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa 2014.
108. Góral J., Rembisz W., *Produkcja w rolnictwie w kontekście ochrony środowiska*, *Roczniki Naukowe Ekonomii Rolnictwa i Rozwoju Obszarów Wiejskich*, t. 104, z. 1, 2017.
109. Górecka-Zbrońska A., Zbroński D., *Zmiana struktury zużycia energii w gospodarstwach domowych w kontekście stosowanych nośników energii*, *Rynek Energii*, nr 4, 2017.
110. Górka K., *Wdrażanie koncepcji rozwoju zrównoważonego i trwałego*, *Ekonomia i Środowisko*, 2(32), 2007.
111. Górka K., Poskrobko B., Radecki W., *Ochrona środowiska: problemy społeczne, ekonomiczne i prawne*, PWE, Warszawa 1995.
112. *Green Jobs: Towards decent work in a sustainable, low-carbon world*. Prepared for the United Nations Environment Programme with technical assistance from Cornell University Global Labor Institute, Worldwatch Institute, September 2008.
113. Gruchelski M., Niemczyk J., *Agenda Narodów Zjednoczonych na rzecz zrównoważonego rozwoju 2030 i cele zrównoważonego rozwoju – szanse realizacji celów*, *Postępy Techniki Przetwórstwa Spożywczego*, 1/2016.
114. Grzega U., *Ocena transformacji polskiej gospodarki na podstawie mierników konsumpcji*, [w:] S. Pangsy-Kania, G. Szczodrowski (red.), *Gospodarka polska po 20 latach trans-*

- formacji: osiągnięcia, problemy i wyzwania, Instytut Wiedzy i Innowacji, Warszawa 2009.
115. Grzeża U., Zmiany i trendy w konsumpcji gospodarstw domowych jako uwarunkowanie działania małych przedsiębiorstw w Polsce, *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego* nr 638, *Ekonomiczne Problemy Usług*, nr 63, 2011.
 116. Grzeziuk K., Powstanie i ewolucja modelu homo economicus, *Roczniki Ekonomii i Zarządzania*, t. 6(42), nr 2, 2014
 117. Gutkowska K., Wybrane problemy rodzin wiejskich w Polsce, Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2000.
 118. Gutkowska K., Diagnoza funkcjonowania wiejskich gospodarstw domowych na przełomie wieków, Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2003.
 119. Gutkowska K., Jeżewska-Zychowicz M., Ozimek I., Polskie gospodarstwa domowe w perspektywie integracji z Unią Europejską, Wydawnictwo SGGW, Warszawa 1999.
 120. Gülen G., Defining, Measuring and Predicting Green Jobs. Senior Energy Economist, Center for Energy Economics, Bureau of Economic Geology, The University of Texas at Austin, 2011
 121. Halamska M., Drobne gospodarstwa i ich właściciele na polskiej wsi. Refleksje socjologiczne, *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, Lublin-Polonia*, vol. XXXVI, 2, 2011.
 122. Halamska M., Wieś jako przedmiot badań naukowych na początku XXI wieku, Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, Warszawa 2011.
 123. Hall R.E., Taylor J.B., *Makroekonomia. Teoria, funkcjonowanie, polityka*, PWN, Warszawa 1995.
 124. Hanusik K., Łangowska-Szcześniak U., Różnicowanie modeli konsumpcji w Polsce po wejściu do Unii Europejskiej, [w:] A. Olejniczuk-Merta (red.), *Konsumpcja i innowacje*, nr 81, Instytut Badań Rynku, Konsumpcji i Koniunktur, Warszawa 2015.
 125. Hill B., *Farm Incomes, Wealth and Agricultural Policy: Filling the CAP's Core information gap*, Wallingford, Oxfordshire, UK; Cambridge, MA: CABI, 2012.
 126. Hodoly A., *Gospodarstwo domowe i jego rola społeczno-ekonomiczna*, Wydawnictwo KiW, Warszawa 1971.
 127. Hoffmeyer-Zlotnik, H.P.J., Warner U., *Private Household Concepts and their Operationalisation in National and International Social Surveys*, *Survey Methodology Volume 1*, GESIS – ZUMA, Mannheim, 2008.
 128. Hoffmeyer-Zlotnik H.P.J., Warner U., *Private Household Concepts and their Operationalisation in Cross-National Social Surveys*, *Metodološki zvezki*, vol. 6, no. 1, 2009.
 129. Hoover K.D., *Microfoundational Programs*, Department of Economics and Department of Philosophy Duke University, Prepared for the First International Symposium on the History of Economic Thought: "The Integration of Micro and Macroeconomics from a Historical Perspective", University of São Paulo, Brazil, August 2009.
 130. *Implementation strategies for environmental taxes*, OECD, Paryż 1996.
 131. Ironmonger D., *Household Production and the Household Economy*, Research Paper. University of Melbourne, Australia, 2000.
 132. *Jakość życia w Polsce. Edycja 2017*, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa 2017.
 133. Janikowski R., *Paradygmat trwałego i zrównoważonego rozwoju*, *Ekonomia i Środowisko*, nr 2(28), 2005.
 134. Jankiewicz S., *Gospodarka niskoemisyjna jako podstawa rozwoju regionu*, *Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy*, nr 49 (1/2017).
 135. Jaros B., *Pomiar zrównoważonej konsumpcji*, *Optimum. Studia Ekonomiczne*, nr 3 (69) 2014.
 136. Jarosińska D., *Zdrowie środowiskowe – definicje, zakres, priorytety. Teoria i praktyka ocen oddziaływania środowiska na zdrowie*. Wydawnictwo IMPiZŚ. Sosnowiec 2001.
 137. Jasiukiewicz P., *Racje techniczno-ekonomiczne wykorzystania pompy ciepła w systemach ogrzewania wolnostojących budynków mieszkalnych*, *Technika chłodnicza i klimatyzacyjna*, 9/2008.

138. Jegerow D. (red.), Człowiek – gospodarka – współpraca – rozwój (Cz. 3). Perspektywa lokalna i globalna, Civis & Sun Solution, Chełm 2014.
139. Jurek M., Rybacki R., Model homo oeconomicus i jego dostosowanie do współczesnych uwarunkowań, *Studia Ekonomiczne*, nr 180, 2014.
140. Kaczmarek S., Struktura przestrzenna warunków zamieszkania w Łodzi, ŁTN, Łódź 1996.
141. Kalinowska A., Ekologia – wybór przyszłości, Editions Spotkania, Warszawa 1991.
142. Kapusta F., Uwarunkowania zrównoważonego rozwoju wsi i rolnictwa w Polsce, [w:] S. Czaja (red.), Zrównoważony rozwój – doświadczenia polskie i europejskie, Europejskie Stowarzyszenie Ekonomistów Środowiska i Zasobów Naturalnych, Biblioteka „Ekonomia i Środowisko” nr 33, Nowa Ruda 2005.
143. Karakaya E., Hidalgo A., Nuur C., Diffusion of eco-innovations: A review, *Renewable and Sustainable Energy Reviews* 33 (2014) 394.
144. Kasprzyk B., Problem pomiaru w ekonomii dobrobytu – poglądy historyczne i współczesne, *Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy*, nr 41 (1/2015).
145. Kasprzyk B., Wojnar J., Wykształcenie jako czynnik determinujący poziom dobrobytu ekonomicznego gospodarstw domowych w regionie podkarpackim, *Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy*, 19, 2011.
146. Keynes J.N., *The Scope and Method of Political Economy*, Registrar of the University of Cambridge, Honorary Fellow and Formerly Fellow of Pembroke College, First edition 1890, Fourth edition 1917, Batoche Books, Kitchener 1999.
147. Kędzior Z., Relacje konsument – gospodarstwo domowe jako obiekt badań marketingowych, [w:] L. Garbarski (red.), *Kontrowersje wokół marketingu w Polsce – tożsamość, etyka, przyszłość*, Wydawnictwo WSPiZ im. Leona Koźmińskiego w Warszawie, Warszawa 2004.
148. Kiełczewski D., Problem koordynacji polityki ekologicznej i polityki społecznej w kontekście zrównoważonego rozwoju, *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, Polityka ekologiczna a rozwój gospodarczy*, nr 409, 2015.
149. Kiełczewski D., Dobrzańska B., *Zrównoważony rozwój i ochrona środowiska w gospodarce*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Ekonomicznej w Białymstoku, Białystok 2007.
150. Kiełczewski D., Dobrzańska B. (red.), *Ekologiczne problemy zrównoważonego rozwoju*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Ekonomicznej, Białystok 2009.
151. Kieźel E., Racjonalność w postępowaniu konsumentów (w świetle teorii i wyników badań empirycznych), [w:] E. Kieźel (red.), *Racjonalność w zachowaniach polskich konsumentów*, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej w Katowicach, Katowice 2005.
152. Kieźel E. (red.), *Racjonalność w zachowaniach polskich konsumentów*, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej w Katowicach, Katowice 2005.
153. Kieźel E., *Konsument i jego zachowania na rynku europejskim*, PWE, Warszawa 2010.
154. Klamut E., Koszty ochrony środowiska a gospodarstwa rolne, *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu* nr 329, 2014.
155. Klein L., Jarosiewicz A., Nowy system gospodarowania odpadami komunalnymi w opinii mieszkańców obszarów wiejskich i wiejskich powiatu słupskiego, *Inżynieria Ekologiczna Ecological Engineering*, vol. 19, iss. 1, 2018.
156. Kłeczek R., *Marketing. Jak to się robi*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1992.
157. Kłós B., Stankiewicz D. (red.), *Rozwój obszarów wiejskich w Polsce*, Warszawa 2010.
158. Kłodziński M., Główne funkcje polskich obszarów wiejskich z uwzględnieniem dezagregaryzacji wsi i pozarolniczej działalności gospodarczej, [w:] B. Kłós, D. Stankiewicz (red.), *Rozwój obszarów wiejskich w Polsce*, Warszawa 2010.
159. Kobyłko G. (red.), *Proekologiczne zarządzanie przedsiębiorstwem*, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej im. Oskara Langego we Wrocławiu, Wrocław 2007.
160. Kociszewski K., *Ekologizacja polskiego rolnictwa a jego zrównoważony rozwój w warunkach członkostwa w Unii Europejskiej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, Wrocław 2013.

161. Kolman R., Zespoły badawcze jakości życia, *Problemy jakości* 2000, nr 2.
162. Kołodko G.W., Sukces na dwie trzecie. Polska transformacja ustrojowa i lekcje na przyszłość, *Ekonomista*, 6/2007.
163. Kołodziejski J., Paradygmat równoważenia rozwoju regionalnego i lokalnego w uwarunkowaniach transformacji ustrojowej Polski, *Opolskie Roczniki Ekonomiczne* 1997, t. XV.
164. Komorowska D., Efektywność ekonomiczna gospodarstw ekologicznych i konwencjonalnych nastawionych na uprawy polowe, *Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu*, 2010, t. XII, z. 3.
165. Komorowska D., Rozwój rolnictwa ekologicznego w Europie, *Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu*, 2016, t. XVIII, z. 1.
166. Komorowski Ł., Stanny M., Publiczny transport zbiorowy na obszarach wiejskich – wnioski z badań, *Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu*, t. XIX, z. 3, 2017, s. 129-130.
167. Konstańczak S., O potrzebie edukacji proekologicznej producentów i konsumentów żywności pochodzącej z organizmów genetycznie zmodyfikowanych, [w:] J. Dębowski, Edukacja ekologiczna wobec wyzwań XXI wieku, Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, Olsztyn 2001.
168. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej, Dz. U. z 1997 r. nr 78 poz. 483, zm. Dz. U. z 2009 r. nr 114 poz. 946.
169. Konwencja o międzynarodowym handlu dzikimi zwierzętami i roślinami gatunków zagrożonych wyginięciem, CITES (Convention on International Trade in Endangered Species of Wild Fauna and Flora), Dz.U. z 1991 r. nr 27 poz. 112.
170. Kopeć K., Człowiek w środowisku i związane z tym zagrożenia, [w:] T. Michalski (red.), Zagrożenia we współczesnym świecie jako temat edukacji geograficznej, Wydawnictwo Bernardinum, Pelplin 2008.
171. Kopycińska D. (red.), Funkcjonowanie gospodarki polskiej w warunkach integracji i globalizacji, Uniwersytet Szczeciński, Szczecin 2005.
172. Kopycińska D. (red.), Zachowania rynkowe gospodarstw domowych i przedsiębiorstw w okresie transformacji systemowej w Polsce, Wydawnictwo Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin 2006.
173. Korenik S., Region ekonomiczny w nowych realiach społeczno-gospodarczych, CeDeWu.PL, Warszawa 2011.
174. Korzeń Z., *Ekogolistyka*, Biblioteka Logistyka, Poznań 2001.
175. Kosiedowski W., Regiony Europy Środkowo-Wschodniej w procesie integracji ze szczególnym uwzględnieniem wschodniego pogranicza Unii Europejskiej, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2008.
176. Kosmala M., Po co ludziom drzewa, czyli o roli i znaczeniu drzew w życiu człowieka, [w:] Zieleń miejska. Naturalne bogactwo miasta. Zasady gospodarowania i ochrona. Materiały konferencyjne, Wyd. PZITS, Toruń 2005.
177. Kośmicki E., Zrównoważony rozwój w warunkach globalnych zagrożeń i integracji europejskiej, [w:] S. Czaja (red.), Zrównoważony rozwój – doświadczenia polskie i europejskie, Europejskie Stowarzyszenie Ekonomistów Środowiska i Zasobów Naturalnych, Biblioteka „Ekonomia i Środowisko” nr 33, Nowa Ruda 2005.
178. Kośmicki E., Stanisław Franciszek hr. Karłowski a współczesne problemy rolnictwa, *Humanistyka i Przyrodoznawstwo* 9,2003.
179. Kothari A., Dawar S., Sustainable Consumption: An Imperative for India, *Asian Journal of Research in Business Economics and Management*, 4(7)2014.
180. Kotlarek P., Racjonalność w ujęciu ekonomii behawioralnej, *Studia Ekonomiczne*, 2014, nr 180, cz. 1 *Dokonania współczesnej myśli ekonomicznej: racjonalność – efektywność – etyka*. Cz. 1, *Problemy teoretyczne*.
181. Kowal E., Kucińska-Landwójtowicz A., Misiołek A., Zarządzanie środowiskowe, *Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne*, Warszawa 2013.

182. Kozłowski S., *Ekologiczne problemy przyszłości świata i Polski*, „Polska w XXI wieku” przy Prezydium PAN, Warszawa 1998.
183. Koźuch M. (red.), *Ekologizacja gospodarki*, Wydawnictwo: Fundacja Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie, Kraków 2015.
184. Kramer J., *Konsumpcja w gospodarce rynkowej*, PWE, Warszawa 1997.
185. Kramer J., *Struktura otoczenia polskich gospodarstw domowych – próba klasyfikacji*, *Acta Universitatis Lodziensis, Folia Oeconomica* 179, 2004.
186. Krasowicz S., *Potencjał produkcyjny rolnictwa Lubelszczyzny i jego wykorzystanie*, *Biuletyn Informacyjny PAN Oddział w Lublinie*, 7, 2002.
187. Krasowicz S., *Relacje człowiek – środowisko przyrodnicze w aspekcie zrównoważonego rozwoju*, *Problemy Inżynierii Rolniczej*, nr 1, 2008.
188. Kraszewski D., Grzebińska D., *Jesteś tym, czym oddychasz. Kompendium wiedzy na temat niskiej emisji*, *Stowarzyszenie Zielone Mazowsze*, Warszawa 2016.
189. Kronenberg J., *Usługi ekosystemów w miastach, Zrównoważony Rozwój – Zastosowania* nr 3, 2012.
190. Kruk H., *Zrównoważony rozwój regionów – ujęcie teoretyczne*, [w:] B. Kryk (red.), *Trendy i wyzwania zrównoważonego rozwoju*, Uniwersytet Szczeciński, Szczecin 2011.
191. Kruk H., *Zmiany w systemie ochrony przyrody w Polsce w latach 1989-2015*, *Ekonomia i Środowisko*, 3 (58), 2016.
192. Kryk B., *Fundusze europejskie w ochronie środowiska w Polsce*, [w:] S. Czaja (red.), *Zrównoważony rozwój – doświadczenia polskie i europejskie*, *Europejskie Stowarzyszenie Ekonomistów Środowiska i Zasobów Naturalnych*, Biblioteka „Ekonomia i Środowisko” nr 33, Nowa Ruda 2005.
193. Kryk B. (red.), *Trendy i wyzwania zrównoważonego rozwoju*, Uniwersytet Szczeciński, Szczecin 2011.
194. Kryk B., Włodarczyk-Śpiewak K., *Wybrane aspekty jakości życia na przykładzie województwa zachodniopomorskiego*, [w:] D. Kopycińska (red.), *Zachowania rynkowe gospodarstw domowych i przedsiębiorstw w okresie transformacji systemowej w Polsce*, Wydawnictwo Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin 2006.
195. Księżyk M., *Ekonomia. Podejście historyczne i perspektywne*, Wydawnictwo Krakowskiej Akademii im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego, Kraków 2012.
196. Kuczyński W., Żuchowicki W., *Ocena aktualnej sytuacji w zaopatrzeniu w wodę w Polsce na tle sytuacji w świecie*, *Środkowo-Pomorskie Towarzystwo Naukowe Ochrony Środowiska*, *Rocznik Ochrona Środowiska*, t.12, 2010.
197. Kuhn T.H., *Struktura rewolucji naukowych*, *Aletheia*, Warszawa 2009.
198. Kułyk P., Gąsiorek-Kowalewicz A., *Rozwój zielonej gospodarki w krajach Grupy Wyszehradzkiej*, *Zeszyty Naukowe Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie. Problemy Rolnictwa Światowego*, t.18 (XXXIII), z. 2, 2018.
199. Kusińska A., *Zachowania polskich konsumentów na rynku w latach dziewięćdziesiątych*, [w:] F. Misiąg (red.), *Rynek i konsumpcja w transformowanej gospodarce*, Instytut Rynku Wewnętrznego i Konsumpcji, Warszawa 2000.
200. Kusińska A. (red.), *Konsumpcja a rozwój społeczno-gospodarczy regionów w Polsce*, *Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne*, Warszawa 2011.
201. Kusterka J., *Jakość życia w aspekcie wybranych wskaźników ekorozwoju*, [w:] J. Tomczyk-Tołkacz (red.), *Jakość życia w perspektywie nauk humanistycznych, ekonomicznych i ekologii*, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej we Wrocławiu, Jelenia Góra 2003.
202. Kuśmierczyk K., *Ekonomiczne i demograficzne uwarunkowania konsumpcji w regionach*, [w:] A. Kusińska (red.), *Konsumpcja a rozwój społeczno-gospodarczy regionów w Polsce*, *Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne*, Warszawa 2011.
203. Landreth H., Colander D.C., *Historia myśli ekonomicznej*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2005.
204. Laskowska B., *Zagrożenia współczesnego Polaka — perspektywa socjopsychologiczna*, *Colloquium Wydziału Nauk Humanistycznych i Społecznych*, *Kwartalnik* 3/2013.

205. Leszczycki S., Problemy ochrony środowiska człowieka, Ossolineum, Wrocław 1974.
206. Leszczyńska M., Dysproporcje dochodów ludności w przekroju regionalnym, [w:] M.G. Woźniak, Nierówności społeczne a wzrost gospodarczy. Problemy globalizacji i regionalizacji, z. nr 8, cz. 1, Rzeszów 2006.
207. Lewicki M., Romanowski R., Społeczne uwarunkowania stosowania metod neuromarketingowych w założeniach ekonomii behawioralnej, Roczniki Kolegium Analiz Ekonomicznych, nr 40, 2016.
208. Lipińska D., Gospodarka odpadowa i wodno-ściekowa, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2016.
209. Liu J.Y., Circular economy and environmental efficiency – The case of traditional Hakka Living System, Procedia – Social and Behavioral Sciences, vol. 57, 2012.
210. Living Conditions of Households in South Africa, An analysis of household expenditure and income data using the LCS 2014/2015, Statistics South Africa, 2017.
211. Lorek A., Wdrażanie zasady zrównoważonego rozwoju w gospodarce odpadami komunalnymi – doświadczenia europejskie, [w:] S. Czaja (red.), Zrównoważony rozwój – doświadczenia polskie i europejskie, Europejskie Stowarzyszenie Ekonomistów Środowiska i Zasobów Naturalnych, Biblioteka „Ekonomia i Środowisko” nr 33, Nowa Ruda 2005.
212. Lorek A., Ocena systemu gospodarki odpadami komunalnymi województwa śląskiego w opinii konsumentów, Studia Ekonomiczne. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach, nr 232, 2015.
213. Łodziana-Grabowska J., Badania wpływu Internetu na decyzje zakupowe konsumentów, Marketing i Rynek 3/2016.
214. Łojewski S., Ekonomia zasobów i środowiska, Kujawsko-Pomorska Szkoła Wyższa w Bydgoszczy, Bydgoszcz 2007.
215. Machaczka J., Podstawy zarządzania, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej w Krakowie, Kraków 2001.
216. Madras-Majewska B., Ściegosz J., Wpływ środowiska na pszczoły i pszczoł na środowisko, Przegląd hodowlany, nr 10-12/2012.
217. Majewski E., Trwały rozwój i trwałe rolnictwo – teoria a praktyka gospodarstw rolniczych, Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2008.
218. Makąła H., Konsumenci na rynku żywności, Przemysł spożywczy 7/2004.
219. Malinowska E., Jankowski K., Wyrębek H., Truba M., Struktura sprzedaży i zużycia środków ochrony roślin w Polsce w latach 2000-2012, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego w Siedlcach, Seria: Administracja i Zarządzanie (31), nr 104, 2015.
220. Małecka I., Staszewski Z., Woda czynnikiem życia każdego organizmu, Zeszyty Naukowe – Inżynieria lądowa i wodna w kształtowaniu środowiska, nr 13, 2015.
221. Małecki P.P., Podatki ekologiczne w Polsce na tle innych krajów Unii Europejskiej, Optimum. Studia ekonomiczne, 2016, nr 2(80).
222. Małecki P.P., Urbaniec M., Koszty środowiskowe w Polsce w ujęciu teoretycznym i statystycznym, Optimum. Studia ekonomiczne, nr 3 (69)2014.
223. Małysa-Kaleta A., Zmiany jakościowe w konsumpcji Polaków na tle procesów integracyjnych w Europie, Acta Universitatis Ludziensis, Folia Oeconomica 179, 2004.
224. Manteuffel R., Filozofia rolnictwa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1987.
225. Marshall A., Principles of Economics. Palgrave Classics in Economics, Palgrave MacMillan, London 2013.
226. Matwiejczuk R., Zarządzanie marketingowo-logistyczne. Wartość i efektywność, C.H. Beck, Warszawa 2006.
227. Mazur-Wierzbička E., Koncepcja zrównoważonego rozwoju jako podstawa gospodarowania środowiskiem przyrodniczym, [w:] D. Kopycińska (red.), Funkcjonowanie gospodarki polskiej w warunkach integracji i globalizacji, Uniwersytet Szczeciński, Szczecin 2005.

228. Mazur-Wierzbicka E., Przedsiębiorstwo wobec wymagań ekorozwoju, [w:] S. Czaja (red.), *Zrównoważony rozwój – doświadczenia polskie i europejskie*, Europejskie Stowarzyszenie Ekonomistów Środowiska i Zasobów Naturalnych, Biblioteka „Ekonomia i Środowisko” nr 33, Nowa Ruda 2005.
229. Mazurek-Krasodomska E., Dochody gospodarstw domowych i ich determinanty – zróżnicowanie regionalne w UE, *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, section H – Oeconomia*, vol. LI, 5, 2017.
230. Metodologia badania budżetów gospodarstw domowych, Zeszyt metodologiczny zapiniowany przez Komisję Metodologiczną GUS, Warszawa 2011.
231. Michalski T. (red.), *Zagrożenia we współczesnym świecie jako temat edukacji geograficznej*, Wydawnictwo Bernardinum, Pelplin 2008.
232. Michalski T., Kopeć K., Propozycja systemowego nauczania o środowisku życia człowieka, [w:] M. Śmigiełska, J. Słodczyk (red.), *Edukacja geograficzno-przyrodnicza w dobie globalizacji i integracji europejskiej*, Polskie Towarzystwo Geograficzne, Uniwersytet Opolski, Opole 2003.
233. Michałowski A., Materialne usługi środowiska w świetle założeń ekonomii zrównoważonego rozwoju, *Ekonomia i Środowisko*, 1(39), 2011.
234. Michałowski A., Ocena waloryzacyjna usług środowiska, [w:] K. Michałowski (red.), *Środowiskowe uwarunkowania zrównoważonego rozwoju*, Wyższa Szkoła Ekonomiczna Białystok 2011.
235. Michałowski A., Stabilizacyjne usługi środowiska w świetle założeń ekonomii zrównoważonego rozwoju, *Ekonomia i Środowisko*, 1(41), 2012.
236. Michałowski K. (red.), *Środowiskowe uwarunkowania zrównoważonego rozwoju*, Wyższa Szkoła Ekonomiczna Białystok 2011.
237. Mikuła B., *Organizacje oparte na wiedzy*, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej w Krakowie, Kraków 2006.
238. Millennium Ecosystem Assessment, 2005. *Ecosystems and human well-being: synthesis*, A Report of the Millennium Ecosystem Assessment, Island Press, Washington 2005.
239. Misiąg F. (red.), *Rynek i konsumpcja w transformowanej gospodarce*, Instytut Rynku Wewnętrznego i Konsumpcji, Warszawa 2000.
240. Miszczak A.E., Obszar chronionego krajobrazu. Analiza administracyjnoprawna, *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska* 2015, vol. LXII, nr 2, sectio G, Ius.
241. Mitręga M., Prosumpcja racjonalizatorska użytkowników tzw. nowych mediów w kontekście ogólnoeuropejskiego kryzysu gospodarczego, *Handel Wewnętrzny* 2014;1(354).
242. Mizgajski A., Stępniewska M., Koncepcja świadczeń ekosystemów a wdrażanie zrównoważonego rozwoju, [w:] D. Kiełczewski, B. Dobrzańska (red.), *Ekologiczne problemy zrównoważonego rozwoju*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Ekonomicznej, Białystok 2009.
243. Mokieła Z., *Podstawy przedsiębiorczości*, Nowa Era, Warszawa 2002.
244. Mont O. (2007), *Concept paper for the International Task Force on Sustainable Lifestyles*. Third International Expert Meeting on Sustainable Consumption and Production, Stockholm.
245. Mooney H.A., Ehrlich P.R., *Ecosystem services: A fragmentary History*, [w:] G.C. Daily (ed.), *Nature's Services. Societal Dependence on Natural Ecosystem*, Island Press, Washington, D.C. Covelo, California 1997.
246. Mruk H., *Zachowania konsumentów w świetle ekonomii behawioralnej*, *Studia Ekonomiczne. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach*, nr 312, *Ekonomia* 9, 2017.
247. Musiał M., *Racjonalność gospodarowania finansami osobistymi*, 2014, *Folia Oeconomica Stetinensia*, vol. 16, iss. 1, 2016.
248. Nagaj R., *Rola państwa w niwelowaniu nierówności dochodowych*, *Studia Ekonomiczne*, 2013, nr 139.
249. Nagórny W., *Polityka społeczna a zrównoważony rozwój*, *Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie*, Seria: *Pragmata tes Oikonomias*, 2011, z. V.

250. Nasiłowski M., Historia myśli ekonomicznej – dlaczego studiujemy, Wydawnictwo Key Text, Warszawa 1998.
251. Nasiłowski M., System rynkowy: podstawy mikro- i makroekonomii, Wydawnictwo Key Text, Warszawa 2000.
252. Niskoemisyjny Rozwój Mazowsza i Lubelszczyzny, Materiały szkoleniowe, Stowarzyszenie Polskich Energetyków Oddział w Radomiu, Narodowy Fundusz Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej, Warszawa 2016.
253. Noga M., Neuroekonomia a paradygmat ekonomii głównego nurtu, *Studia i Prace WNEIZ US* 50/2/2017.
254. Noga M., Powstanie neuromakroekonomii jako efekt filtra biologicznego nałożonego na paradygmat ekonomii głównego nurtu, *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu* 493/2017.
255. Nowicka, P. Wojdyło A., Oszmiański J., Zagrożenia powstające w żywności minimalnie przetworzonej i skuteczne metody ich eliminacji, *Żywność. Nauka. Technologia. Jakość*, 2014, 2 (93). Za: S. Pietrzyk, *Żywność minimalnie przetworzona*, Laboratorium Przemysłowe, 2008, 11.
256. Obszary wiejskie w Polsce, Główny Urząd Statystyczny, Urząd Statystyczny w Olsztynie, Warszawa, Olsztyn, 2011.
257. Obszary wiejskie w Polsce 2014 rok, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa – Olsztyn 2016.
258. Obszary wiejskie w Polsce w 2016 r. Analizy statystyczne, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa, Olsztyn 2017.
259. Obszary wiejskie w Polsce w 2016 r., Urząd Statystyczny w Olsztynie, Ośrodek Badań Obszarów Wiejskich, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa 2017.
260. Obwieszczenie Marszałka Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 17 stycznia 2017 r. w sprawie ogłoszenia jednolitego tekstu ustawy o dodatkach mieszkaniowych, *Dz. U. z 2017 r. poz. 180*.
261. Obwieszczenie Marszałka Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 6 lipca 2018 r. w sprawie ogłoszenia jednolitego tekstu ustawy o kształtowaniu ustroju rolnego, *poz. 1405*.
262. Obwieszczenie Ministra Infrastruktury i Rozwoju z dnia 17 lipca 2015 r. w sprawie ogłoszenia jednolitego tekstu rozporządzenia Ministra Infrastruktury w sprawie warunków technicznych, jakim powinny odpowiadać budynki i ich usytuowanie, *Dz. U. z 2015 r. poz. 1422*.
263. Ochrona środowiska 2017. Informacje i opracowania statystyczne, Główny Urząd Statystyczny 2017, Warszawa 2017.
264. Olejniczuk-Merta A. (red.), Konsumpcja i innowacje, nr 81, Instytut Badań Rynku, Konsumpcji i Koniunktur, Warszawa 2015.
265. Orzechowska M., Rzeczywiste zużycie wody w warunkach wiejskich na przykładzie wybranych wodociąg, *Inżynieria Ekologiczna*, nr 26, 2011.
266. Ozimek I., Bezpieczeństwo żywności w kontekście regulacji prawnych, *Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu*, 2018, t. XX, z. 6.
267. Ozimek I., Ochrona konsumentów na rynku żywności – wybrane aspekty, *Konsumpcja i rozwój*, nr 1/2012 (2).
268. Ozimek I., Gutkowska K., Żakowska-Biemans S., Postrzeganie przez konsumentów zagrożeń związanych z żywnością, *Żywność. Nauka. Technologia. Jakość*, 2004, 4(41).
269. Paczuski R., Bezpieczeństwo ekologiczne jako kryterium koniecznych działań na rzecz zrównoważonego rozwoju, [w:] A. Papuziński (red.), *Zrównoważony rozwój. Od utopii do praw człowieka*, Oficyna Wydawnicza Branta, Bydgoszcz 2005.
270. Panek T., Jakość życia gospodarstw domowych w Polsce w układzie wojewódzkim, *ISiD Working Papers*, nr 45, 2015.
271. Pangsy-Kania S., Szczodrowski G. (red.), *Gospodarka polska po 20 latach transformacji: osiągnięcia, problemy i wyzwania*, Instytut Wiedzy i Innowacji, Warszawa 2009.
272. Pankiewicz R., Zróżnicowanie dochodów i wydatków gospodarstw domowych w województwach Polski Wschodniej w latach 2010-2013, [w:] D. Jegerow (red.), *Człowiek*

- gospodarka - współpraca - rozwój (Cz. 3). Perspektywa lokalna i globalna, Civis & Sun Solution, Chełm 2014.
273. Papuziński A. (red.), Zrównoważony rozwój. Od utopii do praw człowieka, Oficyna Wydawnicza Branta, Bydgoszcz 2005.
274. Papuziński A., Filozoficzne aspekty zrównoważonego rozwoju - wprowadzenie, Problemy Ekorozwoju, vol. 1 no 2, 2006.
275. Pasela R., Gorączko M., Analiza wybranych czynników kształtujących zużycie wody w budynkach wielorodzinnych, Pomorskie Towarzystwo Naukowe Ochrony Środowiska, Rocznik Ochrona Środowiska, t. 15, 2013.
276. Pawęska K., Bawiec A., Włodek S., Smaga E., Wstępna analiza średniego zużycia wody w jednorodzinnych gospodarstwach domowych, Infrastruktura i ekologia terenów wiejskich, nr 1/IV/2013.
277. Pawul M., Sobczyk W., Edukacja ekologiczna w zakresie gospodarki odpadami jako narzędzie realizacji zrównoważonego rozwoju, Problemy Ekorozwoju, vol. 6, no 1, 2011.
278. Paździor A., Finanse. Funkcjonowanie, instytucje i instrumenty rynku finansowego, finanse publiczne, przedsiębiorstw i gospodarstw domowych, Monografie - Politechnika Lubelska, Lublin 2014.
279. Pearce D., Markandya A., Barbier E., Blueprint for a Green Economy, The London Environmental Economics Centre for The UK Department of the Environment, Earthscan Publications Ltd, London 1989.
280. Perenc J., Hołub J., Szwałik A., Neuromarketing — nowe możliwości rozwoju współczesnego marketingu, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego nr 710, Problemy zarządzania, finansów i marketingu, nr 24, Szczecin, 2012.
281. Pichlak M., Kruczek M., Gospodarka o obiegu zamkniętym - stan obecny i perspektywy, Ekonomia XXI wieku, 3(15), 2017.
282. Piekut M., Konsumpcja dóbr i usług transportowych w różnych typach polskich gospodarstw domowych, Handel Wewnętrzny 2016;3(362).
283. Pizło W., Mazurkiewicz-Pizło A., Regionalne zróżnicowanie dochodów gospodarstw domowych w Polsce, Stowarzyszenie Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu, Roczniki Naukowe, t. XVI, z. 6.
284. Płachciak A., Geneza idei rozwoju zrównoważonego, Ekonomia 5(17), 2011.
285. Policy Innovations for Transformative Change, Implementing the 2030 Agenda for Sustainable Development, United Nations Research Institute for Social Development (UNRISD), Geneva 2016.
286. Polska Klasyfikacja Statystyczna dotycząca Działalności i Urzędzeń Związanych z Ochroną Środowiska wprowadzona rozporządzeniem Rady Ministrów z dnia 2 marca 1999 r. Dz. U. nr 25 poz. 218.
287. Polska 2030. Trzecia fala nowoczesności. Długookresowa Strategia Rozwoju Kraju, Ministerstwo Administracji i Cyfryzacji, Warszawa 2013.
288. Pońsko P., Vernon Smith, Decyzje nr 10/ 2008.
289. Poskrobko A., Usługi środowiska jako kategoria ekonomii zrównoważonego rozwoju, Ekonomia i Środowisko, 1(37), 2010.
290. Poskrobko B., Ku ekonomii zrównoważonego rozwoju, [w:] B. Poskrobko (red.), Obszary badań nad trwałym i zrównoważonym rozwojem. Wydawnictwo Ekonomia i Środowisko, Białystok 2007.
291. Poskrobko B. (red.), Obszary badań nad trwałym i zrównoważonym rozwojem. Wydawnictwo Ekonomia i Środowisko, Białystok 2007.
292. Pradeep A.K., Mózg na zakupach. Neuromarketing w sprzedaży, One Press Exclusive, Helion, Gliwice 2011.
293. Próchnicki L., Z dziejów myśli ekonomicznej, Infoplan, Warszawa 2006.
294. Przez edukację do zrównoważonego rozwoju. Narodowa Strategia Edukacji Ekologicznej, Ministerstwo Środowiska, Warszawa 2001.
295. Rachunki narodowe według sektorów i podsektorów instytucjonalnych w latach 2007-2010, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa 2012.

296. Randall S., Coast E., Poverty in African Households: the Limits of Survey and Census Representations, *The Journal of Development Studies*, 2015 vol. 51, no. 2.
297. Reilly K.S., Eroglu S.A., Machleit K.A., Omura G.S., Consumer decision making across family life cycle stages, *Advances in Consumer Research*. 1984, vol. 11, iss. 1, 1984.
298. Ricard M., Ott K., Edukacja dla zrównoważonego rozwoju – Jaki jest nasz wspólny punkt wyjścia?, [w:] T. Borys (red.), *Edukacja dla zrównoważonego rozwoju*, Tom I Główne problemy, Edukacja dla ładu zintegrowanego, Wydawnictwo Ekonomia i Środowisko, Białystok-Wrocław 2010.
299. Robbins L.Ch, *An Essay on the Nature and Significance of Economic Science*, Macmillan, London 1932.
300. *Rocznik demograficzny*, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa 2018.
301. *Rocznik demograficzny 2017*, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa 2017.
302. Rodale J.I., *Pay Dirt: Farming & Gardening with Composts*, The Devin-Adair Company, Nowy Jork 1946.
303. *Rolnictwo ekologiczne. Materiały szkoleniowe opracowane w ramach projektu IMPRO-FARM Poprawa Produkcji oraz Procesów Zarządzania w Rolnictwie poprzez Transfer Innowacji*, Instytut Zootechniki – Państwowy Instytut Badawczy, 2011.
304. Romanow Z., Równowaga gospodarcza w teoriach ekonomicznych, *Ruch prawniczy, ekonomiczny i socjologiczny*, r. LII, z. 2, 1990.
305. Ropuszyńska-Surma E., Węglarz M., Skłonność gospodarstw domowych do instalowania OZE – wyniki badań na Dolnym Śląsku, *Studia i Prace WNEiZ US* 49/1.
306. Rosik-Dulewska Cz., *Podstawy gospodarki odpadami*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2008.
307. Rosner A., Stanny M., *Monitoring rozwoju obszarów wiejskich. Etap 1*, Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN, Fundacja Europejski Fundusz Rozwoju Wsi Polskiej, Warszawa 2014.
308. Rozporządzenie Ministra Środowiska z dnia 27.09.2011. w sprawie katalogu odpadów, Dz. U. nr 112 poz. 1206.
309. Rozporządzenie (WE) nr 1888/2005 Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 26 października 2005 roku zmieniające rozporządzenie (WE) nr 1059/2003 w sprawie ustalenia wspólnej klasyfikacji Jednostek Terytorialnych do Celów Statystycznych (NUTS) z powodu przystąpienia Republiki Czeskiej, Estonii, Cypru, Łotwy, Litwy, Węgier, Malt, Polski, Słowenii i Słowacji do Unii Europejskiej.
310. Różowicz K., Zielone zamówienia publiczne: instrument wspierania zrównoważonego rozwoju miast, *Refleksje*, nr 11, 2015.
311. Rudawska E., Marketing zrównoważony – nowe oblicze kapitalizmu?, *Ekonomia*, 3(24)2013.
312. Rudnicki L., *Zachowania konsumentów na rynku*, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa 2000.
313. Rudnicki L., Wpływ transformacji systemowej na warunki bytu polskich gospodarstw domowych, *Zeszyty Naukowe Małopolskiej Wyższej Szkoły Ekonomicznej w Tarnowie*, 1(9)2006.
314. Rudnicki L., *Zachowania konsumentów na rynku turystycznym*, Proksenia, Kraków 2010.
315. Runowski H., *Badania mikroekonomiczne w sferze agrobiznesu w Polsce*, *Roczniki Nauk Rolniczych*, seria G, t. 96, z. 2, 2009.
316. Runowski H., *Ekonomiczne aspekty ekologicznej produkcji mleka*, *Roczniki Nauk Rolniczych*, seria G, t. 96, z. 1, 2009.
317. Runowski H., Kierunki zmian w produkcji zwierzęcej w kontekście zrównoważonego rozwoju rolnictwa, *Przegląd hodowlany*, r. 81 nr 5/2013.
318. Ryszawska B., *Koncepcja zielonej gospodarki jako odpowiedź na kryzys gospodarczy i środowiskowy*, *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu. Polityka zrównoważonego i zasobooszczędnego gospodarowania*, nr 318, 2013.

319. Ryszawska B., Zielona gospodarka w dokumentach strategicznych Unii Europejskiej, *Ekonomia i Środowisko*, 3(46), 2013.
320. Ryszawska B., Zielona gospodarka jako priorytet strategiczny Unii Europejskiej, *Logistyka Odzysku*, 4/2013 (9).
321. Sawicki B., Harasimiuk M. (red.), Rola obszarów chronionych w rozwoju edukacji, turystyki i gospodarki, Uniwersytet Przyrodniczy w Lublinie 2014, Lublin.
322. Seroka-Stolka O., Świadomość ekologiczna w przedsiębiorstwach sektora MŚP, [w:] B. Kryk (red.), *Trendy i wyzwania zrównoważonego rozwoju*, Uniwersytet Szczeciński, Szczecin 2011.
323. Siedlecka A., Środowiskowe aspekty funkcjonowania wiejskich gospodarstw domowych na obszarach przyrodniczo cennych województwa lubelskiego, Wydawnictwo PSW JPII w Białej Podlaskiej, Biała Podlaska 2015.
324. Siedlecka A., Uwarunkowania i perspektywy rozwoju gospodarstw ekologicznych na obszarach przyrodniczo cennych województwa lubelskiego, *Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu* 2015, t. 17, z. 6.
325. Siemiński M., Środowiskowe zagrożenia zdrowia, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2008.
326. Sienkiewicz J., Konceptje bioróżnorodności – ich wymiary i miary w świetle literatury, *Ochrona środowiska i zasobów naturalnych*, nr 45, 2010.
327. Sienkiewicz K., Drzewisz A., Możliwości zmniejszenia negatywnego wpływu transportu samochodowego na środowisko przez zastosowanie alternatywnych paliw i układów napędowych, *Zeszyty Naukowe Politechniki Poznańskiej*, nr 60 Organizacja i Zarządzanie, 2013.
328. Sikora J., Społeczno-zawodowa sytuacja kobiet w procesie przemian obszarów wiejskich w Polsce, *Journal of Agribusiness and Rural Development*, 4(34) 2014.
329. Simon H.A., From Substantive to Procedural Rationality. In: *Methods and Appraisal in Economics*, [w:] S.J. Latsis (ed.), Cambridge University Press, Cambridge 1976.
330. Sipiński D., Zgubione kalorie. Jak skutecznie walczyć z marnotrawieniem żywności, *Polityka Insight*, Warszawa 2018.
331. *Słownik Wyrazów Obcych* PWN, Warszawa 1980.
332. Smeeding T.M., Weinberg D.H., Toward a uniform definition of household income, *Review of Income and Wealth Series* 47, Number 1, March 2001.
333. Smolnicki K., Szykasiuk M. (red.), *Informator o stanie środowiska Wrocławia 2002*, Dolnośląska Fundacja Ekorozwoju, Wrocław 2002.
334. Solek A., *Ekonomia behawioralna a ekonomia neoklasyczna*, *Zeszyty Naukowe* nr 8, Polskie Towarzystwo Ekonomiczne, Kraków 2010.
335. Solon J., Konceptja „Ecosystem Services” i jej zastosowania w badaniach ekologiczno-krajobrazowych, [w:] T.J. Chmielewski (red.), *Struktura i funkcjonowanie systemów krajobrazowych: Meta-analzy, modele, teorie i ich zastosowania*, *Problemy Ekologii Krajobrazu*, Wydawnictwo Print 6, Lublin 2008.
336. Sówka I., Transport drogowy jako źródło zanieczyszczenia powietrza na terenie aglomeracji miejskich, *Czysta energia*, 1-2/2017.
337. Söderholm P. (ed.), *Sustainable Households: Environmental Policy and Everyday Sustainability. Final report to the Swedish Environmental Protection Agency from the SHARP Research Program*, Report 6464, Stockholm 2011.
338. Spychalski G.B., *Zarys historii myśli ekonomicznej*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa-Łódź 2002.
339. Stankiewicz D., *Rolnictwo ekologiczne*, *Informacja* nr 673, Biuro Studiów i Ekspertyz, V/99.
340. Stanny M., *Wieś jako przedmiot badań demograficznych*, [w:] M. Halamska, *Wieś jako przedmiot badań naukowych na początku XXI wieku*, Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, Warszawa 2011.
341. Stępień B., Szarzec K., *Ewolucja poglądów teorii ekonomii na temat koncepcji człowieka gospodarującego*, *Ekonomista*, nr 1, Wydawnictwo Key Text, Warszawa 2007.

342. Strategia na rzecz inteligentnego i zrównoważonego rozwoju sprzyjającego włączeniu społecznemu, Bruksela, 3.3.2010, KOM(2010) 2020 wersja ostateczna.
343. Strzelecka A., Ocena zróżnicowania dochodów i oszczędności gospodarstw domowych w Polsce – ujęcie porównawcze według regionów, *Zeszyty Naukowe Wydziału Nauk Ekonomicznych*, 1(21), 2018.
344. Suhecka J., *Ekonomia zdrowia i opieki zdrowotnej*, Wolters Kluwer Polska, Warszawa 2010.
345. Sulewski P., Majewski E., Wąs A., Szymańska M., Malak-Rawlikowska A., Fraj A., Trząski A., Wiszniewski A., Amrozy M., Uwarunkowania ekonomiczno-prawne i opłacalność inwestycji w biogazownie rolnicze w Polsce, *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej* 1(346) 2016.
346. Swacha-Lech M., Potencjalne kierunki wpływu ekonomii behawioralnej na rozwój głównego nurtu ekonomii, *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska*, vol. XLV 2, sectio H, 2011.
347. Sykes F., *Modern humus farming*, Faber and Faber Limited, London 1959.
348. Szarzec K., Koncepcje racjonalności działania gospodarczego w teorii ekonomii, *Ruch prawniczy, ekonomiczny i socjologiczny*, r. LXIV, z. 3, 2002.
349. Szewczuk A., Rozwój lokalny i regionalny – główne determinanty, [w:] A. Szewczuk, M. Kogut-Jaworska, M. Zioło, *Rozwój lokalny i regionalny. Teoria i praktyka*, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa 2011.
350. Szopa T., Koncepcja graficznego przedstawiania terytorialnego rozkładu ryzyka i zagrożeń, [w:] *Mapy terytorialnego rozkładu ryzyka*, EDURA, Warszawa 2004.
351. Szpindor A., *Zaopatrzenie w wodę i kanalizacja wsi*, Arkady, Warszawa 1992.
352. Szul E., Prosumpcja jako aktywność współczesnych konsumentów – uwarunkowania i przejawy, *Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy*, 2013, z. nr 31.
353. Szwacka-Mokrzycka J., Działania segmentacyjne producentów żywności, *Przemysł Spożywczy*, 2014, t. 68, z. 1.
354. Szyja P., Pojęcie, tworzenie i pomiar zielonej gospodarki, *Gospodarka w Praktyce i Teorii*, nr 2(39), 2015.
355. Szyja P., Zielona gospodarka w Polsce – stan obecny i perspektywy, *Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy*, nr 41(1/2015).
356. Śleszyński J., *Wskaźniki trwałego rozwoju Unii Europejskiej*, [w:] D. Kiełczewski, B. Dobrzańska, *Zrównoważony rozwój i ochrona środowiska w gospodarce*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Ekonomicznej w Białymstoku, Białystok 2007.
357. Ślusarz G., Gołębiowska B., Wykorzystanie endogenicznych, cennych przyrodniczo zasobów regionu w jego rozwoju, *Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu*, 2014, t. XVI, z. 6.
358. Śmieja M., Orzechowski J., *Inteligencja emocjonalna. Fakty, mity, kontrowersje*, PWN, Warszawa 2008.
359. Śmigiełska M., Słodczyk J. (red.), *Edukacja geograficzno-przyrodnicza w dobie globalizacji i integracji europejskiej*, Polskie Towarzystwo Geograficzne, Uniwersytet Opolski, Opole 2003.
360. Światowy G., *Gospodarstwo domowe jako kreator przemian społecznych i gospodarczych*, *Konsumpcja i Rozwój*, 2, 2012.
361. Świecka B. (red.), *Bankructwa gospodarstw domowych. Perspektywa ekonomiczna i społeczna*, Difin, Warszawa 2008.
362. Taranowicz I., Grotowska S., *Rodzina wobec wyzwań współczesności. Wybrane problemy*, Oficyna Wydawnicza Arboretum, Wrocław 2015.
363. TEEB in Local Policy (2011), *The Economics of Ecosystems and Biodiversity in Local and Regional Policy and Management*, [w:] H. Wittmer, H. Gundimeda (ed.), Earthscan, London.
364. Telega I., *Kapitał naturalny a proces ekologizacji gospodarki*, [w:] M. Kożuch (red.), *Ekologizacja gospodarki*, Wydawnictwo: Fundacja Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie, Kraków 2015.

365. The Wye Group Handbook Rural Households' Livelihood and Well-Being Statistics on Rural Development and Agriculture Household Income, United Nations, New York and Geneva, 2007.
366. Tokarczyk E., Wiedza i zachowania kierowców a ochrona środowiska, *Transport Samochodowy* 1, 2012.
367. Tomczyk-Tołkacz J. (red.), Jakość życia w perspektywie nauk humanistycznych, ekonomicznych i ekologii, Wydawnictwo Akademia Ekonomiczna im. Oskara Langego we Wrocławiu, Jelenia Góra 2003.
368. Towards Green Growth: Monitoring Progress OECD Indicators 2011, OECD Green Growth Studies, OECD Publishing, Paryż 2011.
369. Towards Sustainable Household Consumption? Trends and Policies in OECD Countries, Policy Brief, July 2002.
370. Towards the Circular Economy. Economic and Business Rationale for an Accelerated Transition, Ellen MacArthur Foundation, (1) 2013.
371. Tryfan B., Socjologia rodziny wiejskiej, Wydawnictwo SGGW, Warszawa 1985.
372. Tymowski A., Metodyka badań nad gospodarstwem domowym, Biblioteka IHW, Warszawa 1973.
373. Tyszka T., Psychologia ekonomiczna, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2004.
374. Tyszka Z., Socjologia rodziny, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1976.
375. Tyszka Z., Socjologia rodziny a pedagogika rodziny. Przedmiot badań – możliwości współdziałania badawczego, *Roczniki Socjologii Rodziny*, 1998, t. X.
376. Urban S., Zmiany w zużyciu środków ochrony roślin w Polsce i ich aspekty ekonomiczne, *Roczniki Naukowe SERiA*, 16(6), 2014.
377. Urbanek, E. Walińska (red.), *Ekonomia i zarządzanie w teorii i praktyce. Tom 9. Ekonomia i nauki o zarządzaniu w warunkach integracji gospodarczej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2016.
378. Ustawa z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym, Dz. U. z 2018 r. poz. 994.
379. Ustawa z dnia 28 września 1991 r. o lasach, Dz. U. z 2017 r. poz. 788, z 2018 r. poz. 650, 651.
380. Ustawa z dnia 27 kwietnia 2001 r. Prawo ochrony środowiska, Dz. U. z 2018 r. poz. 799, 1356.
381. Ustawa z dnia 11 kwietnia 2003 r. o kształtowaniu ustroju rolnego, Dz. U. z 2016 r. poz. 2052 z późn. zm.
382. Ustawa z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody, Dz. U. z 2004 r. nr 92 poz. 880 z późn. zm.
383. Ustawa z dnia 1 lipca 2011 r. o zmianie ustawy o utrzymaniu czystości i porządku w gminach oraz niektórych innych ustaw, Dz. U. z 2011 r. nr 152 poz. 897, z późn. zm.
384. Ustawa z dnia 14 grudnia 2012 r. o odpadach, Dz. U. z 2013 r. poz. 21, art. 3.1.
385. Ustawa z dnia 22 czerwca 2016 r. o zmianie ustawy o odnawialnych źródłach energii oraz niektórych innych ustaw, Dz. U. poz. 925.
386. Walczak B., Podatki ekologiczne jako instrumenty polityki państwa w zakresie ochrony środowiska, *Ekonomiczne Problemy Usług* nr 60, 2010.
387. Wałęga A., Wykształcenie jako determinanta poziomu i struktury wydatków gospodarstw domowych, *Zeszyty Naukowe* nr 817, Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie, 2010.
388. Warneryd K.E., Psychologia i ekonomia, [w:] T. Tyszka, Psychologia ekonomiczna, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2004.
389. Wątroba W., Społeczeństwo konsumpcyjne, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, Wrocław 2009.
390. Welfens M.J., Wiśniewski J., Wybrane problemy zrównoważonej konsumpcji, *Ekonomia i Środowisko*, 2005, nr 2 (28).

391. Wereda W., Zarządzanie relacjami z klientami (CRM) a postępowanie nabywców na rynku usług, Difin, Warszawa 2009. Za J. Woś (red.), *Zachowania konsumenckie – teoria i praktyka*, Wydawnictwo AE, Poznań 2003.
392. Wilderer P.A., Sustainable water resource management: the science behind the scene, *Sustainable Science* 2/2007.
393. Wilkinson N., *Introduction to Behavioral Economics*, Palgrave Macmillan, Hampshire – New York 2008.
394. Witek J., Funkcjonowanie gospodarstw domowych osób pracujących na własny rachunek. Praca – zasoby – konsumpcja, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin 2007.
395. Wittmer H., Gundimeda H., (ed.), Earthscan, London.
396. Włudyka T., Smaga M. (red.), *Instytucje gospodarki rynkowej*, LEX a Wolters Kluwer business, Warszawa 2012.
397. Wnęk J., *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, (2014), r. 62 nr 4.
398. Wojtyła A., Współczesna ekonomia – kontynuacja czy poszukiwanie nowego paradygmatu, *Ekonomista* 2008, nr 1.
399. Wolański M., Mrozowski W., Pieróg M., Transport zbiorowy poza miastami – regres, reformy, rekomendacje, *Zarządzanie Publiczne* 4(38)/2016.
400. Woś J. (red.), *Zachowania konsumenckie – teoria i praktyka*, Wydawnictwo AE, Poznań 2003.
401. Woźniak M., Zrównoważony rozwój jako strategia definiująca nowoczesne gospodarowanie przestrzenią w Polsce (aspekty prawne), *Rocznik Ekonomia i Prawo*, t. VII, 2011.
402. Wskaźniki zielonej gospodarki w Polsce 2017, Główny Urząd Statystyczny, Urząd Statystyczny w Białymstoku, Białystok 2017.
403. Wskaźniki zrównoważonego rozwoju Polski 2015, Główny Urząd Statystyczny, Katowice 2015.
404. Wypadki przy pracy w 2017 r. Informacje statystyczne, Główny Urząd Statystyczny w Gdańsku Warszawa, Gdańsk 2018.
405. Wyszowska D., Artemiuk H., Pomiar środowiskowej efektywności produkcji w zielonej gospodarce, *Ekonomia i Środowisko* 3 (58), 2016.
406. Wyszowska D., Rogalewska, A. Wskaźniki zielonej gospodarki dla Polski oraz pozostałych krajów Unii Europejskiej, *Wiadomości Statystyczne*, r. LXI, 10(665), 2016.
407. Zalega T., *Gospodarstwo domowe jako podmiot konsumpcji*, *Studia i Materiały – Wydział Zarządzania UW*, 1, 2007.
408. Zalega T., *Konsumpcja – podstawy teoretyczne*, Wydawnictwo Naukowe Wydziału Zarządzania Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2007.
409. Zalega T., *Diagnoza sytuacji materialnej polskich gospodarstw domowych w okresie kryzysu finansowo-ekonomicznego*, *Management and Business Administration. Central Europe*, 5/2012 (118).
410. Zalega T., *Konsumpcja. Determinanty, teorie, modele*, PWE, Warszawa 2012.
411. Zalejski J., Faszczewska K., *Zachowania polskich konsumentów wobec produktów ekologicznych*, *Economy and Management*, 3/2012.
412. Załącznik do rozporządzenia Ministra Środowiska z dnia 9 grudnia 2014 r. poz. 1923.
413. *Zamieszkane budynki. Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań 2011*, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa 2013.
414. Zawojka A., Daniłowska A., Mossakowska E., *ABC ekonomii*, Centrum Informacji Menedżera CIM, Warszawa 1999.
415. Zbierska J., *Geneza idei i edukacja na rzecz zrównoważonego rozwoju*, *Fragmenta Agromonica*, (XXIV) nr 4(96), 2007 Zegar J.S., *Kwestia gospodarstw samozaopatrzeniowych w Polsce*, *Wieś i Rolnictwo*, 1, 2007, s. 33-57.
416. Zegar S.J. (red.), *Zrównoważenie polskiego rolnictwa*, *Powszechny Spis Rolny*, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa 2013.

417. Zhu Q., Geng Y., Lai K.-H., Circular Economy Practices among Chinese Manufacturers Varying in Environmental-Oriented Supply Chain Cooperation and the Performance Implications, *Journal of Environmental Management*, vol. 91, 2010.
418. Ziółko M., Podatki ekologiczne w Polsce, [w:] P. Urbanek, E. Walińska (red.), *Ekonomia i zarządzanie w teorii i praktyce*. Tom 9. *Ekonomia i nauki o zarządzaniu w warunkach integracji gospodarczej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2016.
419. Zuba M., Szanse i bariery w integracji łańcucha żywności ekologicznej w Polsce, *Zeszyty Naukowe WSEI seria: Ekonomia*, t. 3, nr 1 (2011).
420. Zygan M., *Ekonomia behawioralna – wprowadzenie do problematyki*, Studia i Prace Wydziału Nauk Ekonomicznych i Zarządzania, nr 32, 2013.
421. Żelazna K., Kowalczyk I., Mikuta B., *Ekonomika konsumpcji, elementy teorii*, Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2002.
422. Żmija D., Zrównoważony rozwój rolnictwa i obszarów wiejskich w Polsce, *Studia Ekonomiczne, Uniwersytet Ekonomiczny w Katowicach* 2014, nr 166 *Polityka gospodarcza w okresie transformacji i kryzysu*.
423. Żukowska H., *Ekonomiczne aspekty ochrony środowiska naturalnego (na przykładzie województwa lubelskiego)*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 1996
424. Żurawski R., *Gospodarka odpadami*, [w:] K. Smolnicki, M. Szykasiuk (red.), *Informator o stanie środowiska Wrocławia 2002*, Dolnośląska Fundacja Ekorozwoju, Wrocław 2002.
425. Żurek G., *Zasoby wodne polski – obecne i przyszłe wyzwania dla praktyki rolniczej*, *Problemy Inżynierii Rolniczej* nr 2/2008.

Publikacje w Internecie:

426. Angner E., Loewenstein G., *Behavioral Economics*, <http://sds.hss.cmu.edu/media/pdfs/loewenstein/BehavioralEconomics.pdf>.
427. Bank Danych Lokalnych, www.stat.gov.pl
428. Browning M., Chiappori P.A., Weiss Y., *Family Economics*, 2011, https://www.tau.ac.il/~BCW_Book_index_07_09_2011_MB.pdf
429. CSD (2004), "Every little bit helps..." Overcoming the challenges to researching, promoting and implementing sustainable lifestyles. Westminster, Centre for Sustainable Development, University of Westminster: 48, <http://www.perlprojects.org/responsible-living/sustainable-lifestyles.html>.
430. Daily G.C., *Introduction: What are ecosystem services?*, [w:] G.C. Daily (ed.), *Nature's Services. Societal Dependence on Natural Ecosystem*, Island Press, Washington, D.C.; Covelo, California 1997, <https://books.google.pl/books?id=QYJSziDfTjEC&printsec=frontcover&hl=pl#v=onepage&q=ecosystem%20services&f=false>.
431. Declaration of the United Nations Conference on the Human Environment, punkt 21, https://en.wikisource.org/wiki/Declaration_of_the_United_Nations_Conference_on_the_Human_Environment#Principle_21.
432. European Social Survey 2002, Project Instructions (PAPI), https://www.europeansocialsurvey.org/docs/round1/fieldwork/source/ESS1_source_project_instructions.pdf, s.11
433. Europejski Sondaż Społeczny Runda 7 (2015), Instrukcja dla ankietera (PAPI), https://www.europeansocialsurvey.org/docs/round7/fieldwork/poland/ESS7_fieldwork_and_interviewer_instructions_PL.pdf
434. Grewal S.S., Grewal, P.S., Can cities become self-reliant in food? *J. Cities* (2011), doi:10.1016/j.cities.2011.06.003.
435. Hofer R., *History of the Sustainability Concept – Renaissance of Renewable Resources*, RSC Green Chemistry no. 4 *Sustainable Solutions for Modern Economies* Edited by

- Rainer Hofer The Royal Society of Chemistry 2009 Published by the Royal Society of Chemistry, www.rsc.org.
436. International Institute on Sustainable Development (1994). Oslo Roundtable on Sustainable Production and Consumption. Defining sustainable consumption, <http://www.iisd.ca/consume/oslo004.html>.
437. Komunikat Komisji do Parlamentu Europejskiego, Rady, Europejskiego Komitetu Ekonomiczno-Społecznego i Komitetu Regionów, Ku gospodarce o obiegu zamkniętym: program „zero odpadów” dla Europy, Komisja Europejska, Bruksela 2014, com(2014) 398 final, http://www.3xsrodowisko.pl/fileadmin/user_upload/Dokumenty/COM_2014_398_PL_ACTE_f1_01.pdf.
438. Komunikat Komisji do Rady Europejskiej i Parlamentu Europejskiego Europejska polityka energetyczna, Bruksela 10.1.2007, wersja ostateczna, [http://www.europarl.europa.eu/meetdocs/2004_2009/documents/com/com_com\(2007\)0001_/com_com\(2007\)0001_pl.pdf](http://www.europarl.europa.eu/meetdocs/2004_2009/documents/com/com_com(2007)0001_/com_com(2007)0001_pl.pdf).
439. Millennium Development Goal 8. Taking Stock of the Global Partnership or Development. MDG Gap Task Force Report 2015, United Nations, New York 2015, p. XI, <http://www.unic.un.org.pl/cele.php>.
440. Neuromarketing, Collins Dictionary, <http://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/neuromarketing>.
441. Report of the World Commission on Environment and Development: “Our Common Future” 1987, s. 11, http://www.channelingreality.com/Documents/Brundtland_Searchable.pdf.
442. Suska-Szczerbicka M., Polityka ekologiczna i energetyczna w strategii zrównoważonego rozwoju, http://global.am-wind.pl/czytaj/POLITYKA_EKOLOGICZNA.pdf.
443. The Sustainable Lifestyles, Framework Centre of Expertise on Influencing Behaviour, <http://webarchive.nationalarchives.gov.uk/20130404013841/http://archive.defra.gov.uk/environment/economy/documents/sustainable-life-framework.pdf>
444. Thomas R., 1999: Question Bank Commentary: Household Definition, <https://www.ukdataservice.ac.uk>.
445. Towards a Green Economy: Pathways to Sustainable Development and Poverty Eradication, UNEP, 2011, www.unep.org/greeneconomy.
446. Traktat o Unii Europejskiej, Artykuł G, pkt. 2, oide.sejm.gov.pl/oide/images/files/.../traktaty/Traktat_z_Maastricht_PL_1.pdf.
447. Traktat rzymski. Część 1, artykuł 2, www.krrit.gov.pl/Data/Files/_public/Portals/0/regulacje-prawne/ue/1.pdf.
448. UNEP (1999), Report: UNEP International Expert Meeting on Advertising and Sustainable Consumption, Paris 1999, s. 6, www.unep.fr/shared/uploads/events/docs/436_01.pdf.

Źródła internetowe:

449. <https://bip.mos.gov.pl/>
450. <http://cop24.katowice.eu/pl>
451. <http://fashionbusiness.pl/>
452. <http://kampaniespoleczne.pl/>
453. <http://moto.pl/>
454. <http://prop.info.pl/>
455. <https://stat.gov.pl/>
456. <https://sustainabledevelopment.un.org/>
457. <https://wfos.gdansk.pl/>
458. <http://www.greenpeace.org/>
459. <https://www.nal.usda.gov/>

- 460. <https://www.pit.pl>
- 461. <https://www.singstat.gov.sg/>
- 462. <http://www.un.org/>
- 463. <http://www.unic.un.org.pl>
- 464. <https://www.unicef.pl/>
- 465. www.krn.pl

Spis tabel

Tabela 1. Liczba gospodarstw domowych biorących udział w badaniach w poszczególnych województwach i makroregionach.....	12
Tabela 2. Wybrane definicje terminu „rozwoj zrównoważony”.....	26
Tabela 3. Cele w poszczególnych wymiarach rozwoju zrównoważonego.....	35
Tabela 4. Czynniki rozwoju zrównoważonego.....	36
Tabela 5. Liczba i wykaz wskaźników zrównoważonego rozwoju kraju GUS według łądów i dziedzin obowiązująca od roku 2015.....	39
Tabela 6. Różnice pomiędzy brown economy a green economy.....	47
Tabela 7. Wskaźniki środowiskowej jakości życia ludności.....	49
Tabela 8. Typizacja gospodarstw domowych według GUS.....	78
Tabela 9. Etapy cyklu życia rodziny.....	81
Tabela 10. Udział ludności wiejskiej i powierzchni obszarów wiejskich w Polsce według kryteriów w 2009 roku (w %).....	86
Tabela 11. Tendencje i wpływ środowiska w zakresie zużycia energii i wody w gospodarstwach domowych oraz wytwarzania odpadów.....	92
Tabela 12. Wyzwania i praktyki na rzecz zrównoważonego rozwoju w gospodarstwach domowych.....	95
Tabela 13. Różnice cech charakteryzujących ekonomię i psychologię.....	100
Tabela 14. Kategorie usług środowiskowych według R. Costaza.....	122
Tabela 15. Kategorie usług środowiskowych wg Millenium Ecosystem Assessment....	124
Tabela 16. Klasyfikacja usług środowiskowych według TEEB.....	126
Tabela 17. Klasyfikacja świadczeń przyrody według E. Kośmickiego.....	128
Tabela 18. Determinanty zachowań konsumentów w ujęciu mikro, mezo i makro.....	135
Tabela 19. Wybrane statystyki charakteryzujące makroregiony pod względem terytorialnym i demograficznym (w 2017 roku).....	143
Tabela 20. Współczynnik małżeństw, rozwodów i separacji na 1000 ludności w Polsce w latach 2008-2017 (w ‰).....	144
Tabela 21. Wybrane charakterystyki rynku pracy według makroregionów (w 2017 roku).....	146
Tabela 22. Wybrane dane charakteryzujące kwestie środowiskowe w makroregionach (rok 2017).....	150
Tabela 23. Wybrane dane charakteryzujące rolnictwo w makroregionach (rok 2017).....	154
Tabela 24. Wybrane dane statystyczne charakteryzujące infrastrukturę komunalną i warunki mieszkaniowe w makroregionach (w roku 2017).....	158
Tabela 25. Wybrane wskaźniki odzwierciedlające potencjał rozwojowy w makroregionach w 2017 roku.....	163
Tabela 26. Charakterystyka kierowników gospodarstw domowych z uwzględnieniem wybranych cech społeczno-demograficznych.....	166
Tabela 27. Gospodarstwa domowe według typu rodziny biologicznej.....	167

Tabela 28. Subiektywna ocena poziomu osiągniętych przez gospodarstwo domowe dochodów oraz możliwości zaspokojenia potrzeb.....	173
Tabela 29. Wymagania zapotrzebowania na energię (EP) w zależności od rodzaju budynków oraz harmonogram zmian	177
Tabela 30. Struktura wyposażenia badanych gospodarstw domowych w odbiorniki energii elektrycznej.	180
Tabela 31 Akceptacja odnawialnych źródeł energii w domach respondentów	183
Tabela 32. Działania na rzecz ochrony środowiska naturalnego w gospodarstwie rolnym w opinii respondentów.....	188
Tabela 33. Klasyfikacja pestycydów według ich zastosowania	189
Tabela 34. Opinie dotyczące występowania wpływu wybranych usług środowiskowych na jakość życia respondentów oraz pozostałych członków gospodarstw domowych	195
Tabela 35. Działania w zakresie zakupu i montażu urządzeń mających na celu ochronę środowiska – stan rzeczywisty i plany na przyszłość	200
Tabela 36. Skłonność gospodarstw domowych do inwestowania w zakup i montaż urządzeń mających na celu ochronę środowiska według cech społeczno-ekonomicznych	205
Tabela 37. Średnia ocena częstotliwości podejmowania działań związanych z oszczędzaniem wody w badanych gospodarstwach*	209
Tabela 38. Zużycie wody w latach 2008-2017 w makroregionach	213
Tabela 39. Częstotliwość wykorzystywania poszczególnych działań na rzecz oszczędnego gospodarowania wodą a poziom świadomości ekologicznej określony zainteresowaniem podnoszeniem wiedzy z zakresu problematyki środowiskowej*.....	215
Tabela 40. Średnia ocena częstotliwości podejmowania działań związanych z oszczędzaniem energii w badanych gospodarstwach*	217
Tabela 41. Średnia ocena częstotliwości podejmowania działań związanych z oszczędzaniem energii w badanych gospodarstwach wiek głowy gospodarstwa domowego*	221
Tabela 42. Średnia ocena częstotliwości podejmowania działań związanych z oszczędzaniem energii w badanych gospodarstwach*	226
Tabela 43. Siła zależności pomiędzy cechami społeczno-demograficznymi kierowników gospodarstw domowych a działaniami prośrodowiskowymi mającymi na celu ochronę powietrza	229
Tabela 44. Częstotliwość wykorzystywania poszczególnych działań na rzecz powietrza a poziom świadomości ekologicznej określony zainteresowaniem podnoszeniem wiedzy z zakresu problematyki środowiskowej*.....	230
Tabela 45. Średnia ocena częstotliwości podejmowania innych działań związanych z dbałością o środowisko *.	232
Tabela 46. Siła zależności pomiędzy cechami społeczno-demograficznymi kierowników gospodarstw domowych i makroregionem a działaniami prośrodowiskowymi.....	232
Tabela 47. Masa wytworzonych odpadów komunalnych przez jednego mieszkańca na terenie makroregionów w latach 2015-2017.....	235
Tabela 48. Wybrane kategorie odpadów segregowane w gospodarstwach domowych z uwzględnieniem wybranych cech gospodarstwa domowego oraz jego kierownika	239

Tabela 49. Opinie kierowników gospodarstw domowych dotyczące powiązań między procesem konsumpcji żywności a stanem środowiska.	247
Tabela 50. Samozaopatrzenie a konsument i środowisko.	251
Tabela 51. Średnia ocena ważności poszczególnych czynników w zaspokajaniu potrzeb gospodarstwa domowego we własnym zakresie a przeciętny miesięczny dochód netto w zł na jedną osobę w gospodarstwie domowym.	258
Tabela 52. Klasyfikacja artykułów żywnościowych.	259
Tabela 53. Średnia ocena wpływu wybranych czynników na decyzje o zakupie żywności*.	260
Tabela 54. Czynności utożsamiane ze zdrowym odżywianiem w opinii respondentów.	261
Tabela 55. Średnia ocena wpływu smaku i świadomości ochrony środowiska w procesie produkcji na decyzje o zakupie.	264
Tabela 56. Średnia ocena wpływu wybranych czynników na decyzje o zakupie żywności według poziomu świadomości ekologicznej określone jako zainteresowanie poszerzaniem wiedzy o środowisku.	265

Spis schematów

Schemat 1. Koncepcja zielonej gospodarki w kontekście zrównoważonego rozwoju.	47
Schemat 2. Funkcjonowanie dwóch sektorów gospodarki.	59
Schemat 3. Rozwój ekonomii dobrobytu.	61
Schemat 4. Gospodarstwo domowe o charakterze mieszanym.	69
Schemat 5. Funkcje gospodarstw domowych.	73
Schemat 6. Ruch okrężny w gospodarce – model dwusektorowy.	77
Schemat 7. Typy gospodarstw domowych ze względu na miejsce zamieszkania.	79
Schemat 8. „Zielone zachowanie” jako wynik uruchomienia normy i znaczenia kosztów i zwyczajów.	93
Schemat 9. Relacje pomiędzy różnymi rodzajami środowiska.	108
Schemat 10. Czynniki tworzenia bogactwa.	109
Schemat 11. Czynniki warunkujące zachowania konsumentów.	132

Spis wykresów

Wykres 1. Wysokość minimalnego wynagrodzenia w latach 2007-2019.	148
Wykres 2. Korzystający z instalacji wodociągowej, gazowej i kanalizacji w % ogółu ludności wsi [%].	160
Wykres 3. Środki z budżetu państwa lub inne przekazane jako współfinansowanie programów i projektów realizowanych z udziałem środków z funduszy strukturalnych i Funduszu Spójności UE oraz poziom płatności w zakresie budżetu środków europejskich [na 1 mieszkańca w zł] w makroregionach w 2017 roku.	161

Wykres 4. Dochody budżetu ogółem na 1 mieszkańca (gminy łącznie z miastami na prawach powiatu) [w zł] w poszczególnych makroregionach w 2017 roku ..	162
Wykres 5. Gospodarstwa domowe według głównego źródła dochodów (w %).	169
Wykres 6. Przeciętny miesięczny poziom dochodów netto na jedną osobę w gospodarstwie domowym w 2017 roku (w %).	170
Wykres 7. Przeciętny miesięczny poziom dochodów netto na jedną osobę w gospodarstwie domowym w 2017 roku według poziomu wykształcenia głowy gospodarstwa domowego (%) ..	171
Wykres 8. Przeciętny miesięczny poziom dochodów netto na jedną osobę w gospodarstwie domowym w 2017 roku według makroregionu mieszkania gospodarstwa domowego (%) ..	172
Wykres 9. Budynki mieszkalne respondentów według roku budowy budynku (w % ogółu zamieszkaných budynków) ..	175
Wykres 10. Odsetek wiejskich gospodarstw domowych zamieszkujących w budynkach jednorodzinnych, w których zastosowane są inteligentne instalacje sterowania (w %) ..	176
Wykres 11. Metody ogrzewania wody według technik ogrzewania (w %).	179
Wykres 12. Średnie roczne koszty zużycia paliw służących ogrzewaniu domu w roku 2017 w badanych gospodarstwach (w zł) ..	180
Wykres 13. Poziom wyposażenia gospodarstw domowych w sprzęt elektryczny według makroregionów ..	181
Wykres 14. Deklaracja gotowości do inwestowania własnych środków w nowoczesne rozwiązania technologiczne mające na celu ochronę środowiska ..	184
Wykres 15. Struktura wiekowa parku samochodów osobowych w badanej grupie gospodarstw domowych ..	185
Wykres 16. Struktura wiekowa parku samochodów osobowych (pierwszych) w badanej grupie gospodarstw domowych ..	186
Wykres 17. Ocena wpływu jakości środowiska przyrodniczego na jakość życia członków gospodarstw domowych w opinii respondentów ..	192
Wykres 18. Średnia ocena wpływu jakości środowiska przyrodniczego na jakość życia członków gospodarstw domowych w opinii respondentów według świadomości ekologicznej ..	193
Wykres 19. Nakłady na ochronę środowiska (nakłady na środki trwałe i koszty bieżące) netto – gospodarstwa domowe ..	204
Wykres 20. Średnia częstotliwość podejmowania działań związanych z oszczędzaniem zużycia wody – dokładne dokręcanie kranu z uwzględnieniem wielkości mieszkania.	212
Wykres 21. Udział wydatków na nośniki energii na 1 osobę w gospodarstwach domowych w wydatkach ogółem na towary i usługi konsumpcyjne w latach 20013-2017 według grup społeczno-ekonomicznych ..	216
Wykres 22. Średnia ocena częstotliwości podejmowania działań związanych z oszczędzaniem energii w badanych gospodarstwach a poziom wykształcenia głowy gospodarstwa domowego ..	219
Wykres 23. Średnia ocena częstotliwości podejmowania działań związanych z oszczędzaniem energii w badanych gospodarstwach a poziom świadomości ekologicznej ..	223

Wykres 24. Średnia ocena częstotliwości działania prośrodowiskowego związanego z nieużywaniem opcji stand-by w badanych gospodarstwach a poziom przeciętnego dochodu netto na osobę w gospodarstwie	225
Wykres 25. Średnia częstotliwość działań prośrodowiskowych realizowanych w gospodarstwie domowym mających na celu ograniczanie zużycia powietrza a płęć głowy gospodarstwa domowego.....	228
Wykres 26. Średnia częstotliwość działań prośrodowiskowych realizowanych w gospodarstwie domowym a wiek głowy gospodarstwa domowego.....	234
Wykres 27. Metody usuwania odpadów w badanych gospodarstwach domowych.....	237
Wykres 28. Ocena problemów związanych z selektywną zbiórką odpadów w opinii respondentów	240
Wykres 29. Metody wykorzystywania nadwyżek żywności w badanych gospodarstwach domowych, możliwość wielokrotnych odpowiedzi (w%) ..	244
Wykres 30. Metody wykorzystywania nadwyżek żywności w badanych gospodarstwach domowych według poziomu wykształcenia kierownika gospodarstwa domowego	245
Wykres 31. Metody pozbywania się zbędnej żywności w gospodarstwach domowych. ...	246
Wykres 32. Produkty spożywcze najczęściej wyrzucane w badanych gospodarstwach domowych.....	247
Wykres 33. Poziom zaspokojenia poszczególnych kategorii potrzeb we własnym zakresie (nie nabywane i nie świadczone odpłatnie, a wytwarzane i zaspokajane w gospodarstwie domowym)	252
Wykres 34. Przeciętne miesięczne wydatki na odzież i obuwie na 1 osobę w gospodarstwach domowych ogółem (w PLN).....	252
Wykres 35. Udział średnich miesięcznych wydatków na 1 osobę w gospodarstwie domowym na rekreację i kulturę w wydatkach ogółem gospodarstw domowych w latach 2006-2017.....	254
Wykres 36. Liczba dzieci w wieku 3-5 lat przypadająca na jedno miejsce w placówce wychowania przedszkolnego w makroregionach w wybranych latach ...	256
Wykres 37. Średnia ocena ważności poszczególnych czynników w zaspokajaniu potrzeb gospodarstwa domowego we własnym zakresie	257

Spis rysunków

Rysunek 1. Cele zrównoważonego rozwoju według Agendy 2030	32
---	----

Spis map

Mapa 1. Podział terytorialny Polski na makroregiony (NUTS 1).....	142
Mapa 2. Zróżnicowanie wskaźników potencjału rozwoju makroregionów	164

